

ТАЄМНІ ВІЙНИ: історія та сучасність

Д. В. Веденєєв, Г. С. Биструхін

МЕЧ

І ТРИЗУБ

Розвідка і контррозвідка
руху українських націоналістів
та УПА (1920–1945)

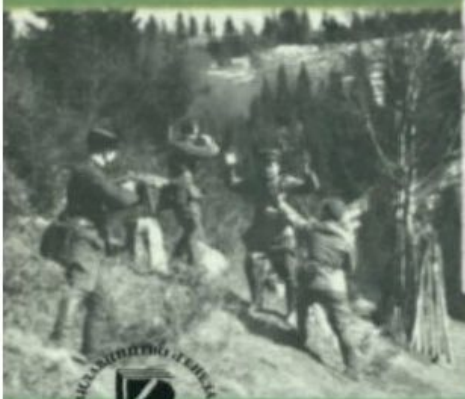

Веднесєв Дмитро Валерійович.
Народився в 1967 р. Закінчив історичний факультет та аспірантуру Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Учений секретар Ученої ради Національної академії СБ України. Підполковник. Кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник. Автор 270 праць з історії української дипломатії, спеціальних служб, повстансько-партизанських рухів та проблем боротьби з тероризмом.

Биструхін Геннадій Степанович.
Народився в 1958 р. Закінчив Харківський державний педагогічний інститут та Національну академію СБ України. Доцент Національної академії СБ України. Полковник. Кандидат юридичних наук. Автор наукових праць з міжнародного гуманітарного права, історії та сучасної діяльності військ спеціального призначення, партизанських рухів. Як командир розвідувально-диверсійної групи спецназу ГРУ брав участь у виконанні спеціальних завдань на території Афганістану.

ISBN 966-504-544-X

9 789665 045441 >

ББК 63.3(4УКР)6-4
УДК 355.34:94] [477] «1920/1945»
В26

*Рекомендовано до друку редакційно-видавничою радою
Національної академії Служби безпеки України
(протокол № 4 від 25 травня 2006 р.)*

Рецензенти:

ЛИСЕНКО О.Є., доктор історичних наук, професор;
КУЛЬЧИЦЬКИЙ С.В., доктор історичних наук, професор;
СІДАК В.С., доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент Академії педагогічних
наук України

*Автори вдячні пану Марку Гінзбургу
за допомогу у виданні цієї книги*

В26 **Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С.**
Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських
націоналістів та УПА. 1920–1945. – К.: Генеза, 2006. – 408 с.:
іл., схеми.

ISBN 966-504-544-X

Монографія є першою узагальнюючою працею, в якій на основі широкого кола маловідомих документів ОУН та УПА, радянських і польських спецслужб, компартії більшовиків розглядається розвідувальна, контррозвідувальна, диверсійно-терористична діяльність руху українських націоналістів, Української повстанської армії, їхнє співробітництво зі спецслужбами іноземних держав. Вільна від ідеологічних нашарувань, книга подає захоплюючу розповідь про таємний фронт національно-визвольних змагань і буде цікава не тільки для професійних істориків та військових, а й для всіх, хто цікавиться потаємними сторінками минулого України.

ББК 63.3(4УКР)6-4

ISBN 966-504-544-X

© Веденєєв Д.В.,
Биструхін Г.С., 2006
© Видавництво «Генеза»,
художнє оформлення, 2006

«ОЧІ ТА ВУХА» НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ, АБО НЕВИГАДАНА ІСТОРІЯ ТРАГІЧНОЇ ДОБИ

У роки, що минули після розпаду Радянського Союзу, спостерігався справжній бум, пов'язаний з минулим українського націоналістичного самостійницького руху, а особливо з Українською повстанською армією. Інтерес до цієї теми не є штучним, адже йдеться про наріжні проблеми буття українців у ХХ ст. й пошук парадигми їхнього суспільно-політичного розвитку на зламі тисячоліть.

Історію ОУН та УПА, на наш погляд, слід розглядати в контексті адекватної протидії найгіршим проявам і репресивним заходам комуністичного режиму в Україні. Оцінки їхньої діяльності набули серйозного, емоційного забарвлення, стали результатом дії т. зв. «механізму афективної колективної пам'яті». Більше того, зусиллями заангажованих громадсько-політичних об'єднань ця проблема перетворена на чинник інспірування колосальної напруги в суспільстві, яке і без того страдницьки терпить усі негаразди «трансформаційного періоду».

За таких умов науковці, представники широких кіл громадськості Української держави, а головне особисто Президент Віктор Ющенко, докладають зусиль для досягнення злагоди й примирення у суспільстві, формування позиції уряду стосовно оцінки діяльності ОУН та УПА. Вирішення справи йде дуже важко і хоча з ветеранами вермахту вже залюбки п'ють чарку ветерани Українських фронтів, а от із співвітчизниками-повстанцями, що теж билися із гітлеризмом, — зась... Однією з головних заповорок розрядки напруженості щодо означеного аспекту, вважаємо, є подальша активізація ґрунтовних і об'єктивних досліджень українського національно-визвольного руху як складного феномену в історії України ХХ ст.

У першу чергу вчені мають усвідомити свою відповідальність у цьому процесі, дати співгромадянам не лише документально підтвержену, а й повну «інформацію до роздумів», можливість

формувані власні думки й оцінювати на основі справді всебічного неупередженого бачення болючі проблеми минувшини. Саме у зв'язку з цим автори книги неодноразово зазначають: Конституція нашої держави забороняє «обов'язкову ідеологію». Дякувати Богу, відійшли часи директивних для істориків «Тез ЦК КПРС...» з приводу чергової казньонно-вікопомної дати.

Нині не бракує різнопланових видань з проблематики руху ОУН та УПА, хоча чимало з них є, на превеликий жаль, переспівом морально-застарілих, упереджених, а то й безсоромних писань і суджень на кшталт доби конфронтації світів – з якого б табору вони не походили. Проте в науковій площині означені питання вирішальним чином визначають численні праці сумлінних авторів. Зокрема, тему мілітарної діяльності ОУН та УПА висвітлено в багатьох студіях провідних вітчизняних дослідників історії Другої світової війни та українського націоналістичного руху І. Біласа, К. Бондаренка, О. Вовка, В. Єфименка, І. Ілюшина, А. Кентія, Ю. Киричука, В. Короля, С. Кульчицького, В. Кучера, О. Лисенка, Г. Мігріна, І. Муковського, І. Патриляка, О. Реєнта, А. Русначенка, В. Сергійчука, А. Чайковського, Ю. Шаповала та інших професіоналів своєї справи.

На фоні Монблану опублікованих праць про український самостійницький повстанський рух найбільш «не поталанило» саме його структурам розвідки та контррозвідки. І це не простий збіг обставин. По-перше, якщо для регулярної армії розвідка, захист від розвідувально-підривної діяльності супротивника, диверсійна робота тощо є лише видами забезпечення бойових дій, то для будь-якого повстансько-підпільного руху спеціальні заходи становлять квінтесенцію, основне спрямування діяльності. Це традиційна зброя слабшого проти сильнішого, коли останній нерідко виявляється безсильним, справедливо констатується в книзі Д. Веденєєва та Г. Биструхіна.

По-друге, акцент на спеціальних заходах ОУН та УПА був невідгидним з ідейно-політичних міркувань. Радянська історіографія, у такому випадку, змушена була б визнати високі зорганізованість і оперативно-тактичний рівень запеклих противників, адже без них неможливо налагодити кваліфіковану розвідувальну й контррозвідувальну роботу. УПА як предтеча регулярної армії незалежної України не вкладалася в поширені пропагандистські штампи про «політичний бандитизм» та маргінальність антирадянського руху опору, а тому увага і зверталася саме на крайні прояви насильства

при абсолютному замовчуванні масштабного терору з боку тоталітарного режиму (в ньому автори вбачають базову причину тривалого збройного протистояння на Заході України).

З іншого боку, діаспорні кола намагалися обминути кон'юнктурне співробітництво спецпідрозділів ОУН та УПА зі спецслужбами держав гітлерівського блоку. Змальовування жорстоких спеціальних заходів повстанців, що включали і диверсійно-терористичні акції, було «незручним» і вкрай невігідним для проживання політичної еміграції на територіях демократичних країн. На еміграції, писав учасник повстанського руху В. Станіславів (Макух), «виробилася така думка, щоб дразливих справ не зачіпати». Авторів, які порушували гострі питання минулого ОУН та УПА, звинувачували у відсутності патріотизму та журналістської етики.

І ось, нарешті, в Україні з'явилося комплексне, оперте на вельми «солідну» джерельну базу видання про розвідувальну та контррозвідувальну діяльність ОУН та УПА в 1920–1945 рр. Його авторами стали науковці Національної академії Служби безпеки України Дмитро Веденеев (відомий дослідник мілітарної діяльності ОУН та УПА, історії партизанських війн) та Геннадій Биструхін (знаний спеціаліст із історії повстансько-партизанських рухів, військ спецпризначення).

Мені особисто чимало доводилося спілкуватися з авторами монографії, а тому маю відповідально засвідчити: їхні творчі пошуки аж ніяк не переслідують мету когось образити або нав'язати упереджену оцінку (думку, погляд). Зрештою, Закон забороняє використовувати Службу безпеки України у вузькопартійних цілях або для ідеологічних баталій. Навпаки, вони намагаються довести до сучасників «сермяжну правду» нашої історії, без новітнього переосмислення якої немає шляху до каяття, прощення й «одужання» суспільства, хворого на безплідні розрахунки за минуле. Авторський тандем — не новачки у висвітленні теми повстансько-підпільних рухів і бойового застосування сил спеціальних операцій.

А тому ще раз хочу зазначити про їхню сумлінність і неупередженість у доборі й опрацюванні першоджерел: тогочасні драматичні події часто-густо ними подаються безпристрасною мовою документів — як самого повстансько-підпільного руху, так і заходів радянських органів держбезпеки та більшовицької партії. Загалом науковцями опрацьовано понад 30 архівних фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань та Центрального державного архіву вищих органів влади України, уперше до наукового

обігу введено чимало документів Державного архіву Служби безпеки України, а також Архіву МВС і Адміністрації Республіки Польща. Широко залучена мемуарна література безпосередніх учасників збройного протиборства в Західній Україні.

Надаючи перевагу документальним свідченням – а вони нерідко є страшними за змістом – Д. Веденєєв і Г. Биструхін неначе в черговий раз попереджають: громадяни, не шукайте прикрашеної, патетичної і водночас односторонньої «правди» там, де в безкомпромісному двобої зішлись жителі однієї країни, представники одного народу. Вони слушно наводять суворі слова учасника повстанського руху на Волині 40-х років М. Подворняка: «Не було тоді в людей жодного милосердя, не було найменшої іскри сумління, бо з людей стали звірі. Здавалося, що диявол зо своєю темною силою вийшов з безодні й опанував людськими серцями...» Морально-психологічні та політичні наслідки тогочасної вакханалії насильства відчуються і дотепер, можливо, тому в книзі ми не знайдемо дифіраблів ані в дусі «Слава Героям», ані осанни «героям-чекістам школы Дзержинского». Переконалий у тому, що суспільство повинне побачити справжнє відразливе обличчя громадянського збройного протистояння, а тому, поборовши внутрішні протиріччя, прагнути лише до легітимних, мирних способів вирішення найгостріших проблем заради свого кращого майбутнього.

У книзі приділено належну увагу й доробку попередників. Її автори не просто констатували наявність різних течій і напрямів при висвітленні спеціальної діяльності руху ОУН та УПА, а й проаналізували, як на історіографії з теми позначилися дух «холодної війни» та міжблокового протистояння у світі, гострі суспільно-політичні дискусії в посткомуністичній Україні. «Такі протистояння, – зокрема наголошують вони, – треба в будь-якому разі розглядати як трагедію для нації (народів), де обидві сторони не зупинилися перед антигуманними методами. І лише потім сторона, яка перемогла, пропагандистськими засобами й тотальним переписуванням (замовчуванням) історії створює вигідну для себе інтерпретацію подій, глорифікуючи себе й усіляко демонізуючи противника. Ситуація у сучасній Україні (в морально-політичному й науковому вимірах) ускладнюється тим, що частина учасників дискусій навколо ОУН та УПА намагається законсервувати, відстояти міфи компартійної пропагандистської машини, а частина їхніх опонентів – створити міфи нові (їхня методологія практично ідентична, тільки із змістом навпаки). При цьому обидві сторони ретельно обмина-

ють ті історичні реалії, які не вкладаються в їхнє концептуальне бачення подій. Події, котрі здебільшого заслуговують на скорботу і каяття, а не перетворення їх на заручників боротьби за політичний вплив на населення або зовнішньополітичну орієнтацію».

Немає потреби переповідати основний зміст книги. Достатньо сказати, що читач навряд чи десь інде знайде таке систематизоване зведення й аналіз спеціальної діяльності руху українських націоналістів та УПА від його зародження і до завершення Другої світової війни. При читанні монографії довідуємося про «еру атентантів» проти режиму Пілсудського, налагодження розвідувальної мережі ОУН (кращої в Європі, на думку польських спецслужб), формування спецпідрозділів Карпатської Січі, розвідки та Служби безпеки підпілля ОУН передодня нападу нацистської Німеччини на СРСР. Докладно і на значній фактологічній основі викладена історія Служби безпеки підпілля ОУН, розвідувально-диверсійних структур і військово-польової жандармерії в УПА, причини і перебіг співробітництва націоналістів з іноземними спецслужбами.

Справді новаторським є розділ книги, присвячений аналізу мілітарної діяльності ОУН та УПА, її противників під кутом зору норм міжнародного гуманітарного права. Думається, що інакше і не може бути за умов утвердження примату права на посттоталітарному просторі. Справа в тому, що складну проблему оцінки діяльності ОУН та УПА давно вже слід виводити із заручництва кон'юнктурних політизованих «візій», ірраціональних рефлексій в площину наукових і правових оцінок. На жаль, ще раз це зазначимо, на сьогодні переважають емоційні, упереджені підходи, а суто наукові підходи нерідко підміняються політичними вподобаннями чи відвертими спекуляціями. При цьому репрезанти різних поглядів або обминають правовий аспект проблеми, або творять «міжнародно-правові міфи» на зразок вигадки про «засудження УПА Нюрнберзьким міжнародним трибуналом», часто тиражуючи стандартні радянські звинувачення повстанців у «політичному бандитизмі».

Автори звертають увагу й на те, що криваві ексцеси, якими супроводжувалося протиборство між сталінським режимом та озброєним самостійницьким рухом у Західній Україні, не є «виключно українським» явищем. Проводячи історичні паралелі з антиколоніальними рухами країн «третього світу» або антирадянським опором інших народів СРСР, вони переконують — обопільні насильство, жорстокість, бузувірство є неодмінними супутниками історичних колізій, які виникають там, де уряди намагаються си-

Д. ВЕДЕНЕЄВ, Г. БИСТРУХІН. Меч і тризуб

лою нав'язати народам свою модель соціально-економічного розвитку, брутально порушують невід'ємні права людини, знушаються з традиційних духовних цінностей.

Очевидно, інтерес читача викличуть і додатки – схеми побудови спеціальних підрозділів ОУН та УПА, укладені кропіткою працею авторів, та уперше оприлюднені біографічні довідки на провідних співробітників спецпідрозділів і унікальний фотоматеріал.

Симптоматично, що Д. Веденеєв і Г. Биструхін, офіцери правоохоронного органу спеціального призначення, одночасно є і членами Українського інституту воєнної історії.

Започаткована ними і видавництвом «Генеза» серія «Таємні війни: історія та сучасність» поповнилася ще однією цікавою книгою, написаною професіоналами, котрим небайдужі маловідомі сторінки вітчизняної військової історії.

Переконаний, що ця книга обов'язково повинна мати продовження, адже спеціальна діяльність підпілля ОУН у 1945–1950-х роках, робота Служби безпеки Закордонних частин ОУН також варті спеціального висвітлення (що і продемонстрували попередні авторські розвідки, наведені у бібліографії книги).

Наприкінці хочу висловити сподівання, що воєнно-історична наука в Україні (немає де правди діти – обділена, на відміну від тієї ж сусідки Росії, увагою і підтримкою держави, громадських об'єднань і меценатів) розвиватиметься зусиллями науковців-ентузіастів та професіоналів військової справи. І справа тут не тільки в тому, що воєнно-історичні студії є вагомим цеглиною у підмурок військових науки та мистецтва – це і свідчення самодостатності суспільства, поваги нації до нелегкої долі своїх предків, їхньої готовності до жертвності в ім'я майбутнього.

ОЛЕКСАНДР ГУРЖІЙ,
доктор історичних наук, професор,
директор Українського інституту воєнної історії

ВСТУП

Процес державотворення в Україні викликає неодмінну потребу ґрунтовно й усебічно досліджувати актуальні проблеми вітчизняної політичної та державно-правової історії, використовувати історичний досвід у розбудові різних інститутів державного механізму, у тому числі й спеціальні служби, які виступали складовою різноманітних історичних форм державності в Україні. Їх побудова і діяльність відбивали особливості політичного курсу державних утворень, вони відігравали чималу роль у боротьбі за незалежність і територіальну цілісність українських земель. Наукове дослідження минулого розвідки та контррозвідки надає додаткові можливості для поглибленого вивчення державно-правової та військово-політичної історії.

Особливість державно-політичної історії України полягає в тому, що періоди існування власної державності чергувалися із тривалими хронологічними смугами, коли український народ був позбавлений суверенітету й територіальної цілісності, що обумовило і специфіку минулого спеціальних служб. На території України діяли або діють структури розвідки та контррозвідки різних історичних типів національної державності (козацько-гетьманської, національно-демократичної та авторитарно-гетьманської періоду 1917–1920 рр., української радянської, сучасної Української держави), тих держав, що володіли українськими землями (Російської, Австро-Угорської імперій, Польщі й інших), а також спеціальні служби (структури, підрозділи) національно-визвольних рухів та політичних організацій, вістря дій яких спрямовувалося на оперативне забезпечення боротьби за відродження свободи і територіальної цілісності України.

Це, насамперед, стосується згаданих структур або спеціальної діяльності у рамках козацько-селянських рухів XVI–XVIII ст.¹,

¹ Див., напр.: Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 151–156; Василик А. Українська розвідка // Поріг. –

повстансько-партизанських рухів доби національно-демократичної революції 1917–1921 рр.¹, Державного центру УНР в еміграції² руху українських націоналістів та УПА. Як справедливо зазначають дослідники українських спецслужб недержавного типу, їм були притаманні наріжні функціональні ознаки таємних служб, а діяльність породжувала нові, обумовлені історичними реаліями, зразки оперативної практики.

Якщо спеціальні служби держави досить детально вивчені у понятійному, концептуальному відношенні, то до кінця не вирішеним науковим завданням залишається вироблення поняття «спеціальні підрозділи недержавного характеру», встановлення їх типологічних рис і властивостей діяльності.

Наведемо міркування щодо наукової актуальності проблеми Поява й діяльність руху українських націоналістів, його збройних формувань та спеціальних підрозділів були спричинені драматичною долею українських земель у ХХ ст. Поразка національно-державного будівництва періоду 1917–1920 рр., територіальне розчле-

1993. – № 1. – С. 29–32; № 2. – С. 31–33; Веденєєв Д. З історії розвідки та військової дипломатії України // Розбудова держави. – 1993. – № 9. – С. 17–22; Степанков В.С. Становлення розвідки й контррозвідки та їх роль у боротьбі за незалежність України у середині XVII ст. // Сідак В.С., Степанков В.С. З історії розвідки та контррозвідки України (Нариси). – К.: Академія СБУ, 1995. – С. 9–84; Щербак В.О. Антифеодальні рухи напередодні Визвольної війни 1648–1654 рр. – К.: Наук. думка, 1989 та ін.

¹ Див.: Сідак В.С. Повстансько-Партизанський Штаб Державного Центру УНР в еміграції (1921 р.). – К.: Академія СБУ, 1995. – 66 с.; Його ж. Повстансько-Підпільний рух на захист УНР у 1919–1920 рр. // Academia: Іст. дослідження. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 156–171; Його ж. Розвідка та контррозвідка Партизансько-Повстанського Штабу // Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (Невідомі сторінки історії). – К.: Альтернативи, 1998. – С. 228–238.

² Сідак В.С. Особливості функціонування національних спецслужб в умовах еміграції // Національні спецслужби... – С. 209–273; Сідак В.С., Вронська Т.В. Спецслужби Державного центру УНР в екзилі мовою документів. Іст. нарис. – К.: Вид-во НА СБУ, 2000. – 36 с.; Їх же. Продовжувачі традиції: спецслужби Державного центру УНР в екзилі // Пам'ять століть. – 2000. – № 5. – С. 64–73; Сідак В. Особливості розвідувальної діяльності військової спецслужби Державного центру УНР в екзилі // Воєнна історія. – 2002. – № 3–4. – С. 97–109; Сідак В.С., Вронська Т.В. Спецслужба держави без території: люди, події, факти (Військова розвідка та контррозвідка ДЦ УНР в екзилі 1926–1936 рр.). – К.: Темпора; Вид-во НА СБУ, 2003. – 240 с.

нування українських земель між радянською Росією, Польщею, Чехо-словацькою та Румунією викликали радикальну реакцію у вигляді творення націоналістичних організацій, згодом – Організації українських націоналістів (ОУН), для якої не були винятком збройні й інші екстремальні засоби у боротьбі за відновлення Української самостійної соборної держави (УССД).

Згодом саме під політичним проводом ОУН С. Бандери діяла масова Українська повстанська армія (УПА) та озброєне підпілля, котрі виступали насамперед проти репресивних методів інтеграції Західної України у радянську систему та за відновлення державного суверенітету України. В опорі тоталітарній системі взяла участь значна частина населення регіону – за сучасними підрахунками лише через бойовий склад УПА пройшло 100–300 тис. осіб¹. Суверенітет України був провідною метою і закордонних центрів українських націоналістів.

Без неупередженого розгляду феномену націоналістичного руху, активних форм його боротьби за стратегічні цілі неможливе повне пізнання особливостей політичної, державно-правової, військово-політичної та міжнародної історії України ХХ ст., розуміння певних суспільно-політичних та ідеологічних явищ сьогодення. Історичні умови, безкомпромісний, жорстокий характер протистояння націоналістів із потужними силовими структурами держав-противників, певні особливості ідеології та світогляду націонал-радикалів обумовили особливе місце спеціальних заходів і підрозділів у загальному контексті минулого ОУН та УПА.

У свою чергу, висвітлення становлення та оперативної діяльності структур розвідки й контррозвідки в ОУН та УПА як їхніх важливих складових надає широкі можливості для всебічного наукового дослідження особливостей руху українських націоналістів. Не буде перебільшенням твердження, що специфіка побудови, форм і методів діяльності, кадрового складу спецпідрозділів можуть розглядатися як індикатор політичних спрямувань, тактики, соціологічний зріз націоналістичного руху загалом.

Рух ОУН та УПА, застосування ним спеціальних методів боротьби мав чимало типологічних аналогів у новітній історії народів колишнього СРСР та світу (особливо тих, що активно боролися проти колоніальної залежності або іноземної агресії). Тож дослі-

¹ Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Зовнішня політика України як предмет історичного аналізу: концептуальні підходи та перспективи // Укр. істор. журн. – 2001. – № 4. – С. 47.

дження історії спецпідрозділів ОУН та УПА сприяє виявленню певних закономірностей функціонування повстансько-підпільних рухів як явища в історії людства, ролі в них структур розвідки та контррозвідки, спеціальної діяльності.

Структури розвідки та контррозвідки ОУН та УПА виступали серйозним противником або суб'єктом кон'юнктурного співробітництва спецслужб низки держав – Польщі, Радянського Союзу та окремих країн Варшавського договору, Веймарської республіки, нацистської Німеччини та її союзників, довоєнної Литви та післявоєнних США, Великої Британії, їхніх сателітів по блоку НАТО. Відтак, студіювання проблеми відкриває додаткові можливості для вивчення окремих сторінок історії спецслужб іноземних держав та колишнього СРСР.

Великий інтерес проблема становить з погляду оперативного мистецтва, органічною частиною якого є досвід правоохоронних органів та спеціальних служб. Принагідно науковий інтерес даного дослідження становлять повчальні приклади оперативного мистецтва як спецпідрозділів ОУН та УПА, так і протидії їм радянських органів держбезпеки.

На жаль, історіографія спеціальних служб, котрі діяли на пострадянському просторі, страждає майже повною відсутністю фундаментальних праць, що особливо рельєфно проявляється на фоні здобутків військово-історичної науки. З огляду на це наукової актуальності дослідженню додає можливість включення розробок із проблеми до капітального наукового видання з історії спецслужб України, підготовка якого, на думку спеціалістів, є нагальною потребою історико-юридичної науки.

Наукова новизна дослідження обумовлена тим, що в ньому вперше в українській та зарубіжній історіографії комплексно розглянуто фундацію та різнопланову діяльність основних історичних форм спеціальних підрозділів руху як важливого компоненту українського національно-визвольного руху 1920–1945 рр., а також введенням до наукового обігу значного масиву маловідомих або невідомих сучасним дослідникам документів ОУН та УПА, органів державної безпеки.

Використання повстансько-підпільних формувань як «п'ятої колони» в тилу противника і зараз залишається, на думку спеціалістів, одним з результативних засобів дій спеціальних військ у сучасній війні. Отже, досвід спеціальної діяльності ОУН та УПА (який вивчається у військових академіях США та інших держав)

може застосовуватися силовими структурами України в особливий період.

Кажучи про сучасні взаємини між діаспорою та Україною, треба мати на увазі, що у середовищі політичних об'єднань діаспори за умов відірваності від історичної батьківщини та реалій сьогодення відбулася консервація старих суперечностей. Сам націоналізм живився архаїчним політичним капіталом та заслугами у визвольній боротьбі¹. Однак із здобуттям Україною незалежності відбулося перенесення ідейно-політичних протиріч еміграції через певні політичні об'єднання України до нашої держави, що створило додатковий потенційний чинник суспільної напруги й підвищує інтерес до історичних чинників формування націоналістичного руху.

Розглядаючи практичне значення дослідження, хотілося б зупинитися на його значущості для вивчення проблем генезису, типологічних ознак, характерних проявів тероризму. Терор, який застосовували українські націоналісти, цілком підпадає під усталені у сучасній науці визначення тероризму як крайньої, особливої форми політичного насильства, екстремальний спосіб вирішення складних суспільно-політичних проблем, котрі характеризуються цілеспрямованістю, жорстокістю, чіткою орієнтованістю на залякування та показовою ефективністю впливу на офіційні структури та громадськість².

На думку спеціалістів-терологів, різновиди сучасного тероризму на практиці рідко трапляються у чистому вигляді. При цьому, зокрема, розрізняють такі види: **національно-визвольний** (ведеться насамперед з метою відновити державний суверенітет, територіально-етнічну цілісність, спрямовується на представників силових структур, адміністрації противника та одноплемінників, що їм допомагають); **соціальний** або **соціально-політичний** (боротьба силовими методами за відновлення соціальної справедливості, непопулярних політичних та економічних заходів влади); **релігійний** (є породженням, зокрема, протесту проти конфесійних утисків з боку влади)³.

¹ Бондаренко К. Блеск и нищета украинского национализма // Зеркало недели. – 2002. – 12 января. – С. 3.

² Антипенко В. Борьба с современным терроризмом. Международно-правовые подходы. – К.: Юнона-М, 2002. – С. 15.

³ Жаринов К.В. Терроризм и террористы: Ист. справочник. – Минск: Харвест, 1998. – С. 31–35.

Бойові дії та власне терор, які здійснювали повстансько-підпільні сили і їхні спецпідрозділи (боївки УВО, СБ ОУН, спецпідрозділи УПА), – прямий наслідок насильницьких дій уряду Польщі, брутального характеру інтеграції Західної України до сталінського тоталітаризму, злочинів нацистського окупаційного режиму стосовно населення регіону. Вони мали різноманітне забарвлення за походженням і поєднували в собі риси всіх вищезгаданих типів терору. Для терористичної діяльності спецпідрозділів українських націоналістів були притаманні й **основні види терористичних акцій**: убивства та замаху на вбивство, диверсії, експропріації, заходи залякування¹.

Це актуалізує дослідження терористичного напрямку діяльності спецпідрозділів українських націоналістів з метою виявлення типових причин і механізму виникнення тероризму як суспільно-політичного явища, його характерних проявів.

Злободенним, на думку фахівців, є дослідження особливостей суспільно-політичного, морально-психологічного обличчя терориста як специфічного типу особи. Із цього погляду виявляється доцільним вивчення суспільно-психологічних рис співробітників спецпідрозділів руху українських націоналістів, насамперед тих, хто у складі нелегальних осередків УВО та ОУН вчиняв терористичні акції стосовно представників силових, адміністративних та інших офіційних структур, панівних політичних сил, громадян, що з ними співпрацювали (на конфіденційній основі також), політичних опонентів з націонал-патріотичного табору.

На тлі активізації терористичної активності у світі, у тому числі пострадянському просторі, систематичний організований тероризм в Україні масштабу не набув і перебуває на «початковому ступені розвитку». Водночас до реальної ескалації тероризму можуть призвести такі чинники, як глибока політична й економічна криза, протистояння політичних і геополітичних сил, різних гілок влади, міжконфесійні конфлікти, поглиблення іредентистських та сепаратистських процесів, зубожіння і люмпенізація більшості населення, дальше загострення криміногенної ситуації з перенесенням кримінального тероризму до політичної сфери, гостре протистояння між потужними кримінальними кланами.

Нині є підстави вважати, що певні радикальні політичні рухи або організації в Україні можуть вдатися до тактики тероризму (полі-

¹ Жаринов К.В. Тероризм и террористы... – С. 34–35.

тичного, національного, етнотериторіального, релігійного)¹. Зокрема, зростання розбіжностей між політичними партіями і громадськими рухами у баченні ними перспектив розбудови національної державності підштовхує найрадикальніших із них до силового тиску на органи державної влади або політичних опонентів, на шлях організації незаконних збройних формувань.

У творенні та діяльності окремих угруповань екстремістської спрямованості в Україні проявилися чітке структурування, субординованість, сувора дисципліна, закріплення лояльності учасників на конкретних, нерідко протиправних дорученнях, тенденція до запровадження підрозділів спеціального (розвідувального, контррозвідувального, диверсійно-бойового) призначення. Відома УНСО створила власну службу безпеки, котра вела спостереження за членами організації, збирала інформацію про співробітників правоохоронних органів, слідкувала за дотриманням конспірації. Лідери УНСО плекали наміри творення диверсійно-терористичної групи «Клен», активно брали участь у бойових діях у Придністров'ї, Абхазії, Чечні². Розглянуті риси творення і діяльності екстремістських організацій генетично збігаються з досвідом нелегальних осередків УВО та ОУН, який відображено у монографії.

Протягом останніх десятиліть поширилися так звані локальні, малі війни, або конфлікти малої інтенсивності, особливості яких полягають у широкому застосуванні невеликих, маневрених іррегулярних формувань (повстансько-партизанських) проти регулярних, добре озброєних і оснащених технічно армій та спеціальних військ. Перші активно застосовували дрібні напади, диверсії, терористичні акції і залякування населення. В Афганській війні 1979–1989 рр. на тактичні операції з ліквідації дрібних, мобільних партизанських загонів припадало близько 80 % бойових дій урядових військ, у чеченських кампаніях 1990-х рр. – близько 75 %. Як інсургенти, так і урядові силові структури надавали великого

¹ Ліпкан В. Тероризм і національна безпека України. – К.: Знання України, 2000; Ліпкан В.А., Никифорчук Д.Й., Руденко М.М. Боротьба з тероризмом. – К.: Знання України, 2002.

² Див.: Дмитро Корчинський та його друзі. Війна у натовпі. – К.: Амадей, 1999; Ткаченко Н.С. Повстанческая армия (тактика борьбы). – Минск: Харвест; М.: АСТ, 2000. – 512 с.; Мирончук В. Украинская Народная Самооборона. 1990–2000. Ч. 1 // Однострій. – 2000. – № 4; Ч. 2. – № 5; Трошев Г. Дорогами Чечни // Воин России. – 2001. – № 12.

значення розвідувальному й контррозвідувальному забезпеченню бойових дій, різноманітним підривним акціям¹.

Саме такому типові оперативно-бойових дій віддавали перевагу лінійні та розвідувально-диверсійні підрозділи УПА, боївки Служби безпеки ОУН. Відповідно заслугове вивчення і врахування на випадок діяльності органів безпеки в особливий період досвіду радянських силових структур (збройних сил, військ спеціального призначення, органів внутрішніх справ і держбезпеки) із застосування специфічних методів протиборства з повстансько-підпільним рухом.

Не можна обійти увагою і можливості використання наукового доробку з проблеми під час виховання майбутніх співробітників органів безпеки України.

Чільне місце у плеканні патріотичних почуттів співробітника відводиться історичним знанням, формуванню поваги до минулого, у тому числі до національно-визвольних рухів як невід'ємної складової історії України. Заслуговують на використання у виховному процесі приклади відданості справі захисту прав українського народу на суверенне існування, виявлені співробітниками спеціальних підрозділів повстансько-підпільного руху під політичним проводом українських націоналістів.

Разом з тим було б хибним із методологічного та морального погляду оминати, викладаючи історію спецпідрозділів ОУН та УПА, факти їхнього терору проти цивільного населення, жорстокість, а в окремих випадках – і бузувірство до противників, учасників самого повстансько-підпільного руху, співробітництво із спецслужбами держав-агресорів часів Другої світової війни. *Подібні явища повинні використовуватися для демонстрації справжнього відрозливого обличчя громадянського конфлікту, в якому обидві сторони – радянські силові структури та антирадянський рух опору – широко вдавалися до методів, не сумісних з нормами законності і людяності.*

Праці з історії спецслужб повинні бути вивільнені від суб'єктивізму та політичної заангажованості, спиратися саме на наукові підвалини. Неоднозначне сприйняття у сучасному суспільстві діяльності спецпідрозділів ОУН та УПА або силових структур сталінського режиму не повинне стояти на заваді об'єктивному вивченню складних проблем минулого вітчизняних спецслужб з

¹ Див.: *Малая война. Организация и тактика боевых действий малых подразделений. Хрестоматия.* – Минск: Харвест, 1998.

метою врахування їхнього повчального досвіду та уникнення прикрих проявів, які мали місце в історії українського суспільства.

Важливе неупереджене бачення суспільно-політичних та військово-політичних факторів, які спричинили появу національно-визвольного руху та націонал-радикалізму як його складової, обумовили екстремальний характер діяльності за драматичних конкретно-історичних умов буття українського етносу у ХХ ст. Гадаємо, що приклад українського національного визвольного руху в різноманітності проявів може прислужитися прищепленню сучасникам навичок тверезого аналізу тих складних явищ національної історії, які й досі перебувають у центрі гострих дискусій у суспільстві, нерідко використовуються у кон'юнктурному протистоянні політичних сил. Не будемо забувати про *положення ст. 15 Конституції України про заборону в державі обов'язкової ідеології*.

При розгляді проблеми ОУН та УПА необхідно керуватися нормами чинного законодавства. Так, згідно з п. 16 ст. 6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», до учасників бойових дій віднесені вояки УПА, які брали участь у бойових діях проти німецько-фашистських загарбників і не вчинили злочинів проти миру і людства, реабілітовані відповідно до ст. 1 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». Однак частині учасників руху ОУН та УПА, що скоїли злочини проти цивільного населення, у тому числі багатьом співробітникам і керівникам СБ в ОУН та УПА, у реабілітації відмовлено згідно зі ст. 2 вказаного Закону України.

Крім того, маємо розуміти, що базовою причиною обопільного насильства, кривавих ексцесів у Західній Україні виступала репресивна політика сталінізму, рішуче засуджена сучасною Українською державою в Законі України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». День скорботи, пам'яті безневинних жертв тоталітарного режиму офіційно відзначається в нашій державі.

Українська держава докладє зусиль до справедливої оцінки минулого національно-визвольного руху. Зокрема, вийшло доручення Президента України № 1-1/253 від 20 квітня 2005 р. щодо зміцнення злагоди у суспільстві та досягнення взаєморозуміння і примирення між учасниками Другої світової війни. Плідно працює Урядова комісія з вивчення діяльності ОУН та УПА, її робоча група істориків.

Плодом роботи групи істориків стали видані у 2004 р. звіт про її творчі здобутки (27 монографічних і документальних видань обсягом 290 друк. арк.) та історичний висновок «Проблема ОУН–УПА:

основні тези». В останньому документі дано характеристику ідеологічним постулатам руху українських націоналістів, причинам і перебігу його запеклого протистояння радянській владі та ситуативного співробітництва з нацистською Німеччиною, антинімецьким акціям УПА, розглядаються такі гострі проблеми як українсько-польська конфронтація на Волині, утворення дивізії СС «Галичина» й інші аспекти складної проблеми українського націоналістичного руху. Згадані тези глибше розкрито у капітальній підсумковій монографії «Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси» (К., 2004), авторами якої виступили відомі дослідники проблеми, члени робочої групи істориків – С. Кульчицький (керівник групи), Г. Касьянов, А. Кентій, О. Лисенко, І. Патриляк та ін. Для тез і монографії робочої групи характерні виваженість, опертя на широке коло різнопланових історичних джерел, прагнення розглянути проблему в широкому контексті світових військово-політичних реалій першої половини ХХ ст.

Об'єктом дослідження є національно-визвольний рух під політичним проводом українських націоналістів.

Предметом дослідження виступає сукупність розвідувальних, контррозвідувальних, оперативно-бойових, військово-поліцейських підрозділів (далі – спеціальні підрозділи), котрі функціонували у структурі руху українських націоналістів, його мілітарних формувань в Україні та спрямовували свою оперативно-бойову діяльність на забезпечення боротьби за незалежність і територіальну цілісність Української держави.

Виходячи з цього, автори визначили основні **завдання дослідження**: дослідити особливості основних напрямів історіографії та джерельної бази студіювання проблеми;

розкрити зміст міжнародних, соціально-політичних, військових та оперативних факторів, які обумовили особливості діяльності спецпідрозділів руху українських націоналістів та УПА;

обґрунтувати особливості ролі й місця спеціальних підрозділів у реалізації стратегії й тактики руху українських націоналістів;

вивчити погляди ОУН на функції органів безпеки в Українській самостійній соборній державі;

дослідити функції та організаційно-штатну побудову, підготовку й виховання кадрів спецпідрозділів ОУН та УПА;

розкрити форми і методи їхньої розвідувальної, контррозвідувальної, бойової, диверсійної та терористичної діяльності;

виявити тенденції і закономірності діяльності спецпідрозділів –

невід'ємного компоненту повстансько-підпільних рухів як історичного явища та поширеної форми збройних конфліктів у сучасному світі.

Враховуючи усталеність у сучасній літературі й масовій свідомості визначення «ОУН та УПА», це поняття в окремих випадках застосовується нами як синонім українського націоналістичного руху ХХ ст. загалом. При цитуванні документів переважно збережено їхні мовні особливості.

У дослідженні розглядаються, переважно, спецпідрозділи ОУН С. Бандери та політично підконтрольної їм УПА, де структури розвідки та контррозвідки діяли найбільш енергійно та масштабно.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1920 р. (виникнення першої організаційної форми українського націоналізму — Української військової організації з власним підрозділом із розвідувальними й контррозвідувальними функціями) до кінця Другої світової війни.

Дослідниками даної проблеми опрацьовано великий обсяг відповідних наукових, науково-популярних, публіцистичних праць авторів української діаспори та іноземних держав, радянських авторів, сучасних українських науковців та публіцистів. Творчо використано або враховано кращі надбання історіографії українського націоналістичного руху та УПА. Аналізові **стану наукової розробки проблеми** відведено окремий розділ монографії.

Як **джерельну базу дослідження** нами використано фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, галузевого Державного архіву СБ України, Архіву Міністерства внутрішніх справ та Адміністрації Республіки Польщі (загалом опрацьовано понад 30 архівних фондів), відповідні документальні видання, що з'явилися у діаспорі, СРСР, сучасній Україні, мемуарну літературу.

Положення і висновки дослідження не суперечать усталеним, апробованим науковим положенням щодо діяльності руху ОУН та УПА, при цьому автори відмовилися від кон'юнктурних, політизованих концепцій, притаманних радянській та діаспорній історіографії проблеми часів «холодної війни».

При написанні книги автори дотримувалися вимог Закону України «Про державну таємницю», який, зокрема, забороняє розголошення відомостей про особистості громадян, що у минулому сприяли правоохоронним органам на конфіденційній основі. Псевдоніми негласних співробітників радянських органів держбезпеки, а також (у зазначених випадках) псевдоніми учасників ОУН та УПА змінено.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

1.1. Основні напрями історіографії розвідки та контррозвідки в ОУН та УПА

Говорячи про історіографію спеціальних підрозділів руху українських націоналістів та УПА, розглянемо три основні її гілки:

- праці авторів української діаспори;
- відповідні праці радянських авторів;
- публікації сучасних авторів в Україні та державах СНД¹.

Окреслимо характерні риси діаспорної гілки історіографії проблеми. Одразу ж зазначимо, що, за винятком праць С. Мудрика, в діаспорі не сформувався науковий напрям з вивчення історії спеціальних підрозділів в ОУН та УПА. Відтак автори фрагментарно торкалися цих проблем у дослідженнях різноманітних аспектів минулого ОУН та УПА, про які йтиметься нижче.

Стосовно персонального складу авторів української діаспори, слід відзначити, що їхню більшість становили учасники руху українських націоналістів зі значним стажем, колишні вояки УПА, котрі опинилися на Заході. Серед них були і співробітники спеціальних підрозділів в ОУН та УПА. Частина з них стали активними функціонерами еміграційних політичних угруповань. Зрозуміло, що ця категорія авторів поєднувала особисту ознайомленість із проблемами повстансько-підпільного руху з беззастережною відданістю справі українського націоналізму, категорично негативним ставленням до радянського режиму, його політики в Україні, духом конфронтації з ним як учорашнім противником на полі бою й сьогоднішнім – у пропагандистських баталіях психологічної

¹ Див. також: Веденеев Д.В. Служби безпеки українських націоналістичних організацій 1920–1950 рр. Історіографічний нарис // Пам'ять століть. – 2003. – № 1. – С. 59–69.

війни. Як влучно висловився повстанський командир В. Станіславів (Макух), «українська еміграція винесла з собою біль свого народу... відповідальність за політичні завдання» з відродження суверенної національної держави¹.

На зміст діаспорних студій з проблем історії націоналістичного руху та УПА вплинули суперечності між політичними угрупованнями української еміграції, обумовлені як перенесенням за кордон у післявоєнний період тривалої конфронтації між ОУН бандерівської та мельниківської гілок, так і серйозним конфліктом між прихильниками бандерівської фракції в ОУН (Закордонні частини ОУН) та більш демократичним Закордонним представництвом (ЗП) Української головної визвольної ради (УГВР), згодом – і ОУН за кордоном. Проблеми історії ОУН та УПА, включаючи й певні аспекти їхньої спеціальної діяльності, стали засобом ідейно-політичного протистояння (аж до цілеспрямованої компрометації опонентів з націонал-патріотичного табору).

Діаспорні історики й функціонери націоналістичного руху нерідко свідомо приховували факти і матеріали, здатні завдати шкоди іміджеві закордонних центрів та їхніх спеціальних підрозділів в очах українців діаспори, громадськості демократичних країн її перебування. Характерною рисою значної частини публікацій діаспорних авторів є виразна «фігура замовчення» навколо невігідних для еміграційних політичних угруповань проблем.

У першу чергу це стосувалося таких специфічних проблем, як співробітництво спецпідрозділів УВО, ОУН, УПА, закордонних центрів ОУН з іноземними спецслужбами, їхнього особливого статусу в середовищі націоналістичного руху, терористичної діяльності, жорстокості проти цивільних противників та «нелояльних» соратників, участі у зведенні рахунків між політичними фракціями руху націоналістів. На еміграції «виробилася така думка, щоб дразливих справ не зачіпати». Авторів, які порушували гострі питання минулого ОУН та УПА, звинувачували у відсутності патріотизму та журналістської етики². При цьому всі екстремістські прояви, до яких широко вдавалися як противники ОУН та УПА, так і самі повстансько-підпільні сили, приписувалися винятково ворогові. Так, дослідник історії повстанського руху Р. Рахманний безпе-

¹ Станіславів В. Ліс приймає повстанців. – Міннеаполіс: Б. в., 1997. – С. 8.

² Там само. – С. 10.

ляційно стверджує, що «єдиними душогубами були компартія-енкаведісти»¹.

Трафаретним і демонізованим поставало зображення противників націоналістів. Спрощено трактувалося визволення України від нацистів («заміна одного окупанта іншим»), замовчувалися позитивні наслідки суспільно-політичних перетворень радянської влади на заході України, неоднозначне ставлення його населення до методів дій підпілля ОУН та інші проблеми, які не вкладалися у концептуальні схеми науковців та пропагандистів політичної еміграції або радянологів.

На повноті й об'єктивності праць діаспорних авторів не могла не позначитися обмеженість джерельної бази, що була в їхньому розпорядженні, насамперед брак документальних пам'яток національно-визвольної боротьби в Україні (про це йтиметься докладніше при аналізі джерельної бази монографії). Крім того, структури розвідки та контррозвідки націоналістичних закордонних центрів реально діяли у післявоєнний період, отже не були зацікавлені в розголошенні у відкритих виданнях матеріалів щодо організації, форм і методів роботи, «гострих» акцій, даних про особовий склад та його підготовку тощо.

Дефіцит документальної бази спонукав до енергійного залучення до наукового обігу матеріалів урядових органів іноземних держав (документи зовнішньополітичних відомств, спецслужб та ін.), повстансько-підпільних видань, мемуарної літератури, до формування рукописних зібрань з українознавства (останніх тільки у США на початок 1980-х рр. існувало понад 30)².

Згодом до лав діаспорних авторів, за словами відомого історика Л. Винара, приходять «наймолодша генерація українських дослідників, які здебільшого одержали історичну освіту в американських і канадських університетах і які виростили у підсонні американського прагматизму», свій науковий інтерес переважно спрямовували на новітню історію України³. До початку 1970-х рр. саме вони становили більшість професійних українознавців.

¹ Рахманний Р. Чому потрібна реабілітація УПА? // *Визвольний шлях*. — 1993. — № 8. — С. 953.

² Варварцев Н.Н. *Национализм в облище советологии*. — К.: *Наук. думка*, 1984. — С. 109.

³ Винар Л. Двадцятиліття «Українського історика» і завдання українських істориків // *Укр. історик*. — 1983. — № 2–4. — С. 17.

Осторонь від згаданих науковців та публіцистів стояла нечисельна група авторів лівої, прорадянської орієнтації. Їхні праці мали гострокритичний, викривальний характер, стимулювалися спецслужбами СРСР з метою компрометації ватажків закордонних націоналістичних центрів і минулого руху ОУН та УПА як такого (видавалися, зазвичай, в УРСР). Говорячи про організаційний бік наукових досліджень, слід відзначити, що приблизно у 1945–1952 рр. вони відбувалися переважно на основі відповідних політичних осередків еміграції. Протягом 1952–1964 рр. розбудовується мережа українських наукових установ за кордоном¹.

Водночас ескалація «холодної війни» та «психологічної війни» як її важливої складової призвела до активізації студій з історії ОУН та УПА з адаптацією їх до проблем пропагандистсько-підривної діяльності, здобуття досвіду повстансько-підпільної роботи, оперативного забезпечення в інтересах силових структур держав антикомуністичного блоку. Своєрідне кредо діаспорних науковців доби міжблокового протистояння сформулював у 1952 р. відомий учений-емігрант Р. Смаль-Стоцький: «...Як нові американські громадяни не бажаємо відсиджуватися за лінією фронту, коли долю свободи поставлено в кожній частині світу»².

Однак вплив соціального замовлення спільно з цілком зрозумілою антирадянською налаштованістю більшості діаспорних авторів позначилися на об'єктивності наукових праць. Як критично зазначав учений-емігрант І. Коропецький, «...деякі люди, навіть з доброї волі, стараються замінити науку пропагандою, яка... звичайно кінчається черговою компрометацією для української еміграції»³.

З 1946 р. відновив роботу Український вільний університет (УВУ) у «столиці» політичної еміграції в Європі – Мюнхені. Того ж року при Колумбійському університеті (США) відкривається дослідний Російський інститут. З ініціативи керівника програм вивчення СРСР та країн Східної Європи, колишнього шефа відділу територіальних досліджень Державного департаменту Ф. Мослі з кінця 1940-х рр. розгортається проект вивчення новітньої історії України (передбачалось і студювання проблем українського

¹ Винар Л. На службі історичній науці: 25-ліття «Українського історика» // Укр. історик. – 1988. – № 1–4. – С. 8.

² Симоненко Р.Г. Чорне перо фальсифікаторів. – К.: Знання, 1968. – С. 16.

³ Коропецький І.С. Чому славісти-українці на еміграції мало цікавляться українськими темами // Сучасність. – 1972. – № 10. – С. 78.

націоналізму). У 1970 р. там на кошти фонду Форда відкривається «Програма вивчення національностей СРСР»¹.

Провідним українознавчим центром стає Український науковий інститут при Гарвардському університеті (США). Загалом у 1970-х рр. у цій країні проблеми українознавства розробляло 29 університетів. У 1950–1980-ті рр. відбувся захист 78 докторських дисертацій з українознавчої тематики. Потужні центри україністики виникають у Канаді: Український науковий інститут при Альбертському університеті (з 1976 р.), осередки в університетах Торонто, Вінніпега, Калгарі та ін. У ФРН такі студії зосереджуються, крім УВУ, в Мюнхенському, Франкфуртському, Геттінгенському, Гейдельберзькому університетах².

Помітне місце вивчення історії ОУН та УПА посіло у діяльності громадських об'єднань науковців діаспори: Наукового товариства ім. Т. Шевченка (Франція, США), Українського історичного товариства створеного у березі 1965 р. Згадана тематика широко висвітлювалася на сторінках наукового видання товариства «Український історик» (радянські пропагандисти стверджували про його фінансування ЦРУ)³, журналу «Сучасність», а також інших наукових періодичних видань еміграційної преси⁴.

Таким чином, до очевидних здобутків діаспорної гілки історіографії проблеми можна, зокрема, віднести введення до наукового обігу великого масиву документальних матеріалів, повстансько-підпільних видань, мемуарної літератури, викриття антиукраїнської політики сталінського режиму як складової його злочинів проти народів СРСР, поглиблене вивчення різних аспектів бойової та адміністративно-політичної діяльності повстансько-підпільного руху, включаючи його розвідувальну, контррозвідувальну та оперативно-бойову складові. Загалом нею накопичено значний фактичний матеріал, без урахування якого неможливе сумлінне й усебічне студіювання проблеми.

Треба віддати належне дослідникам з діаспори, які своїми працями з історії визвольних змагань ОУН та УПА інформували світову спільноту про опір українців сталінському режиму, прагнення нації до розбудови власної держави, незважаючи на численні жертви.

¹ Варварцев Н.Н. Национализм в обличье советологии. — С. 66–68.

² Там само. — С. 79–83.

³ Див. докл.: Косик В. «Український історик» про ОУН-УПА // Укр. історик. — 1994. — № 1–4. — С. 82–89; Вовк О. Висвітлення тематики ОУН і УПА в журналі «Український історик» // Там само. — С. 90–95; Маланчук Ф. Пниле коріння // Жовтень. — 1978. — № 4. — С. 92.

⁴ Винар Л. На службі історичній науці... — С. 20.

З ретроспективного погляду, зусилля науковців заклали свою цеглину до сприйняття за кордоном сучасної незалежної Української держави. Разом з тим при аналізі цієї групи праць потрібно врахувати притаманні їм ідейно-політичну заангажованість, відчутне пропагандистське забарвлення, вплив політичної диференціації націонал-патріотичного табору за кордоном, емоційну упередженість авторів старої генерації. З методологічного погляду їм притаманний переважно описовий, з наголосом на емоційний ефект характер. Водночас більшості діаспорних авторів бракує серйозного аналізу історичних обставин, у яких функціонував націоналістичний рух, виражених узагальнень історичного матеріалу.

Проблеми творення й діяльності спецпідрозділів руху українських націоналістів та УПА порушуються, як правило, у працях авторів діаспори з такої тематики:

- виникнення націоналістичного руху та діяльність його першої організаційної форми – Української військової організації;
- становлення Організації українських націоналістів у міжвоєнний період;
- стосунки між різними політичними фракціями в ОУН;
- бойова діяльність повстансько-підпільного руху в Україні у 1939–1941 та 1940–1950-х рр.;
- діяльність закордонних центрів українських націоналістів у післявоєнний період;
- персоналії керівників і учасників руху ОУН та УПА.

Кажучи про висвітлення спеціальної діяльності УВО та ОУН у міжвоєнний період, слід насамперед звернутися до праць ветерана націоналістичного руху, одного з провідних публіцистів ОУН (А. Мельника) З. Книша, автора кількох десятків книг і брошур, численних статей з широкого спектру проблем історії УВО та ОУН.

У числі праць з історії антипольської діяльності українських націоналістів у 1920–1930-х рр. він на основі документів польських правоохоронних органів і підпілля УВО та ОУН, матеріалів преси, іноземних джерел чимало уваги приділяє питанням організації, пріоритетів, методів розвідувальної діяльності УВО та ОУН, ставленню до неї всередині керівництва самого руху, характеризує її окремі акції, зупиняється на співробітництві націоналістів зі спецслужбами Німеччини та Литви. Розглядаються терористичні й диверсійні заходи УВО та ОУН, питання боротьби з ними польських спецслужб, контррозвідувальні, конспіративні акції націоналістів. Висвітлюються програмні настанови ОУН у сфері творення сило-

вих структур, ідеться про організацію контрольно-розвідувальної референтури ОУН, спеціальних підрозділів військового штабу ОУН. Автор не тільки наводить цікавий фактичний матеріал, а й намагається показати значення розвідувальних та контррозвідувальних заходів у загальній стратегії і тактиці націоналістів, їхні погляди на цей специфічний аспект визвольної боротьби¹.

Своєрідною енциклопедією антипольської діяльності УВО та ОУН, у якій чимало місця відведено розгляду розвідувальної, контррозвідувальної, терористичної активності націоналістів, слугує ґрунтовна праця одного із засновників ОУН В. Мартинця².

Пізнавальні статті учасників націоналістичного руху З. Книша, П. Заблоцького та Ф. Яцури (майбутній керівник розвідки Крайової ексекютиви ОУН(М) у Кракові) з історії розвіддільності УВО проти збройних сил Польщі вміщено у збірнику «Срібна сурма»³. Питання творення й діяльності підрозділів розвідки та безпеки в УВО та ОУН порушувалися в узагальнюючих працях відомого дослідника історії націоналістичного руху П. Мірчука⁴. Про організацію збору інформації силами УВО та ОУН, роль у ньому лідера націоналістів Є. Коновальця йшлося у присвячених йому біографічних розвідках⁵. Згадки про спеціальні заходи УВО та ОУН у протистоянні шо-

¹ Книш З. Дух, що тіло рве до бою. – Вінніпег: Б. в., 1951. – 198 с.; Його ж. Власним руслом. – Торонто: Срібна сурма, 1966. – 183 с.; Його ж. Городок – Торонто: Срібна сурма, 1973. – 552 с.; Його ж. ОУН до Світової війни // Календар-альманах «Нового шляху». – Торонто: Новий шлях, 1979. – С. 39–51; Його ж. На життя і смерть: Сторінки з історії Української Військової Організації. – Торонто: Срібна сурма, 1980. – 256 с.; Його ж. Варшавський процес ОУН на півніжжі польсько-українських відносин тієї доби. – Торонто: Срібна сурма, 1986. – Т. 1. – 674 с.; Його ж. Військо у цивільній одежі // Життя і смерть полковника Коновальця. – Львів: Червона калина, 1993. – С. 78–87; Його ж. Начальна команда УВО у Львові // Там само. – С. 88–94; Його ж. Становлення ОУН. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1994. – 128 с.

² Мартинець В. Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н. Спогади і матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. – Б. м.; Б. в., 1949. – 535 с.

³ Див.: Срібна сурма. Спогади й матеріали до діянь Української Військової Організації. – Торонто: Срібна сурма, Б. р. – 36. 1. – 128 с.

⁴ Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Укр. вид-во, 1968. – Т. 1. – 639 с.; Його ж. «З мого духа печаттю»: у 25-ліття боротьби ОУН. – Нью-Йорк; Торонто: Ліга визволення України, 1954. – 30 с.

⁵ Див., напр.: Мірчук П. Євген Коновалець. – Торонто: Гомін України, 1958. – С. 92; Макар В. Когорти хоробрих // Життя і смерть полковника Коновальця. – С. 95–103; Бойків О. Моя співпраця з Полковником // Там само. – С. 104–128.

віністичній Польщі існують у біографічних нарисах, присвячених керівникам націоналістичного руху міжвоєнного періоду¹. Агентурно-оперативна робота польських спецслужб та протидія їм з боку націоналістів розглядається у працях З. Книша й В. Нича². Широке коло проблем спеціальної діяльності УВО та ОУН (розвідувально-підбивна робота, діяльність провокаторів у її лавах, співробітництво зі спецслужбами Веймарської республіки) критично висвітлює автор лівої орієнтації С. Шевчук³.

Ще одна цікава історіографічна пам'ятка з історії УВО та ОУН так і не побачила світ — підготовлений ветераном націоналістичного руху, емісаром ЗП УГВР В. Охримовичем рукопис біографічного нарису про Р. Шухевича «Перший серед перших» (праця була написана автором під час перебування у підпіллі в Україні, його розстріляно за вироком військового трибуналу 18 травня 1954 р.)⁴. У нарисі мова йде, зокрема, про підступи польської поліції проти середовища УВО та відсіч їм націоналістів, організацію ними терористичних актів.

Вельми обмежена кількість праць, де б висвітлювалися перші кроки становлення провідної історичної форми спецпідрозділу націоналістичного руху — Служби безпеки (СБ) у 1939—1941 рр., а також діяльності розвідки та контррозвідки антирадянського націоналістичного підпілля в Західній Україні у передвоєнні роки. Про розбудову контррозвідувальної мережі ОУН(Б) у регіоні, погляди її керівництва на функції спецпідрозділу йдеться у праці С. Мудрика (псевдо Мечник) з історії протиборства СБ та радянських спецслужб⁵. Про успішну операцію СБ з викриття радянського агента, запровадженого до закордонного центру ОУН розповідає З. Книш у праці «Розбрат», присвяченій передвоєнному становищу в русі націоналістів⁶.

¹ Коссак. Охримович. Тураш. — Торонто: Ліга Визволення України, 1968. — 190 с.

² Книш З. Ярослав Барановський — жертва злоби і ненависті. — Париж: Перше укр. нац. вид-во у Європі, 1990. — 132 с.; Нич В. Провокатори УВО — ОУН. — Нью-Йорк: Б. в., 1956. — 47 с.

³ Шевчук С. Пора сказати правду про наші визвольні змагання. — Торонто: Б. в., 1967. — 112 с.

⁴ Державний архів СБ України (далі — ДА СБУ). — Ф. 2. — Оп. 40. — Спр. 9. — Т. 9.

⁵ Мечник С. У боротьбі проти московської агентури. — Мюнхен: Укр. вид-во, 1980. — 176 с.

⁶ Книш З. Розбрат. — Торонто: Срібна сурма, Б. р. — 431 с.

Значно краще висвітлено роль СБ у міжфракційній боротьбі бандерівців та мельниківців¹. Згадані праці несуть чіткий відбиток гострого протистояння двох гілок націоналістів, яке супроводжувалося застосуванням розвідувальних і терористичних можливостей СБ для нейтралізації конкурентів. У свою чергу, праці зорієнтовані на ОУН(М) авторів усіляко підкреслюють братовбивчу спрямованість дій бандерівських есбістів (замовчуючи при цьому підготовку аналогічних заходів).

Ряд праць авторів діаспори торкаються діяльності спеціальних підрозділів (розвідки, СБ, військово-польової жандармерії (ВПЖ)) в Українській повстанській армії. При їхньому написанні використовувалися статутні документи та бойові звіти УПА, що потрапили за кордон. Досвід розвідувально-диверсійної діяльності повстанців аналізувався для можливого використання у збройному повстанні на західноукраїнських землях проти радянської влади. Тут слід назвати узагальнюючі праці з історії УПА А. Бедрія, М. Лебеда, П. Мірчука, Л. Шанковського (колишнього співробітника Головного військового штабу ОУН та Головної команди УПА), в яких порушуються проблеми організації і ведення повстанцями військової та агентурної розвідки, контррозвідувального забезпечення з боку СБ². Згадані праці попри значний фактичний матеріал виконані вкрай тенденційно і навряд чи можуть дати об'єктивний виклад минулого спецпідрозділів Повстанської армії.

Заслужують на увагу праці І. Бутковського (керівника місії УПА при ЗП УГВР), Г. Васьковича, С. Хміля (колишніх офіцерів

¹ Біла книга ОУН. – Б.м., 1941. – 103 с.; Чому була потрібна чистка в ОУН. – Тереховля: Б. в., 1941. – Ч. 1. – 207 с.; Михайлюк Б. Бунт Бандери. – Б. м., 1950. – 104 с.; Організація Українських Націоналістів. 1929–1954: 36 статей. – Париж: перша Укр. друкарня у Франції, 1955. – 446 с.; Книш З. В сутінках зради. – Торонто: Срібна сурма, 1975. – 659 с.; Його ж. Перед походом на Схід. – Торонто: Срібна сурма, Б. р. – 185 с.; Непогасний огонь віри. Зб. на пошану полковника Андрія Мельника. – Париж: Націоналістичне вид-во в Європі, 1974. – С. 666–671; Балеї П. Фронта Степана Бандери в ОУН 1940 року. – Б. м., б. р. – 118 с.

² Бедрій А. ОУН і УПА. – Нью-Йорк; Лондон; Мюнхен; Торонто: Укр. центр. інформ. служба, 1983. – 64 с.; Лебедь М. Українська Повстанча Армія, її генеза, рист і дії у визвольній боротьбі українського народу. – Б. м.: Вид-во Пресового Бюро УГВР, 1946. – Ч. 1. – 126 с.; Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952. – Мюнхен: Цицера, 1953. – 319 с.; Його ж. Роман Шухевич. – Нью-Йорк; Торонто; Лондон: Т-во колишніх вояків УПА, 1970. – 269 с.; Шанковський Л. Українська Повстанча армія // Історія українського війська. 1917–1995. – Львів: Світ, 1996. – С. 482–695.

УПА), відставного майора спецвійськ США П. Содоля, в яких наголошується на військово-прикладному аспекті повстанських війн (зокрема організації розвідки, диверсійної справи, підготовки відповідних кадрів)¹.

Окремо варто згадати капітальну працю відомого військового історика Ю. Тис-Крохмалюка, присвячену проблемам стратегії, тактики й організації повстанських сил. На відміну від переважно описового характеру праць з історії УПА, він на основі широкого кола бойових документів УПА, повстанських хронік та мемуарної літератури намагався дати кваліфікований військово-теоретичний аналіз різних сторін застосування повстанських сил, включаючи розвідувально-диверсійні дії, роботу контррозвідувальних та військово-поліцейських підрозділів². Монографія отримала схвальні відгуки провідних діаспорних дослідників історії УПА з числа її колишніх вояків³.

Необхідно зазначити, що типовою рисою діаспорних студій з минулого повстанського руху є практично повне замовчування окремих його сторін і явищ, котрі мають безпосереднє відношення до історії спецпідрозділів УПА – участі в етнічних чистках польського і єврейського населення Волині, Холмщини та Підляшшя, знищенні радянських військовополонених, представників цивільної адміністрації й активу, осіб, що співчували радянській владі, організації фізичних чисток у лавах ОУН та УПА, співробітництва у розвідувально-диверсійній сфері зі спецслужбами Німеччини та її сателітів, а також бойових дій з Червоною армією, що вела антигітлерівський наступ (пропагується теза про бойові дії виключно з «каральними військами НКВД», що суперечить численним документальним свідченням про бої та диверсійно-терористичні акції проти армійських частин).

Історики пробандерівської спрямованості замовчують і участь СБ ОУН(Б) та жандармерії УПА в силових акціях щодо інших націонал-патріотичних збройних формувань Правобережної Укра-

¹ Бутковський І. Організаційна структура УПА // Зб. на пошану генерала Романа Шухевича. – Мюнхен: Цицоро, 1990. – С. 217–223; Васькович Г. Роман Шухевич – провідник повстанських війн // Там само. – С. 36–64; Хміль С. Ф. Українська партизанка: З крайових матеріалів. – Мюнхен: Вид. ЗЧ ОУН, 1959. – 272 с.; Sodoł P. UPA: They fought Hitler and Stalin. – N. Y., 1987. – 128 p.

² Tus-Krokhmaluk U. UPA Warfare in Ukraine. Strategical, Tactical and Organizational Problems of Ukrainian Resistance in World War II. – N. Y., 1972. – 449 p.

³ Див., напр.: Шанковський Л. Нова праця про Українську Повстанську Армію // Укр. історик. – 1975. – № 3–4. – С. 120–124.

їни (мельниківських, Т. Боровця-Бульби, Фронту української революції, «вільних козаків»), котрі або нейтралізувалися, або під тиском терору включалися до УПА. Натомість на цих малодосліджених проблемах акцентують увагу літописці повстанського руху – політичні противники бандерівців, які були свідками свавілля радикалів ОУН(Б)¹.

На терористичних проявах у діяльності спецпідрозділів ОУН та УПА наголошують і діаспорні автори антинаціоналістичної орієнтації (наприклад, громадянин Канади В. Полішук)². При цьому, наводячи численні правдиві факти знищення цими структурами цивільного населення (зокрема польського на Волині), вони не обтяжують себе всебічним аналізом глибинних причин драматичних явищ та висвітленням репресивної політики комуністичних режимів проти українського етносу.

Особливе місце в діаспорній історіографії проблеми посідають праці згаданого С. Мудрика – співробітника СБ ОУН з 1940 р., одного з її керівників у ЗЧ ОУН, професора УВУ у Мюнхені, активного публіциста (див. додаток А). Його перу належить близько 30 наукових, науково-популярних, публіцистичних та мемуарних праць з минулого руху ОУН та її закордонних політичних осередків післявоєнного періоду; значну увагу приділено підрозділам безпеки, історії політичних структур і правоохоронних органів Росії та СРСР (останні визначалися для професійної підготовки есбістів та роз'яснювально-профілактичної роботи серед емігрантів)³.

¹ Шуляк О. В ім'я правди: До історії повстанчого руху в Україні. – Роттердам: Б. в., 1947. – 36 с.; Житомирська трагедія. – Буенос-Айрес: Б. в., 1949. – 80 с.; ОУН у війні 1939–1945. – Б. м., б. р. – 109 с.; Париж Олегові Штулеві: 36. на пошану О. Штуля-Ждановича. – Париж: Вид-во «Українського слова», 1986. – 357 с.; Верига В. Втрати ОУН в часи Другої світової війни. – Торонто: Новий шлях, 1991. – 206 с.; На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні: 36. статей, спогадів, документів. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1993. – 658 с.; ОУН: минуле і майбутнє. – К.: Фондація ім. О. Ольжича, 1993. – 303 с. та ін.

² Полішук В.В. Гірка правда: злочинність ОУН-УПА (сповідь українця). – Донецьк: Донеччина, 1996. – 496 с.

³ Мечник С. У боротьбі проти московської агентури. – 176 с.; Його ж. Ві оприщини до КГБ. – Мюнхен: Укр вид-во, 1982. – 242 с.; Його ж. В затижній боротьбі. – Мюнхен: Укр. вид-во, 1983. – 237 с.; Його ж. Вивчасмо ворога: Доповіді, лекції, роздумування і спомини. – Мюнхен: Укр. вид-во, 1989. – 317 с.; Його ж. За нашу незалежність (Доповіді, статті, спогади і нариси). – Мюнхен: Укр вид-во, 1990. – 316 с.; Його ж. У вирі воєнного лихоліття: ОУН

Фактично С. Мудрик започаткував написання спеціальних праць з історії органів безпеки націоналістичного руху та їхнього протиборства радянським спецслужбам¹. Широкий світогляд у царині минулого націоналістичного руху, власний досвід роботи в СБ, можливість користуватися архівом СБ ЗЧ ОУН дали змогу автору окреслити основні віхи становлення спецоргану ОУН бандерівської гілки, його участь у протидії нацистським спецслужбам, контррозвідальному захисті закордонних центрів націоналістів після 1945 р. від розвідально-підривних спрямувань МДБ-КДБ СРСР, розвідувальної діяльності СБ проти Варшавського блоку, дати характеристику елементам професійної підготовки, вихованню кадрів референтури й іншим важливим моментам минулого націоналістичної спецслужби.

Разом з тим автор ретельно обминає політично невігідні питання репресивної діяльності СБ в Україні у 1940–1950-х рр., її участі у протистоянні закордонних центрів націоналістів у повоєнний період, співробітництва з іноземними розвідорганами. З його праць важко скласти уявлення про організаційну побудову Служби безпеки, професійний інструментарій есбістів. Він усіляко романтизує керівників СБ, які насправді були продуктом того жорстокого часу. Відтак праці С. Мудрика не можуть претендувати на об'єктивне та всебічне висвітлення історії спеціальних органів ОУН.

Проблеми діяльності СБ ОУН порушували автори, налаштовані опозиційно до бандерівців², засуджуючи залучення оперативних можливостей СБ для тиску на опонентів бандерівців, її свавілля в

УПА у боротьбі з гітлерівськими окупантами. – Львів: Край, 1992. – 99 с.; Його ж. В підпіллі революційної ОУН. – Львів: Фенікс ЛТД, 1993. – 142 с.; Його ж. ОУН і розбудова української держави: роздуми та спостереження довголітнього члена ОУН. – Львів: Каменяр, 1993. – 63 с.; Його ж. Закордонні частини Організації Українських націоналістів (Причинки до історії). – Львів: Галицька видавнича спілка, 1995. – 149 с.; Його ж. ОУН в Україні і за кордоном під проводом С. Бандери. – Львів: Галицька видавнича спілка, 1997. – 136 с. та ін.

¹ Мудрик-Мечник С. Служба безпеки революційної ОУН у боротьбі з НКВД-НКДБ-МГБ-КГБ. – Тернопіль: Ред.-вид. відділ обл. управління преси, 1994. – 132 с.

² Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. – Мюнхен: Академічне вид-во д-ра Петра Белея, 1985. – Т. 1. – 427 с.; Книш З. Ярослав Барановський... – С. 119–123; Кричевський Р. Організація українських націоналістів в Україні – Організація українських націоналістів за кордоном і ЗЧ ОУН. – Львів: Меморіал, 1991. – 116 с.; Камінський А. Василь Охрімович. Біографічний нарис. – Торонто; Нью-Йорк; Лондон: Вид-во Президії ОУН(з), 1999. – 152 с.

еміграційному середовищі у перші повоєнні роки. Співробітництво закордонних націоналістичних центрів з іноземними розвідками викривав у пропагандистському дусі відомий канадський публіцист прорадянської орієнтації П. Кравчук (псевдо Марко Терлиця)¹.

Варто зазначити, що для вивчення особливостей біографій керівників та окремих співробітників спецпідрозділів ОУН та УПА становлять інтерес біографічні довідники, упорядковані П. Содолем². Дослідник на основі мемуарних джерел, опитувань учасників визвольних змагань, документів повстансько-підпільного руху, його періодичних видань уклав численні біографічні довідки на ватажків підпілля та командирів УПА, включаючи їхніх спецслужбістів. Проте брак в упорядника достатньої кількості архівних матеріалів, намагання глорифікувати учасників боротьби знижує інформативно-пізнавальну та наукову цінність цього унікального на сьогоднішній день довідкового видання.

У цілому, якщо вести мову про персоналії співробітників спецслужб повстансько-підпільного руху під проводом ОУН, то за діаспорною літературою практично неможливо скласти про них об'єктивну думку. Безпосередні учасники запеклої боротьби, в якій сторони застосовували всі доступні їм засоби, включаючи несумісні з елементарними нормами людської моралі, постають ідеалізованими фігурами, «лицарями без страху і докору».

Свої типологічні риси мала і радянська гілка історіографії руху українських націоналістів та УПА. Слід розуміти, що за принциповими властивостями вона якщо і відрізнялася від офіційної радянської історичної науки, то лише більшою ідейно-пропагандистською заостреністю. За словами визначного українського історика О. Оглобина, «після другої світової війни вільна історична наука на Україні фактично перестала існувати... Українська советська історіографія цілком підпорядкована політичним цілям і наказам комуністичного уряду.. Це визначає всю діяльність советських істориків – їх ідеологію, методологію, тематику і навіть

¹ Терлиця М. Правнуки погані. Українські націоналісти в Канаді. – К.: Рад. письменник, 1960. – 306 с.; Його ж. Націоналістичні скорпіони (діяльність українських буржуазних націоналістів за кордоном). – К.: Рад. письменник, 1963. – 207 с.

² Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–1949. Довідник 1. – Нью-Йорк: Пролог, 1994. – 199 с.; Довідник 2. – Нью-Йорк: Пролог, 1995. – 295 с.

фразеологію... диктує наслідки їхніх дослідів і висновки їхніх праць»¹.

Сама ідеологія націоналізму автоматично оголошувалася ворожою як небезпечний конкурент офіційній марксистсько-ленінській, потенційна загроза існуванню фактично унітарної радянської держави. Приналежність до «буржуазного націоналізму» ставала «смертельним вироком» у руках державної ідеологічної машини та покiрного їй суспільствознавства.

Певна річ, багатолітній збройний рух опору у Західній Україні, який політично надихався ОУН і потребував величезних зусиль режиму для його придушення, опинився у реєстрі найнебезпечніших противників. Навіть коли регіон був остаточно пацифікований оперативно-військовими засобами, ідеологічний апарат продовжував продукувати навколо націоналістичного руху образ ворога. Як справедливо зазначає член робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН та УПА Л. Гриневич, аналогічна схема поширювалася і на «націоналістичні рухи народів Прибалтики та Білорусі... Середньої Азії та Північного Кавказу, Поволжя... які мали в своїй основі антиімперський, національно-визвольний характер і вбачали перспективи розвитку своїх націй поза межами Союзу РСР»².

Зрозуміло, що не варто було й сподіватися на об'єктивне вивчення причин виникнення українського націоналізму як політичної течії та повстансько-підпільного руху за умов, коли радянська історіографія «спиралася на догмати офіційної ідеології... спрямовувалася на обслуговування ідеологічних потреб режиму, а не на формування наукової точки зору»³.

Якщо приблизно до початку 1960-х рр. численні публікації на тему «злочинів ОУН-УПА» носили майже виключно публіцистично-викривальний характер⁴, з початку 1960-х рр., відповідаючи на заклики компартії до «широкого організованого наступу по всьому

¹ Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. — Нью-Йорк: ООЧСУ, 1963. — С. 5.

² Гриневич Л.В. Історія ОУН, УПА на тлі політичної боротьби в сучасній Україні // Протистояння. Звернення, заяви, листи громадських організацій, політичних партій, громадян України до Комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА. 1996–1998 рр. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 1999. — С. 5.

³ Касьянов Г.В. Український націоналізм: проблема наукового переосмислення // Укр. істор. журн. — 1998. — № 2. — С. 39.

⁴ Див. напр.: Здіорук С.І., Гриневич Л.В., Здіорук О.І. Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945–1998 рр.). — К.: Ін-т історії України НАНУ, 1999. — С. 63–67.

фронту» на буржуазну ідеологію й «перекручення історичної правди»,¹ українські радянські історики і суспільствознавці в цілому посилили увагу до написання ґрунтовніших праць, спрямованих проти «українських буржуазних націоналістів». Із 1961 р. відкривається відповідна вчена рада в Інституті історії АН УРСР. Згадана тематика посідає одне з провідних місць серед досліджень Інституту суспільних наук АН у Львові. У 1966–1967 рр. партійні інстанції зобов'язують цю установу активізувати видавничу діяльність на тему «Реакційна суть і ідеологія українського буржуазного націоналізму»².

Висвітлення проблем історії ОУН та УПА стимулювалося і цілеспрямованою критикою відповідних наукових доробків учених діаспори. У 1968 р. в Інституті історії відкривається відділ зарубіжної історіографії, провідним завданням якого і була критика «буржуазних фальсифікацій історії України»³.

На початку 1970-х рр. тиск компартійної номенклатури на розвиток історичної науки посилювався, набув нових форм і вульгарних проявів. Відповідні вказівки отримало провідне фахове видання «Український історичний журнал», котрий зобов'язувався здійснювати стосовно українського націоналізму «викриття його злочинної суті, прислужництва зовнішнім агресивним силам, постійної й невикоріненої ворожості до українського народу»⁴.

«Абсолютна більшість радянських публікацій, присвячених різним аспектам історії українського націоналістичного руху, відзначають сучасні аналітики, носила суто пропагандистське спрямування та використовувала весь набір таких ідеологічних прийомів і методів... які в сучасній соціології вміщуються в поняття “маніпулююча інформація”. Ставилось за мету фактично міфологізувати суспільну свідомість і формувати у радянських людей негативні установки не тільки по відношенню до ОУН-УПА, але й до

¹ Гуржий И., Сарбей В. Украинская советская историческая наука на новом подъеме // Коммунист Украины. – 1964. – № 1. – С. 56; Про планування досліджень з критики «українського буржуазного націоналізму» у цей період див.: Основні проблеми розвитку історичної науки в Українській РСР на 1959–1965 рр. – К.: Ін-т історії АН УРСР, 1959. – 62 с.

² Ісаєвич Я.Д. Сторінки історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ // Укр. істор. журн. – 2002. – № 4. – С. 15.

³ Санцевич А.В., Комаренко Н.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР в 1936–1986. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 99, 109.

⁴ Гуржий О., Капітан Л. «Український історичний журнал»: з історії виникнення та діяльності // Укр. істор. журн. – 2001. – № 6. – С. 28–30.

ідеї самостійної, незалежної України, легітимізуючи тим самим існуючий державний лад»¹. На висвітлення проблеми цілком поширювалися такі усталені риси радянської історіографії, як цитатно-ілюстративний метод викладення матеріалу, уніфікація наукового стилю на базі офіційних настанов, войовнича термінологія².

Крім того, табу на об'єктивну історію ОУН та УПА прирікало на забуття, викреслення з історії спеціальних служб в Україні тих їхніх оригінальних форм, що утворилися в рамках націоналістичних організацій та повстанського руху.

Так само як і діаспорна, радянська історіографія слугувала одним з генераторів пропагандистських матеріалів для потреб «психологічної війни», компрометації закордонних націоналістичних центрів. Цим, зокрема, пояснювалися і присутність серед авторів кадрових співробітників спецслужб, використання органами держбезпеки доробків відповідних наукових центрів та публіцистів, про що йтиметься нижче.

Сформувалася низка псевдонаукових, пропагандистських кліше, відступати від яких при висвітленні такого складного й суперечливого явища, як український націоналізм та його опір, радянському режиму було «ідейно шкідливо»:

- твердження про те, що націоналізм – продукт політичної волі «експлуаторських класів», «запеклий ворог трудящих», «реакційна» течія;
- поширення уявлень про рух ОУН та УПА як виключно «коллабораційне» явище, прислужників спецслужб держав – противників СРСР («фашистські запродавці», «зрадники», «найманці світової реакції» тощо);
- розгляд повстанського руху (масового військово-політичного явища) як політичного або кримінального бандитизму, в якому брали участь лише представники заможних верств населення або «спантеличені націоналістичною пропагандою» громадянсько нерозвинуті, а то й взагалі патологічні особи;
- наголос на ворожому ставленні націоналістів до ряду інших етносів (росіян, поляків, євреїв);
- навмисне акцентування уваги на ексцесах, репресивно-терористичних акціях, впровадження у підсвідомість аудиторії виключ-

¹ Гриневич Л.В. Історія ОУН, УПА... – С. 6 – 7.

² Портнов А. Українська радянська історіографія: до постановки проблеми // Сучасність. – 2000. – № 6. – С. 114–115.

но крайніх проявів збройної боротьби ОУН та УПА («різуни з тризубом», «звірі», «відлюдки» тощо).

При цьому в багатьох випадках радянська історіографія відштовхувалася від фактів, заперечувати які (на кшталт багатьох еміграційних видань) – антинауково та аморально. Одночасно радянське суспільствознавство свідомо замовчувало низку важливих обставин, без урахування яких абсолютно неможливо відтворити наукову картину минулого націоналістичного руху 1920–1960-х рр. У свою чергу, без цього нереально пояснити причини появи в їхніх рамках та особливості діяльності (у тому числі екстремістської) структур з розвідки, контррозвідки, диверсійно-терористичної роботи.

Поза полем зору радянських авторів залишалася сукупність історичних причин, що викликали виникнення згаданого руху – втрата національної державності, територіальне розчленування українських земель, утиски у суспільно-економічній, національно-культурній, релігійній сферах. Ігнорувалася або компрометувалася стратегічна мета ОУН та УПА – відродження суверенної держави на етнічних українських землях. Відкидався насильницький характер радянізації Західної України, котрий супроводжувався масовими репресіями, замовчувалися численні прояви жорстокості з радянського боку (серед них – і злочини створених органами держбезпеки з числа колишніх учасників ОУН та УПА агентурно-бойових груп). Украв однобічно висвітлювався перебіг кривавого українсько-польського конфлікту 1943–1944 рр., заперечувалися факти протистояння між ОУН та УПА з німецькими окупантами. Приховувався широкий характер антирадянського руху опору, його справжній соціальний склад, наявність солідної бази підтримки серед населення. Контакти з іноземними спецслужбами розглядалися не як закономірний за тих воєнно-політичних реалій засіб послаблення противників, а майже як основна мета існування й причина тривалості руху націоналістів (зрозуміло, що у той час і мови не могло бути про розгляд політичного й військово-технічного співробітництва між СРСР та Німеччиною у 1920–1930-х рр., пакту Молотова-Ріббентропа).

Радянськими істориками був породжений псевдонауковий термін «ОУН-УПА». Тим самим багатотисячний повстанський рух, учасники якого взяли за зброю як засіб соціального й національно-духовного протесту проти політики тоталітаризму, ототожнювався з ОУН як політичною організацією.

Якщо врахувати потужність радянської пропагандистської машини у сукупності із справді страшними для багатьох тисяч співвітчизників наслідками подій у Західній Україні 1939 – середини 1950-х рр., то стає зрозумілою живучість у суспільній свідомості полярих оцінок руху ОУН та УПА.

Не можна не помітити, що на відміну від зарубіжних колег, частина радянських істориків в УРСР мала доступ до закритих широкому загалу оригінальних документів, літератури й періодики повстансько-підпільних формувань, частково – документів органів держбезпеки, еміграційних видань зі спецховищ, що суттєво підвищує інформативну цінність їхніх праць.

На нашу думку, і зараз без критичного урахування доробків тогочасних радянських авторів неможливе всебічне висвітлення історії спеціальних структур руху націоналістів та УПА.

У радянській історіографії не виникло спеціальних досліджень з історії розвідувальних та контррозвідувальних структур націоналістичного й повстанського рухів. Згадані проблеми порушувалися, як правило, у наукових, науково-популярних та пропагандистських працях із таких тем:

- історія українського націоналізму;
- історія органів та військ державної безпеки, внутрішніх справ, їхньої боротьби проти ОУН та УПА;
- «викриття» українського націоналізму, повстанського руху, окремих їх проявів або лідерів;
- праці з дискредитації закордонних центрів українських націоналістів, їхніх зв'язків із спецслужбами іноземних держав;
- публікації щодо стосунків націоналістів з «реакційними клерикалами» Української греко-католицької церкви (УГКЦ).

Праці радянських авторів, де знаходили висвітлення певні аспекти зазначеної проблеми, можна поділити на дві великі групи: відкриті публікації для широкої читацької аудиторії та закриті праці службового призначення у виданнях органів державної безпеки та інших силових структур СРСР.

Першу групу праць вирізняла відверто пропагандистська, «викривальна» спрямованість, яка часто камуфлювалася під науковий аналіз, стандартна лайлива фразеологія (яка нічого спільного не мала з науковою лексикою), наголос на формуванні емоційного підходу до висвітлених подій, нав'язування заздалегідь визначених оцінок.

Виходить низка книг, автори яких прагнули дати узагальнюючий історичний нарис виникнення та діяльності українського націо-

налізму¹. Слід підкреслити, що дослідники, частина з яких була кадровими співробітниками органів держбезпеки, причетними до оперативних заходів проти українських націоналістів, використали широке коло документальних джерел: фонди Партійного архіву Інституту історії партії при ЦК КПУ, Центрального державного архіву Жовтневої революції УРСР, Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Львові, оперативних архівів КДБ УРСР та окремих УКДБ, відповідну мемуарну літературу, видання націоналістів, не доступні іншим громадянам.

Розглядаючи основні етапи розвитку націоналістичного руху, науковці чимало уваги приділили висвітленню його ідейних основ, розвідувально-диверсійної діяльності УВО, її співпраці з іноземними розвідками (Німеччини, Литви, Японії), терористичних акцій. Окремо йшлося про розвідувально-інформаційну роботу підпілля ОУН на західноукраїнських землях напередодні Великої Вітчизняної війни у контексті підготовки Німеччиною нападу на СРСР. Знайшли відображення розвідувальна та терористична робота, кадровий склад СБ у період війни. Розглядалися контррозвідувальна діяльність СБ ЗЧ ОУН, зв'язки закордонних центрів ОУН зі спецслужбами країн НАТО в інтересах розвідувально-підривної діяльності проти СРСР.

Проблем спеціальних служб в УПА торкалися радянські автори у працях з історії бойових дій доби Великої Вітчизняної війни, партизансько-підпільного руху на окупованій території та доробках, спрямованих на «таврування» українських повстанців². Розгляда-

¹ Дмитрук К. Є. Безбатченки. Документально-публіцистичний нарис. — К.: Дніпро, 1980. — 318 с.; Його ж. Жовто-блакитні банкроти: Документальні нариси, памфлети, публіцистичні статті. — К.: Дніпро, 1982. — 399 с.; Замлинський В. Шлях чорної зради. — Львів: Каменяр, 1969. — 167 с.; Його ж. Тавровані презирством народу. — К.: Політвидав України, 1974. — 96 с.; Ржезач Т., Цуркан В. Разыскиваются... — М.: Прогресс, 1988. — 326 с.; Чередниченко В. Націоналізм проти нації. — К.: Політвидав України, 1970. — 190 с.; Його ж. Анатомія зради. — К.: Політвидав України, 1978. — 333 с. та ін.

² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. — К.: Політвидав України, 1968. — Т. 2. — 518 с.; Война в тылу врага. — М.: Политиздат, 1974. — Кн. 1. — 447 с.; Кучер В. І. Партизанські краї і зони в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1944). — К.: Наук. думка, 1974. — 141 с.; Войцехович В. О. Фронт на Поліссі. — К.: Політвидав України, 1975. — 430 с.; Старожилов Н. В. Партизанские соединения Украины в Великой Отечественной войне. — К.: Вища школа, 1983. — 237 с.; Борьба трудящихся западных областей УРСР против фашистских захватчиков в годы Великой Вітчизняної війни

лися питання розвідувальної роботи та диверсійно-терористичних проявів спецпідрозділів УПА проти Червоної армії та партизанів, контакти зі спецслужбами Німеччини та її союзників, терор СБ проти цивільного населення та частини повстанців.

Вельми цікавими з погляду вивчення форм і методів діяльності підрозділів розвідки та безпеки ОУН, УПА, закордонних націоналістичних центрів, а також організації протиборства з ними радянських спецслужб є монографічні видання та збірники нарисів і статей з історії діяльності органів держбезпеки в західних областях УРСР. Але слід мати на увазі, що певні обставини подій у цій літературі з різних міркувань змінено, що потребує при науковому використанні цих праць порівнювати їхні дані з документами органів НКДБ-МДБ-КДБ¹.

Крім того, чимало згадок про оперативно-бойові заходи спецпідрозділів ОУН та УПА, діяльність емісарів закордонних націоналістичних центрів у 1940–1950-ті рр. можна знайти в офіційних виданнях з історії Прикордонних та Внутрішніх військ, їхніх підрозділів у Західній Україні².

Співробітництво ОУН з розвідками Німеччини та країн НАТО,

Радянського Союзу. — К.: Наук. думка, 1984. — 235 с.; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944. — К.: Наук. думка, 1985. — Кн. 2. — 431 с.; Военные грозы над Полесьем. — К.: Политиздат Украины, 1985. — 229 с.; Мищенко Г.П., Мигрин Г.П. Задача особой важности (Партизанская разведка. 1941–1945 гг.). — К.: Вища школа, 1985. — 206 с.; Омельчук Ю. Змова. — Львів: Каменяр, 1967. — 147 с.; Святенник з абвергрупи 209. — К.: Політвидав України, 1979. — 127 с.; Давиденко В.А. «Українська повстанча армія»: шлях ганьби і злочинів. — К.: Знання, 1989. — 48 с. та ін.

¹ Куманев Г.А., Чайковский А.С. Чекисты стояли насмерть. — К.: Политиздат Украины, 1986. — 237 с.; Герои незримого фронта: Сб. — Ужгород: Карпаты, 1978. — 228 с.; Из когорты отважных: Сб. — Ужгород: Карпаты, 1987. — 253 с.; Со шитом и мечем. Очерки и статьи. — Львов: Каменяр, 1988. — 205 с.; Безопасность Родины храня. Очерки. — Львов: Каменяр, 1988. — 246 с.; Шляхами чекістської долі: Зб. — К.: Політвидав України, 1988. — 271 с.; Ваш ход, генерал. — К.: Украина, 1991. — 278 с.

² Боевой путь советских пограничных войск (Краткий очерк). — М.: Изд. Полит. управления Погран. войск КГБ при СМ СССР, 1962. — 340 с.; Верность долгу: Сб. — М.: Воениздат, 1973. — 96 с.; Пограничники: Сб. — М.: Мол. гвардия, 1973. — 384 с.; Беликов И.Г. Имени Дзержинского. — М.: Воениздат, 1976. — 206 с.; Часовые советских границ: Краткий очерк истории пограничных войск СССР. — М.: Политиздат, 1983. — 318 с.; В карауле бессонном... Сб. — М.: Мол. гвардия, 1984. — 224 с.; Чугунов А.И. Граница накануне войны. — М.: Воениздат, 1985. — 256 с.

використання з цією метою можливостей УГКЦ, терор СБ проти прихильників радянської влади стали постійними сюжетами праць, спрямованих на компрометацію уніатської церкви¹. Численні публікації слугували ідейно-пропагандистському протистоянню з закордонними націоналістичними центрами, спрямовувалися на компрометацію їх перед іноземною громадськістю та деморалізацію². При їхньому написанні були опрацьовані документи органів держбезпеки (у тому числі архівні кримінальні справи емісарів закордонних центрів, агентів іноземних розвідок, закинутих із закордону для встановлення контактів з підпіллям ОУН в УРСР).

Багато йшлося про історію встановлення стосунків закордонних центрів зі спецслужбами США, Великої Британії, згодом – ФРН та інших противників СРСР, залежність від них спецпідрозділів націоналістичних організацій. Докладно розглядалася участь закор-

¹ Див., напр.: Дмитрук К.Е. Свастика на сутанах. – М.: Политиздат, 1976. – 192 с.; Його ж. В одній імперіалістичній упряжці. – К.: Знання, 1982. – 49 с.; Вовк О.Л. Місце і роль націоналістичних клерикалів в планах реакції. – К.: Наук. думка, 1984. – 140 с.; Минович И.И. Преступный альянс: О союзе униатской церкви и украинского буржуазного национализма. – М.: Политиздат, 1985. – 190 с.; Римаренко Ю.И. Буржуазный национализм и клерикализм. – К.: Политиздат Украины, 1986. – 140 с.; Уткін О.І. Унія: шлях ганьби і зради. – Ужгород: Карпати. 1987. – 174 с.

² Дудикевич Б., Вітошинський Я. Українські буржуазні націоналісти – найманці міжнародних імперіалістів. – Львів: Б. в., 1952. – 60 с.; Руднев В. Українські буржуазні націоналісти – агентура міжнародної реакції. – К.: Держполітвидав УРСР, 1955. – 216 с.; Беляев В., Рудницький М. Під чужими прапорами. – К.: Рад. письменник, 1956. – 245 с.; Топольчук Л. За фальшивим мандатом. – К.: Політвидав України, 1962. – 75 с.; Римаренко Ю.І. На службі у світової реакції. Про антинародну суть українського буржуазного націоналізму – К.: Б. в., 1968. – 48 с.; Іваненко В. На задвірках історії. – К.: Політвидав України, 1969. – 70 с.; Чубенко В., Тумаркін Я. Людина з табору «Ді – Пі». – К.: Політвидав України, 1978. – 190 с.; Дмитрук К. Гітлерівські провокатори на службі у нових хазяїв // Пост імені Ярослава Галана. – Львів: Каменяр, 1979. – Кн. 6. – С. 82–95; Левенко О.С. Диверсія без динаміту. – Львів: Каменяр, 1981. – 87 с.; Губенко В. Запізніла сповідь. – К.: Політвидав України, 1981. – 149 с.; Трошинський В. Агенти гестапо й Абверу на «новій» службі // Безчестя. – К.: Політвидав України, 1983. – С. 115–127; Камінський Є.Є. Український буржуазний націоналізм в психологічній війні американського імперіалізму. – К.: Наук. думка, 1983. – 138 с.; Чередниченко В.П. Контрреволюція на экспорт: Украинский буржуазный национализм в арсенале современного антикоммунизма. – К.: Политиздат Украины, 1985. – 166 с.; Горелов М.Є. Криза організацій українських буржуазних націоналістів на сучасному етапі. – К.: Наук. думка, 1985. – 131 с. та ін.

донних центрів ОУН у психологічній війні проти країн Варшавського договору, контррозвідувальний контроль та репресії СБ в еміграційному середовищі. Крім того, після оприлюднення у 1960 р. фактів оперативних ігор МДБ-КДБ із закордонними центрами ОУН та іноземними розвідками, з пропагандистською метою видано низку брошур колишніх есбістів та емісарів-розвідників, які потрапили до рук органів держбезпеки й оперативно використовувалися¹.

Нарешті, масово виходили книги, збірники статей і нарисів, статті у періодичних виданнях, які в емоційній формі таврували терор, прояви жорстокості повстанців і підпільників, котрих ті припустилися в 1940–1950-х рр. у протиборстві з владою, намагаючись відвернути процес радянзації регіону². Зауважимо, що ці публіцистичні твори базувалися на матеріалах обстежень місць поховання жертв, кримінальних процесів над терористами ОУН (як правило, співробітниками СБ). Відтак на них треба зважати для відтворення об'єктивної картини діяльності спецпідрозділів в ОУН та УПА. Проте радянські автори із зрозумілих причин оминали причини ексцесів, мовчали про масові репресії сталінського режиму, якими супроводжувалося встановлення нової влади у регіоні.

Специфічна ситуація в історіографії українського національно-визвольного руху утворилася в роки так званої перебудови. На її розвиток почали впливати певна лібералізація політичного життя, виникнення легітимних громадсько-політичних об'єднань націонал-патріотичної орієнтації, котрі швидко еволюціонізували до гасел виходу України зі складу СРСР, різке пожвавлення громадського інтересу до маловідомих або заборонених сторінок вітчизняної історії, становлення з дозволу КПРС певної свободи слова навколо ряду проблем минулого народів СРСР (гласність), а також процес

¹ Див., напр.: Матвієнко М. Чорні справи ЗЧ ОУН (розповідь колишнього націоналіста). – Львів: Книжково-журн. вид-во, 1962. – 71 с.; Яремко М., Жилавий І., Стефюк Ю. На світлу дорогу (покаяння колишніх оунівців). – Львів: Книжково-журн. вид-во, 1962. – 48 с.; Ті, що канули у п'ятьму. – Львів: Каменяр, 1964. – 271 с.

² Див., напр.: Мельничук Ю.С. Коли кров холоде в жилах. Нариси, памфлети. – К.: Рад. письменник, 1960. – 167 с.; Його ж. Плем'я упирів. Нариси. Памфлети. Фельетони. – К.: Рад. письменник, 1963. – 354 с.; Омельчук Ю. Недолюдки (злочини українських буржуазних націоналістів на Рівненщині у війну). – Львів: Книжково-журн. вид-во, 1963. – 152 с.; Людської крові не змити. – К.: Політвидав України, 1970. – 110 с.; Мигаль Т. Знайде їх правда-мста. – Львів: Каменяр, 1972. – 229 с.; Не забудеться, не проститься. – Ужгород: Карпати, 1982. – 117 с.

реабілітації жертв незаконних політичних репресій (щоправда, закон про реабілітацію був ухвалений в УРСР лише 17 квітня 1991 р.).

Не буде перебільшенням твердження, що трактування історії антирадянського руху опору з його курсом на самостійну соборну Українську державу стало в той період справжнім полем бою навколо ідеологічних аспектів збереження Союзу РСР. Консервативна позиція тодішнього партійного керівництва республіки, сила стереотипів, що накопичувалися десятиліттями у масовій свідомості, неоднозначне сприйняття ОУН та УПА в суспільстві обумовили повільний і болісний процес переведення цієї проблеми минулого з пропагандистсько-емоційної до наукової площини. Як зазначає відомий історик, лауреат Державної премії України С. Білокінь, «перманентне конструювання образу ворога» радянською історичною наукою стало однією з причин того, що навіть у 1990 р. не було «розгорнуто досліджень з історії Опору в сорокові роки – початку п'ятидесятих»¹. Тільки у 1991 р. проводяться наукова конференція «ОУН-УПА в історії і сучасній політичній боротьбі», міжнародна наукова конференція «Національно-визвольна боротьба 1920–1950-х років в Україні».

Періодика західних областей України, видання націонал-патріотичних організацій активно вмещували власні матеріали або передруки з діаспорних видань щодо історії визвольного руху, життєпису його діячів, участі земляків у лавах ОУН та УПА, спогади ветеранів антирадянського опору в регіоні. Публікуються матеріали з'їзду ветеранів УПА (квітень 1991 р.)². Донедавна недоступна інформація відчутно впливала на громадськість. Довгі роки замовчування, швидка політизація та зрозуміле з огляду на складну історичну долю Західної України емоційне забарвлення проблеми націоналістичного руху призводили до упередженого висвітлення подій, поверховості в аналізі суперечливих обставин появи та функціонування націоналістичного руху, підконтрольних йому збройних формувань.

Офіційні ж наука, засоби масової інформації, ідеологічні опоненти націонал-патріотів, взагалі прихильники збереження радянської федерації відповіли хвилею публікацій з компрометації

¹ Білокінь С. Чи маємо ми історичну науку? // Наше минуле. – 1993. – № 1(6). – С. 8, 14.

² Матеріали з'їзду вояків УПА (Львів, 27–28 квітня 1991 р.) // Визвольні шляхи. – 1991. – № 7. – С. 817–821.

ОУН та УПА, їхніх лідерів (і водночас ініціаторів їхньої реабілітації або глорифікації в Україні). По суті, тиражувалися усталені тези та фактичний матеріал (у тому числі щодо співробітництва у розвідувально-підривній сфері зі спецслужбами держав-агресорів у Другій світовій війні, згодом – блоку НАТО), акцентувалося на емоційному засудженні екстремальних проявів протистояння між режимом та тією частиною населення, що стала під прапори антирадянської опозиції. У зв'язку з цим автори торкалися і спеціальної діяльності УВО, СБ ОУН в Україні і за кордоном, повстанської розвідки. Друкувалися тенденційно підібрані документальні матеріали. Це тривало і в перші місяці незалежності¹.

Активно включилися у висвітлення діяльності УПА органи держбезпеки УРСР. 11 листопада 1989 р. Колегія КДБ УРСР ухвалила план заходів з утвердження гласності у діяльності органів держбезпеки республіки. Гласність оголошувалася одним з найважливіших критеріїв оцінки стану оперативно-службової діяльності. Передбачалися вивчення, оцінка й відбір для публікації у ЗМІ архівних документів спецслужб з пропагандистською метою, здійснення реабілітації жертв незаконних репресій. Зокрема, планувалося дати у відкритій пресі публікації за матеріалами оперативних заходів «Омут», «Переправа», гри «Звено», що велася із закордонними центрами ОУН та їх кураторами – іноземними розвідками. Виходить й поширюється за кордоном брошура одного з керівників розвідки КДБ УРСР В. Цуркана «Холостий хід ОУН»,

¹ Див., напр.: Західна Україна: перше десятиліття після війни. – К.: Ін-т історії АН УРСР, 1988. – 32 с.; Горюхов В.М. Навіщо Бандері п'єдестал? // Комуніст України. – 1990. – № 11. – С. 86–93; Чумак В. Метаморфози ОУН-УПА // Під прапором ленінізму. – 1990. – № 22. – С. 71–79; № 23. – С. 68–78; Давиденко В. Чем занимались «национальные герои» // Политика и время. – 1991. – № 6. – С. 83–87; Уколов В. Зачем реанимируют бандеровщину // Коммунист Вооруженных сил. – 1991. – № 11. – С. 78–84; Шевчук В. Украинская Повстанческая Армия // Политика и время. – 1991. – № 11. – С. 78–84; Горбань А. Кровавые следы бандеровцев // Правда Украины. – 1989. – 10, 11 октября; Давиденко В. Не стануть агніями вовки: УПА з погляду сьогодення // Радянська Україна. – 1989. – 27 листопада; 8 грудня; Заречный В., Ластовец О. Бандеровщина: Страницы истории // Правда Украины. – 1989. – 9, 10, 11–13, 15, 17–19 августа; Шепітько Є. Проводирі смерті: Документальний нарис // Червоний прапор. – 1989. – 2, 3, 5 вересня; Микитенко В. Кати, або про банду УПА «Павла-Миколи» // Радянська Житомирщина. – 1991. – 13 лютого; Жигаренко П. Вирване серце // Червоний прапор. – 1991. – 12 червня.

присвячена 20-літній оперативній грі КДБ та МВС Польщі «Бумеранг» із ЗЧ ОУН, їхньому співробітництву із зарубіжними розвідцентрами (перебіг гри було оприлюднено на прес-конференції у Києві 14 вересня 1988 р.)¹.

У республіканських та обласних періодичних виданнях вміщуються численні публікації за матеріалами архівів КДБ та УКДБ УРСР (нерідко авторами виступали під псевдо кадрові співробітники держбезпеки), друкуються бесіди з ветеранами органів держбезпеки – учасниками боротьби з антирадянськими силами на ЗУЗ². Зрозуміло, що їхній зміст спрямовувався на «викриття» повстансько-підпільного руху за старими лекалами. Однак за тих умов уведення до публічного обігу матеріалів радянських спецслужб об'єктивно сприяло вивченню історії ОУН, УПА, їхніх спеціальних структур, накопиченню актуального і донині фактичного матеріалу.

Вийшло чимало й закритих відомчих праць органів держбезпеки, в яких порушувалися питання розбудови та діяльності структур розвідки і контррозвідки націоналістичного руху та УПА. Їх авторами, здебільшого, виступали офіцери органів держбезпеки – організатори та учасники оперативних, оперативно-бойових, слідчих заходів проти повстансько-підпільного руху, а згодом співробітники підрозділів, які залучалися до протистояння закордонним центрам ОУН та націонал-патріотичній опозиції в УРСР (дисидентський правозахисний рух), розвідки, боротьби з «ідеологічною диверсією», науково-дослідних, інформаційно-аналітичних, архівно-облікових. Зрозуміло, що в них панували такі ж ідейно-політичні оцінки, часті застосовувалася аналогічна з відкритими публікаціями пропагандистська фразеологія.

Разом з тим ці праці спиралися на солідну базу матеріалів, що утворилася у процесі оперативно-службової діяльності, на документи захоплені в учасників антирадянського руху опору, націоналістичну літературу, що перебувала на спеціальному зберіганні. Написані професіоналами, вони призначалися для практичної роботи (у той

¹ Цуркан В. Холостий хід ОУН. – Львів: Каменяр, 1989. – 95 с.

² Див., напр.: Бандерівщина. З прес-конференції в КДБ УРСР // Робітнича газета. – 1990. – 13 лютого; Будний М. Шрами на серці. Нотатки про УПА, Червоний прапор. – 1990. – 6 травня; Мазур С. І. Блукання: З архівів КДБ УРСР // Сільські вісті. – 1990. – 24–28 січня; Зарічний В. Осінені свастиком альянс ОУН – фашизм: За матеріалами КДБ УРСР // Робітнича газета. – 1990. – 29 листопада – 5 грудня; Виноградський В.М., Якименко І.Л. Полковник Шовкуненко розповідає // Комуніст України. – 1990. – № 1. – С. 73–85.

числі контрпропаганди), виховання у відповідному дусі особового складу. Відтак наукова продукція спецслужби подавала ґрунтовний конкретно-історичний, інформаційний матеріали, ретельно, без притаманного «цивільній» літературі надмірного ідейно-емоційного перекручення аналізувала минуле націоналістичного й повстанського рухів, чимало місця відводила розгляду їхніх структур розвідки та контррозвідки.

Було кваліфіковано охарактеризовано сили і засоби органів держбезпеки та внутрішніх справ на західноукраїнських землях (ЗУЗ), методи протиборства з повстансько-підпільним рухом. Без урахування цього неможлива всебічна характеристика факторів оперативної обстановки, що обумовлювали діяльність спеціальних підрозділів ОУН та УПА.

Авторами відповідних відомчих праць (монографій, підручників, навчальних посібників, статей у науковій періодиці КДБ СРСР та його навчальних закладів, дисертацій, наукових повідомлень на конференціях у КДБ СРСР, реферативних матеріалах) були представники керівного та оперативного складу підрозділів органів держбезпеки у Центрі та в УРСР, науково-викладацькі кадри (насамперед – спеціальної кафедри № 9, що викладала історію органів держбезпеки), здобувачі Вищої Червонопрапорної школи КДБ СРСР ім. Ф.Е. Дзержинського (Москва), Вищих курсів КДБ СРСР у Києві, а також навчальних закладів Прикордонних військ КДБ СРСР, Головного управління розвідки Генштабу Міністерства оборони СРСР.

Цікаво, що у 1967–1971 рр. у структурі КДБ при РМ УРСР існував 6-й відділ (науково-дослідної роботи), який розробляв «наукові основи організації боротьби проти підривної діяльності українських буржуазних націоналістів». Судячи з архівної спадщини підрозділу, велися, із широким залученням першоджерел, дослідження з минулого націоналістичного руху, його співробітництва з іноземними спецслужбами, терористичної діяльності ОУН та УПА, оперативних ігор як засобу боротьби органів держбезпеки проти сучасних закордонних націоналістичних центрів. Підрозділ створив план-проспект відкритого збірника документів і матеріалів 1926–1969 рр. походження «Зрадницька діяльність українських буржуазних націоналістів». До нього передбачалося включити фрагменти публікацій німецьких, польських, румунських, угорських видань, документи 10-го (обліково-довідкового) відділу КДБ при РМ УРСР, обласних управлінь КДБ, спецфондів обласних державних архівів. Незважа-

ючи на ідеологічну тенденційність цього «викривального» науково-видавничого проекту, він здатен був ввести до наукового обігу чимало значущих документальних пам'яток, котрі, зокрема, надавали б додаткову можливість для студювання минулого ідеології і чину українського націоналістичного руху, його співробітництва зі спецслужбами Німеччини, Литви, США, Великої Британії, Італії.

У 1963–1969 рр. науковці КДБ УРСР взяли участь у написанні понад 10 монографій та навчальних посібників, 45 статей до відомих видань (чимало з них присвячувалося проблемам протиборства з ОУН та УПА, «ідеологічній диверсії» закордонних націоналістичних центрів). З приходом до керма КДБ України в травні 1970 р. консервативно налаштованого В. Федорчука 6-й відділ було ліквідовано, а проект створення науково-чекістського товариства залишився на папері. Про сумлінне нерозуміння ним важливості впровадження результатів сучасних наукових досліджень в оперативно-службову практику свідчило і те, що за 7 місяців перебування на посаді міністра внутрішніх справ СРСР (1982) В. Федорчук встиг скасувати Організаційно-методичний центр з передового досвіду, Науковий центр з проблем управління в органах внутрішніх справ, Всесоюзний НДІ з проблем безпеки дорожнього руху тощо¹.

Проблеми спецпідрозділів націоналістичного й повстанського рухів порушувалися в:

- узагальнюючих роботах, підручниках, навчальних посібниках з історії радянських органів держбезпеки, українського націоналізму та боротьби з ним органів держбезпеки, протиборств між ними в окремі періоди;
- працях щодо участі радянських спецслужб у Великій Вітчизняній війні (зокрема розгортанні партизансько-підпільного руху);
- публікаціях стосовно діяльності закордонних націоналістичних центрів, їх використання спецслужбами держав НАТО у ході війни проти соціалістичного табору;
- роботах щодо оперативно-слідчої розробки, профілактики кримінальних учасників ОУН та УПА, у тому числі їхніх спеціальних підрозділів.

Творення відомчої літератури починається ще у 1940-х рр. Перші зразки спрямовувалися, зокрема, на висвітлення зв'язків у розвід

¹ Колпакиди А.И., Серяков М.Л. Щит и меч. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2000. С. 516.

вально-підривної сфері між ОУН та УПА і спецслужбами держав – противників СРСР у Другій світовій війні, організації оперативновійськових заходів проти повстансько-підпільних сил¹.

Великий досвід оперативних заходів органів держбезпеки, надбаний у протиборстві з повстансько-підпільним рухом на ЗУЗ, закордонними націоналістичними центрами узагальнювався у навчальному посібнику колишніх керівників відділу 2-Н (координація боротьби з націоналізмом) 2-го Головного управління МДБ СРСР Л. Бурдина та І. Хамазюка². У ньому по гарячих слідах давалася, зокрема, характеристика структури та методів роботи підрозділів безпеки й розвідки підпілля ОУН 1939 – 1950-х рр. та її закордонних центрів, спеціальних навчальних закладів з підготовки емісарів закордонних ОУН, оперативних ігор з ними МДБ УРСР, конспіративних заходів підпілля. Об'єктивно аналізувалися причини тривалого опору радянській владі на ЗУЗ.

Звертає увагу колективна монографія Б. Шульженка (заступника Голови КДБ при РМ УРСР), І. Хамазюка та В. Данька щодо українського націоналістичного руху³. Автори викладають історію становлення націоналістичного руху, його зв'язків з іноземними спецслужбами, діяльності підпілля ОУН у 1939–1950-х рр., його закордонних центрів, повстанського руху, спеціальних заходів оунівців у радянських концтаборах, дають характеристику оперативно-військовим силам радянської сторони. Вони акцентують увагу на терористичній діяльності СБ, влаштованих нею чисток в ОУН та УПА. За інформаційно-аналітичним навантаженням монографія не втратила значення і донині.

Тематика руху ОУН та УПА висвітлювалася у підручниках «Історія радянських органів державної безпеки» 1977 та 1980 рр. видання. Чимало уваги приділялося діяльності розвідки та безпеки

¹ Иностранные разведки в Польше. – УНКВД по Ровенской обл., 1940. – 46 с.; Японская разведка. – М.: Особое бюро при Наркоме внутренних дел СССР, 1940. – 221 с.; Никитинский И. Гитлеровский шпионаж. – М.: Б.в., 1943. – 40 с.; Гордон А.Л. Германская разведка. – М.: Б. в., 1947. – 134 с.; Леонтьев А.М. Задачи и организация работы органов НКВД по борьбе с бандитизмом. – М.: ВШ НКВД СССР, 1945. – 15 с. та ін.

² Бурдин Л.С., Хамазюк И.В. Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов против СССР и борьба с нею органов государственной безопасности. – М., 1955. – 162 с.

³ Шульженко Б.С., Хамазюк И.В., Данько В.Т. Украинские буржуазные националисты. – М., 1963. – 290 с.

українських націоналістів, їхньому співробітництву зі спецслужбами Німеччини, протистоянню з органами НКВС-НКДБ.

Різноманітні проблеми історії ОУН та УПА висвітлюються у численних відомчих працях з оперативної діяльності органів держбезпеки в роки війни. Вони характеризують сили і засоби органів та військ держбезпеки, що застосовувалися у протиборстві з повстансько-підпільним рухом. Водночас ідеться про розвідувально-диверсійну та терористичну діяльність антирадянського руху опору в Україні. З'являються і спеціальні праці, присвячені протистоянню органів держбезпеки та повстансько-підпільного руху. У них докладно змальовуються агентурно-оперативні заходи радянської сторони проти ОУН та УПА (у тому числі застосування агентурно-бойових підрозділів, робота від імені СБ з деморалізації підпілля), чимало місця відводиться органам розвідки й безпеки ОУН та УПА.

Окрема група праць присвячувалася участі органів держбезпеки у розгортанні партизансько-підпільного руху. В них, у рамках розгляду оперативного забезпечення органами НКВС-НКДБ партизанських формувань, розвідувальних і контррозвідувальних дій останніх, висвітлюється розвідувальна робота й підривні акції ОУН та УПА. Низка публікацій висвітлювала протидію органів держбезпеки диверсійно-терористичній діяльності СБ ОУН у післявоєнний період, особливостям оперативного використання переверованих співробітників цієї структури.

Упродовж десятиліть протидія «українському буржуазному націоналізму» вважалася одним з головних напрямів діяльності республіканського КДБ. Як зазначалося у постанові Політбюро ЦК КПУ «Про стан та заходи посилення роботи органів державної безпеки Української РСР» від 24 листопада 1959 р., «найголовнішим завданням» КДБ УРСР є «всестороннє посилення роботи проти розвідок капіталістичних держав та закордонних центрів українських буржуазних націоналістів»¹. Серед основних форм оперативної роботи органів КДБ УРСР проти закордонних центрів українських націоналістів, їхніх спецпідрозділів та з протидії акціям останніх в Україні були заходи з розкладу оперативними й пропагандистськими способами закордонних формувань. Органи держбезпеки вдавалися і до пропагандистських методів з підриву єдності еміграційного середовища, компрометації закордонних націоналістичних організацій та їхніх лідерів. При цьому оперативні позиції створювалися

¹ Літопис УПА. Нова серія. – К.: Вид-во «Літопису УПА». – Т. 3. – С. 588.

у відповідних, формально неурядових, організаціях. Таким чином, поставала задача підготовки інформаційно-аналітичних матеріалів, дослідження ідеології та історії українського націоналістичного руху.

Це викликало звернення до історичного матеріалу в публікаціях, що ставили за мету поширення досвіду оперативно-розшукових заходів проти них. Не залишилося поза увагою використання іноземними розвідками спецпідрозділів та емісарів закордонних ОУН у протистоянні з СРСР, оперативні ігри між ними та органами МДБ-КДБ СРСР, а також передісторія розвитку зв'язків руху українських націоналістів із зовнішніми силами. Аналогічні проблеми порушувалися серед закритих дисертацій, захищених в Інституті історії АН УРСР.

Разом з тим необхідно враховувати атмосферу і логіку глобального протистояння Захід—Схід. Приблизно у 1968—1969 рр. спостерігається нове піднесення розвідувально-підривної діяльності закордонних центрів. У 1968 р. IV Великий надзвичайний збір Закордонних частин (ЗЧ) ОУН висуває гасло «Київ проти Москви», який у перспективі передбачав розпад Радянського Союзу за національною ознакою. Цей форум закликав вести роботу зі зриву заходів КПРС та держави, готуватися до створення озброєних повстанських угруповань. У 1970 р. VII Великий збір ОУН (солідаристів) закріпив настанови на творення мережі інформаторів в УРСР, збір політичних відомостей та «самвидавної» літератури.

Використання історичних матеріалів стимулювалося й підготовкою заходів із спецпропаганди. З 1955 р. для компрометації лідерів закордонних центрів активно використовувалися можливості комітету «За повернення на Батьківщину» зі штаб-квартирою у Берліні. Своєрідне піднесення підривної пропаганди з використанням колишніх активних учасників руху ОУН та УПА спостерігається після ухвалення ЦК КПРС 15 жовтня 1959 р. постанови «Про поліпшення роботи серед переміщених радянських громадян і емігрантів у капіталістичних країнах і про зміни, у зв'язку з цим, спрямованості діяльності комітету “За повернення на Батьківщину”». За постановою ЦК КПУ від 16 серпня 1960 р. у жовтні того ж року запроваджується Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном.

У 1960 р. було трансльовано по радіо й поширено у пресі (газеті для зарубіжних українців «Вісті з України», виданнях комітету «За повернення на Батьківщину» та ін.) заяви-звернення В. Кука (19 вересня) та М. Матвієйка (24 грудня) із засудженням ними своєї

націоналістичної діяльності. Всього у 1960–1961 рр. КДБ УРСР було організовано понад 200 викривально-компрометуючих виступів колишніх учасників руху опору (у тому числі – арештованих членів Центрального проводу ОУН(Б) В. Галаси, М. Степаняка та ін.). КДБ підготував брошуру «Терор на службі ЗЧ ОУН» та опус М. Матвієйка «Чорні справи ЗЧ ОУН» (на основі його ж свідчень після захоплення). Останні видання спрямовувалися, не в останню чергу, на компрометацію спецпідрозділів закордонного центру С. Бандери і поширювалися через можливості Товариства культурних зв'язків¹.

Практикувалися виступи на прес-конференціях колишніх співробітників спецпідрозділів ОУН, що «виявили бажання повернутися на Україну». 2 квітня 1962 р. у Берліні дав прес-конференцію співробітник спецслужби Західної Німеччини (БНД), член ОУН(з) (за кордоном) О. Вергун, який втік з ФРН до Східної Німеччини й попросив радянське громадянство (оприлюднив інформацію про співробітництво ОУН з іноземними спецслужбами у сфері розвідки радянських військ та у вербовці українців у Австрії). У квітні 1966 р. виступив перед журналістами у Києві колишній співробітник рефертури крайового зв'язку та бухгалтер (у 1960–1966 рр.) ОУН(з) К. Джугало (зокрема, повідомив про її зв'язки зі спецслужбою ФРН), згодом колишній співробітник СБ ЗЧ ОУН у Франції С. Бідник².

Проте не можна не помічати, що у 1960–1970 рр. агентурно-оперативна робота проти націоналістичних осередків, як це не парадоксально, багато в чому виливалася у відомчу самоціль. За словами колишнього співробітника 5-го Управління КДБ СРСР О. Кічихіна, органи держбезпеки здійснювали своерідну «підпитку кадрами» ОУН та інших антирадянських угруповань за кордоном: «Засилаючи агентуру в НТС або ОУН, комітет (КДБ. – Авт.) фактично обслуговував сам себе. Відповідні підрозділи просто забезпечували собі “фронт робіт”»³. Показово, що навіть на оперативній нараді керівного складу КДБ УРСР (лютий 1971 р.) констатувалося, що по

¹ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 4629. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 9.

² ЦДАВОВУ. – Ф. 4629. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 23–24; Спр. 22. – Арк. 34; Державний архів СБ України (ДА СБУ). – Ф. 13. – Спр. 490. – Арк. 521; Іваненко В. На задвірках історії. – К.: Політвидав України, 1969. – С. 47–48.

³ Млечин Л. Председатели КГБ. Рассекреченные судьбы. – М.: Центрполиграф, 1999. – С. 504.

лінії розвідки «не отримано суттєвих результатів у роботі з проникнення до закордонних націоналістичних центрів, їх розкладу, виявленню конкретних спрямувань цих центрів до республіки і відверненню їх ворожої діяльності».

У день проголошення суверенітету України 24 серпня 1991 р. у с. Дядьковичі Рівненської області відбулося поховання 67 жертв терору Служби безпеки ОУН часів війни¹. Ця сумна подія неначе символізувала успадкування незалежною Україною складних і болючих проблем громадянського протистояння минулого, їхнього відгомону в суспільній свідомості.

За нових державно-політичних та суспільних умов буття українського народу формується сучасна історіографія націоналістичного руху та УПА. Здобуття Україною державного суверенітету, формування демократичних підвалин життя суспільства, заборона ст. 15 Конституції обов'язкової ідеології й поширення ідейно-духовного плюралізму, зростання інтересу до суперечливих проблем вітчизняної історії, отримання дослідниками доступу до раніше прихованого величезного масиву архівних матеріалів та праць зарубіжних авторів створили сприятливі передумови для всебічного дослідження різних аспектів проблеми. Тільки у 1991–1998 рр. в Україні побачило світ близько 1250 публікацій з історії націоналістичного руху².

Із припиненням глобального протистояння систем з'явилася перспектива формування своєрідного єдиного українського історіографічного простору науковців України та національної діаспори. Не зайвим буде навести слова О. Оглобина, який ще наприкінці 70-х рр. ХХ ст. писав: «Хочемо ми того, чи не хочемо – байдуже, чи тут на еміграції, чи там, на батьківщині, – українська історична наука – одна і єдина, а українські історики, якщо вони справді українські історики, – тут і там брати по науці. Це елементарна істина, яка, проте, нерідко забувається»³.

¹ ДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 19. – Спр. 14. – Арк. 15; Гужва Е. Колодець смерті. О злодеяниях оуновцев в с. Дядьковичи в 1943 г. // Правда Украины. – 1991. – 22, 23 августа.

² Гриневиц Л.В. Історія ОУН, УПА... – С. 67. Див. також. Лисенко О.Є., Марущенко О.В. Організація Українських Націоналістів та Українська Повстанська Армія. Бібліографічний покажчик публікацій 1998–2002 років. – К., 2002. – 201 с.

³ Оглобин О. Завдання української історіографії на еміграції // Укр. історик. – 1978. – № 4. – С. 59.

Як констатує Л. Гриневич, «у своїй абсолютній більшості новітня наукова вітчизняна історіографія націлена на висвітлення позитивного досвіду українського націоналістичного руху та зорієнтована в ідеологічному плані на активне пропагування ідеї української самостійної держави...»¹. Поряд із цим проблема історії ОУН та УПА багато в чому стала заручницею ідейно-політичних пристрастей у суспільстві, а ставлення до цього феномену історії України ХХ ст. — індикатором політичних уподобань та спрямувань особи або громадського об'єднання. Зокрема, ця проблема стала одним з наріжних каменів пропаганди лівих та проросійських політичних організацій України, спрямованих на протиставлення регіонів та дискредитацію націонал-демократів². ЗМІ західних областей відкрила хвиля публіцистичних виступів, що змальовують учасників антирадянського опору ідеалізовано, романтизовано, у відриві від суперечливих реалій тих подій³.

Суперечки навколо минулого українського націоналізму та очолюваного ним збройного руху антирадянського опору («реабілітації ОУН та УПА»), які точаться між політичними силами, неминуче виявляють реальне ставлення цих сил та їхніх лідерів до ідеї національної державності як такої, проблем державно-політичного та суспільно-економічного устрою сучасної України, а нерідко — і їхньої зовнішньої орієнтації. Так, у праці полковника КДБ у відставці А. Ткачука (псевдо) «Перед судом истории», присвяченій участі ОУН та УПА у Другій світовій війні, політичні події 1991 р., що спричинили розпад СРСР і фундацію Української держави, оцінюються як «контрреволюційний переворот», міститься заклик до громадськості України дати «відсіч націоналістам, викрити їх злочинні цілі і наміри»⁴.

Слід враховувати, що ставлення до порушеної проблеми має не лише політичне забарвлення. В Україні мешкають багато тисяч громадян, котрі свого часу брали з обох сторін безпосередню участь у збройному конфлікті в Західній Україні, ризикували життям, пройшли через масовану пропагандистську обробку, зберігають у свідомості «образ ворога». «Війна скінчилася, але не для нас» — наз-

¹ Гриневич Л.В. Історія ОУН, УПА... — С. 10.

² Лосев І. Явище «бандерофобії» в російській свідомості // Сучасність. — 2001. — № 4. — С. 53.

³ Див.: Здіорук С.І., Гриневич Л.В., Здіорук О.І. Показник публікацій. — С. 142–172.

⁴ Ткачук А.В. Перед судом истории. — Харьков, 2000. — С. 258.

ва одного інтерв'ю з останнім командувачем УПА В. Куком яскраво характеризує це суспільно-психологічне явище.

Не важко уявити психологічний стан ветеранів радянських силових структур, які вважали себе переможцями «політичного бандитизму» в Західній Україні, коли їхні противники взяли гору з погляду історичної перспективи, а стратегічні завдання ОУН та УПА, навіть їхня символіка втілилися у відродженій самостійній Українській державі. Колишні ж вояки УПА мали підстави для ейфорії від звитяги своєї справи, і було б наївним очікувати від усіх сторін виваженого ставлення до протилежної сторони.

Великий контингент мешканців України постраждав від свавілля сталінського режиму та репресивних акцій націоналістичних сил. Властивий цим жертвам лихоліття механізм афективної пам'яті, посилений десятиліттями пропагандистського впливу, передається наступним генераціям. Даються взнаки й особливості історичної пам'яті як складової регіональної ментальності¹.

Тут варто навести думку академіка П. Толочка: «... Історія нерідко розводила українців... по різні сторони барикад. Так було і під час Великої Вітчизняної війни. На втіху нам скажу, що українці не є у цьому відношенні самотні. Через подібні драматичні випробування пройшли і інші народи. Інша справа, що у мирний час вони находили у собі моральні сили відмовитися від взаємної ворожнечі. У нас же це не вдається»².

Україна нічим не відрізняється від решти посткомуністичних держав Східної Європи, в яких гострі питання минулого опинилися у вирі запеклих дискусій. Крах комуністичної ідеології як обов'язкової породив піднесення націонал-патріотичних та націонал-радикальних настроїв в ідейно-духовному вакуумі, що утворився. Складність проблеми ОУН та УПА, перетворення її на фактор суспільно-політичного бродіння змусили Президію Верховної Ради України ухвалити 1 лютого 1993 р. постанову про перевірку діяльності ОУН-УПА, для чого Кабінет Міністрів створив спеціальну комісію. Зараз діє сформована за постановою Кабінету Міністрів № 1004 від 12 вересня 1997 р. Урядова комісія з вивчення діяльності ОУН та УПА.

¹ Див., напр.: Документальні матеріали збірника «Національне примирення чи конфронтація?» – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1999. – 541 с. (Упорядник – член робочої групи істориків Урядової комісії О. Веселова).

² Толочко П. Без примирення в Україні не будет согласия // Зеркало недели. – 2002. – 2 марта. – С. 19.

Розгляд проблеми локалізувався у двох відносно самостійних вимірах: відверто політизованому та емоційно-пропагандистському і науковому (науково-публіцистичному).

Для першого з них притаманні суцільна політизація погляду на ОУН та УПА, використання пов'язаних з ними фактів з виразно пропагандистською метою. Такого роду псевдоісторичні публікації вирізняє «політична заангажованість та оціночна агресивність, спрощення та односторонність у висвітленні картини минулого, активне використання міфологем тоталітарного періоду... Полярність... думок... відбивається в активно поширюваних лексичних штампах на такий штиб: «радянські ветерани – окупанти, втрачене покоління, противники української незалежної держави» – «учасники ОУН, УПА – зрадники українського народу, фашистські прислужники»¹.

Таким публікаціям (часто вони претендують на «науковий» рівень) характерні непримиренне ставлення до інших думок, прозоре підпорядкування політичним потребам, огульне заперечення доведених за допомогою історичних першоджерел фактів або їх свідоме замовчування. Так, лідер Конгресу українських націоналістів Я. Стецько бездоказово твердила про відсутність матеріальної підтримки закордонних націоналістичних центрів іноземними спецслужбами². У виступах колишніх учасників збройної боротьби годі сподіватися на визнання насильства проти цивільного населення (як правило, такі прояви приписуються винятково противнику)³.

Форуми, які скликають носії протилежних поглядів, навіть за своєю назвою мало спільного мають з науковим пошуком. Так, організації радянських ветеранів провели відверто політизовані конференції «Справжні і міфічні визволителі України» (1993), «Злочини ОУН та її формувань проти народів України та інших країн Європи» (1997), їхні опоненти – далекі від справді наукових конференцій та з'їздів українських «комбатантських» організацій (перший відбувся у Львові у липні 1997 р.). У листопаді 1996 р. при Раді Організації ветеранів України була створена робоча група істориків та архівістів, котрі на громадських засадах розгорнули «виявлення необхідних документів про злочинну діяльність ОУН-УПА».

¹ Гриневиц Л. В. Історія ОУН, УПА... – С. 11.

² Меншун В. Після таких років такої боротьби // Трибуна. – 1993. – № 5. – С. 5.

³ Див., напр.: Кук В. «Я хотів би побажати молоді пишатися належністю до Шевченкового роду» // Захист. – 2001. – № 6. – С. 39.

(звертає на себе увагу заздалегідь визначений результат роботи групи)¹.

Суперечності навколо проблеми не в останню чергу призвели у жовтні 1996 р. до розколу руху радянських ветеранів війни, від якого відокремилось Всеукраїнське об'єднання ветеранів Другої світової війни (визнає необхідність надання статусу ветеранів війни воякам УПА). Опоненти намагаються інтернаціоналізувати проблему ОУН та УПА, апелюючи до громадсько-політичних кіл іноземних держав, що не тільки не сприятиме формуванню виважених оцінок, але й завдає шкоди міжнародному реноме України як держави.

Упередженість і войовнича позиція прихильників політизації проблеми перешкоджає її справді науковому вивченню. За словами завідувача відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ, д. і. н. О. Лисенка, «наукові конференції на тему війни завжди супроводжуються різкими атаками ветеранів... нерідко перетворюються не в наукові дискусії, а мітинги, безпідставні звинувачення та шельмування науковців, які намагаються дати об'єктивне висвітлення історичних процесів і подій»². Професійні «борці з буржуазним націоналізмом», від деяких науковців, публіцистів до окремих колишніх співробітників силових структур СРСР, механічно перенесли до своїх сучасних праць відпрацьовані раніше тенденційні оцінки, конфронтаційний дух доби «психологічної війни», псевдонаукову лексику («бандерівщина», «бандформування» тощо), відверту спрямованість на обслуговування певних політичних сил, некоректність стосовно опонентів («оунівські адвокати», «апологети українського націоналізму»)³.

Наведемо як приклад завдання колективної монографії «Без срока давности»: розкрити «зрадницьку, антинародну сутність українського націоналізму, який служив і служить інтересам експлуататорської верхівки українського суспільства й її зарубіжним покровителям, котрими довгі роки являлися німецькі фашисти, а у наші дні виступають американські імперіалісти», довести «прислужництво українських націоналістів розвідкам США й Великій Британії»⁴.

¹ Гриневич Л. В. Історія ОУН, УПА... — С. 18.

² Воєнно-історична наука в Україні: стан і перспективи. Матеріали Круглого столу 30 травня 2001 року, м. Київ. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2001. — С. 50.

³ Ткачук А. В. Перед судом історії. — С. 5–6.

⁴ Войцеховский А. А., Ткаченко Г. С., Ткачук А. В. и др. Без срока давности. — Харьков: Фактор, 2001. — С. 3, 325.

Однією з їхніх головних тез є твердження про відсутність масового характеру, кореня в Україні руху ОУН та УПА, який, мовляв, є виключно породженням колабораціонізму або наслідком тиску на населення регіону з боку Служби безпеки ОУН, а тривалість антирадянського опору пояснюється тим, що підпілля «взяли на утримання розвідслужби США і Великої Британії»¹.

Упередженість таких праць тим більше прикра, що їхні автори справді намагаються залучити широку джерельну базу, нагадати про драматизм, людську ціну масштабного збройного конфлікту в Західній Україні². Чимало місця відводиться ними діяльності розвідки й органів безпеки в ОУН та УПА, закордонних центрів націоналістів, особливостям протиборства між ними й радянськими спецслужбами.

Водночас треба зважати на те, що до науково-інформаційного простору суверенної України потрапило чимало діаспорних видань (включаючи репринтні) з історії ОУН та УПА, у тому числі ті, що належали перу учасників збройної боротьби або співробітників наукових установ, котрі обслуговували ідеологічне протистояння з комуністичною системою. Відтак було репродуковано чимало упереджених оцінок, застарілих штампів, однобоко підібраних фактів. Крім того, представники різних політичних угруповань діаспори почали через публікаторську діяльність (у тому числі через фінансовані ними періодичні видання та зацікавлених українських авторів) нав'язувати українським громадянам своє бачення минулого націоналістичного руху й сумнівний фактичний матеріал, ганьбити традиційних опонентів (на кшталт «мельниківці – колаборанти, бандерівці – принципові борці з нацизмом»).

Загалом для політизованих праць притаманні й зараз традиційні кліше, фігури замовчування, усталена фразеологія, про які йшлося при характеристиці діаспорної та радянської гілок історіографії проблеми.

Отже, політизація вивчення проблеми й перенесення на неї стереотипів часів протиборства з українським націоналізмом та конфронтації суспільних систем можуть розглядатися як основні фактори, що гальмують, ускладнюють об'єктивне дослідження історії ОУН та УПА, зокрема діяльності їхніх спеціальних структур.

¹ Див., напр.: Войцеховский А.А., Ткаченко Г.С., Шульга И.В. ОУН-УПА – от национальной идеи к сотрудничеству с фашизмом. – К.: Б. в., 2001. – С. 3–4; Ткачук А.В. Перед судом истории. – С. 258.

² Див., напр.: Шелюг М. Правда очі коле! Або УПА «Схід» на Житомирщині. – Житомир: Вид-во газ. «Житомир», 2000. – 27 с.

Саме навколо цього аспекту минулого націоналістичного руху накопичилося чи не найбільше крайніх суджень, упереджених оцінок. Характерними є праці авторів націонал-патріотичного табору, присвячені життєпису керівних працівників Служби безпеки ОУН¹. У них, зокрема, відсутні правдивий опис методів роботи СБ, широке застосування нею терору проти цивільного населення й недояльних учасників руху опору, самі постаті есбістів зображуються у дусі історичної міфотворчості. Змальовуючи моторошні картини репресій радянської влади, масового порушення законності її спецслужбами (чого, звісно, не можна знайти у працях їхніх опонентів), вони обходять мовчанкою терор повстансько-підпільних спецпідрозділів, їхні дії під прикриттям уніформи противника, участь у насильстві перевербованих вояків ОУН та УПА².

Поряд з цим побачила світ значна кількість праць, автори яких прагнуть на основі широкого кола джерел (насамперед документів колишніх архівних спецсховищ) дати наукове бачення руху українських націоналістів та УПА (зазначимо, що це не позбавило окремі з цих робіт авторського суб'єктивізму, певної упередженості, тенденційного підбору джерел, орієнтації на конкретні концепції доби холодної війни).

Публікаторську діяльність з проблеми активізувала робота згаданої Урядової комісії. Над нею працюють і члени створеної у 2001 р. Всеукраїнської громадської організації «Український інститут воєнної історії» (у ній беруть участь і науковці СБ України). Крім інших видань наукової періодики, проблема висвітлюється на сторінках спеціалізованих видань «Сторінки воєнної історії України», «Воєнна історія», «Труди» Національної академії оборони України, «Військо України». Різноманітні аспекти проблеми розглядалися у численних повідомленнях на наукових і науково-практичних конференціях в Україні протягом останнього десятиліття. Зважаючи на велику кількість цієї групи публікацій, зупинимось лише на тих із них, де порушуються питання діяльності спеціальних структур руху українських націоналістів та УПА.

¹ Федів Л. Псевдо – Макомацький. – Трускавець: Франкова криниця, 1994. – 14 с.; Арсенич П. А ворогам не здався // Галичина. – 1997. – 1 лютого; Федорів О., Федорів І. Розвідник «Дальнич» // Визвольний шлях. – 2000. – № 11. – С. 62–78 та ін.

² Див., напр.: Савка Б. Забути не маємо права. – Тернопіль: Джура, 1998. – 252 с.; Крем'ячанка Н. Було в матері три сини. – Тернопіль: Астон, 1999. – 270 с.

На думку авторів, своєрідним взірцем наукової сумлінності й ґрунтовності у висвітленні минулого УВО, ОУН та УПА є серія монографій учасника робочої групи істориків згаданої Урядової комісії, головного охоронця фондів ЦДАГОУ України А. Кентія¹. Дослідник базує свої праці на документах Центральних державних архівів вищих органів влади та управління й громадських об'єднань України, Держархіву СБ України, критичному використанні радянської та діаспорної наукової літератури, мемуарних джерел і тогочасної періодики. Він прагне дати виважений аналіз генези українського націоналістичного руху, причин виникнення його збройних формувань, особливостей діяльності ОУН та УПА (у тому числі спеціальних дій, їхнього співробітництва з іноземними спецслужбами), висвітлює різні сторони розвідувально-підривної та терористичної діяльності УВО, ОУН до 1939 р., організацію й роботу розвідки СБ ОУН та УПА, контакти націоналістів з іноземними спецслужбами у 1920–1950-х рр.

Окремі аспекти спеціальної діяльності українських націоналістів висвітлюються у низці праць з суспільно-політичної історії України у ХХ ст.² Цікавими й фактологічно насиченими є статті О. Кучерука з історії розвідувальної діяльності УВО, її співробітництва з іноземними спецслужбами³.

Праці д. і. н. М. Вегеша та інших науковців Закарпаття на основі маловідомих документів з архівів колишньої Чехословаччи-

¹ Кентій А.В. Українська військова організація (УВО) 1920–1928 рр.: Короткий нарис. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1998. – 82 с.; Його ж. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.) – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1998. – 201 с.; Його ж. Нариси історії Організації українських націоналістів (1941–1942 рр.). – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1999. – 202 с.; Його ж. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1999. – 286 с.; Його ж. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. – К.: Ін-т історії України НАНУ. – 1999. – 234 с.; Нарис діяльності ОУН в 1946–1956 рр. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1999. – 107 с.

² Коваль М.В. Україна: 1939–1945: маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К.: Вища школа, 1995. – 192 с.; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.; Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 304 с.; Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – 560 с. та ін.

³ Кучерук О. Останній паспорт Євгена Коновальця // Пам'ять століть. – 2000. – № 5. – С. 59–63; Його ж. Розвідка Української військової організації та Осип Думін // Пам'ять століть. – 2001. – № 4. – С. 43–49.

ни розглядають формування органів розвідки та жандармерії Карпатської України та «Карпатської січі» у 1938–1939 рр., їхню відсіч диверсійно-терористичним спрямуванням Угорщини та Польщі¹.

Вийшла низка достатньо об'єктивних, підкріплених солідним фактичним матеріалом праць з історії військово-політичної діяльності ОУН у міжвоєнний період та роки Другої світової війни². У них, зокрема, порушуються питання творення воєнізованих структур українських націоналістів, їхніх спеціальних підрозділів.

Виважене висвітлення протиборства силових структур СРСР зі збройним рухом ОУН у післявоєнний період, застосування сторонами спеціальних заходів подається у розвідці д. і. н. Ю. Шаповала «Війна після війни», яка спирається на широку документальну основу³.

Значну увагу сучасні автори приділяють організації та бойовій діяльності УПА. У працях О. Вовка, Ю. Киричука, А. Русначенка, В. Сергійчука, Г. Сергійченка, М. Ткаченка⁴ та інших у рамках дослі-

¹ Вегеш М. Карпатська Січ: сторінки історії (1938–1939 рр.). – Ужгород: Б. в., 1997. – 23 с.; Вегеш М.М., Гиря В.І., Король І.Ф. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918–1939 рр.) – Ужгород: Б. в., 1998. – 130 с.; Вегеш М. Сторінки історії ОУН-УПА в Закарпатті (1929–1939) // Сучасність. – 2001. – № 2. – С. 85–103; Вегеш М.М., Делеган М.В., Довганіч О.Д. та ін. Вони боронили Карпатську Україну: нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. – Ужгород: Карпати, 2002. – С. 293–312.

² Коваль М.В. ОУН-УПА: між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом // Укр. істор. журн. – 1994. – № 2–3. – С. 94–102; Його ж. Правда безнадійних змагань // Політика і час. – 1997. – № 10. – С. 64–73; Кучер В.І. Виклик тоталітарній системі: боротьба УПА за незалежну Україну // Сторінки воєнної історії. 36. наук. статей. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 243–248; Свідзинський А. Про національно-визвольну боротьбу українського народу в роки II світової війни // Розбудова держави. – 2001. – № 1–6. – С. 27–44; Патриляк І.К. Військово-творчі заходи ОУН(Б) у липні – вересні 1941 р. // Укр. істор. журн. – 2001. – № 4. – С. 126–139; Васюта І.К. Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918–1939 рр.) // Укр. істор. журн. – 2001. – № 5. – С. 22–42; № 6. – С. 35–64 та ін.

³ Шаповал Ю. Війна після війни // Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто: Вид-во «Літопису УПА», 2001. – С. 9–40.

⁴ Сергійчук В.І. Наша кров – на своїй землі. – К.: Укр. видавнича спілка, 1996. – 44 с.; Його ж. ОУН-УПА в роки війни. – К.: Дніпро, 1996. – 494 с.; Киричук Ю. Історія УПА. – Тернопіль: Ред.-видавн. відділ управління по

дження минулого повстанського руху йдеться і про його структури й заходи в галузі розвідки та безпеки, польової жандармерії.

Зокрема, відомий дослідник національно-визвольного руху в Україні ХХ ст. д. і. н. А. Русначенко у капітальній монографії з історії повстансько-підпільної боротьби 1940–1950-х рр. в УРСР та республіках Прибалтики окремий підрозділ присвятив Службі безпеки ОУН. Разом з тим згадані науковці намагаються обминути певні моменти діяльності спецпідрозділів ОУН та УПА, які не вкладаються у схему «героїчного» висвітлення їхньої історії.

Низка публікацій на підставі документів архівосховищ України та іноземних країн висвітлює питання співробітництва у розвідувальній сфері між УПА, нацистською Німеччиною та її союзниками. На відміну від радянських, їхні автори намагаються виявити комплекс причин, котрі підштовхнули націоналістів до контактів з агресивними державами¹.

До проблем спеціальної діяльності ОУН та УПА, їхніх супротивників із стану польських націоналістів неодноразово звертаються автори праць з історії відносин між цими військово-політичними силами у Другій світовій війні та у післявоєнний період. Звертає на себе увагу солідно аргументований документами з архівів України та Польщі виклад історії українсько-польського збройного конфлікту у монографічних працях д. і. н. І. Ілюшина².

пресі, 1991. – 67 с.; Ткаченко Н.С. Повстанческая армия (тактика борьбы). – 512 с.; Сергієнко Г. М. З історії партизанської розвідки ОУН-УПА. – С. 36; Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 1999. – С. 1. – XXXII; Його ж. Ще раз про Українську повстанську армію // Захист. – 2001. – № 6. – С. 40–42; Русначенко А. Народ збурений. – К.: Пульсари, 2002. – 519 с.

¹ Бондаренко К. До питання про українсько-німецькі стосунки у 1944 р. // Україна в минулому. – К.; Львів, 1992. – Вип. III. – С. 68–87; Держалок М. Взаємини УПА з угорськими військами у 1944 р. // Пам'ять століть. – 1997. – № 1. – С. 138–142.

² Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав «Бурю»? Армія Крайова на Тернопіллі. 1941–1945. – Тернопіль: Б. в., 1996. – 176 с.; Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі (1944–1947). – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 228 с.; Ілюшин І.І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 197 с.; Його ж. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2001. – 287 с.; Його ж. Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА (1939–1945) // Укр. істор. журн. – 2002. – № 3. – С. 94–104 та ін.

Зокрема характеризувано розвідувально-диверсійні структури Армії Крайової, розвідувальну та терористичну діяльність ОУН та УПА.

Певні відомості щодо розвідувально-інформаційної та контррозвідувальної роботи підпілля ОУН, протистояння між ним та радянськими спецслужбами містяться у працях з історії націоналістичного руху в різних регіонах України¹.

Окремі акції спеціальних підрозділів ОУН та УПА, закордонних націоналістичних центрів висвітлюються у персоналіях лідерів націоналістичного й повстанського рухів². Проте зазначені праці носять доволі тенденційний характер, не порушують питання, що дисонують з ідеалізацією ватажків опору.

Ряд публікацій розглядає створення та діяльність підрозділів розвідки й безпеки українських політичних в'язнів у місцях позбавлення волі та у складі нелегальних націонал-патріотичних організацій 1950–1960-х рр. в УРСР³.

Для розуміння факторів військово-політичної й оперативної обстановки, які обумовлювали творення та діяльність спецпідрозділів ОУН та УПА неабияке значення мають праці з історії діяльності силових структур СРСР та підрозділів розвідки і контрроз-

¹ Дем'ян Г. Гуцульщина у визвольній боротьбі ОУН і УПА // *Визвольний шлях*. – 2000. – № 3. – С. 51–71; Нікольський В.М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2001. – 178 с.; Вегеш М. Сторінки історії ОУН-УПА в Закарпатті (1939–1950-ті рр.) // *Сучасність*. – 2001. – № 3. – С. 85–97; Стародубець Г.М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 142 с. та ін.

² Бурнашов Г. Полководець УПА. – Івано-Франківськ: Б. в., 1993. – 150 с.; Дзьобак В.В. Отаман Тарас Бульба-Боровець: Штрихи до політичного портрета. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1995. – 88 с.; Його ж. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941–1944 рр.): автореф. дис ... канд. істор. наук, 2002. – 17 с.; Галаса В. Штрихи до портрета Романа Шухевича – Тараса Чупринки // *Визвольний шлях*. – 2000. – № 3. – С. 47–49; Панченко О. Микола Лебедь (Життя. Діяльність. Державно-правові погляди). – Лохвиця: Кобеляки, 2001. – 218 с.; Його ж. Держава, право і революція у визвольній концепції Анатолія Камінського. – Гадяч: Гадяч, 2001. – 250 с. та ін.

³ Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с.; Дашкевич Я. Кенгірське повстання // *Україна в минулому*. – К.; Львів, 1992. – Вип. III. – С. 117; Бондарук Л. Кенгірське повстання у московських документах // *Шлях перемоги*. – 2002. – 8–14 серпня.

відки радянських партизан проти повстансько-підпільного руху¹. У них знаходять відображення сили й засоби радянських противників ОУН та УПА — підрозділи контррозвідки та військової контррозвідки, їхній агентурно-інформаційний апарат (включаючи агентурно-бойові підрозділи), дії Внутрішніх та Прикордонних військ, особливості їх застосування. Тим часом у багатьох із них зовсім не згадується про те, що і їхні противники в міру можливостей вдавалися до оперативного маскування з метою компрометації ворожої влади та її воєнізованих структур.

Враховуючи плани та дії спецслужб нацистів, їхніх союзників щодо залучення розвідувально-підривних можливостей націоналістів у війні проти СРСР, їхні подальші силові акції проти українського самостійницького руху після проголошення ОУН(Б) 30 червня 1941 р. відновлення суверенітету України, протидію спецпідрозділів ОУН тискові окупантів, не можна залишати поза увагою праці зі згаданих питань².

¹ Білас І.Г. Каральні військові підрозділи НКВС-МДБ у боротьбі з ОУН-УПА // Державність. — 1992. — № 4. — С. 47–54; Його ж. Каральні підрозділи НКВД-МГБ // Військо України. — 1992. — № 2–3. — С. 64–65; Його ж. Спеціальні провокативно-розвідувальні групи НКВД-МГБ // Військо України. — 1992. — № 2–3. — С. 66–69; Його ж. Радянський партизанський рух проти ОУН-УПА // Там само. — С. 64–65; Його ж. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 — 1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. — К.: Либідь; Військо України, 1994. — Кн. 1. — 432 с.; Гриневич В. УПА і Червона Армія (1944) // Українська повстанська армія і національно-визвольна боротьба в Україні. Матеріали Всеукраїнської наук. конференції. 25–26 серпня 1992. — К., 1992. — С. 192–200; Дем'ян Г. Цілі, форми і методи агентурно-провокативних дій більшовиків проти УПА // Там само. — С. 83–96; Чайковський А.С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика). — К.: Україна, 1994. — 255 с.; Лаврищук В.І. Українська повстанська армія та радянські партизани // Сторінки воєнної історії України. — К., 2000. — Вип. 4. — С. 95–100; Сергійчук В.І. Боротьба советської влади проти ОУН-УПА в післявоєнний період // Визвольний шлях. — 2000. — № 11. — С. 42–58; Веденеев Д., Ивко В. Оперативно-войсковые группы силовых структур СССР в борьбе с УПА (организация, обмундирование, вооружение) // Однострій. — 2000. — № 5. — С. 18–24; Веденеев Д.В. Радянські оперативновійськові сили на Західній Україні. 1944 — поч. 1950-х рр. // Труды Нац. академії оборони України. — 2001. — № 31. — С. 361–366; Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945): Наук.-довід. видання. — К.: Парламентське вид-во, 2001. — 319 с.

² Коваль М. Бандерівське підпілля на території третього рейху // Українська повстанська армія і національно-визвольна боротьба. — С. 131–136; Медведок П.В. Щодо структури нацистських каральних органів на окупованій території

Накопичення фактичного матеріалу, зусилля науковців України стосовно вироблення виважених підходів до наріжних аспектів історії націоналістичного руху та УПА знайшли відображення у капітальній праці щодо місця політичного терору у вітчизняній історії ХХ ст. (до складу редакційної ради видання увійшли тодішній Голова СБ України генерал армії України В. Радченко та ректор Національної академії СБ України генерал-лейтенант В. Сідак). У нарисах д. і. н. Ю. Киричука «Терор і тероризм у Західній Україні», д. і. н. О. Лисенка та к. і. н. Т. Вронської «Друга світова війна як новий вимір терору та тероризму», О. Лисенка та Д. Веденеєва «Прояви терору в протистоянні радянської влади та ОУН і УПА в західноукраїнському регіоні повоєнної доби»¹ чимало місця відведено проблемам розвідувальної та диверсійно-терористичної діяльності УВО, ОУН та УПА, їхнім стосункам із спецслужбами іноземних держав, а також висвітленню оперативно-бойових сил і засобів противників українських націоналістів (Польщі, СРСР, нацистської Німеччини та її союзників).

Окремо слід сказати, що відчутний внесок у дослідження проблеми спецпідрозділів ОУН та УПА зробили науковці Національної академії (НА) СБ України. У цьому закладі освіти впродовж останнього десятиліття під керівництвом його ректора генерал-лейтенанта В. Сідака формується наукова школа з вивчення історії спеціальних служб в Україні. При цьому її фахівці виходять з тези, що внаслідок специфіки минулого України на її території діяли не тільки спеціальні служби державного характеру, а й схожі за функціями структури у складі військово-політичних рухів та організацій, що ставили за мету захист або відродження державної самостійності України.

У працях співробітників НА СБ України Д. Веденеєва² та

України // Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матеріали міжнар. наук. конф. (27–28 жовтня 1994 р.). – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1995. – С. 118–123; Вронська Т.В. Україна в полі зору регіональних підрозділів Абверу // Сторінки воєнної історії України. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 113–125 та ін.

¹ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. Істор. нариси. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 548–590, 596–698, 744–772.

² Веденеєв Д., Єгоров В. Меч і тризуб. Нотатки до історії Служби безпеки Організації українських націоналістів // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1–2. – С. 365–389; 2000. – № 2–4. – С. 485–503; Веденеєв Д. Контррозвідувальне забезпечення в Українській повстанській армії // Сторінки

В. Єфименка¹ започатковано вивчення історії спеціальних підрозділів руху українських націоналістів та УПА як напрямку історіографії ОУН та УПА. Згадані дослідники намагаються базувати свої публікації на розлогому фактичному матеріалі (насамперед – архівних джерелах, що стали в останні роки доступні науковцям, включаючи фонди Держархіву СБ України), враховувати без домішки політико-пропагандистської упередженості усю складну сукупність історичних обставин виникнення та діяльності українського націоналізму, його військових структур та спеціальних підрозділів.

воєнної історії України. – 2000. – Вип. 4. – С. 166–177. Його ж. Зародження спеціальних служб руху українських націоналістів в 1920–1930 рр. // Пам'ять століть. – 2001. – № 4. – С. 109–116; Його ж. Спеціальні підрозділи Української військової організації // Проблеми історії України: факти, пошуки, судження. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 142–152; Його ж. З історії розвідувальної діяльності підпілля ОУН (1943 – початок 1950-х рр.) // Вісник Київського нац. лінгвістичного ун-ту. – 2001. – Вип. 5. – С. 261 – 268; Його ж. Загадка Ріко Ярого // Пам'ять століть. – 2001. – № 6. – С. 149–150; Його ж. Проект ОУН щодо державно-адміністративного врядування України // Галичина. – 2001. – № 7–8. – С. 88–90; Його ж. Підпільна діяльність ОУН в Західній Україні у 1939–1941 рр. // Історія України. – 2001. – № 12. – С. 4–5; Його ж. Організаційна еволюція Служби безпеки ОУН (1939 – початок 1950-х рр.) // Наук. записки Нац. пед. ун-ту ім. Драгоманова. – 2001. – Вип. XIV. – С. 188–193; Його ж. Розвідка Української повстанської армії // Труды Нац. академії оборони України. – 2001. – Вип. 30. – С. 193–198; Його ж. «Бункерна війна» в Західній Україні у 1940–1950-х роках // Сторінки воєнної історії України. – 2003. – Вип. 7. – Ч. II. – С. 77–88; Його ж. Диверсійна діяльність українського повстансько-підпільного руху (1940–1950-і рр.) // Труды Академії: зб. наук. праць Нац. академії оборони України. – 2004. – № 52. – С. 351–358; Його ж. Специальные мероприятия ОУН // В мире спецслужб. – 2005. – № 1. – С. 20–26; Його ж. Розвідувальна діяльність підпілля Організації українських націоналістів у Західній Україні в 1939–1941 роках // Наукові записки ІПЕНД. – 2005. – Вип. 28. – С. 186–203; Його ж. Специальные мероприятия ОУН в Западной Украине (1939–1941 годы) // В мире спецслужб. – 2005. – № 2. – С. 32–40; Його ж. Неизвестные учителя Че Гевары и Вьетконга. Спецслужбы Украинской повстанческой армии. 1942–1945 годы // В мире спецслужб. – 2005. – № 4. – С. 58–63; 2006. – № 1. – С. 54–61; Його ж. Война зла – «полюбишь» и третий рейх... О сотрудничестве УПА со спецслужбами гитлеровского блока // В мире спецслужб. – 2006. – № 2. – С. 76–85; Його ж. Прояви тероризму в Україні (остання чверть XIX – початок XXI ст.). Навч. посібник. – К.: Вид-во НА СБУ, 2005. – 162 с. та ін.

¹ Єфименко В. Інформативна робота Служби безпеки ОУН (С. Бандери) // Друга світова війна і Україна. Матеріали наук. конф. 27–29 квітня 1995 р. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1996. – С. 102–109; Козенюк В., Єфименко В.

У центрі уваги авторів – комплекс проблем творення та функціонування різних форм підрозділів розвідки і контррозвідки руху українських націоналістів та УПА у 1920–1960-х рр. як одного з історичних типів національних спецслужб, фактори військово-політичної й оперативної обстановки, котрі зумовлювали особливості спеціальної діяльності українських націоналістів, зміст її нормативної бази, характер організаційно-штатної побудови органів розвідки і контррозвідки національно-визвольного руху, спрямованість основних функціональних напрямів їхньої поточної оперативної й оперативно-бойової діяльності, специфіка кадрового складу, його професійної підготовки та виховання, співвідношення між особливим і загальним у практиці спеціальних служб недержавного характеру в Україні, роботи спецпідрозділів аналогічних рухів народів світу тощо.

Таким чином, діяльність спецпідрозділів руху українських націоналістів та УПА фрагментарно висвітлювалася різними гілками української історіографії при дослідженні їхньої військово-політичної діяльності. На особливості розгляду проблеми суттєво вплинули гостре й багатолітнє протистояння між націоналістами та радянським режимом, його відгомін у масовій свідомості, обслуговування істориками з різних таборів потреб «психологічної війни», а у сучасних умовах – протистояння суспільно-політичних сил в Україні. Тим часом, на наш погляд, без неупередженого студіювання згаданого аспекту історії ОУН та УПА неможливо всебічно висвітлити цю важливу й болючу для сучасників сторінку національної історії.

Дослідження спеціальних підрозділів стає перспективним напрямом історіографії ОУН та УПА. Постає завдання написання узагальнюючої наукової праці, де знайдуть висвітлення становлення та діяльність розвідувальних, контррозвідувальних, оперативно-бойо-

---

Служба безпеки ОУН в механізмі УССД // Незалежність України: історичні витоки і перспективи 22 серпня 1996. – К., 1997. – С. 66–71; Єфименко В. Кадровий склад спеціального підрозділу ОУН(Б). Спроба аналізу // З архівів ВУЧК... – 1999. – № 1–2. – С. 443–454; Його ж. Тактика і методи роботи працівників спеціального підрозділу ОУН(Б) // З архівів ВУЧК... – 2000. – № 2–4. – С. 504–514; Його ж. Організація діяльності спецпідрозділу ОУН(Б) на західноукраїнських землях після Другої світової війни // З архівів ВУЧК... – 2001. – № 2. – С. 502–519; Його ж. Особливості діяльності ОУН(Б) на західноукраїнських землях на завершальному етапі II-ї світової війни та післявоєнного періоду // Українське суспільство. Друга половина ХХ ст. Історія та сучасність. – К., 2002. – С. 227–237 та ін.

вих, військово-поліцейських структур в різних історичних формах руху українських націоналістів.

Гадаємо, що запорукою поглибленого вивчення проблеми є відмова від ідейно-політичного забарвлення, застарілих кліше, що несуть на собі відбиток протистояння сторін та заангажованості її літописців. Історики повинні відчути свою громадянську відповідальність за внесок у подолання конфронтаційного сприйняття подій 1939–1950-х рр. у Західній Україні, що важливо для підтримки злагодності у суспільстві. Серйозною передумовою об'єктивності, високого наукового рівня розгляду проблеми є врахування кращих надбань згаданих гілок її історіографії, комплексне застосування сучасних методів наукового дослідження, а також залучення до наукового обігу й при критичному аналізі широкого кола документальних та інших першоджерел.

***

Треба зважати, що оцінка минулого руху українських націоналістів притаманна духовному мікроклімату відносин між українським народом та його сусідами. Так, у державі – стратегічному партнері сучасної України – Російській Федерації, ставлення до українського націоналізму є складовою громадської свідомості, сприйняття української державності як такої (що спричиняє політичну актуалізацію проблеми).

На думку українського філософа І. Лосева, можна говорити про «бандерофобію» як складову міфів російської громадської свідомості на українську тематику. Під нею розуміється набір міфологем, ірраціональних схем мислення, що склався за радянських часів, спрямованих на формування ворожнечі до українського націоналізму на рівні фізіологічних рефлексів¹.

Наведемо характерний пасаж із книги пропагандиста відродження сильної імперської Росії з потужним ВПК М. Калашнікова: «Ледве не до середини 50-х у густих борах Західної України діяли чудово організовані, законспіровані, озброєні групи слов'янських мутантів – бандерівців... Бандерівцями управляв Центральний провід у Мюнхені, який висилав для підтримки дисципліни “есбеков” – загони суперпідготовлених особистів зі Служби безпеки... Перодягнувшись у форму російської армії, вони вирізали цілі селища...

¹ Лосев І. «Явище бандерофобії»... – С. 54–55.

Серед них практикувалися темні сатанинські обряди дохристиянської епохи... Окремі бандерівці їли людські серця, входячи у транс, вигукували заклинання на демонічній мові»¹.

Водночас у сучасній Росії намагаються дати виважену оцінку власним антирадянським силам (білий рух, антирадянські повстанські рухи часів громадянської війни, збройне співробітництво з нацистською Німеччиною тощо), однак аналогічні антибільшовицькі прояви в Україні сприймають стримано або відверто вороже. На рух ОУН та УПА переносять ставлення до діяльності незаконних збройних формувань чеченських сепаратистів, що штучно формує відразу до «бандерівців» серед пересічних росіян, ускладнює творення позитивного мікроклімату у стосунках народів, які мали багато в чому спільну історію часів Російської імперії та СРСР².

Тема ОУН та УПА активно використовується російськими націоналістами для формування негативного іміджу України³. Зауважимо, що при цьому ефективно використовуються русофобські висловлювання окремих українських націонал-радикалів, упереджені публікації з історії ОУН та УПА українських авторів.

Російські спеціалісти з історії спеціальних служб, займаючи загальнопрогресивні позиції (засуджують, зокрема, злочини сталінізму), коли йдеться про спеціальну діяльність УВО, ОУН та УПА одразу ж переходять на обвинувальний тон («бандити», «терористи», противники «братньої сім'ї народів» тощо), застосовують войовничі штампи радянських часів, обходять причини появи націоналістичного руху, хоча він типологічно нічим не відрізнявся від національно-визвольних рухів багатьох інших народів світу та колишнього СРСР⁴. Аналогічну позицію займають і автори публікацій по лінії органів держбезпеки Республіки Білорусь⁵.

¹ Калашников М. Битва за небеса. — М.: Форум, 2001. — С. 142.

² Див., напр.: Бандитская армия // Независимое военное обозрение. — 2002. — 20 декабря.

³ Кильчицкий М. Украина: мифы и реальность // Русский вестник. — 1992. — № 15. — С. 8–9.

⁴ Див., напр.: Колпакиди А.И., Прохоров Д.П. КГБ: Спецоперации советской разведки. — М.: Олимп, Астрель, АСТ, 2000. — 267 с.; Колпакиди А.И., Серяков М.Л. Щит и меч. Энциклопедический справочник. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, СПб: Нева, 2002. — С. 418; Аптекарь П. НКВД против расшитых сорочек // Родина. — 1998. — № 8. — С. 126–130.

⁵ Див.: Институт Национальной безопасности Республики Беларусь. — Минск: РИЗО КОПИ, 1996. — С. 3; Вестник КГБ Республики Беларусь. Спец. выпуск. — Минск, 1997. — С. 47.

Отже, ґрунтовні, об'єктивні доробки вітчизняних істориків з актуальних проблем минулого ОУН та УПА здатні стати серйозним аргументом у спростуванні публікацій, що спроможні заподіяти шкоду репутації нашої держави за кордоном.

1.2. Загальна характеристика джерельної бази дослідження проблеми

Основними складовими джерельної бази дослідження проблеми історії спецпідрозділів руху українських націоналістів та УПА виступають архівні документальні матеріали, відповідні документальні видання та мемуарна література.

Розглянемо можливості опрацьованих авторами архівних фондів із зазначеної проблематики. Незалежно від місця зберігання, відповідні документи за походженням розподіляються на такі основні групи:

- документи, утворені національно-визвольним рухом, включаючи, його розвідку, контррозвідку та інші спеціальні структури;
- матеріали партійних, урядових, інших офіційних органів радянської сторони, в яких відображено життєдіяльність повстансько-підпільного руху;
- документальні пам'ятки, породжені оперативно-службовою діяльністю радянських спеціальних служб та військ;
- оригінали та переклади документів офіційних структур іноземних держав, польського націоналістичного руху, в яких розглядаються певні аспекти діяльності націоналістичного руху та УПА¹.

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ) документи ОУН та УПА зосереджені у шести фондах, утворених територіальними формуваннями ОУН та УПА.

Вельми продуктивним є фонд 3833 (Крайовий провід ОУН на західноукраїнських землях), де зберігаються документи осередків ОУН різних рівнів – від крайового до районного, а також певних

¹ Авторська класифікація походження документальної бази вивчення проблеми в цілому збігається з точкою зору відомого українського археографа, к. і. н. Г. Папакіна: Папакін Г. Передмова // Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України. – К.: Ін-т історії України НАНУ. 1999. – Вип. 1. – С. 3–4.

з'єднань і загонів УПА. Окрема група документів належить СБ і розвідці в ОУН та УПА. Серед них машинопис відомої праці В. Кука «Пашні буряки» (основи конспірації та контррозвідального забезпечення підпілля, написана у 1930-х рр.)¹, документи ОУН 1940–1941 рр. щодо організації СБ², інструктивні документи, вказівки з агентурно-оперативної роботи, навчально-виховні посібники, інформаційно-розвідальні звіти та протоколи допитів референтур СБ Головної команди (ГК) та адміністративно-військових формувань УПА, матеріали щодо радянських спецслужб тощо³. У фонді – цікаві документи щодо організації і тактики повстанської боротьби, місця у ній розвідки та заходів конспірації, звіти розвідки УПА, її інформація про радянських партизанів⁴.

У фонді 3834 (Львівський обласний провід ОУН на західноукраїнських землях) наявні інструктивні документи щодо кадрового комплектування СБ, забезпечення конспіративності підпілля⁵.

Фонд 3836 (З'єднання західних груп Української повстанської армії – УПА «Захід») корисний дослідникам проблеми з огляду на наявність рукопису посібника «Історія розвідчої і контррозвідчої служби», навчальних програм старшинської школи УПА «Лісові чорти» та підстаршинської – «Олені» (1943–1944 рр.), які передбачали також і опанування навичків польової та агентурної розвідки, диверсійної справи, наказів та звітів підрозділу військово-польової жандармерії (ВПЖ) школи «Олені»⁶.

Документи з'єднання південних груп УПА (УПА «Південь») зосереджені у фонді 3837. Чималий інтерес становлять: наказ щодо організаційно-штатного облаштування референтур СБ (1943 р.), накази командирів УПА про контррозвідальне забезпечення лінійних підрозділів, несення служби вояками ВПЖ⁷.

Змістовністю відзначається фонд 3838 (З'єднання Української повстанської армії – УПА «Північ»). У ньому – численні звіти розвідників УПА, інструкції, інформаційні повідомлення, зразки звітів референтур СБ, керівні та звітні документи ВПЖ округів гру-

¹ ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 54.

² Там само. – Оп. 1. – Спр. 233.

³ Там само. – Спр. 224, 226, 227, 229, 233, 234, 238, 243; Оп. 2. – Спр. 118.

⁴ Там само. – Спр. 87, 225, 233.

⁵ Там само. – Ф. 3834. – Оп. 1. – Спр. 1.

⁶ Там само. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 29, 30.

⁷ Там само. – Ф. 3837. – Оп. 1. – Спр. 2.

пи, широко представлено матеріали військового судочинства повстанців¹.

Фонд 3967 коменданта воєнного району УПА Іскри документів з проблеми практично не має.

Як правило, всі згадані документи – оригінали, свого часу отримували від утворювачів грифи обмеженого користування, – за змістом, переважно, носять інформативно-службовий характер, до радянських архівів потрапили як трофеї протиборства з повстансько-підпільним рухом.

Особливістю зберігання документів з історії ОУН та УПА в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГОУ, колишній Партиїний архів ЦК КПУ) є те, що вони не об'єднані в окремі фонди. Проте в ряді фондів зосереджена значна кількість документів з історії руху українських націоналістів та УПА 1920–1960-х рр., котрі містять великий обсяг інформації щодо їхньої спеціальної діяльності, протиборства з ними радянських силових структур. Це оригінали та переклади трофейних документів ОУН та УПА, німецьких спецслужб, інформаційно-аналітичні, звітні та інші матеріали радянських органів та військ держбезпеки і внутрішніх справ, розвідувальних підрозділів партизансько-підпільного руху, директивні та інформаційні документи ЦК партії більшовиків – ЦК КПУ, ЦК ЛКСМУ, їхніх регіональних комітетів. Копії окремих документів стосовно українських націоналістів надійшли свого часу до архіву з КДБ УРСР. ЦДАГОУ виданий тематичний покажчик документів з історії України періоду Другої світової війни.

Найбільша кількість відповідних документів зосереджена у фонді 1 (Центральний Комітет Компартії України; Оп. 22 – документи особливого сектора та організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У про підпільно-партизанський рух в Україні; Оп. 23 – документи загального відділу (особливого сектору) ЦК КПУ (секретна частина); Оп. 24–25 – документи загального відділу ЦК КПУ (секретна частина); Оп. 46 – документи відділу організаційно-партійної роботи ЦК КПУ; Оп. 70 – документи відділу агітації і пропаганди ЦК КПУ). До нього ввійшли повідомлення, довідки Українського штабу партизанського руху, НКВС-НКДБ, регіональних партійних органів про розвідувальну, диверсійно-терористичну діяльність УПА та підпілля ОУН, зокрема – ЦСБ в останні роки війни та повоєнний період, оригінали й перекла-

¹ ЦДАВОВУ. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 3, 14, 24, 25, 44, 55, 56, 59, 80а, 95.

ди документів ОУН та УПА щодо організації спеціальної діяльності¹.

Великий масив документів другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. (рішення вищих партійних інстанцій, форумів, накази і директиви по органах і військах держбезпеки, планова документація, інформаційні повідомлення, звіти), в яких йдеться про партійне керівництво оперативно-військовими діями радянської сторони, конкретні кампанії та операції проти повстансько-підпільного руху, містить багатющу інформацію про його тактику, роль у її реалізації спеціальних заходів ОУН, творення підпіллям агентурно-інформаційної мережі, забезпечення конспірації й контррозвідувальної роботи СБ, застосування терору проти цивільної адміністрації та активу, спроби зарубіжних спецслужб використати рух опору в інтересах підготовки війни проти СРСР тощо².

Незважаючи на конфронтаційний підхід до висвітлення подій у регіоні, викривальну фразеологію та інші традиційні риси офіційного бачення діяльності націоналістичного руху, партійні документи залишаються цінним джерелом вивчення спеціальної діяльності ОУН та УПА.

До фонду 57 (Колекція документів з історії Комуністичної партії України) увійшли справи, сформовані з документів ОУН та УПА, німецьких спецслужб, захоплених у ході протиборства з ними радянських силових структур та партизан. У деяких добірках перекладів німецьких документів містяться відомості з історії націоналістичного руху періоду 1920–1945 рр., його співробітництва з Німеччиною, Румунією та Угорщиною в розвідувально-підривній сфері у цей період, також репресії окупантів проти підпілля ОУН³. Численні звітно-довідкові документи радянської сторони характеризують диверсійно-терористичну діяльність УПА, підпілля та СБ ОУН, спрямовану на протидію встановленню радянського ладу в регіоні⁴. Серед справ зберігаються оригінальні документи щодо організації

¹ Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 41, 75; Оп. 23. – Спр. 927, 928, 929, 930, 931, 2968, 4967, 4968, 4969, 4972, 4978, 5354, 5681, 5944; Оп. 70. – Спр. 996 та ін.

² Там само. – Оп. 23. – Спр. 1691, 1698, 1700, 2812, 2884, 2958, 2960, 2961, 2966, 3919, 4081, 4970, 4974, 5355, 5681; Оп. 24. – Спр. 31; Оп. 46. – Спр. 767, 809 та ін.

³ Там само. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 121, 338, 340.

⁴ Там само. – Спр. 329 та ін.

СБ ОУН, ВПЖ УПА, дисциплінарної практики повстансько-підпільного руху¹. Особливий інтерес викликають оригінали інструкцій, навчальних програм і матеріалів щодо організації агентурної та польової розвідки, диверсійної справи, інформаційно-звітної роботи СБ, контррозвідувального захисту лав УПА².

Окремі відомості щодо дій повстансько-підпільних сил можна знайти у документах фонду 7 (Центральний комітет ЛКСМУ; Оп. 10 – документи особливого сектора ЦК ЛКСМУ про комсомольсько-молодіжне підпілля і партизанський рух в Україні)³.

Документи фонду 62 (Український штаб партизанського руху), опису 1 (відділи УШПР) містять спадщину розвідувального та інформаційного відділів цього керівного органу. Вони дають уявлення про завдання партизанської розвідки та контррозвідки, поставлені Наркоматом оборони, НКВС та НКДБ СРСР, ГРУ РСЧА, УШПР та розвідорганами Українських фронтів (у тому числі – по лінії розвідувально-підривної та контррозвідувальної діяльності, спрямовані проти українських націоналістів)⁴. Велика група документів являє собою розвідувальні повідомлення та зведення партизанських формувань щодо діяльності підрозділів УПА, осередків ОУН, характеризує їхню розвідувальну та диверсійну роботу. Зберігаються протоколи допитів вояків та розвідників ОУН та УПА, трофейні документи повстанських спецпідрозділів⁵. Проблематика боротьби з ОУН та УПА, нейтралізації їхньої розвідувально-підривної активності широко представлена у листуванні УШПР з ЦШПР, НКВС, НКДБ, ГУКР НКО СРСР СМЕРШ та його фронтовими органами, ЦК КП(б)У, армійськими політичними органами⁶.

Зауважимо, що документи партизанської розвідки, утворені в обстановці бойових дій, потребують уточнення й порівняння з більш пізніми свідченнями та матеріалами самого повстанського руху. Однак їх відрізняє висока інформативність, достатня об'єктивність, у тому числі в оцінці ефективності спеціальних заходів ОУН та УПА.

Для дослідження проблеми мають значення і документи фондів окремих партизанських з'єднань в Україні. Так, у фонді 88 (Парти-

¹ ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 342, 343, 353 та ін.

² Там само. – Спр. 377, 378, 380, 381, 382, 385.

³ Там само. – Ф. 7. – Оп. 10. – Спр. 45, 132 та ін.

⁴ Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 175, 219, 277 та ін.

⁵ Там само. – Спр. 211, 234, 235, 271, 275, 281, 289, 295, 296 та ін.

⁶ Там само. – Спр. 220, 229, 253, 293, 294, 1622 та ін.

занське з'єднання ім. Л.П. Берія) – листування з командуванням та НКВС щодо дій українських націоналістів, їх розвідувальної активності, окремі документи повстанців¹.

В інтересах дослідження історії Великої Вітчизняної війни було сформовано фонд 166 (Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при АН УРСР, працювала до 1949 р.). Після ліквідації комісії архів прийняв на зберігання документи УШПР та партизанських з'єднань. Утворилося унікальне зібрання документальних джерел з історії партизансько-підпільного руху. Серед його документів – повідомлення про діяльність оунівського підпілля на ЗУЗ, інформація про зв'язки ОУН з німецькими спецслужбами та її терористичну діяльність².

До ЦДАГОУ на виконання Указу Президії Верховної Ради України від 9 вересня 1991 р. «Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки» було передано з фондів КДБ УРСР на постійне зберігання велику кількість архівно-кримінальних справ на осіб, засуджених у позасудовому порядку та реабілітованих відповідно до чинного законодавства (фонд 263 – Колекція позасудових справ реабілітованих).

Серед них – справи функціонерів націоналістичного руху, окремі з них містять відомості, що становлять інтерес для дослідників проблеми. Так, у свідченнях одного з перших членів УВО М. Кураха йдеться про розвідувальні акції націоналістів проти Польщі та СРСР, їхнє співробітництво із спецслужбами Німеччини та інших держав, протидію УВО оперативним заходам польської поліції, дисциплінарну практику в організації³.

Перспективним для дальшого опрацювання є фонд ЦДАГОУ «Український музей у Празі» (фонд 269 – Колекція документів «Український музей у Празі»; ця установа існувала у 1925–1948 рр.). У 1988 р. КДБ УРСР передав до Партархіву ЦК КПУ 117 картонажів матеріалів Музею визвольної боротьби України, що були вивезені органами держбезпеки як складова так званого Празького архіву української політичної еміграції. У ньому, зокрема, знаходиться листування засновників та керівників УВО і ОУН Є. Коновальця, В. Мартинця, М. Сціборського та інші документи націоналістич-

¹ ЦДАГОУ. – Ф. 88. – Оп. 1. – Спр. 10, 12 та ін.

² Там само. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 149, 150, 151, 153.

³ Там само. – Ф. 263. – Спр. 33 285.

ного руху, які зараз готуються для відвідувачів. Окремі з них використано А. Кентієм для написання згаданих праць з історії УВО та ОУН¹.

Широкі можливості для опанування документальної спадщини спецпідрозділів націоналістичного руху відкривають фонди галузевого Державного архіву СБ України, створеного за Постановою Кабінету Міністрів України від 1 квітня 1994 р. Документи, які зберігаються в ньому, за походженням являють власне матеріали ОУН та УПА (оригінали, переклади, зроблені співробітниками органів держбезпеки), документи, що виникли у процесі розвідувальної, контррозвідувальної, слідчої, інформаційно-аналітичної та наукової діяльності НКВС-НКДБ-МВС-МДБ-КДБ СРСР та УРСР, а також переклади документів іноземних спецслужб та інших державних установ, що становили свого часу оперативний інтерес.

Опрацювання документальної спадщини радянських спецслужб потребує ретельної внутрішньої та зовнішньої критики документів, «очищення» їх від наслідків підпорядкування діяльності органів держбезпеки з настановами партійно-радянського апарату. Підбір документальних пам'яток з дослідницькою метою повинен бути повним, всестороннім, що дає змогу здійснити об'єктивну реконструкцію історичної реальності.

Можна стверджувати, що на сьогоднішній день найбільш інформативним джерелом з вивчення історії підрозділів розвідки та контррозвідки, військово-польової жандармерії та інших спеціальних структур в ОУН та УПА виступає фонд 13 ДА СБ України (Коллекція друкованих видань КДБ УРСР).

Наприкінці 1960-х рр. групою при Голові КДБ при РМ УРСР для дальшого використання в оперативній та науково-пропагандистській діяльності було впорядковано багатотомну справу – Коллекцію документів з історії ОУН та УПА 1940–1950-х рр.² З оперативно-розшукових, літерних, архівно-кримінальних справ, інших джерел оперативних архівів КДБ та УКДБ в Україні було відібрано копії та окремі оригінали документів, які утворилися в протистборстві радянської сторони з націоналістичним рухом, виникли у процесі життєдіяльності самих ОУН та УПА, утворені спецслужба

¹ Кентій А. В. Фонд «Українського музею у Празі» ЦДАГО України як складова «Працького архіву» // Архіви України. – 2000. – № 1–3. – С. 43–49.

² ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372.

ми інших держав. Документи згруповано по томах за тематичною ознакою, частина з яких безпосередньо присвячена СБ ОУН¹.

Колекція містить програмні документи, тактичні схеми діяльності націоналістичного підпілля, в яких ідеться про роль і значення спеціальних заходів у забезпеченні дієздатності антирадянського руху опору, реалізації його цілей на певних етапах існування².

Представлені нормативно-розпорядчі документи СБ в ОУН і УПА, матеріали стосовно структурної побудови її референтур (інструкції референтам різних рівнів, довідки радянських органів держбезпеки про структуру і функції СБ, свідчення керівників та окремих функціонерів повстансько-підпільного руху щодо побудови й компетенції цього спецпідрозділу)³.

Чимало документів справи висвітлює агентурно-інформаційну роботу, особливості ведення оперативного обліку (інструкції з розвідки для референтур СБ, її інформаторів щодо розвідки за умов можливого початку війни Заходу проти СРСР, збору інформації у містах, у східних областях УРСР та СРСР, розвідувальні звіти, матеріали щодо ведення оперативних картотек, довідки радянських органів держбезпеки про розвідувальні спрямування та конкретні розвідооперації націоналістів, матеріали про організацію конспіративного зв'язку тощо)⁴.

Наявна велика група документів щодо контррозвідувальних та слідчих заходів СБ (інструкції з виявлення агентури противника, тактики, методики, психологічних особливостей ведення слідства, навчальні матеріали для слідчих, добірки протоколів допитів есбістами представників різних соціальних категорій)⁵.

Оперативно-бойова діяльність спецпідрозділів ОУН та УПА може бути досліджена через опрацювання інструкцій для боївок СБ, свідчень окремих їх командирів, спеціальних повідомлень НКДБ-МДБ УРСР про диверсійно-терористичні заходи СБ⁶.

Комплекс матеріалів характеризує керівний склад СБ та інших спецпідрозділів ОУН і УПА, організацію навчально-виховної роботи з есбістами⁷.

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 20–23.

² Там само. – Т. 1, 28, 29 та ін.

³ Див., напр.: Там само. – Т. 5, 20–23, 54, 56.

⁴ Там само. – Т. 3, 17, 18, 21, 22, 28, 29, 40, 42, 92 та ін.

⁵ Там само. – Т. 21–23.

⁶ Там само. – Т. 16, 20, 49 та ін.

⁷ Там само. – Т. 1, 7, 91 та ін.

Для аналізу факторів оперативної обстановки, яка детермінувала діяльність спецпідрозділів ОУН та УПА, становлять інтерес документи щодо сил і засобів радянських правоохоронних органів у регіоні, застосування ними гострих оперативних, оперативно-бойових та оперативно-технічних методів¹.

Для дослідників проблеми важлива також і низка інших добірок документів справи – переклади матеріалів Імперської канцелярії Німеччини щодо українського націоналістичного руху, документи про співробітництво останнього з німецькими спецслужбами під час війни², про діяльність ОУН А. Мельника (включаючи і спеціальні заходи)³, матеріали про закордонні центри ОУН, їхню спеціальну діяльність та співробітництво з розвідцентрами західних держав⁴.

Як додаток до справи 372 були сформовані багатотомні добірки оригіналів документів ОУН. Низка томів за тематичною ознакою об'єднує різноманітні матеріали СБ в ОУН та УПА, інших спеціальних структур повстансько-підпільного руху⁵. Інші документи характеризують організаційно-штатну побудову референтур СБ, її агентурно-розвідувальну роботу⁶, наводять біографічні дані та ділові характеристики співробітників референтури, розкривають зміст навчання й виховання есбістів⁷. Цінними є документи щодо основ повстанської розвідки, розвідувальної підготовки командирів УПА, Інструкція розвідувальної і контррозвідувальної служби УПА, інструкція щодо організації ВПЖ УПА⁸.

Значним джерелом із вивчення проблеми є документальний масив тих підрозділів радянських правоохоронних органів, які безпосередньо вели боротьбу з ОУН та УПА. Крім документів, прямо пов'язаних з оперативними заходами та слідчими діями проти повстансько-підпільного руху, його підрозділів безпеки, окремих їх керівників, у фонді знаходяться переклади й оригінали інструктивних, звітних документів, інші матеріали діловодства ОУН та її СБ.

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 82.

² Там само. – Т. 34, 35.

³ Там само. – Т. 32.

⁴ Там само. – Т. 42, 43, 102 та ін.

⁵ Там само. – Спр. 376. – Т. 49–58; Спр. 398. – Т. 22–23.

⁶ Там само. – Спр. 376. – Т. 49, 50.

⁷ Там само. – Т. 50, 61.

⁸ Див. відповідно: Там само. – Т. 63, 61, 6.

Інформативним джерелом виступають архівно-кримінальні справи фонду 6 (Кримінальні справи на осіб, які знято з оперативно-довідкового обліку в інформаційних центрах УВС-МВС України). Значний інтерес являють справи на одного з керівників розвідки УВО М. Матчака¹, одного із засновників ОУН П. Кожевникова (свідчив про розвідувально-підривною діяльність УВО та ОУН, їхні контакти з абвером)², члена повстанського штабу ОУН (1940) Я. Горбового³, лідерів повстансько-підпільного руху В. Кука (окремий протокол його допиту стосується СБ ОУН) та В. Галасу⁴, референта СБ ЗЧ ОУН М. Матвієйка та заступника референта СБ цієї структури Т. Мороза⁵, крайових референтів СБ Г. Пришляка та Є. Пришляка.

Варто враховувати, що архівні кримінальні справи при всій їхній інформативній цінності є вельми специфічним джерелом. Як справедливо зазначає архівознавець О. Гранкіна, «...архівно-слідчі справи, напевно, як ніяке інше історичне джерело, піддані умисним фальсифікаціям», що потребує їх співвідношення з іншими джерелами періоду виникнення⁶. Справді, особливості провадження кримінальних справ на активних учасників ОУН та УПА, їхніх спецпідрозділів полягали у певному тиску на обвинувачених, намаганні слідчих та оперпрацівників не тільки отримати свідчення про конкретні діяння суб'єкта кримінального процесу, але викласти матеріали справи (навіть фразеологічно) так, щоб «викрити український буржуазний націоналізм» як суспільне явище, завідомо ворожу силу. Зрозуміло, що і підслідні намагалися приховати певні свої вчинки або, навпаки, починали гіпертрофовано засуджувати себе, інших учасників руху опору, показово каятися.

Відтак робота зі загаданою категорією архівних справ потребує ретельної зовнішньої та внутрішньої джерелознавчої критики, методи і прийоми якої (встановлення умов і обставин появи документів, мотивів і призначення їхнього створення, чинників впливу на зміст та форму, достовірності тощо) розроблені сучасними

¹ ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 47 932.

² Там само. – Ф. 6. – Спр. 50 778.

³ Там само. – Спр. 33 283.

⁴ Там само. – Спр. 51 895, 74 914.

⁵ Там само. – Спр. 56 232, 33 282.

⁶ Гранкіна О.В. Деякі аспекти джерелознавчого аналізу архівних слідчих справ репресованих у 1920-х – 1950-х рр. у СРСР// Укр. істор. журн. – 1997. – № 4. – С. 49–57.

фахівцями з юриспруденції, джерелознавства, архівної справи, у тому числі – активної участі СБ України в реабілітації жертв незаконних політичних репресій¹.

Тематику українського націоналістичного руху, боротьби з ним органів держбезпеки широко відображено у справах фонду 16 (Документальні матеріали таємного діловодства Секретаріату КДБ УРСР). В інформаційно-аналітичних документах, доповідних органів держбезпеки до вищих партійних інстанцій республіки йдеться про оперативну розробку закордонних націоналістичних центрів, зв'язки останніх з іноземними розвідками у міжвоєнний період².

До опрацювання джерельної бази проблеми автори залучали відповідні матеріали архівів тимчасового зберігання УСБУ західних областей України. У них містяться справи оперативної розробки на крайові, обласні та інші проводи ОУН, окремі референтури та боївки СБ, формування УПА, розшукові справи на функціонерів СБ тощо.

Багато документів щодо розвідувальної, диверсійної, оперативно-бойової діяльності УПА, референтур та боївок СБ ОУН на території Польщі зберігається у фонді ОУН Архіву МВС і Адміністрації Республіки Польща. Частина з них опрацьована авторами під час службового відрядження. В оригіналах та перекладах представлені інструктивні документи, звіти, протоколи допитів, матеріали розслідувань референтур СБ, повстанські розвідувальні інструкції та повідомлення, відомості щодо особового складу та підготовки співробітників спецпідрозділів ОУН та УПА³.

Гадаємо, що, крім поглибленого наукового використання розглянутих архівних фондів, в інтересах дальшої розробки проблеми

¹ Шумило Н.Е. Реабилитация жертв политических репрессий в Украине (уголовно-процессуальный анализ). – К., 1993. – 241 с.; Білокінь С. Про таємний мадридського двору // Наше минуле. – 1993. – № 1. – С. 17–38; Калакура Я.С. Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання. Зб. наук. праць. – К., 1998. – С. 19–23; Пшенніков О.М. Проблеми використання архівно-слідчих справ у діяльності Державного архіву Служби безпеки України // Там само. – С. 29–34; Папакін Г.В. До питання опрацювання джерельної бази дослідження українських визвольних змагань 1939–1956 // Архіви України. – 2000. – № 1–3. – С. 15–21 та ін.

² Див., напр.: ДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 30. – Спр. 131; Оп. 32. – Спр. 43.

³ Архів Міністерства внутрішніх справ і Адміністрації Республіки Польщі. – Ф. ІХ. – Спр. 5, 7, 17, 25, 30, 33, 34, 42, 48, 51, 55, 58, 60–62, 66, 71, 78, 79, 95, 97, 98, 106, 126, 131, 171, 187, 188 та ін.

доцільно опрацювати фонди державних архівів західних областей України, архівні сховища іноземних держав, які вступали у відносини з націоналістичним рухом (Польщі, Німеччини, Чехії та Словаччини, Угорщини та ін.), а також закордонних центрів українських націоналістів.

Розглянемо документальні видання, в яких висвітлено проблеми спеціальних структур в ОУН та УПА. За визнанням науковців діаспори, за кордоном опинилася «незначна частина», «відносно небагато документів самої УПА»: позначилися обмеженість службового діловодства повстансько-підпільного руху, знищення документів з конспіративних міркувань або захоплення їх противником. Частину документів ГК УПА та УГВР переправлено за кордон ще за німецької окупації, доставлено підрозділами УПА або кур'єрськими групами ОУН, які пробилися на Захід. Вони переважно зосереджені в архівах ЗП УГВР, місії УПА при ньому, закордонних осередків ОУН, у колекціях приватних осіб¹. С. Мудрик у своїх працях згадує про існування «архіву СБ ЗЧ ОУН».

У 1940–1950-х рр. закордонні націоналістичні центри готують низку документальних видань за отриманими з України оригінальними матеріалами (зберігалися в архіві ЗЧ ОУН) «для користування українським революційно-визвольним підпіллям в Україні». У них, зокрема, містяться відомості про особливості агентурно-оперативної роботи радянських органів держбезпеки, методи контррозвідальної протидії підпілля, організацію розвідувально-диверсійної діяльності УПА². Звісно, до видань не ввійшли матеріали щодо терору проти цивільного населення або чисток СБ у середовищі підпілля.

Чималий інтерес становлять програмні документи, матеріали зборів та конференцій ОУН в Україні та за кордоном, документи УГВР³. У них можна знайти відомості про настанови у сфері забез-

¹ Літопис УПА. – Торонто: Вид-во «Літопису УПА», 1987. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 6–7.

² Див., напр.: Організація і праця штабів. – Б. м., 1947. – 182 с.; УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну державу 1942–1950 рр. (Зб. док.). – Мюнхен: Видання ЗЧ ОУН, 1957. – Ч. 1. – 446 с.; 1960. – Ч. 2. – 441 с.

³ Див., напр.: ОУН в світлі постанов Великих зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. – Б. м.: Видання ЗЧ ОУН, 1955. – 371 с.; Українська Головна Визвольна Рада. Збірка документів за 1944–1950 рр. – Б. м.: Видання ЗЧ ОУН, 1956. – 353 с.; Шоста конференція ЗЧ ОУН. – Б. м.: Видання ЗЧ ОУН, 1964. – 80 с.

печення безпеки та розвідувального супроводження змагань українських націоналістів, конкретні завдання СБ, що впливали з тактичних міркувань на певному етапі діяльності ОУН. При цьому частина документів не друкувалася з конспіративних міркувань, що потребує ретельної звірки опублікованих матеріалів з іншими джерелами.

Провідним документальним діаспорним виданням документів з історії руху ОУН та УПА став «Літопис УПА», заснований у 1975 р. як серійне видання документів і матеріалів за тематичним та територіально-хронологічним принципами. Хоча при цьому декларувалася незалежність підбору документів від політичних уподобань¹, у цьому капітальному виданні не знайшлося місця матеріалам, які б усебічно висвітлювали складність ситуації в регіоні, обопільний екстремізм у діях протиборчих сторін. Характерно, що в «Літописі» не вміщено жодної добірки документів про діяльність розвідувальних, контррозвідувальних та інших спеціальних підрозділів УПА. Щоправда, оприлюднено окремі документи стосовно організації розвідувальної роботи повстанських штабів і підрозділів². Для вивчення діяльності спецпідрозділів повстансько-підпільного руху, протиборства між ними та спецслужбами Німеччини й Польщі у 1940-х рр. пізнавальними є тематичні томи «Літопису», присвячені висвітленню історії УПА крізь призму документів силових структур згаданих держав³.

З погляду дослідження проблеми, змістовними є матеріали збірника «Причинки до суспільного мислення»⁴. У ньому, зокрема, вміщено низку інструктивних і навчальних документів серії УПА «Ратник», в яких розкриваються місце розвідки у тактиці повстанських дій, вимоги до її організації, критерії оцінки ефективності, а також питання контррозвідувального захисту власних лав. Цікаві приклади таких операцій наводяться у документах серії «З архівів СБ в Краю».

Серед окремих документальних видань заслуговує на увагу збірник документів з історії України доби Другої світової війни з

¹ Літопис УПА. — Торонто, 1989. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 5.

² Див., напр.: Літопис УПА. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 157.

³ УПА в світлі німецьких документів // Літопис УПА, 1983. — Кн. 1. — 256 с.; Т. 7. — Кн. 2. — 272 с.; Т. 21. — Кн. 3. — 271 с.; УПА в світлі польських документів. — Торонто, 1992. — Т. 22. — Кн. 1. — 631 с.

⁴ Причинки до суспільного мислення. (36 статей). — Торонто: Студіум, 1989. — 524 с.

архівосховищ Німеччини, впорядкований колишнім учасником бандерівського підпілля, професором Сорбонни В. Косиком¹. Незважаючи на виразно тенденційний підхід до висвітлення історичних подій, документи видання розкривають питання творення ОУН(Б) української міліції та Української служби безпеки на початку війни, підготовки кадрів для них, ведення націоналістами розвідувальної діяльності, застосування СБ у поборюванні бандерівцями своїх політичних конкурентів, репресії проти ОУН з боку нацистських спецслужб.

До вивчення проблем спеціальної діяльності українських націоналістів та УПА варто залучати й матеріали радянських відкритих документальних видань. У них відповідні документи урядових і партійних інстанцій, силових структур, партизанського руху щодо українських націоналістів публікувалися, як правило, у зв'язку з висвітленням історії Другої світової та Великої Вітчизняної війн, їхніх подій в Україні².

Чимало згадок про розвідувальну, диверсійно-терористичну діяльність УПА, СБ ОУН міститься у документальних виданнях з історії військ органів держбезпеки та внутрішніх справ³. Уміщені документи (вказівки щодо боротьби з ОУН та УПА, орієнтування, звіти про бойові операції тощо) мають переважно об'єктивістсько-інформативний характер, і це підвищує їхню джерелознавчу цінність.

У 1950–1980-х рр. в УРСР відбулися судові процеси над колишніми співробітниками СБ та іншими учасниками повстансько-підпільного руху, які звинувачувалися у скоєнні тяжких злочинів стосовно цивільного населення. У ході досудового слідства як джерела доказів розглядалися архівні кримінальні справи, інструктивні та інші документи СБ. Так, за справою групи есбістів на чолі з Філо-

¹ Україна в Другій світовій війні у документах. Зб. німецьких архівних матеріалів. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1997. – Т. 1. – 384 с.; Т. 2. – 384 с.

² Див., напр.: Нюрнберзький процес над головними німецькими військовими преступниками. Сб. матеріалів. – М.: Гос. изд. юрид. лит., 1958. – Т. 2. – 863 с.; Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Док. и материалы. – К.: Наук. думка, 1980. – Т. 3. – 591 с.

³ Пограничные войска в годы Великой Отечественной войны. Сб. док. – М.: Наука, 1968. – 707 с.; Пограничные войска СССР. Май 1945–1950. Сб. док. и материалов. – М.: Наука, 1975. – 676 с.; Внутренние войска в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Док. и материалы. – М.: Юрид. лит., 1975. – 728 с.

ником (1982–1984 рр., Рівненська область) слідчими було оглянуто близько 2 тис. кримінальних справ активних учасників ОУН та УПА, осіб, що надавали їм підтримку, вивчено «Інструкцію СБ». Відповідні документи щодо ведення СБ слідства виявлялися в Центральному архіві КДБ СРСР і друкувалися у відомчих виданнях.

Науковці КДБ СРСР видали низку закритих документальних збірників з історії діяльності органів держбезпеки напередодні та в роки Великої Вітчизняної війни, які базуються переважно на матеріалах оперативних архівів КДБ СРСР, союзних республік та регіональних органів КДБ і донині зберігають цінність як джерело дослідження проблеми. З документальної спадщини органів НКВС-НКДБ можна отримати чимало відомостей про спеціальну діяльність ОУН та УПА, контакти їхніх спецпідрозділів з іноземними спецслужбами, сили і засоби радянської сторони, що їм протистояли.

Окремо слід сказати про фундаментальне документальне видання «Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне». За рішенням керівництва КДБ СРСР, до 40-ї річниці Перемоги розгорнулася підготовка шеститомного збірника документів на згадану тему. Упродовж кількох років було відібрано тисячі документів з оперативних архівів КДБ, включаючи фонди 10-го (архівно-облікового) відділу КДБ УРСР, архівів ЦК КПРС та компартії союзних республік, підібрано трофейні матеріали, укладено змістовний науково-довідковий апарат.

До цього видання включено чисельні документи – накази й директиви, орієнтування, звіти та інші матеріали, де характеризуються сили і засоби, форми і методи роботи органів і військ НКВС-НКДБ, партизанських формувань, спрямованих на протидію повстансько-підпільному рухові під проводом ОУН у передвоєнний період, на окупованій території, під час звільнення України від гітлерівців. Чимало документів характеризує діяльність СБ ОУН, повстанської розвідки, методи конспірації підпілля, зв'язки ОУН та УПА зі спецслужбами держав-агресорів. У скороченому вигляді збірник відкрито видано у 1995 р.¹

Потужного поштовху до оприлюднення документів з історії національно-визвольного руху, його різноманітних складових і аспектів діяльності надали кардинальні зміни у житті української

¹ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. док. – М.: Книга и бизнес, 1995. – Т. 1. – 451 с.; Т. 2. – 398 с.

суспільства після 1991 р., відкриття доступу до раніш волонтеристськи засекречених архівних масивів. Введення до наукового обігу відповідних радянських документів та матеріалів ОУН і УПА з архівосховищ колишнього СРСР радикально доповнило джерельну базу вивчення проблеми. Розпочалося активне науково-публікаторське використання відомчих архівних фондів, чому, зокрема, сприяє підготовлений заступником начальника ДА СБ України, к. і. н. С. Кокіним анований покажчик документів з історії ОУН та УПА¹.

В Україні спільно з канадською редакцією започатковано нову серію «Літопису УПА», де публікуються документи з архівів нашої держави (станом на вересень 2003 р. побачили світ п'ять томів серії). Її упорядники звертаються до відповідних фондів ЦДАВОВУ, ЦДАГОУ, обласних державних архівів, ДА СБ України з метою введення до наукового обігу раніше недоступних дослідникам документальних пам'яток визвольного руху, документів радянських державних і партійних органів. Заслужують на високу оцінку кваліфіковані вступні статті й науково-довідковий апарат видання, що становлять самостійну цінність для дослідників ОУН та УПА. На відміну від «класичної» серії, її упорядники намагаються подати документи так, щоб відтворити цілісне уявлення про різноманітні аспекти існування «лісової армії» та націоналістичного підпілля.

Продуктивним з погляду дослідження проблеми є другий том серії, присвячений бойовим та тиловим структурам у «колисці УПА» – Волині та на Поліссі у 1943–1944 рр.² Серед вміщених у ньому документів Центральних державних архівів та ДА Рівненської області – накази та звіти розвідувальних підрозділів штабів Військових округів УПА «Північ», інструкції та звіти референтур СБ ГК та округів УПА, організаційно-штатні документи спецпідрозділів, окремі звіти комендантів ВПЖ, вказівки щодо забезпечення конспіративності у поведінці вояків, діловодстві та користуванні зв'язком, матеріали з організації та проведення військового судочинства³.

¹ Кокін С.А. Анований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – Вип. I. – 207 с.

² Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 1999. – Т. 2. – 723 с.

³ Див. також: Вовк О.Д. Колекція документальних матеріалів ОУН та УПА, діявших на території Рівненської обл. // Фонди з історії Української повстанської армії... – С. 35–38.

У третьому томі оприлюднено директивні документи ЦК Компартії України щодо боротьби проти УПА й націоналістичного підпілля у 1943–1959 рр.¹ Вони мають високу науково-пізнавальну цінність, докладно розкривають процес організації боротьби з ОУН та УПА, характеризують оперативно-військові сили радянської сторони, їхній кадровий склад, відверто повідомляють про brutальні прояви влади та силових структур по відношенню до місцевого населення. Детально аналізується стан агентурно-оперативної роботи органів держбезпеки. У багатьох документах розглядається тактика повстансько-підпільного руху, місце у ній спеціальних акцій (у тому числі терористичних), спрямованих на зрив радянської ЗУЗ.

Для дослідження оперативно-військових сил радянської сторони, методів їхніх дій проти повстансько-підпільного руху, окремих операцій розвідки та СБ УПА вельми корисні документи Центральних держархівів, ДА МВС та інших архівосховищ України, видані д. і. н. І. Біласом та В. Сергійчуком².

Крім збірників, у науковій періодиці та популярних виданнях побачили світ численні документальні добірки з історії націоналістичного руху³, окремі радянські документи щодо «гострих» агентурно-оперативних заходів НКДБ-МДБ проти повстансько-підпільного руху, окремих оперативних комбінацій СБ ОУН⁴.

В окремих збірниках і добірках документів знаходяться певні відомості щодо творення і діяльності спеціальних підрозділів українських політв'язнів у таборах, деяких нелегальних національно-політичних організацій на ЗУЗ у постсталінський період⁵.

¹ Літопис УПА. Нова серія, 2001. – Т. 3. – 650 с.

² Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. – К.: Либідь; Військо України, 1994. – Кн. 2. – 688 с.; Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни: нові документи й матеріали. – К.: Дніпро, 1996. – 494 с.

³ Див., напр.: ОУН і УПА у Другій світовій війні // Укр. істор. журнал. – 1994. – № 2–3. – С. 102–129.

⁴ Див., напр.: Білас І. Документи КДБ. Вовкулаки // Літопис Червоної Калини. – 1992. – № 3–4. – С. 53–58; Його ж. Комуністична партія, НКГБ, Максим Рильський і служба безпеки Організації українських націоналістів // Літ. Україна. – 1994. – 24 березня; Доповідна записка про використання спеціальних агентурно-бойових груп для ліквідації підпілля ОУН // Високий замок. – 1993. – 6 лютого.

⁵ Див., напр.: Кенгирское восстание 16 мая – 26 июня 1954 года. Док. и воспоминания // Воля. – 1994. – № 2–3. – С. 307–322; Український Національний Фронт. Документи. Матеріали. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. – 680 с.

З погляду висвітлення факторів оперативної обстановки, котрі обумовлювали спеціальну діяльність підпілля ОУН, становлять інтерес документи щодо польського підпілля, його розвідувальної роботи на ЗУЗ у 1939–1941 рр., уміщені у першому томі українсько-польського науково-документального видання «Україна і Польща в 30–40-х рр. ХХ століття. Маловідомі документи з архівів спеціальних служб»¹ (воно є результатом спільної праці галузевого ДА СБ України та Архіву МВС і Адміністрації Республіки Польщі).

Нарешті, першим відкритим, змістовним документальним виданням з історії спецпідрозділів ОУН та УПА став впорядкований О. Лисенком та І. Патриляком збірник документів Служби безпеки територіальних формувань ОУН та УПА з фондів ЦДАВОВУ².

Архівні та опубліковані документальні матеріали можуть бути доповнені відомостями з мемуарної літератури. Вважаємо слушною думку одного з провідних дослідників українського національно-визвольного руху Д. Решетаря (США): «історія націоналістичного руху повинна відтворюватися точно ... має базуватися на свідченнях людей, які уможливили його існування»³. Розглянемо ті видання, де порушувалися різноманітні аспекти спеціальної діяльності повстансько-підпільного руху.

Публікаціям споминів колишніх учасників ОУН та УПА значну увагу приділив «Літопис УПА». Серед них спомини шефа розвідки групи УПА «Південь» А. Дольницького (Голубенка) «Договір про ненапад між УПА й Угорською армією»⁴. Як офіцер зв'язку від повстанців на переговорах з угорськими представниками, він докладно висвітлює хід контактів між сторонами в Україні та Будапешті, розповідає про домовленості щодо співробітництва в розвідувальній сфері. У мемуарах начальника оперативного відділу штабу УПА «Північ» полковника М. Омелюсіка «УПА на Волині в 1943 році»⁵ йдеться про організацію розвідувальних підрозділів штабу, підготовку кадрів диверсантів.

¹ Польське підпілля 1939–1941. – Варшава; К., 1998. – Т. 1. – 1039 с.

² Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр. Зібрали й упорядкували О.Є. Лисенко та І.К. Патриляк. – К., 2003. – 251 с.

³ Симоненко Р.Г. Чорне перо фальсифікаторів. – С. 21.

⁴ Дольницький А. Договір про ненапад між УПА й Угорською армією // Літопис УПА. – Торонто, 1984. – Т. 5. – Кн. 3. – С. 33–65.

⁵ Омелюсік М. УПА на Волині в 1943 році // Літопис УПА. – Торонто, 1989. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 19–41.

Певні відомості про творення, завдання й оперативно-бойову діяльність «відділів спеціального призначення» в УПА, стосунки її вояків зі співробітниками СБ ОУН висвітлюються у «Спогадах командира відділу особливого призначення УПА «Схід» К. Гіммельрайха¹, мемуарах інших повстанських командирів².

Чималу увагу діяльності повстанської розвідки, системи зв'язку, СБ, характеристиці її відомих функціонерів Б. Козака, Г. Прищляка, антипідпільним заходам радянських органів держбезпеки приділила у виданих «Літописом» спогадах активна учасниця руху опору М. Савчин (Марічка, дружина члена ЦП ОУН В. Галаси)³. Слід зазначити, що авторка намагається дати об'єктивну оцінку органам безпеки ОУН, не уникає проблеми безпідставних репресій СБ у лавах УПА й підпілля, визнає її згубні наслідки, насамперед розкол підпілля Волині у 1945 р.

«Літописом» були видані також мемуари відомого повстанського командира Я. Грицаця (Чорноти). З них можна дізнатися про ведення підрозділами УПА розвідувально-диверсійних заходів, забезпечення конспіративності, протистояння повстансько-підпільних сил з радянськими, польськими, чехословацькими спецслужбами⁴.

На жаль, мемуарна література подає обмежені відомості про спеціальні заходи підпілля УВО та ОУН у 1920–1941 рр. Так, З. Книш, згадуючи події часів «пацифікації» Галичини початку 1930-х рр., торкається терористичної діяльності ОУН, заходів щодо забезпечення безпеки націоналістичних осередків від оперативних ударів польської сторони⁵. Окремо слід згадати спогади С. Мудрика, де йдеться про організаційно-кадрове облаштування СБ ОУН(Б) напередодні війни, її розвідувальні та контррозвідувальні заходи антирадянської спрямованості, про одного з фундаторів і керівників СБ М. Арсенича, його погляди на розбудову й завдання підпільної спецслужби⁶.

¹ Гіммельрайх К. Спогади командира відділу особливого призначення УПА «Схід» // Літопис УПА. – Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1987 – Т. 15. – 345 с.

² Літопис УПА. – Торонто, 1984. – Т. 5. – Кн. 3 – С. 69–70, 105.

³ Савчин М. Тисяча доріг (Спогади). – Львів – Торонто: Вид-во «Літопису УПА», 1995. – 600 с.

⁴ Грицай Я.-Чорнота, Грицай П. А рани не гоїлися. Спомини Чорноти. – Львів; Торонто: Вид-во «Літопису УПА», 2001. – 330 с.

⁵ Книш З. Дрижить підземний гук (Спогади з 1930 і 1931 років у Галичині). – Вінніпег: Б. в., 1953. – 338 с.

⁶ Мудрик-Мечник С. Шляхами підпілля революційної ОУН. – Львів: Універсум, 1997. – 114 с.

Більшість мемуарів безпосередніх учасників національно-визвольного руху торкається військово-політичних подій в Україні доби Другої світової війни та перших повоєнних років на землях Західної України та Закерзоння. Вже у 1957 р. у США видається збірник спогадів «В рядах УПА»¹, де міститься чимало відомостей про розвідувально-інформаційне забезпечення бойових дій повстанців, роль у ньому агентурної мережі СБ, контррозвідувальний захист повстанських лав, окремі прикметні оперативно-бойові акції УПА (наприклад, напад у 1947 р. на кортеж заступника міністра оборони Польщі К. Сверчевського).

У споминах учасників повстансько-підпільного руху Ю. Борця, М. Гордієнка, Д. Грицька, М. Климишина, О. Печеня, С. Стебельського (Хріна), В. Яшана та ін.² відображено питання ведення повстанської розвідки, діяльності СБ, військово-польової жандармерії, висвітлюються конспіративні засади життєдіяльності підпілля, його протистояння спецслужбам Німеччини, СРСР, Польщі. При цьому авторами згаданих спогадів виступали прихильники ОУН С. Бандери, що обумовило певну апологетику авторів, ідеалізацію власних дій, трафаретність і емоційну упередженість по відношенню до противників або конкурентів з націонал-патріотичного табору. Оминаються увагою терористичні прояви по відношенню до цивільних осіб, надуживання СБ та інші обставини, що суперечать глорифікованому зображенню соратників.

Вияток становлять переправлені у 1970-х рр. на Захід і видані там мемуари Д. Шумука (політпрацівника УПА, який 42 роки провів у польських і радянських місцях позбавлення волі) та командира

¹ В рядах УПА. Збірка споминів. — Нью-Йорк: Б. в., 1957. — 352 с.; Грицько-Цяпка Д. Горить ліс! Спомини колишнього вояка УПА. — Лондон: Укр. видавнича спілка, 1975. — 395 с.; Гордієнко М. З волинських і поліських рейдів. — Торонто: Українське ехо, 1959. — 159 с.; Казанівський Б. Шляхом легенди. Спомини. — Лондон: Укр. видавнича спілка, 1975. — 292 с.; Климишин М. В поході до волі. Спомини. — Торонто: Вид-во ліги Визволення України, 1975. — Т. 1. — 429 с.; Печень О. Дев'ять років у бункері. Спомини вояка УПА. — Мюнхен: Сучасність, 1987 — 216 с.; Хрін С. Кризь сміх заліза: Спогади-хроніка. 1944/1945. — Мюнхен: До зброї, 1952. — 160 с.; Яшан В. Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станіславщини у Другій світовій війні. 1941—1944. — Торонто: Б. в., 1989. — 284 с.

² Борець Ю. З найкращими. — Лондон: Укр. видавнича спілка, 1986. — 384 с.;

УПА, політв'язня Л. Павлишина¹. Спираючись на особисті враження від наслідків діяльності СБ ОУН на Волині, вони засуджують безконтрольність вчинків її співробітників, безглузду жорстокість до місцевого селянства, вояків УПА, участь націоналістичної спецслужби у винищенні місцевих поляків, негативно змальовують образи керівників СБ М. Арсенича, І. Турковського, Б. Козака, А. Ковальчука, рядових есбістів, які протиставили себе повстанській масі. На думку авторів, зловживання СБ спричинялися до деморалізації учасників опору, підштовхували частину населення до співробітництва з радянською владою.

Представники повстансько-підпільних формувань, створених під політичним контролем ОУН(М), ДЦ УНР в екзилі («Поліська січ» – УНРА Т. Боровця-Бульби) та деяких інших, що відчули вороже ставлення й терор бандерівців, під тиском були включені до УПА, у різкій емоційній формі наголошують на терорі СБ та ВПЖ проти цивільних мешканців і представників інших гілок націоналістичного повстанського руху, залякуванні ними населення, переслідуванні певних релігійних конфесій, наводять приклади збройного протистояння повстанців репресивним структурам ОУН та УПА. Автори споминів подають правдиву картину виру насильства, що охопив Волинь у 1943–1944 рр., без розуміння якої важко зрозуміти окремі сторони діяльності спецпідрозділів націоналістичного руху. У цих же працях можна знайти відомості про діяльність розвідки та оперативно-бойових підрозділів згаданих повстанських формувань, їх протистояння СБ ОУН(Б)². Разом з тим, викриваючи екстремальні прояви у діяльності спецпідрозділів, автори не помічають проведеної ними роботи з розвідувального й контррозвідувального забезпечення національно-визвольних змагань.

¹ Шумук Д. За східним обрієм. Спомини. – Балтимор: Смолоскип, 1974. – 447 с.; Його ж. Пережите і передумане. – Детройт: Укр. вісті, 1983. – 536 с.; Щеглюк В. «... Як роса на сонці». Роман-хроніка за споминами Л. Павлишина. – Львів: Фенікс Лтд, 1992. – 157 с.

² Див., напр.: Данилюк М. Повстанський записник. – Нью-Йорк: Свобода, 1968. – 287 с.; Дмитрів Г. Проти хвиль (Спогади лікаря). – Б.м., 1964. – 464 с.; Куделя М.П. Кризь бурі лихоліть. Спогади. – Міннеаполіс: СВУР, 1999. – 117 с.; Скорупський М. Туди, де бій за волю: (Спогади курінного УПА Максима Скорупського-Макса). – К.: Козаки, 1992. – 352 с.; Стецюк Г. Непоставлений пам'ятник (Спогади). – Вінніпег: Б.в., 1988. – 155 с.; Подворняк М. Вітер з Волині. Спогади: Вінніпег, 1981. – 242 с.; Філоненко П. Збройна боротьба на Волині (Спомини учасника). – Вінніпег: Волинський видавничий фонд, 1958. – 56 с.

Спогади Ю. Борця, П. Кравчука, В. Мартинця, С. Мудрика та інших діаспорних авторів висвітлюють долю вояків УПА та інших емігрантів на Заході, окремі аспекти діяльності закордонних центрів ОУН¹. Зокрема, йдеться про діяльність структур безпеки в еміграційному середовищі, їх протистояння заходам радянських спецслужб, використання можливостей СБ у боротьбі за вплив між різними осередками націоналістів в еміграції.

Окремо слід згадати мемуари, упорядковані співробітниками СБ або присвячені їм. Серед них, крім згаданих уже спогадів С. Мудрика, можна назвати мемуари командира боївки СБ Д. Куп'яка, діячів ОУН в еміграції Я. Пришляка (він відтворює образ свого брата – крайового референта СБ Є. Пришляка) та В. Макара (пише про брата Василя – одного з референтів СБ Волині)². Ці праці змальовують чимало епізодів діяльності органів безпеки ОУН, цікаві з погляду вивчення біографій та морально-психологічного образу керівних кадрів. Однак постаті есбістів романтизуються, поза увагою залишається організація ними терористичної діяльності (Д. Куп'яка в СРСР звинувачували у вбивстві понад 200 громадян, перед урядом Канади тричі безуспішно порушувалося питання про його видачу).

Діяльність спецпідрозділів націоналістичного повстансько-підривного руху відображено у спогадах учасників протиборства з радянської сторони – червоних партизанів, співробітників органів держбезпеки та інших силових структур, партійно-радянських функціонерів тощо. Так, колишній начальник штабу 1-ї партизанської дивізії ім. С. Ковпака (це з'єднання згодом було перепідпорядковане НКВС та направлене на антиповстанські операції), змальовує розвідувально-диверсійну діяльність УПА та боївок СБ, розповідає про агентурно-оперативні заходи з використанням переревербованих повстанців³.

¹ Борець-Чумак Ю. Рейд без зброї. УПА на Заході. Спогади. – К.: МНТП Імпакт, 1992. – 215 с.; Кравчук П. Без недомовок. Спогади. – К.: Літ. Україна, 1995. – 288 с.; Мартинець Б. Шляхом таборів Д.Р. Спогади з скитальщини. – Вінніпег: Новий шлях, 1950. – 380 с.; Мечник С. Початок невідомого. Спогади 1945–1954. – Мюнхен: Укр. вид-во, 1984. – 264 с.

² Куп'як Д. Спогади не розстріляного. – Львів: Каменяр, 1993. – 431 с.; Пришляк Я. Два брати-ідеалісти. Біографії, спогади, нариси, епізоди з життя й праці. – Нью-Йорк; Монреаль: Воля, 1990. – 318 с.; Макар В. Бойові друзі. Зб. спогадів з дій ОУН. – Торонто: Гомон України, 1980. – Т. 1. – 415 с.

³ Войцехович В.О. Партизани ідуть на захід. – К.: Політвидав України, 1982. – 256 с.

Чимало відомостей про СБ ОУН, спеціальні заходи антирадянського підпілля, спрямовані на їх відвернення оперативні заходи органів держбезпеки містяться у збірках мемуарів ветеранів радянських правоохоронних органів¹. Згадані спогади використовувалися при підготовці науково-популярних і публіцистичних збірників, про які йшлося при характеристиці радянської історіографії проблеми. Відомості чекістських мемуарів дозволяють поповнити емпіричний матеріал щодо «таємного фронту» запеклого протистояння спецслужб СРСР із спецпідрозділами ОУН та УПА. Проте їхню інформаційну якість знижує конфронтаційне сприйняття авторами історичних подій, застосування традиційних ідеологізованих підходів, замовчування обоюдно обопільного характеру насильства. Як правило, на перший план висувається емоційне зображення терористичних акцій СБ без об'єктивного пояснення причин загострення ситуації у регіоні.

На жаль, у сучасній Україні не з'явилося мемуарів ветеранів органів держбезпеки, які б сприяли всебічному висвітленню різних аспектів збройного конфлікту 1940–1950-х рр. на заході України. Про потенційну пізнавальну цінність таких праць свідчать видані у Москві спогади ветерана-чекіста, співробітника МДБ-КДБ УРСР початку 1950-х рр., учасника оперативних заходів на ЗУЗ Г. Саннікова². Останній розповідає про операції проти окремих референтур СБ, змальовує епізоди, пов'язані із засланням в Україну, захопленням й оперативним використанням емісарів спецпідрозділів закордонних наццентрів М. Матвієйка та В. Охримовича. Не відмовляючись від ворожого в цілому ставлення до оунівців, автор намагається дати реалістичне бачення тих військово-політичних подій.

Певні відомості про розвідувально-терористичну діяльність ОУН, протиборство націоналістичному рухові радянської зовнішньої розвідки можна отримати з виданих у Російській Федерації спогадів відповідальних співробітників і керівників органів держбезпеки³.

¹ Див., напр.: Рыцари долга: воспоминания чекистов. — Донецк: Донбасс, 1982. — 92 с.

² Санников Г.З. Большая охота. Разгром вооруженного подполья в Западной Украине. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. — 512 с.

³ Див., напр.: Бобков Ф. КГБ и власть. — М.: Ветеран МП, 1995. — 382 с.; Модин Ю.И. Судьбы разведчиков. Мои кембриджские друзья. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 1997. — 428 с.

Отже, пошук і відбір емпіричного матеріалу для дослідження проблеми потребує цілеспрямованого й комплексного опрацювання кращих надбань вітчизняної та зарубіжної історіографії, зазначених груп джерел, співставлення і взаємодоповнення відомостей з документів, матеріалів, наукової літератури.

***

Аналіз стану наукової розробки порушеної проблеми дозволяє дійти висновку, що діяльність спецпідрозділів українських націоналістів та УПА лише фрагментарно висвітлювалася різними гілками української історіографії військово-політичної діяльності українського національно-визвольного руху. На особливості розгляду проблеми суттєво вплинули гостре й багатолітнє протистояння між націоналістами та радянським режимом, його відгомін у масовій свідомості, обслуговування істориками з різних таборів потреб «психологічної війни», а у сучасних умовах – протистояння суспільно-політичних сил в Україні. Тим часом, на наш погляд, без неупередженого студіювання згаданого аспекту історії ОУН та УПА неможливо всебічно висвітлити цю важливу й болючу для сучасників сторінку національної історії.

Дослідження спеціальних підрозділів стає перспективним напрямом історіографії ОУН та УПА. Слід підкреслити, що до сьогодні відсутні комплексні, узагальнюючі наукові праці з проблеми. Постає завдання написання узагальнюючої наукової праці, де знайдуть висвітлення становлення та діяльність розвідувальних, контррозвідувальних, оперативно-бойових, військово-поліцейських структур в різних історичних формах руху українських націоналістів.

Гадаємо, що запорукою поглибленого вивчення проблеми є відмова від ідейно-політичного забарвлення, застарілих кліше, що несуть на собі відбиток протистояння сторін та заангажованості її літописців. Історики повинні відчувати свою громадянську відповідальність за внесок у подолання конфронтаційного сприйняття подій 1939–1950-х рр. у Західній Україні, що важливо для підтримки злагоді у суспільстві. Серйозною передумовою об'єктивності, високого наукового рівня розгляду проблеми є врахування кращих надбань згаданих гілок її історіографії, комплексне застосування сучасних методів наукового дослідження, а також залучення до наукового обігу та критичний аналіз широкого кола документальних та інших першоджерел.

Грунтовні, об'єктивні доробки вітчизняних істориків з актуальних проблем минулого ОУН та УПА здатні стати серйозним аргументом у спростуванні публікацій, що спроможні заподіяти шкоду репутації нашої держави за кордоном.

Пошук і відбір емпіричного матеріалу для дослідження проблеми потребує цілеспрямованого й комплексного опрацювання кращих надбань вітчизняної та зарубіжної історіографії, критичного використання архівних джерел, породжених як самим націоналістичним рухом, так і його противниками, документальних видань і мемуарної літератури.

РОЗДІЛ 2

ПЕРШІ ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ СПЕЦІАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛІСТИЧНОМУ РУСІ (1920 – червень 1941 р.)

2.1. Розвідувально-підривна та контррозвідувальна діяльність Української військової організації (1920 – початок 1930-х рр.)

Виникнення організованого руху українських націоналістів стало реакцією радикально налаштованої частини українського етносу на поразку національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., ліквідацію національної державності, територіальне розчленування західноукраїнських земель між Польщею, Румунією та Чехословаччиною. Водночас його поява стала і проявом глобальної тенденції до радикалізації національно-визвольних рухів у Європі після Першої світової війни¹. За цих умов активні учасники збройної боротьби за незалежність і соборність України з числа військовослужбовців Українських січових стрільців (УСС) та Української галицької армії (УГА) вживали заходів щодо створення опозиційної окупантам воєнізованої структури для відновлення збройної боротьби за державний суверенітет і територіальну цілісність України.

Із середини 1920 р. у Галичині існувала нелегальна організація колишніх військовиків-українців «Воля», що складалася з головної колегії та шести окружних і підпорядкованих їм повітових колегій. Останні керували роботою таємних військових організацій, вели облік українських офіцерів та солдатів запасу 18–35 років, збирали зброю та амуніцію. На засіданні стрілецької ради у липні 1920 р. та на з'їзді представників військово-патріотичних організацій 31 серпня того ж року у Празі ухвалюється рішення заснувати Військову організацію (після 1924 р. утверджується назва Українська військова організація (УВО), щоб «зберегти в організованій формі

¹ Касьянов Г.В. Український націоналізм... // Укр. істор. журн. – 1998. – № 2. – С. 51.

існуючі поза територією України військові частини й об'єднати їх ідейно між собою». Із липня 1921 р. її очолив полковник Є. Коновалець¹.

Формується Начальна колегія (з 1922 р. – Начальна команда) організації. У структурі керівного органу створюються функціональні підрозділи – референтури: організаційно-кадрова, бойова, розвідча (розвідувальна), пропагандистська. Від жовтня 1922 р. Начальна команда переносить свою діяльність за кордон, а роботу УВО на Галичині очолює Крайова команда під проводом полковника А. Мельника (проіснувала до 1931 р.). У Галичині запроваджується поділ УВО на 13 військових округів із власною командою кожний, котрі поділялися на повітові осередки (повітові команди), загальна чисельність яких досягала 58. Пріоритетним напрямом діяльності стає підтримка військово-мобілізаційної готовності (планувалося розгорнути 6 дивізій), щоб «у слушному часі провести збройний виступ з метою визволення українського народу»².

Не маючи чітко окреслених політико-концептуальних підвалин, поряд із пропагандою державного відродження України УВО обирає терористичну діяльність проти найдіозніших представників польського режиму, а також розвідувально-підривної акції, щоб destabilізувати громадянський лад і боєздатність противника. Проте було б невірно вважати її винятково терористичною організацією. Як підкреслював друкований орган націоналістів «Сурма», «УВО не ставить терористичної діяльності як виключного завдання... Вона є революційною організацією, якої основним завданням є пропагувати думку загального революційного зриву українського народу з остаточною метою – створити власну національну самостійну державу»³. Першим терористичним актом стає невдалий замах бойовика УВО С. Федака 25 вересня 1921 р. на життя керівника Польської держави Ю. Пілсудського та львівського воєводи К. Грабовського. У 1924 р. відбувається замах на президента Польщі С. Войцеховського⁴.

¹ Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – С. 305; Кентій А.В. Українська військова організація. – С.14; Васюта І.К. Національно-визвольний рух у Західній Україні // Укр. істор. журн. – 2001. – № 6. – С. 36–37.

² Книш З. Начальна команда УВО у Львові // Життя і смерть полковника Коновальця. – С. 80, 90–91, 93; Васюта І.К. Національно-визвольний рух... – С. 37.

³ Книш З. Становлення ОУН. – С. 19–20.

⁴ Матвеев Г. Четыре выстрела Дракона // Родина. – 1998. – № 8. – С. 118.

Потреба всебічного вивчення свого основного противника, інформаційного забезпечення підпільно-підривної діяльності та майбутнього масштабного збройного виступу проти поневолювачів, захисту від силових структур ворога обумовлювали неодмінність оперативного супроводження діяльності УВО, налагодження розвідувальної та контррозвідувальної активності. Першим спеціальним підрозділом в організації українських націоналістів стала згадана «розвідча» (розвідувальна) референтура УВО. Її очолив колишній співробітник розвідки австро-угорської армії та розвідувального відділу штабу корпусу Січових стрільців Я. Чиж, а згодом — сотник М. Колтуняк.

Навесні 1922 р. керівником став колишній заступник командира Коша січових стрільців О. Думін¹. Через недостатню увагу до розвіддяльності та брак потрібних здібностей його попередників розвідка УВО перетворилася на «найбільш занедбану» ділянку. Саме з приходом О. Думіна, «людини здібної, енергійної і з кожного боку сильної індивідуальності», розвідка в УВО набуває статусу самостійного та важливого напрямку, визначається пріоритетність її завдань, розбудовується структура розвідувальних осередків й інформаторської мережі. Оскільки досвідчені військовики організації ставили за мету збройний виступ проти Другої Речі Посполитої, то першочергове значення надавалося збиранню відомостей про збройні сили, воєнно-промисловий потенціал, засоби транспорту і зв'язку противника. Добуванню й обробці підлягала інформація про дислокацію військових з'єднань і частин, їх озброєння, систему підготовки, командний склад та морально-політичний стан військовослужбовців, систему постачання тощо². Як основні джерела розглядалися патріотично налаштовані українці — призовники до Війська Польського, мешканці районів, де розміщувалися військові та військово-промислові об'єкти, державні службовці, які надавали націоналістам конфіденційні відомості з корисливих міркувань. Оброблялася і систематизувалася військово-навчальна література, польська та іноземна преса³.

Приклад організації розвідувальної роботи у польській армії наводить у споминах член УВО П. Заблоцький. Завдання встанови-

¹ Кучерук О. Розвідка Української військової організації та Осип Думін // Пам'ять століть. — 2001. — № 4. — С. 117.

² Книш З. Власним руслом. — С. 91.

³ Там само. — С. 97; Кучерук О. Розвідка військової організації... — С. 124.

ти розташування і структуру командування армійського корпусу у Перемишлі, зібрати дані про командний склад місцевих військових частин та переміщення військ він виконав як завдяки залученню до співробітництва штабних вояків-українців, так і підкупові військово-службовців-поляків. Були добуті відомості про мобілізаційну систему. Конфіденти розвідника УВО фотографували мобілізаційні плани, таємні накази Міністерства оборони, документацію перемишльського арсеналу¹.

Співробітники О. Думіна з літа 1922 р. у Галичині та на території Великопольщі розгортають розвідувально-інформаційну мережу інформаторів, чії повідомлення надходили в розвідувальні осередки повітових і окружних команд УВО, де й оброблялися. Для конспірації горизонтальні зв'язки між ними не заохочувалися. Натомість кожен з розвідувальних осередків мав конспіративний канал з'єднання з Крайовою командою у Львові. «Поштові скриньки» у центрі Галичини контролював особисто керівник розвідки.

За словами функціонера УВО З. Книша, розвідпідрозділ УВО «покрив розвідувальною сіткою всі українські землі під Польщею і запустив свої шупальці глибоко в корінну польську територію». Крім центрів Галичини, розвідувальні осередки працювали у Варшаві, Кракові, Вроцлаві, Любліні, Туруні й інших великих польських містах, а також білоруських – Бресті, Гродно тощо².

Польська влада й силові структури визнавали активність та небезпеку таємної діяльності УВО. Як зазначалося у підручнику «Розвідка», підготовленому Генеральним штабом Польщі, «розвідча сітка УВО була найбільшою і найкраще зорганізованою цього роду сіткою в Європі»³. Уже в березні 1925 р. відбувається гучний судовий процес над членами УВО за звинуваченнями у розвідувально-підривної діяльності (так звана «Справа басарабівців» – від імені зв'язкової УВО О. Басараб, що загинула у в'язниці під час слідства). За ним проходило 10 осіб на чолі з А. Мельником, якого було засуджено до 4 років ув'язнення. Загалом до 1928 р. близько 100 українських націоналістів відбувало покарання «за шпигунство».

¹ Срібна сурма... – 36. 1. – С.93–95.

² Книш З. Власним руслом. – С. 92; ДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 7449. – Арк. 8.

³ Мартинєць В. Українське підпілля... – С. 171.

Високу оцінку дієздатності розвідки УВО дав згодом її провідний історіограф і учасник З. Книш: «Розвідка – військова, політична, економічна – була й буде необхідною частиною загальної боротьби народу за його визволення, а пізніше для його безпеки». УВО «ані мала змоги, ані потреби розгортати розвідку на широку скалю. Але те, що вона в тій ділянці зробила, зовсім не було гірше, як в інших народів... Її члени виконували накази своєї організаційної влади, працювали ідейно і жертовно»¹.

Однак з приходом у червні 1930 р. до керівництва Крайовою командою Ю. Головінського, колишнього командира 6-ї бригади УГА, чудового конспіратора й організатора підпільно-бойової діяльності, успішна праця розвідки УВО в Галичині була поставлена під загрозу згортання. Ю. Головінський «зажив собі слави основоположника модерної тактики бойового українського підпілля» тим, що наголос робив на терористичних актах і силових експропріаціях грошей (ексах), нападаючи на банківські та поштові установи. Створені ним «летючі» бригади бойовиків добули коштів більше ніж за 10 попередніх років.

Разом з тим він вважав недоцільним добувати розвідувальні дані, «потрібні генеральним штабам чужих армій для використання в регулярній війні», а натомість пропонував обмежитися забезпеченням безпосередніх акцій УВО шляхом «локальної розвідки для потреб партизанки». На його погляд, збір інформації відволікає від основних (силових) акцій, завдає зайвих втрат особового складу від оперативних ударів польських правоохоронних органів, а сама організація ризикує перетворитися на знаряддя іноземних розвідок і скомпрометувати себе в очах населення. Від Є. Коновальця він «домогався цілковитої ліквідації розвідочного реферату», а в разі невиконання його вимог погрожував піти з посади².

Додавали авторитету Головінському і зміни кадрового складу УВО, до лав якої після масових арештів 1925–1926 рр. прийшло чимало молодих людей, що не служили в українських збройних силах часів визвольних змагань, виховувалися у радикальному дусі протесту проти політики польського режиму. На момент створення ОУН у 1929 р. вони становили більшість у Крайовій команді УВО та її низових ланках. «Молоде покоління, – писав про цю генерацію сучасник, – рушило в боротьбу просто з шкільної лави чи універси-

¹ Срібна сурма... – 36. 1. – С. 66.

² Там само. – С. 61–63.

тетської аудиторії і свою життєву школу проходило не в партійній роботі, а на полі бою, відчувало повну зневіру в старих богах і потребу переоцінки дотеперішніх цінностей ідейного і практично-політичного характеру»¹.

Слід визнати, що певні міркування представника радикальної течії в УВО були слушними. Однак їх повна реалізація сприяла б остаточному перетворенню руху націоналістів у вузькосектантську організацію, позбавила б її інформаційного потенціалу на перспективу. Проте керівна діяльність Ю. Головінського тривала недовго (1924–1926). Він був захоплений поліцією та загинув при нез'ясованих обставинах під час проведення слідчого експерименту 30 вересня 1930 р. під м. Бібрка.

Члени УВО вдавалися і до диверсійно-терористичних акцій. Українські націоналісти у 1921–1939 рр. здійснили 63 терористичні акти проти представників влади та українців, які активно, на думку УВО-ОУН, співпрацювали з окупантами. За таких обставин загинуло 63 особи².

З жовтня 1921 р. по серпень 1922 р. МВС Польщі зареєструвало 8 нападів на державні установи й урядовців, 24 акції саботажу та напади на об'єкти зв'язку, 7 підпалів майна польських колоністів. Лише протягом 1922 р. УВО здійснила в Західній Україні 38 диверсій: знищення артилерійського складу в Ряшеві, залізничного моста в Яворові, псування телеграфних ліній, підриви на залізницях і нафтопромислах та інших об'єктах. У пресі навіть набуло поширення визначення «балканізація Галичини»³.

Слід підкреслити, що радикальні антиурядові акції, до яких вдавалися націоналісти, були лише крайньою формою протесту української більшості проти політики шовіністичних польських режимів на західноукраїнських землях (ЗУЗ). Тільки після рішення про анексію Польщею цього регіону 14 березня 1923 р. до кінця року відбулося 4630 заворушень і акцій протесту, 500 підпалів маєтків польських землевласників, 256 страйків, майже 5 тис. випадків дезертирства з армії⁴. Реакційний характер офіційного курсу посилювався після державного перевороту у травні 1926 р. і запровадження т

¹ Книш З. Військо у цивільному // Життя і смерть полковника Коновальця. С. 81; Його ж. Становлення ОУН. – С. 8.

² Кульчицький С.В. Україна між двома війнами. – С. 309.

³ Чередниченко В. Націоналізм проти нації... – С. 46; Васюта І.К. Національно-визвольний рух... – С. 38; Срібна сурма... – 36. 2. – С. 145–152.

⁴ Васюта І.К. Національно-визвольний рух... – С. 42.

званого санаційного режиму адміністрації Ю. Пілсудського. Було висунуто концепцію «державної асиміляції» польських етносів, а прем'єр-міністр К. Бартель заявив про відмову уряду від компромісів з національними меншинами¹.

Особливої бруталності політика режиму набула під час акцій «пацифікації» українського населення й у серпні–грудні 1930 р. досягла кульмінації. У силових акціях брали участь не тільки поліційні сили, а й армійські; закривалися національні культурно-просвітні заклади, під суд віддано 909 українців, у тому числі 5 депутатів Сейму. Різко зросла частка «українських» політичних судових процесів: якщо у 1929 р. вони становили 22,5 % (7 процесів) від загальної кількості, то у 1930 р. – 33,3 % (9), у 1931 р. – 66,6 % (28), у 1933 р. – 68,3 % (54 процеси). Упродовж цих років українці отримали за політичними справами 4 смертні вироки, 13 довічних термінів ув'язнення, та у сукупності 1215 років суворої тюремної ізоляції².

Кажучи про розвідувальну діяльність УВО, слід зупинитися і на співробітництві спецслужб іноземних держав з українськими націоналістами, у програмних матеріалах яких підкреслювалося, що їхнім «обов'язком є шукати собі союзників» серед держав – геополітичних противників Польщі й інших «окупантів України»³. Зазначимо, що в історії національно-визвольних рухів ХХ ст. доволі поширеними були випадки співпраці між націонал-патріотичними силами пригноблених (колоніальних) народів і противниками їхніх метрополій, конкретні приклади чого буде наведено нижче та в наступних розділах праці.

Зрозуміло, що українські націоналісти за тих історичних умов не могли плекати надію на повалення власними силами окупаційних режимів, а також справедливе ставлення до проблеми західно-українських земель провідних держав Заходу, зі згоди яких Польщею було остаточно анексовано Східну Галичину і Західну Волинь. Подальші утиски польської влади у національно-культурній та суспільно-економічній сферах лише додали радикалізму діям націоналістів.

¹ Комар В.Л. «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.) // Укр. істор. журн. – 2001. – № 5. – С. 121.

² До статистики політичних процесів у довоєнній Польщі на українських землях // Календар-альманах «Нового шляху». – Торонто: Новий шлях, 1979. – С. 153–155.

³ Дешо про діяльність і плани УВО // Сурма. – 1928. – Квітень. – С. 19; Книш З. Становлення ОУН. – С. 98.

За визнанням одного з фундаторів УВО М. Кураха, після анексії регіону Польщею Є. Коновалець скликав нараду провідних функціонерів організації і повідомив про крах сподівань щодо можливості порозумітися з режимом Пілсудського і стосовно майбутнього курсу на співробітництво з його запеклим противником – Німеччиною. Сам лідер УВО вельми прозоро повідомив про мотиви співпраці з Німеччиною у листі митрополиту А. Шептицькому: «Нехай сьогодні ми знаходимося на слугуванні німецьким державним урядовцям. Але завтра ми маємо надію з її допомогою і під їхнім керівництвом здобути власну державність»¹.

Характерно, що громадська думка регіону в цілому з розумінням ставилася до потреби вдаватися до співпраці з зовнішніми силами в інтересах побороти шовіністичний польський режим. Як засвідчив на допиті 15 лютого 1948 р. у радянських органах державної безпеки заарештований співробітник референтури пропаганди Центрального проводу ОУН В. Порендовський, про контакти Є. Коновальця з німцями було широко відомо в Галичині, однак вони сприймалися як цілком природній засіб боротьби з Польщею².

Із 1921 р. розпочинаються контакти УВО з військовою розвідкою Німеччини – абвером. Посередником у встановленні стосунків виступив агент абверу Консул-ІІ – Ріхард (Ріко) Ярї (Ярий)³. Колишній офіцер австро-угорської та Галицької армій, він був платним негласним співробітником німецької розвідки та проводив у її інтересах оперативну розробку інтернованих українських вояків, сам перебуваючи на зв'язку в майора абверу Фосса. Згодом він був не тільки посередником у контактах між УВО, ОУН та німецькими спецслужбами, але й контролером матеріально-фінансових розрахунків між ними. За словами сучасників, це була «людина військового фаху, веселої вдачі, зручний та хитрий дипломат, репрезентативний, коректний у поведінці... у зносинах людськи – симпатичний»⁴. До початку радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. Р. Ярї виступав провідним посередником у контактах

¹ ЦДАГОУ. – Ф. 263. – Спр. 33285 фп. – Арк. 48; Кентій А.В. Українська військова організація. – С. 51.

² ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 1. – Арк. 199.

³ Див. докладніше: Веденєєв Д.В. Загадка Ріко Ярого // Пам'ять століть. – 2001. – № 6. – С. 149–150.

⁴ ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 50778. – Т. 1. – Арк. 74; Шевчук С. Пора сказати правду про наші визвольні змагання. – Торонто, Б. в., 1961. – С. 67.

УВО-ОУН з німецькими спецслужбами, відав фінансовими ресурсами організації¹. Крім того, у 1926–1929 рр. він очолював і розвідку УВО.

Від німецької сторони співробітництвом з УВО опікувалися шеф абверу полковник В. Ніколаї, колишній начальник Київського гарнізону кайзерівських військ (1918) генерал Гренер, полковник контррозвідки Темп і співробітники розвідцентру, що діяв у Львові під прикриттям гданської фірми «Хартвіг», офіцери розвідувального відділу штабу 1-ї німецької піхотної дивізії у Східній Пруссії та інші представники спецслужб Веймарської республіки.

У 1923 р. керівник німецької контррозвідки Темп підписав з керівником УВО угоду про ведення націоналістами розвідки у Польщі на користь Рейхсверу та здійснення ними у разі війни між Польщею та Німеччиною диверсійних актів. Натомість УВО отримувала щомісячно 9 тис. марок та матеріальну допомогу².

В обмін на збір розвідувальних даних проти Польщі та підривної роботи УВО одержувала грошові субсидії, матеріальну допомогу, підтримку в підготовці кадрів таємної війни. Як повідомив Є. Коновалець одному із засновників ОУН П. Кожевникову, у 1923–1928 рр. абвер передав УВО близько 2 млн марок³. Лише через передаточний пункт у Гданську націоналістичному підпіллю надійшло від німців 200 револьверів, 500 кг вибухівки, тисячі детонаторів тощо⁴.

Зазначимо, що на хід співробітництва між Німеччиною та УВО-ОУН намагалися вплинути і політичні конкуренти націоналістів. Так, інтриги «гетьманського руху» (прихильників на еміграції П. Скоропадського), який також базувався на матеріально-фінансовій підтримці Німеччини, призвели до тимчасового припинення Веймарською республікою фінансового постачання націоналістів. Однак наприкінці 1932 р. на спеціальній нараді Є. Коновальця та Р. Ярі з німецькими представниками було досягнуто домовленості про відновлення угоди щодо фінансування УВО-ОУН (7 тис. марок щомісячної дотації та виплати на окремі акції в обмін на розвідувально-підривні акції проти Польщі)⁵.

¹ ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 50778. – Т. 1. – Арк. 74.

² ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 340. – Арк. 5.

³ ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 50778. – Т. 1. – Арк. 77; Ф. 11. – Спр. 7449. – Арк. 13.

⁴ Чередниченко В. Націоналізм проти нації. – С. 42.

⁵ 38 ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 340. – Арк. 6–7.

На початку січня 1923 р. у Мюнхені відкриваються розвідувальні курси для членів УВО, із 1924 р. – аналогічні в Нідерландах. Протягом 1924–1928 рр. абвер організував розвідувально-підривні навчання «шефів українських розвідчих бригад» у Берліні, Гданську та Східній Пруссії¹. У свою чергу, УВО цілеспрямовано збирала відомості про польські збройні сили. Крім того, на нараді керівників УВО в Берліні 6 липня 1926 р. було ухвалено рішення поширити розвідувальні спрямування і на інших потенційних противників Німеччини, у тому числі СРСР, Велику Британію, Францію, США, Канаду².

У Берліні для УВО видавалася навчально-методична література з проблем розвідувально-диверсійної справи та конспірації: «Техніка партизанської війни», «Деяко про залізницю», «Хімічна і бактеріологічна війна», «Методи конспірації» та інші брошури³.

Широке співробітництво налагоджується між УВО та спецслужбами Литви (розвідувальним відділом Генерального штабу, поліцією державної охорони, прикордонною поліцією, розвідкою воєнізованої організації «Союз стрільців»). Частина території цієї держави (так званий Віленський край) Польща окупувала у 1920 р. Є. Коновалець та прем'єр-міністр Литви Вальдемарас у 1923 р. домовилися про співробітництво в галузі обміну інформацією про Польщу та СРСР. У 1925 р. гданська філія УВО – один із найрезультативніших її розвідцентрів – посприяла литовській розвідці в організації транспортування до литовського порту Клайпеди двох закуплених у Німеччині підводних човнів⁴.

Наступного року українські націоналісти спромоглися добути план польської агресії Литві. Про деталі наступальної операції Є. Коновалець попередив уряд цієї країни, а через зв'язкового УВО А. Федину (гданська філія) відповідну інформацію доведено урядам Англії та Німеччини, що ставило Польщу перед загрозою можливої інтернаціоналізації конфлікту. Співробітництво було закріплено підписанням у квітні 1928 р. у Берліні угоди між УВО та представником Литви, колишнім керівником зовнішньополітичного відомства Й. Пуріцкасом. Українська сторона зобов'язувалася на-

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 403. – Т. 1. – Арк. 90.

² Там само. – Ф. 13. – Спр. 403. – Т. 1. – Арк. 90; Чередниченко В. Націоналізм проти нації. – С. 45.

³ Война в тылу врага. – М.: Политиздат, 1974. – Кн. 1. – С. 399.

⁴ Кучерук О. Останній паспорт Євгена Коновальця // Пам'ять століть. – 2000. – № 5. – С. 59–60.

давати литовцям відомості про військово-політичні плани Польщі, пересування її військ у прикордонній смузі¹.

У столиці Литви Каунасі розташовувалася резидентура УВО на чолі з сотником Й. Рев'юком (Йонасом Братвічусом). До її складу входило 15 співробітників, що володіли, крім польської, литовською та білоруською мовами. Вони збирали інформацію в регіоні Вільнюс–Гродно–Ліда–Пінськ, сприяли закупівлі та переправі до Галичини зброї, підтримували зв'язок з осередками УВО в Берліні, Відні, Парижі². У Литві в 1928–1934 рр. видавався центральний друкований орган УВО – часопис «Сурма», інша нелегальна пропагандистська та навчальна література. В останні роки життя Є. Коновалець використовував для прикриття саме литовський паспорт.

Зрозуміло, що правоохоронні органи Польщі намагалися приборкати розвідувально-підризну діяльність українських націоналістів. Акцентувалося на створенні власних агентурних позицій у середовищі УВО, зануренні в нього провокаторів та інформаторів, які б працювали на основі матеріальної залежності або загрози репресій. Треба зважати на те, що характерними рисами професійного «почерку» тогочасних польських спецслужб були пріоритет агентурної розвідки, наголос на масовість агентури у ворожому середовищі в поєднанні з її високою кваліфікацією, цілеспрямованість та наполегливість у досягненні мети.

«Польська поліція, – згадував член УВО І. Макух, – заповнила організацію провокаторами і конфідентами». Більше того, після державного перевороту 1926 р. спецслужби Польщі починають використовувати свою агентуру в УВО, щоб отримати добуту розвідкою націоналістів інформацію, у тому числі про події в іноземних державах³. У 1929 р. розвідувальні підрозділи генштабів Польщі та Чехословаччини створюють координаційний орган по лінії робіт проти Німеччини. У рамках співробітництва польська сторона добула відомості про тісні контакти УВО з абвером та сильні осередки націоналістів у Празі⁴.

¹ Кучерук О. Останній паспорт Євгена Коновальця. – С. 61; Бойків О. Моя співпраця з Полковником // Життя і смерть полковника Коновальця. – С. 123.

² ДА СБУ. – Ф. 26. – Оп. 2. – Спр. 1. – Т. 3. – Арк. 145–148.

³ Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Т. 1. – С. 296; Чередниченко В. Націоналізм проти нації. – С. 63.

⁴ Балей П. Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р. – С. 41.

Промовистим прикладом занурення ворожої агентури до керівних кіл підпілля може слугувати випадок з крайовим бойовим референтом Романом Барановським, котрий з 1929 р. за 200 злотих щомісяця й окрему винагороду за особливо цінні відомості співпрацював з польською поліцією. Як свідчила інформація, оприлюднена під час Самборського судового процесу над учасниками ОУН (вересень 1933 р.), із 20 червня 1929 р. Р. Барановський перебував на зв'язку в начальника слідчого відділу з українських справ політичної поліції у Львові Ю. Чеховського – вмілого агентуриста і майстра оперативних ігор з націоналістичним підпіллям.

Високу оцінку професіоналізмові цього оперспівпрацівника дав згодом один із ветеранів націоналістичного руху В. Охрімович: «...будучи чудово орієнтованим у всіх українських справах, він зі своїми поліційними подробицями ставав одним з найбільш небезпечних приборкувачів українського підпільного революційного руху»¹. Вважається, що саме згаданий агент видав полякам Ю. Головінського та організаційного референта ОУН З. Косака (24 червня 1932 р. засудженого до 7 років ув'язнення), отримавши за це 1,5 тис. злотих².

Зрозуміло, що за умов кваліфікованих оперативно-розшукових заходів польських спецслужб в УВО великого значення надавалося дотриманню конспірації, яка в перші два-три роки була незадовільною, навіть запроваджені псевдоніми застосовувались рідко. Колишні бойові офіцери важко сприймали підпільні «декорації», особисто знали один одного по службі в січовому стрілецтві й УГА, еміграційних земляцтвах. Однак завдяки вжитим заходам і розумінню небезпечності противника у 1923–1928 рр. конспірація в УВО була «найліпше поставлена й найсильніше збережена як ніколи перед тим або потім»³. Посилену увагу приділялося вихованню у націоналістів відповідних особистих якостей та озброєнню їх знаннями щодо методів оперативної роботи противника, повчальним досвідом аналогічних антиурядових рухів й організацій. У свідомості членів підпілля міцно закарбовувалися такі постулати, як «конспірація», «мовчазність», «безоглядний послух і дисципліна»,

¹ ДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 40. – Спр. 9. – Т. 9. – Арк. 190.

² Барановський-Азев // Новий час. – 1933. – 28 вересня; Самбірський процес // Новий час. – 1933. – 21 вересня.

³ Книш З. Військо у цивільному... // Життя і смерть полковника Коновальця. – С. 79, 83.

«негайне виконання всіх наказів», неминучість «кари за зраду тайни»¹.

У типографіях Німеччини та Литви друкувалися «вишкільні» (навчально-інструктивні) брошури «Методи конспірації», «Значення розвідки», «Хто працює в розвідці», «Що загал знає про розвідку», методичні матеріали з диверсійної справи та партизанської війни. На шпальтах «Сурми» регулярно вміщувалися матеріали з досвіду діяльності революційних або екстремістських рухів («Як російські революціонери втікали з тюрем», «Нігілісти», «Орсіні»), щодо методів протидії польській поліції («З практик ляцької поліції», «Зізнання», «Техніка слідства») тощо².

Незважаючи на серйозну загрозу польської поліції та контррозвідки, УВО так і не створила самостійний орган контррозвідувального захисту своїх лав. На відміну від тих же російських народо-вольців вона не спромоглася заснувати власних інформаторських позицій у правоохоронних органах противника. Крім згаданих пасивно-вишкільних методів самозахисту, застосовувався терор проти агентів та співробітників польської поліції. Дисциплінарний суд організації у 1922–1928 рр. засудив до смертної кари п'ятьох зрадників, ще чотири покінчили з собою після викриття. Характерним прикладом фізичного усунення зрадника є випадок з членом УВО М. Дзіковським, заарештованим поляками за участь у теракті над учителем української гімназії у Львові. Будучи залученим до співробітництва з поліцією, він намагався після звільнення (втечі з в'язниці) проникнути до осередку ОУН у Празі, однак був викритий і втік до СРСР. Суд УВО вирішив знищити його. У Москві М. Дзіковського вистежили бойовики УВО брати Сокольські і виконали присуд³.

Така практика зберігалася й надалі. Упродовж 1930–1939 рр. бойовики-націоналісти знищили щонайменш 11 «конфідентів» польської поліції⁴. Застосовувалися теракти проти найнебезпечніших представників силових структур противника. Бойовий загін УВО Дзвона (Р. Шухевича) підготував «атентант» (замах, убивство) на згаданого Чеховського, який був ліквідований бойовиком Ю. Березинським 22 березня 1932 р.

¹ Книш З. Дрижить підземний гук. – С. 51.

² Див., напр.: Сурма. – 1928. – Жовтень–листопад.

³ ЦДАГОУ. – Ф. 263. – Спр. 33285. – Арк. 46–47.

⁴ Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Т. 1. – С. 366–367.

Проте поодинокі теракти, звісно, не могли захистити УВО від ударів спецслужб Польщі. Було, як констатував З. Книш, лише «усунуто трохи дрібної поліційної рибки»¹.

Отже, від початку існування організованих форм руху українських націоналістів в їх рамках виникає спеціальний підрозділ – розвідувальна референтура УВО, на яку покладаються завдання добування інформації про військовий та військово-промисловий потенціал Польщі, створюється розгалужена мережа розвідувальних філій та інформаторів. Загалом розвідувально-інформаційна діяльність розглядається як одна з важливих передумов до збройного повалення окупаційної влади та відновлення національної державності. Із прагматичних міркувань розвідка націоналістів починає співпрацювати зі спецслужбами противників Польщі (Німеччини, Литви), використовуючи ці контакти для розширення власних можливостей, підготовки кадрів для спеціальної діяльності.

Поряд з цим керівники націоналістичного підпілля ще не усвідомили потреби створити орган контррозвідувального захисту власного середовища від розвідувально-підривної діяльності противника.

2.2. Виникнення спеціальних підрозділів Організації українських націоналістів (1932–1940)

Розвиток руху українських націоналістів призвів до об'єднання УВО та низки молодіжних організацій націоналістів (Групи української національної молоді, Ліги українських націоналістів, Союзу української націоналістичної молоді й інших) у єдину Організацію українських націоналістів (ОУН). Установчий конгрес ОУН, який відбувся у Відні з 28 січня по 3 лютого 1929 р., обрав Провід ОУН (ПУН) на чолі з Є. Коновальцем, ухвалив статут та основні підвалини політичної лінії ОУН. Її головною метою оголошувалося встановлення Української самостійної соборної держави (УССД) на всій українській етнічній території. Проголошувався курс «союзу з народами, які вороже відносяться до окупантів України».

У складі ПУНу запроваджувалася військова референтура, до функцій якої віднесено тільки питання військово-політичного

¹ Книш З. ОУН до світової війни // Календар-альманах «Нового шляху». – 1979. – С. 43.

будівництва, з якого спеціальна діяльність не виокремлювалася. Серед виголошених на конгресі 39 рефератів чотири присвячувалися військовій проблематиці, але питання розвідки та контррозвідки в них не порушувалися. Висуваючи гасло створення збройних сил суверенної української держави, суспільно-політична думка націоналістів ще не дійшла висновку про необхідність творення національних спеціальних служб. Не було спецпідрозділів у першому складі крайової ексекютиви (КЕ, виконавчого органу) ОУН на ЗУЗ на чолі з Б. Кравцівим¹.

Проблеми дальших функцій УВО обговорювалися на конференціях провідників-націоналістів у Львові (травень) та Празі (червень 1930 р.). Дебатувалися два погляди — ліквідація УВО з передачею її бойових функцій до ОУН або збереження її як автономного елемента Організації. Є. Коновалець затвердив рішення, згідно з яким УВО залишається в ОУН, зберігає організаційну самостійність, виступаючи бойовим механізмом ОУН, «збройним рам'ям, але акцію веде в повній організаційній незалежності від ОУН... Апарат УВО буде звужений до мінімуму і якнайсуворіше законспірований»².

Станом на 1930 р. мережа ОУН краю складалася зі «звен» (нижчих ланок по 3–5 учасників), об'єднаних у куші або станиці (у населеному пункті). На цьому рівні запроваджувалися посади спеціальних розвідників. Три куші утворювали підрайон, три підрайони — районну організацію, далі йшли надрайонні, повітові (75–80 селищ) та окружні ексекютиви (останніх було шість за кількістю воєводств). Із двох тисяч членів УВО рух націоналістів до 1939 р. зріс кількісно в десять разів³.

Не випадково саме в період різкого піднесення терористичної, саботажної та пропагандистської активності ОУН в регіоні формується її спеціальний підрозділ, котрий уперше наділено функціями розвідки та контррозвідки. Із липня 1932 р. на Празькій конференції ОУН створюється контрольно-розвідча референтура

¹ Книш З. Становлення ОУН. — С. 72–73; Мірчук П. Нарис історії ОУН. — Т. 1. — С. 119.

² Пірович В. Місце та роль УВО в утворенні Організації українських націоналістів // 1939 рік в історичній долі України і українців: Матеріали міжнар. наук. конф. 23–24 верес. 1999 р. — Львів: Вид. центр ЛНУ імені І. Франка, 2001. — С. 76.

³ Федорів О., Федорів І. Розвідник «Дальнич» // Визвольний шлях. — 2000. — № 11. — С. 65–66.

на чолі зі студентом-медиком Я. Макарушкою і його заступником О. Пашкевичем. На підрозділ покладено завдання зовнішньої розвідки (збору інформації про збройні сили, правоохоронні органи та структури влади Польщі, створення в них агентурних позицій) і внутрішньої розвідки (контррозвідувального захисту підпілля, перевірки його членів на лояльність). Вживалася і назва «ревізійно-розвідочний реферат». Я. Макарушка виступав куратором підпілля Львова, а його заступник – периферії регіону. Один із перших розшукових заходів референтури – розслідування причин зриву демонстрації протесту українських студентів перед радянським консульством у Львові¹.

У структурі КЕ запроваджується референтура розвідки, в окружних ексекутивах – розвідницько-зв'язкові референтури. Крім того, при бойових організаціях підпілля у Львові створюється бойово-розвідувальний жіночий підрозділ².

На зазначеній конференції визначено статус УВО як референтури військових справ КЕ. Відтепер вона склалася з кадрового та бойового підрозділів й отримувала право у разі потреби створювати власний розвідувальний орган³. Фактично ж у 1932 р. УВО остаточно розчиняється в ОУН⁴.

При ПУН ОУН на чолі з А. Мельником (згодом – генералами В. Курмановичем та М. Капустянським) організовується Військовий штаб, який мав розвідувальний відділ під керівництвом полковника Р. Сушка й особливу групу для зв'язків з німецькими спецслужбами. Завдання розвідки полягало у ретельному вивченні збройного потенціалу іноземних армій. За розробленим М. Капустянським у 1934–1935 рр. «Нарисом плану військових дій» першочерговим завданням у період підготовки антипольського повстання було вивчення збройних сил противника, його мобілізаційної системи, організації постачання, комунікацій⁵.

Розглянемо особливості розвідувальної діяльності ОУН у 1930-х рр. За даними дефензиви (контррозвідки, підпорядкованої 2-му відділові генштабу Польщі), у 1929–1935 рр. майже 630 українців збирали розвідувальні відомості (від 21 особи станом на 1929 р. до 91

¹ Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Т. 1. – С. 296.

² Там само. – С. 323–324.

³ Історія Української Військової Організації // Новий час. – 1935. – 20 листопада; Книш З. Варшавський процес ОУН... – Т. 1. – С. 132.

⁴ ДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 40. – Спр. 1. – Т. 9. – Арк. 191.

⁵ Там само. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 35. – Арк. 22.

у 1935 р.), що становило 26 % від обгрунтовано підозрюваних у шпигунстві¹.

Тогочасну розвідувальну активність ОУН можна умовно поділити на два основних напрями: добування інформації для збройного виступу проти Польщі (у тому числі в інтересах потенційних зовнішніх союзників у боротьбі з Варшавою) і розвідувальне забезпечення бойових акцій підпілля або інших українських національно-патріотичних сил.

Як уже йшлося, установчий конгрес ОУН закрив концептуальне підґрунтя для дальшого співробітництва з іноземними спецслужбами у розвідувальній сфері, що було важливим джерелом матеріально-фінансового забезпечення націоналістичного руху. Так, у бюджеті ОУН (Визвольному фонді) на 1936–1937 рр. із загальної суми, еквівалентної 126 тис. 282 доларам США, 50 тис. надійшло від Німеччини, а 30 тис. – від Литви. Безпосередньо на організацію розвідувальної роботи витрачено 20 тис. доларів².

Як і раніше, головним партнером розвідки ОУН залишається Німеччина. Документи Імперської канцелярії цієї країни свідчать, що наприкінці 1932 р. співробітник абверу капітан Патциг, Є. Коновалець та Р. Ярі досягли домовленості стосовно постачання націоналістами інформації про збройні сили та військовий потенціал Польщі, збройну допомогу підпілля у разі польсько-німецької війни. Передбачалося, що активні диверсійно-терористичні дії націоналістів суттєво скують 2-й армійський корпус Польщі. Ухвалюється рішення налагодити навчання членів ОУН з диверсійної справи та володіння короткохвильовими засобами зв'язку³.

Із 1932 р. абвер активніше наполягає на отриманні від розвідки ОУН відомостей про оборонний потенціал СРСР. У грудні 1933 р. на зустрічі в Берліні німецький генерал Рейхенау й інспектор гестапо Дільс рекомендували Є. Коновальцю розгорнути розвідку та підривну пропаганду в радянській Україні⁴. А з 1936 р. Німеччина активізує розвідувально-диверсійну підготовку до майбутньої

¹Иностранные разведки в Польше. – УНКВД по Ровенской области, 1940. – С. 11.

²ДА СБУ. – Ф. 26. – Оп. 2. – Спр. 1. – Т. 3. – Арк. 185.

³Там само. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 34. – Арк. 33–34.

⁴ЦДАГОУ. – Ф. 263. – Спр. 33285 фп. – Арк. 98; Балеї П. Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р. – С. 46.

війни, у 1937 р. в абвері запроваджується 7-й, диверсійний, відділ. На початку 1938 р. полковники Лахузен і Штольце, куратори ОУН від абверу в 1937–1945 рр. отримують від шефа німецької військової розвідки адмірала Канаріса вказівку перевести агентуру з українських націоналістів на діяльність проти СРСР¹.

Важливість інформаційних джерел ОУН усвідомлювала і керівна націонал-соціалістична партія Німеччини, з'їзд якої (Штутгарт, вересень 1937 р.) після доповіді представника ПУН Т. Порадовського висловився за поживлення контактів з націоналістами «шляхом взаємної інформації зсередини і зовні»².

Окрім зрозумілого інтересу Німеччини до СРСР, у самій ОУН зростали антирадянські спрямування, причини яких корінилися в політиці сталінізму: голодомор в Україні 1932–1933 рр., згорання українізації, фабрикація політичних процесів кінця 1920-х – початку 1930-х рр. Злочини тоталітарного режиму були досить відомими серед населення західноукраїнських земель. Як згадував один з командирів боївки СБ ОУН(Б) Д. Куп'як, «читаючи вільну пресу, в якій часто були репортажі про життя у СРСР, західні українці добре знали про масові розстріли в казематах ЧЕКА, ГПУ... НКВД, вивезення мільйонів свідомих українців-патріотів на Сибір та про недавній штучний голод, що забрав у 1933 р. мільйонів українців...»³

У 1930 р. виношувався намір організувати вибух у радянському генконсульстві у Львові⁴. Бойовик ОУН М. Лемик 21 жовтня 1933 р. за наказом ПУНу вбив завідувача канцелярії генконсульства СРСР у Львові О. Майлова, сплутавши з генеральним консулом Г. Лапчинським (терориста видав правоохоронним органам член ОУН, агент розвідувального відділу Генштабу Ю. Заблоцький). У націоналістичній літературі теракт трактувався як акція протесту на голодомор в УСРР 1932–1933 рр. Планувався замах і на повноважного представника СРСР у Варшаві В. Антонова-Овсієнка. Як повідомляв уже в 1970-ті рр. ветеран зовнішньої розвідки П. Судоплатов в особистому листі заступникові Голови КДБ СРСР Ф. Бобкову, у 1933 р. ОДПУ СРСР отримало від агента «82» в оточенні Є. Коновальця інформацію про відрядження ним до США п'ятох бойовиків на чолі з Мишугою для теракту проти наркома закордонних

¹ ДА СБУ. – Ф. 7. – Оп. 9. – Спр. 16. – Т. 1. – Арк. 31–32.

² Там само. – Ф. 26. – Оп. 2. – Спр. 1. – Т. 3. – Арк. 173.

³ Куп'як Д. Спогади нерозстріляного. – С. 97–98.

⁴ ДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 9079. – Т. 5. – Арк. 286.

справ СРСР М. Литвинова (терористів заарештовано)¹. Улітку того ж 1933 р. на розповсюджену С. Бандерою серед членів ОУН анкету щодо доцільності теракту проти радянського представника 75 % опитаних висловили готовність це зробити², що свідчить про антирадянські настрої націоналістичної молоді.

Доцільно зупинитися на проблемі про те, чи вела ОУН у 1930-ті рр. розвідувально-підривно роботу безпосередньо на території СРСР. Історики націоналістичного руху як бандерівської, так і мельниківської орієнтації у своїх працях стверджують: УВО-ОУН тоді мала оперативні позиції в радянській Україні. За словами З. Книша, усі зв'язки з УСРР «збігалися в руках полковника Євгена Коновальця». Сучасники свідчать, що він часто приймав кур'єрів з України, залишившись з ними в кімнаті, «говорив довго в чотири очі, без свідків». Організаційні контакти з людьми УВО-ОУН в УСРР відбувалися, начебто, через Румунію або балтійські країни та Фінляндію. З. Книш указує на наявність масових «націоналістичних організацій» у Червоній армії. П. Мірчук у 1937 р. також пише про глибоко законспіровані контакти провідника УВО-ОУН з націоналістичними елементами в УСРР і стверджує, що у 1937–1938 рр. «існувало на Наддніпрянщині щонайменш п'ять таких самостійно діючих центрів революційно-підпільних організацій, з якими полковник Коновалець за посередництвом окремих крайових зв'язкових держав мав безпосередній зв'язок»³.

На нашу думку, ми маємо справу якщо не зі свідомими приписками, то, принаймні, із самообманом відомих істориків. За величезної карально-репресивної системи сталінізму із всюдисущим інформативним апаратом важко уявити можливість існування реальних націоналістичних організацій (особливо в регіонах, де націоналізм як ідейно-політична течія практично не був представлений). Імовірно, ґрунтом для зазначених тверджень стали повідомлення радянських ЗМІ про «викриття» сфабрикованих органами держбезпеки націоналістичних організацій. Із посиленням репресивного характеру панівного режиму в СРСР та УСРР усе частіше гучно оприлюднювалися такі матеріали. Від грудня 1932 р. в УСРР починаються арешти за справою «великої, широко розга-

¹ Бобков Ф. КГБ и власть. – С. 91–92.

² Замлинський В. Шлях чорної зради. – С. 31–32.

³ Книш З. ОУН до Світової війни. – С. 45–46; Мірчук П. Євген Коновалець. – С. 92.

луженої контрреволюційної Української військової організації», яка, начебто, ставила за мету повалити радянську владу й установити фашистську диктатуру. За причетність до цієї «гумової» структури протягом 1933–1934 рр. засуджено близько 150 осіб, у тому числі військовослужбовців – уродженців Галичини. Політичний процес у перші дні «Великого терору» відбувся 13–15 грудня 1934 р. у Києві над 37 «учасниками» вигаданого «Об'єднання українських націоналістів» із філіями в Москві, Ленінграді, Мінську і Києві¹. Отже, звинувачення в належності до «українських націоналістів» ставало стандартним тавром для фабрикації репресій. Зрештою, приводами були оперативні ігри радянської спецслужби із закордонними центрами націоналістів (окрема імітація існування в СРСР націоналістичного підпілля, відрядження від його імені емісарів за кордон), до розгляду яких ми повернемося.

У січні 1934 р. за наказом керівника інспекторської служби німецької Служби безпеки (СД) Дільса, берлінська філія ОУН отримує статус підрозділу німецької спецслужби². Запроваджується мережа навчальних закладів для підготовки розвідувально-диверсійних кадрів із членів ОУН. Серед них – засновані у 1934 р. розвідувальні школи у Вільгельмсдорфі й Тегелі під Берліном, піврічний навчальний табір, відкритий у 1938 р. у Хімзее (Баварія). Його кращих вихованців переводили до табору Обер-Траум (Австрія) з поглибленим вивченням диверсійної справи. Напередодні Другої світової війни у розвідувально-диверсійних формуваннях і спеціальних навчальних закладах Німеччини перебувало до 4 тис. українців (зокрема, близько 300 у спецшколах)³.

Питання створення українськими націоналістами в 1930-ті рр. бойових підрозділів спеціального призначення в науковій літературі практично не висвітлено. У документальних і мемуарних джерелах збереглися лише обмежені згадки. Думка про формування та-

¹ Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. – К.: Стилос, 2002. – С. 204–209; Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. – К.: Друк. МВС України, 1993. – С. 83–84.

² ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 490. – Арк. 69.

³ Там само. – Арк. 70; ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 340. – Арк. 4; Замлинський В. Тавровані презирством народу. – К.: Політвидав України, 1974. – С. 17–18; Васюта І.К. Національно-визвольний рух... – С. 60; Русначенко А. Українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни // Сучасність. – 2001. – № 10. – С. 90.

ких підрозділів виникла в середовищі КЕ ОУН. Функціонер ОУН Я. Гайвас у 1930–1931 рр. (згодом один із керівників спецпідрозділів ОУН(М) за кордоном) організував так звану чорну сотню для розвідувально-диверсійної роботи на території УСРР. На перетині кордону її розгромлено радянськими прикордонниками¹. Майбутні відповідальні співробітники СБ ОУН(Б) В. Макар та П. Башук навесні 1937 р. організують диверсійно-терористичну групу «Вовки». Її першими акціями стали погроми польських маєтків у Сокалі в липні 1937 р. та вбивство агента поліції Я. Душка. Один із керівників ОУН на Волині, В. Сидор, у липні 1937 р. створює під такою ж назвою конспіративну бойову групу, що складалася, за різними даними, з 25–37 найкраще підготовлених бойовиків. У вересні 1939 р. «Вовки» роззброїли декілька дільниць польської поліції².

Спецпідрозділи з учасників ОУН та збройні групи націоналістів на ЗУЗ відіграли певну роль у польсько-німецькій війні 1939 р. (при цьому тисячі етнічних українців мужньо протистояли агресорові в лавах Війська Польського). Ще влітку 1939 р. дефензива повідомляла про інтенсивний збір націоналістами в інтересах Німеччини військової інформації у південно-східних районах Польщі, фотозйомку залізниць та інших об'єктів. Напередодні війни зростає напруга в українсько-польських взаєминах. З 15 вересня 1938 р. до 15 березня 1939 р. з українського боку відбувається 397 демонстрацій, 47 саботажних і 34 терористичних актів. У відповідь тільки 21–22 березня 1939 р. поляки заарештовують 240 українців, у тому числі трьох членів КЕ ОУН, а націоналісти влітку вдаються до «відплатних» терактів³.

З початком війни два курені націоналістів (під командою Р. Сушка та Й. Бойдуника) та диверсійна група колишнього сотника

¹ ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 33282. – Арк. 42.

² Макар В. Бойові друзі. Збірка спогадів з дій ОУН. 1929–1945. – Торонто: Гомон України, 1980. – Т. 1. – С. 246; Мостепан Я. Василь Сидор-Шелест-Вишитий-Сталь // Визвольний шлях. – 2001. – № 1. – С. 78.

³ Замлинський В. Тавровані презирством... – С. 11–12; Висоцький Р. Спроба ліквідації ОУН польськими владами напередодні Другої світової війни на території Галичини та Волині // 1939 рік... – С. 82–85; Швагуляк М. З історії українсько-польських взаємин напередодні та під час німецько-польської війни 1939 // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали міжнар. наук. конф. – Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р. – К.: Либіць, 1993. – С. 233.

«Карпатської січі» Й. Карачевського у складі 14-ї німецької армії групи армій «Південь» здійснювали розвідувально-диверсійну діяльність, дійшовши до району Стрия. Диверсанти-націоналісти 31 серпня 1939 р. вчинили велику диверсію на станції Підмонастирськ поблизу Тернополя, щоб ускладнити перекидання польських військ на Захід. Перша половина вересня 1939 р. лише у районах на південь від Львова відзначилася збройними сутичками, в яких з польської сторони брали участь по 500–1000 осіб та 500–700 з української¹. Загалом на початку війни 1939 р. збройні формування ОУН (близько 7,7 тис. учасників) із 29 липня до 23 вересня роззброїли майже 3,6 тис. польських військовослужбовців і поліцейських, захопили танк, 8 літаків, 7 гармат, 23 кулемети, понад 3,7 тис. одиниць стрілецької зброї².

Свідченням того, що ОУН намагалася вести самостійну розвідувальну діяльність і не обмежувати її взаємодією з Німеччиною, можуть слугувати, на нашу думку, спроби розвинути взаємини зі спецслужбами інших держав. У 1931 р. емісари УВО-ОУН встановили контакт з представником британської спецслужби Сікрет інтелідженс сервіс через її кадрового співробітника в представництві Англії у Варшаві Д. Росса³.

У серпні 1937 р., за даними 7-го відділу Головного управління державної безпеки (ГУДБ) НКВС СРСР (зовнішня розвідка), у віденському готелі «Брістоль» відбулася зустріч Є. Коновальця, членів Військового штабу ОУН генералів В. Курмановича та М. Капустянского з японським воєнним аташе у Берліні, радником посольства Японії у Парижі кадровим розвідником Іто та двома офіцерами японського генштабу. Обговорювалися можливості ведення розвідувальної роботи проти СРСР із позицій української діаспори в Маньчжурії. Результати консультацій задовольнили обидві сторони⁴.

Стосунки між японською розвідкою та українськими націоналістами в Маньчжурії, де мешкало понад 70 тис. політичних емігрантів з колишньої Російської імперії, активізувалися після виходу в 1927 р. меморандуму прем'єр-міністра Танакі з рекомен-

¹ Пурат А. Українці у вересневій кампанії // 1939 рік... – С. 139.

² Україна партизанська. – С. 5; Кучерук О. Українське повстання 1939 року на Західній Україні // Пам'ять століть. – 2000. – № 5. – С. 148–149.

³ ЦДАГОУ. – Ф. 263. – Спр. 33285 фп. – Арк. 41.

⁴ ДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 30. – Спр. 131. – Арк. 207.

даціями щодо війни проти СРСР. На початку 1930-х рр. розробляється план бойових дій Квантунської армії проти СРСР – «Оцу», який передбачав широкі розвідувально-підривні акції. Після створення Японією в Маньчжурії маріонеткової держави Маньчжоу-Го (1931) Р. Ярі відрядив туди своїх представників Федорова і Митника, котрі до 1933 р. створили у Харбіні «Далекосхідну січ» та встановили контакти з японською розвідкою.

Третій відділ заснований японцями у 1934–1935 рр. «Бюро у справах російських емігрантів» вів облік, підбирав і вивчав серед емігрантів кандидатів на розвідувально-диверсійну роботу та проводив контррозвідувальну діяльність у цьому середовищі. «Українська націоналістична громада» у Харбіні, працюючи під контролем місцевого японського розвідоргану (військової місії), відправляла своїх членів на розвідувально-диверсійні курси з перспективою роботи на радянській території¹.

У 1934 р. японський военний аташе у Стамбулі встановив контакт із представниками українських націоналістів для збору інформації про СРСР². Вилучені німцями 1940 р. документи розвідувального відділу генштабу Франції містили відомості про співробітництво з французькою розвідкою лідерів ОУН М. Сціборського та В. Мартинця³. У 1935–1937 рр. до деяких європейських країн відряджені представники ПУН: М. Капустянський (Франція), І. Габрусевич (Італія), Мошинський (Іспанія), Кентжинський (Фінляндія), які шукали можливого порозуміння зі спецслужбами цих держав, а також Туреччини і Югославії.

Торкнемося питання терористичної діяльності ОУН у 1930-х рр. На кампанію «пацифікації» ОУН відповіла посиленням індивідуального терору. Найрезонансними терактами початку 1930-х рр. стають убивства 1931 р. директора Української державної гімназії І. Бабія, 29 вересня того ж року у Трускавці – депутата сейму Т. Голувка, 27 серпня 1932 р. – комісара поліції Львова Е. Бачинського. 1934 р. стає кульмінаційним: ліквідовано 3 поліцейських, 3 громадських старост, декількох агентів поліції, вчинено два вибухи у громадських місцях⁴. На сходинах «Товариського клубу» у

¹ ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 50778. – Т. 1. – Арк. 165; Японская разведка: Учебное пособие. – М., 1963. – С. 15–23.

² Японская разведка. – М.: Особое бюро при Наркоме внутренних дел СССР, 1940. – С. 23.

³ ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 50778. – Т. 1. – Арк. 165.

⁴ Книш З. Варшавський процес ОУН... – Ч. 1. – С. 98.

Варшаві 15 червня 1934 р. бойовик ОУН Г. Мацейко застрелив міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького, провідного творця політики «пацифікації».

Терористичні та диверсійні акції потребували відповідного розвідувального забезпечення. Прикладом може слугувати розвідувальне супроводження підготовки замаху на Б. Перацького. Його організатор Микола Лебедь створив через можливості розвідки КЕ ОУН жіночу розвідку, яку очолювала і майбутній шеф зв'язкових командувача УПА Р. Шухевича К. Зарицька, член ОУН з 1932 р. Упродовж 1933–1934 рр. за міністром встановлювали зовнішнє спостереження, вивчали маршрути пересування, звички. Як результат, замах вдався, а його виконавець утік¹.

Окремо слід сказати про такі історичні форми спеціальних підрозділів націонал-самостійницького руху, як розвідка та жандармерія «Карпатської січі». Після Мюнхенської угоди 25 травня 1938 р. уряд Чехословаччини погодився визнати автономію Закарпаття (8 жовтня 1938 р. утворився перший уряд). Проте на землі цього краю, використовуючи складну міжнародну обстановку в Європі, зазіхали Угорщина й Польща.

1 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Угорщини Б. Імреді, щоб дестабілізувати становище у регіоні і створити передумови для окупації Закарпаття, таємно доручає керівникові МВС В. Козмі сформувати диверсійні групи «Сабатчапат» («Обірманці», близько 600 добре озброєних бойовиків). Відомо і про формування на території регіону місцевими сепаратистами 20 спецзагонів «Рондьош гарді» (майже 800 бойовиків), груп «чорносорочечників» С. Фенцика. Загальні сили угорських терористів англійський журналіст Гендерсон оцінював у 2 тис. осіб. Першу їхню диверсію зафіксовано 5 жовтня 1938 р. Лише на початку листопада вони здійснили не менше 18 нападів на прикордонні населені пункти. Добре налагоджена розвідка давала змогу бойовикам вдало маневрувати й завдавати несподіваних ударів. 3 жовтня розпочинають дії польські спецгрупи, підривають мости і вчиняють теракти. Регіон зазнав людських жертв і величезних матеріальних збитків².

Ще 4 вересня 1938 р. з ініціативи ОУН проходять збори делегатів

¹ Книш З. Варшавський процес ОУН... – Ч. 1. – С. 65.

² Стерчо П. Карпато-Українська держава. – Торонто: Наук. т-во ім. Тараса Шевченка, 1965. – С. 63–65; Вегеш М.М., Гиря В.І., Король І.Ф. Угорська іридента на Закарпатті... – С. 99–103.

молоді Закарпаття, утворюється воєнізована «Українська національна оборона», яка на початку листопада 1938 р. реорганізується в «Карпатську січ» з Генеральним штабом на чолі з полковником М. Колодзінським. Для оборони регіону з Галичини прибуло майже 2 тис. націоналістично настроєної молоді. Січовики вели збройну боротьбу з іноземними диверсантами (нерідко – разом із частинами чехословацької армії), охороняли кордони і населені пункти. Розгорнулося формування жандармерії Карпатської України, до якої лише протягом лютого – березня 1939 р. добровільно вступило 278 місцевих українців. Але через агресію Угорщини вона (як спеціальний орган) сформуватися не встигла, хоча можна впевнено говорити про відчутні успіхи січовиків і жандармів у протидії іноземному збройному втручанню (до 25 лютого 1939 р. угорські терористи втратили тільки полоненими 345 чоловік)¹.

У березні 1939 р. міністр національної оборони Карпатської України С. Клочурак доручив полковникові армії УНР Є. Камінському розробити, враховуючи досвід військового будівництва (що, звичайно, передбачало і творення структур розвідки), проект штату міністерства й організації збройних сил як частини майбутньої армії «великої Української Держави»².

З березня 1939 р. у складі головної команди «Карпатської січі» запроваджується розвідувальний підрозділ (другий відділ) на чолі з членом ОУН Є. Врецьоною (Волянським). Ним, зокрема, було добуто інформацію щодо концентрації угорських військ на кордонах Карпатської України, плани чехословацького військового контингенту в регіоні. Окрім власне розвідувальних функцій, цей осередок розгорнув й іншу специфічну діяльність. Річ у тім, що у Головній команді «Карпатської січі» утворилася радикально-націоналістична опозиція президентові автономії А. Волошину. Опозиціонери дорікали йому недостатньою рішучістю у досягненні повної державної самостійності Закарпаття. Другий відділ виступав конспіративним осередком з підготовки державного перевороту, що планувався на 14–15 березня. Важко судити, чи вдався б заколот, якби не агресія угорських військ, адже чехословацька контррозвідка нама-

¹ Вегеш М. Карпатська Січ: сторінки історії. – С. 6–7; Докладніше про боротьбу з угорськими та польськими бойовиками див.: Вегеш М.М., Делеган М.В., Довганич О.Д. та ін. Вони боронили Карпатську Україну... – С. 293–312.

² ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 74946. – Т. 2. – Арк. 26.

галася відстежувати дії радикалів та інформувати про них А. Волошина¹.

Уночі з 13 на 14 березня 1939 р. до Закарпаття вторгається 40-тисячна угорська армія. Незважаючи на опір «Карпатської січі», їй удалося 18 березня захопити столицю Карпатської України Хуст. Розвідка січовиків переходить до формування партизанських загонів, які вели боротьбу з окупантами до кінця травня. Окремі групи січовиків у горах не склали зброї упродовж всієї угорської окупації².

Активізація у 1930-х рр. терористичної, розвідувальної, пропагандистської діяльності ОУН призвела до сильних оперативних ударів польських правоохоронних органів по її середовищу. Як і раніше, наголос робився на створенні агентурно-інформаційної мережі з-поміж членів ОУН, їхніх близьких ділових або родинних зв'язків. Так, комісаріатом державної поліції м. Стрия був завербований як інформатор рідний дядько лідера підпілля Галичини Йосип Бандера³. Одним із провідних організаторів агентурного спостереження за ОУН виступав старший поліцейський комісар Львова Білевич, якого тогочасна преса іменувала «центром усієї розвідувальної служби львівської поліції». При створенні агентурних позицій у середовищі націоналістів польські спецслужби намагалися використати суперечності, суперництво між окремими його учасниками, їхні негативні особисті риси. Зовнішньополітичний відділ Націонал-соціалістичної партії Німеччини у документах наводив приклад керівника осередку ОУН у Трускавці М. Мотики, котрий став платним інформатором поліції і «з такою енергією викривав своїх, що слідчі знаходили єдине пояснення – в ОУН дуже розвинуті заздрість і суперництво. Крім того, він хотів, щоб його відновили у гімназії»⁴.

Серйозним успіхом польських силових структур стало отримання від Чехословаччини (у рамках антинімецького співробітництва) документальних матеріалів, вилучених співробітниками МВС цієї

¹ Вегеш М. Сторінки історії ОУН–УПА в Закарпатті (1929–1939) // Сучасність. – 2001. – № 2. – С. 95–96; Росоха С. Військо Закарпатської України // Гриневич В., Гриневич Л., Якимович Б. та ін. Історія українського війська (1917–1995). – Львів: Світ, 1996. – С. 472.

² Стерчо П. Карпато-Українська держава. – С. 219; Росоха С. Військо Закарпатської України. – С. 479–480.

³ ДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 19127. – Т. 3. – Арк. 13.

⁴ Там само. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 34. – Арк. 40–41.

держави у 1933–1934 рр. під час обшуків місць проживання лідерів ОУН О. Сеника, Я. Барановського, В. Мартинця (так званий архів Сеника з 418 оригіналів та 2055 копій документів УВО-ОУН). Документи вдалося ефективно використати у ході Варшавського процесу 1935 р. за справою вбивства Б. Перацького та Львівського процесу 1936 р. над членами КЕ ОУН. При цьому у липні 1936 р. МВС Польщі надіслало начальникові слідчого відділу Львівського окружного суду матеріали зі згаданого архіву та розшифровки псевдонімів і місць перебування 62 функціонерів ОУН, умов їхнього конспіративного зв'язку та про становище в організації¹.

Окремого розгляду заслуговує і розвідувально-підбивна робота радянських спецслужб проти ОУН. У 1920–1930-х рр., як відомо, серед закордонних антирадянських угруповань найоперативніший інтерес для зовнішньої розвідки ОДПУ-НКВС становили формування російської військово-політичної («білої», монархічної) еміграції, які відверто висували завдання диверсійно-терористичної діяльності в СРСР та організації збройних виступів. Із посиленням антирадянської спрямованості УВО-ОУН зростала увага і до націоналістів. Одним із центрів збору розвідінформації про націоналістичний рух було генконсульство СРСР у Львові. Останній його керівник – кадровий розвідник Є. Синіцин – згодом став генералом держбезпеки².

Просування оперативних джерел у закордонні центри УВО-ОУН часто здійснювалося під приводом відрядження «націоналістичним підпіллям в УСРР своїх учасників по каналах зв'язку» за межі СРСР. Оперативним позиціям радянської розвідки в закордонних націоналістичних колах була притаманна наближеність до їх вищого керівництва. Так, оперативне джерело «Лоцман», що походив з родини одного з лідерів українських соціалістів-революціонерів і нагороджений у 1936 р. за виконання важливих завдань НКВС орденом Червоної Зірки, особисто знав Є. Коновальця, а його родичка стала дружиною одного з керівників розвідки ОУН (!)³.

На початку 1930-х рр. до Проводу ОУН був вдало підведений «керівник націоналістичного підпілля в Україні» В. Лебедь, відомий

¹ Книш З. *Варшавський процес ОУН...* – Ч. 1. – С. 122.

² Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. 1939. *Західні землі України.* – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1999. – С. 57.

³ Див. докладніше: ДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 32. – Спр. 43; Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 10.

мий в ОУН як Хом'як. Саме його небожа удавав співробітник розвідки П. Судоплатов, який і здійснив теракт проти Є. Коновальця. Значний обсяг інформації добув радянський розвідник К. Полувелько, спромігшись очолити осередок ОУН у Фінляндії та контролювати канали зв'язку націоналістів із північною Європою¹.

У 1926 р. до співробітництва залучено талановитого художника-емігранта М. Глушенка, який мешкав у Парижі. Розвідника Ярему одразу ж було скеровано на «добування інформації про ворожу діяльність і наміри закордонних антирадянських і націоналістичних організацій, а також розширення контактів з їх керівниками»². М. Глушенко здобув відомості про контакти ОУН з німецькими спецслужбами, сприяв придбанню Іноземним відділом ГУДБ НКВС декількох оперативних джерел «серед впливових чиновників із закордонних антирадянських націоналістичних організацій, що дозволило значною мірою локалізувати їхню ворожу діяльність проти СРСР...» У липні 1936 р. Ярема повернувся до СРСР і продовжив співробітництво з органами держбезпеки. За здобутки в образотворчому мистецтві був відзначений Державною премією УРСР ім. Т.Г. Шевченка.

Крім збору інформації про спрямування націоналістів, радянська спецслужба намагалася усунути їхніх лідерів. Так, у 1936 р. поліція Швейцарії викрила у Женеві групу радянських агентів Нормана, яка готувала замах на Є. Коновальця³.

Протиборство з правоохоронними органами вимагало від ОУН суворой конспірації та контррозвідувального захисту власного середовища. Шостий пункт морального кодексу націоналістів «Декалога» наголошував, що говорити про справи організації можна лише з тим, із ким потрібно в інтересах справи. Підпільник, визначала навчальна література підпілля, повинен бути мовчазним, холоднокривним, уміти виробляти бездоганне алібі⁴.

Для конспірації кожний підпільник мав псевдонім, який був не співзвучним зі справжнім іменем людини, не нагадував рис зовнішності і характеру та змінювався залежно від місця перебування

¹ Колпакиди А.И., Прохоров Д.П. КГБ: Спецоперации советской разведки. — С. 234–237.

² Попик В. Ательє на вулиці Волонтерів // Україна. — 1990. — № 30. — С. 20–22.

³ Мірчук П. Євген Коновалець. — С. 93.

⁴ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 22. — Арк. 35.

або при загрозі викриття. Провідник (керівник) будь-якого рівня не повинен був знати псевдоніми підлеглих нижче, ніж на два ступені. Вимагалось ретельно підбирати конспіративні та явочні квартири, готувати зустрічі. Із виникненням контрольно-розвідочної референтури при ній запроваджується «розвідочно-конспіративний вишкіл» для молодіжного резерву ОУН – «Юнацтво»¹.

Широко розповсюджувалися навчальні матеріали на зразок брошури з основ конспірації «Пашні буряки», написаної 1937 р. під псевдонімом «агроном-інженер Лука Лемішка» функціонером ОУН на Тернопільщині В. Куком і виданої у підпільній типографії. Фактично це підручник з широкого кола питань нелегального буття: дотримання конспірації у повсякденному житті та проведенні терористичної діяльності, організації конспіративних зустрічей та квартир, зі зберігання архівів, уникнення спостереження поліції, перетинання кордону, виготовлення фальшивих документів, з методів тайнопису².

Вживаються заходи для підтримки внутрішньої безпеки та порядку в організації. Після установчого конгресу в ОУН запроваджується посада головного контролера, доглядача за фінансово-технічною діяльністю. Голова та члени ПУН отримували дисциплінарні права стосовно членів ОУН, могли накладати особисті й публічні зауваження, залучати до праці в інтересах організації на тиждень, тимчасово або повністю відсторонювати учасника ОУН від обов'язків, нарешті – віддавати його під суд організації, що складався з головного судді (його обирав Збір – з'їзд, вищий орган ОУН) та двох членів, котрі призначалися ПУН із фахівців відповідного профілю. Суд міг виправдати або у разі доведення провини накласти на члена ОУН усне зауваження чи в підпільній пресі, догану перед судом, призначити роботу на користь ОУН до місяця, усунути від обов'язків, перевести до кандидатів у дійсні члени організації, виключити з ОУН³.

Поповнення лав підпілля супроводжувалося ретельною перевіркою. Як згадував його учасник з 1937 р. С. Мудрик (Мечник), кандидат до вступу в ОУН «проходив підготовку і перевірку: чи є правдомовний, чи не має поганих звичок і лихих намірів, які нега-

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 22. – Арк. 34; Книш З. Варшавський процес ОУН... – Ч. 1. – С. 171.

² ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 54. – Арк. 2–29; Коваль Р. Щастя і трагедія Василя Кука // Незборима нація. – 2003. – № 1.

³ Книш З. Становлення ОУН. – С. 118–119.

тивні риси йому притаманні. За мною, крім явної перевірки, непомітно спостерігав хтось, мені невідомий...» Неофіту влаштувалися нестандартні ситуації, покликані перевірити його витримку і відданість. Про одну з таких С. Мудрик дізнався лише через декілька років: «...я довідався, що тієї ночі в лісі я мав справу не з польською поліцією, а з переодягненими членами ОУН, які мали мене перевірити...»¹

Кваліфікованішими стають і методи контррозвідального захисту. Однією з його форм було вкорінення власних інформаторів до силових структур Польщі, щоб добувати відомості про їхню агентурну мережу, методи антипідпільної діяльності та дезінформувати противника.

Приклад таких контрзаходів – використання ОУН свого члена Я. Кравчука, котрий, навчаючись у 1932–1937 рр. у богословському закладі Парижа, зблизився з відомими діячами націоналістичного руху О. Сеніком та М. Сціборським, вступив до ОУН. Отримавши завдання зануритися до агентурної мережі 2-го відділу польського генштабу, Я. Кравчук ініціативно запропонував «двуйці» свої послуги і погодився за півтори тисячі франків на місяць стати агентом Димитровим у резидентурі Леконта. Подвійний агент просолював до спецслужби дезінформацію про обстановку в керівних колах ОУН та Є. Коновальця, зокрема передав понад 200 аркушів «агентурних повідомлень». З часом поляки змогли встановити неправдивий характер відомостей Димитрова, однак припиняти співпрацю з ним не стали і повели оперативну гру з націоналістами аж до війни 1939 р.²

Кажучи про становлення спеціальних підрозділів націоналістичного руху в 1920–1930-х рр., не можна обійти увагою процес формування специфічних морально-психологічних якостей його учасників, частину з яких залучали до розвідувальних та контррозвідувальних заходів. У цей період до національно-визвольних змагань приєдналися переконані українські націоналісти, майбутні організатори й відповідальні функціонери провідної історичної форми спеціального органу ОУН – Служби безпеки – М. Лебедь, М. Арсенич, Б. Козак, В. Лівий, С. Янишевський, М. Матвієйко, І. Кашуба, В. Макар, С. Мудрик та багато інших. Без урахування світогляду тієї генерації навряд чи можливо

¹ Мудрик-Мечник С. ОУН в Україні і за кордоном під проводом С. Бандери. – Львів: Галицька вид. спілка, 1997. – С. 5.

² Архів УСБУ у Рівненській обл. – Спр. 2185.

всебічно зрозуміти характер дій та роль спецпідрозділів в ОУН та УПА.

Своєрідність ідейно-психологічних настанов була притаманна УВО від початку її існування. Заснована прихильниками державної самостійності України, загартованими у ході військових дій 1917–1920 рр., вона відзначалася «сильною дисципліною, відданістю та жертовністю... традицією продовження збройної боротьби... була зайнята безпосередньо чинною боротьбою...»¹ Діяльність перших «організованих» націоналістів відбувалася на тлі зневіри у національно-демократичних формах державного й суспільного врядування після воєнної поразки УНР та ЗУНР, підписання лідером Директорії УНР С. Петлюрою Варшавської угоди 1920 р., котру в Галичині сприйняли, насамперед, як акт національної зради. Поширилася зневага до народно-демократичних, соціалістичних, ліберальних постулатів з їхнім раціоналізмом, пацифізмом, тяжінням до суспільно-політичного компромісу, відсутністю «еґоїстичної суверенно-національної правди»².

Якраз у другій половині 1920-х рр. оформлюються основні положення теорії «інтегрального націоналізму» Д. Донцова, «який хоч завжди стояв осторонь ОУН, вважався, проте, провідним теоретиком та ідеологом націоналізму» як руху³. Виникнення теорії Д. Донцова, яка увібрала елементи ніцшеанства, філософського ірраціоналізму і волюнтаризму, теорій еліти, фашизму, націонал-соціалізму, було цілком закономірним явищем у Європі після шоку Першої світової війни, поширення в ній авторитарних, диктаторських режимів. «Донцов, — пише сучасний філософ І. Лосєв, — співає правдивий гімн фанатизмові як обов'язковому чинникові національних змагань... міфології, яка вимагає релігійного до себе ставлення, що не терпить найменшого сумніву... Нетерпимість є необхідним чинником переможної боротьби... Учений обґрунтовує ідею так званого революційного аморалізму... Велика ідея має право розчавити окрему людину з її нікчемними потребами... Ця мораль «кращих людей» нації, лицарської касты перебуває по той бік добра і зла... Донцов виступає як послідовний супротивник усякого лібералізму, що стверджує примат права одиниць над правами людських спільнот... Людина є засіб, нація — мета»⁴.

¹ Книш З. Становлення ОУН. — С. 18, 22.

² Там само. — С. 9.

³ Ребет Л. Світла і тіні ОУН. — Мюнхен: Б.в., 1964. — С. 38.

⁴ Історія філософії України. — К.: Вища шк., 1994. — С. 328–329, 332.

«Інтегральний націоналізм» знайшов сприятливе середовище серед галицької молоді, громадське становлення якої припало на період бездержавності, територіального розчленування, утисків з боку адміністрації Другої Речі Посполитої. Треба зважати на те, що пригнічене суспільно-економічне становище української більшості населення регіону, утиски в національно-культурній сфері (примусова полонізація), репресії в рамках «пацифікації» призводили до радикалізації громадської думки й екстремальних форм протесту. Як визнає сучасний польський історик Є. Томашевський, «польська держава виховувала собі загони запеклих ворогів, які з нетерпеливістю чекали на момент відплати»¹.

Квінтесенцією радикальних настроїв виступали погляди ОУН на підвалини життя самої організації, її програмні завдання та риси майбутньої Української соборної самостійної держави (УССД). У вказівках керівництва ОУН довоєнного періоду зазначалося: «Формою державної влади повинна бути політико-мілітаристська диктатура ОУН. Наша влада повинна бути страшною... Терор для чужоземців-ворогів і своїх зрадників повинен бути в кожному випадку і на кожному кроці пробиватися... Ні один вирок не оскаржується, а виконується зразу. Кодексом є власна націоналістична совість»².

Загальні теоретичні положення націоналізму конкретизувалися в розробленому С. Ленкавським «Декалозі», у «12 прикметах українського націоналіста» Д. Мирона, а також у «44 правилах життя» члена ОУН З. Коссака. Красномовне пояснення історичних обставин виникнення такого зведення моральних правил борця-націоналіста, яким був «Декалог», дала член руху з тринадцяти років І. Козак: «...Декалог творили молоді люди... вони пізніше визнавали, що за деякі пункти їм незручно, а один мені сказав просто: "Мені соромно". Декалог творився тоді, коли український націоналізм щойно ставав на ноги, а він зродився наслідком програної війни і втраченої держави. Цим можна багато пояснити»³. Крім зга-

¹ Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав «Бурю»? Армія Крайова на Тернопіллі... – С. 5.

² Брицький П.П. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.). – Чернівці: Знання, 1995. – С. 84.

³ Літопис УПА. Українська головна визвольна рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. – Торонто; Львів: Вид-во «Літопису УПА», 2001. – Кн. 4. – С. 35; Українська головна визвольна рада: Матеріали конференції, присвяченої 50-річчю створення. – К.: Укр. республ. партія, 1994. – С. 77–78.

дуваного шостого пункту «Декалогу», низка інших його позицій давала своєрідний карт-бланш на таємну війну. «Не завагатимешся виконати найбільший злочин, якщо вимагатиме добро Справи», ішлося в сьомому пункті, а восьмий закликав: «Ненавистю і підступом прийматимеш ворогів Твоєї нації».

Як писав С. Мудрик, в організації зростало усвідомлення потреби творення спеціального підрозділу з «підготованих людей, що могли б паралізувати ворожі пляни» з агентурно-оперативної діяльності¹. Наприкінці 1930-х рр. з'являється нова форма спеціального підрозділу в ОУН. У лютому 1939 р. мережу підпілля в Західній Україні очолив М. Тураш (Трабовський), який висунув завдання активізації як нелегальної, так і пропагандистської діяльності націоналістів. Утворюється замість розгромленої польськими спецслужбами нова крайова ексекютива (КЕ) ОУН. У її складі вперше заснували референтуру Служби безпеки (СБ) під проводом Б. Рибчука.

Дальша діяльність СБ була пов'язана з організаційним розколом в ОУН. Передумови до нього накопичувалися ще з першої половини 1930-х рр., коли КЕ ОУН всупереч вказівкам Є. Коновальця все більше схилилася до самостійної тактики, основаної на екстремальних діях. Ув'язнення верхівки галицького підпілля на чолі з С. Бандерою та близько 150 функціонерів підпілля в краї лише віддалили організаційне оформлення тенденції розпаду на два центри – крайовий та закордонний.

Відкрите протистояння між ПУН та КЕ ОУН виникло у 1938–1939 рр. з приводу надання збройної допомоги Карпатській Україні. Не бажаючи псувати стосунки із союзною Німеччині Угорщиною, А. Мельник (який очолив ПУН після загибелі 23 травня 1938 р. Є. Коновальця) заборонив членам організації втручатися у воєнний конфлікт, і група членів ОУН взяла у ньому участь без санкції Проводу².

Із крахом Польщі 1939 р. молоді лідери-радикали опинилися на свободі. Кризові явища в організації знову виринули на поверхню. «ОУН була одночасно армією у підпіллі та політичним рухом-партією, – писав відомий історик і політолог І. Лисяк-Рудницький, – проте націоналізмові не пощастило гармонійно сполучити ці

¹ Мечник С. У боротьбі проти московської агентури. – С. 13.

² Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Т. 1. – С. 567; Брицький П.П. Україна у Другій світовій... – С. 80.

два аспекти своєї діяльності... Багатьом націоналістам важко було розрізнити тактику і методи, стосовані супроти окупантського режиму та українських політичних супротивників. Морально-політичний капітал, здобутий проти зовнішнього ворога, ставав засобом у змаганні до гегемонії над власним громадянством, внутрішньо-політичні мотиви свідомо або несвідомо впливали на революційну стратегію ОУН»¹.

Хоча II Великий збір ОУН у Римі (серпень 1939 р.) одноголосно обрав А. Мельника головою ПУН, радикальне угруповання С. Бандери визнало неправомірними рішення форуму, оскільки на ньому були представлені майже винятково діячі еміграційних кіл націоналістів.

Тим часом у словацькому містечку Піщани Р. Ярі зібрав близько 100 прихильників С. Бандери й проробляв деталі розколу. В січні 1940 р. у Римі відбулася зустріч А. Мельника з С. Бандерою та крайовим провідником В. Тимчієм (Лопатинським). Голова ПУН відхилив вимоги про усунення зі складу Проводу О. Сеника, Я. Барановського, включення до нього представників молодіжно-радикального крила. На думку А. Мельника, на поточний момент активізація нелегальної роботи в регіоні була б передчасною, хоча С. Бандера вважав її доцільною без огляду на зовнішні умови та наявність союзників².

9–10 лютого 1940 р. у Кракові конференція прихильників С. Бандери проголосила створення Революційного проводу ОУН, що пізніше оформилася як революційна ОУН або ОУН самостійників-державників (ОУН С. Бандери, або ОУН(Б)). Водночас на таємному засіданні створюється Служба безпеки Проводу на чолі з М. Лебедем та його заступником М. Арсеничем (Михайлом). З березня 1941 р. Михайло стає керівником СБ.

На думку М. Арсенича, необхідно було творити «схему будови референтури СБ і план праці на взір державних таємних служб, допасовану до вимог нашої боротьби»³. «Кожен член підпільної організації, – казав шеф референтури СБ, – повинен розуміти потребу власних органів цієї служби, бо коли ми її не розбудуємо, то будемо вічно сліпі, мов котенята, а вишколені ворожі провокатори

¹ Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. – Мюнхен: Сучасність, 1973. – С. 242.

² Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів. – С. 127–128.

³ Мечник С. Початок невідомого. – С. 26–27.

водитимуть нас за ніс і постійно винишуватимуть. Ми мусимо знайти ворога й його плани... Наша Служба безпеки з метою розкривати ворожі плани й паралізувати їх та ліквідувати агентів має серед своїх членів чесних і відважних патріотів, які мусять бути прикладом чесноти і справедливості для інших»¹.

На новий спецпідрозділ одразу ж покладається завдання знищення лідерів мельниківської частини ОУН. Конфлікт в ОУН набирав дедалі гострих форм. 6–7 квітня 1940 р. А. Мельник повідомив листами С. Бандеру та Я. Стецька: «Ставлю Вас перед Головним Революційним Трибуналом ОУН». Однак «диверсантів» (як іменували бандерівців конкуренти) це не зупинило. 10 липня 1940 р. широка нарада активу підпілля Західної України висловила за передачу С. Бандері керівництва організаційними справами ОУН і керма Революційного проводу. У відповідь 27 квітня 1940 р. Головний революційний трибунал ОУН вивів С. Бандеру з лав організації².

Протистояння між фактично відокремленими організаціями націоналістів відбувалося в жорсткій формі, і СБ бандерівців відіграла тут провідну роль. «Тільки одне, кровожадне крило засліплених фанатиків, – викривав опонентів-бандерівців З. Книш, – перло до безоглядного й на велику шалю братовбивства. Більшість їх гуртувалася довкола служби безпеки»³.

Захоплені мельниківцями документи ОУН(Б) засвідчили, що її СБ негласно стежила за близьким соратником А. Мельника, керівником розвідки його Проводу, шефом мельниківського підпілля на окупованих Німеччиною польських землях Р. Сушком (Сичом) «при допомозі спеціальних шпигів-агентів»⁴.

Відповідно СБ бандерівців підготувала «Записку в справі подолання внутріорганізаційної кризи в ОУН». У ній, посилаючись на документи СБ, лідери ОУН(М) звинувачувалися у співробітництві з польською поліцією та НКВС. Висувалися завдання «переведення строгої ізоляції небезпечного в організації елемента», «безоглядної чистки від шкідливих і непевних елементів». 10 листопада 1940 р. Революційний провід видає «Постанову в справі диверсії полковника А. Мельника». У ній в категоричній формі вимагалось припинити виступати від імені ОУН і попереджалось, що «кожне відхи-

¹ Мечник С. У боротьбі проти московської агентури. – С. 47–48.

² Біла книга ОУН. – С. 6; Непогасний огонь віри. – С. 666–671.

³ Книш З. В сутінках зради. – С. 628.

⁴ Біла книга ОУН. – С. 19.

лення від цієї перестороги Організація поборюватиме як диверсію». Більше того, «Політичні настанови» бандерівців зараховували до політичних сил, яких треба «поборювати», ще й еміграційні організації українських соціалістів-революціонерів, соціал-демократів, Державний центр УНР в екзилі, Українське націонал-демократичне об'єднання, гетьманців-державників, клерикальні організації¹.

Відповідні завдання отримували і територіальні референтури СБ ОУН(Б). Як засвідчив тодішній референт СБ Берлінського крайового проводу Г. Пришляк (Вайс), навесні 1941 р. йому було доручено протидіяти впливу мельниківців на еміграційні політичні організації². До червня 1941 р., за свідченням І. Бісаги, колишнього ад'ютанта Р. Сушка, у протиборстві двох гілок ОУН загинуло близько 400 мельниківців та майже 200 бандерівців³.

Керівники ОУН поінформували високих німецьких чиновників про готовність СБ співпрацювати з відповідними німецькими органами⁴.

Причиною жорсткого характеру дій СБ ОУН(Б) проти вчорашніх соратників були й особисті якості її керівників. З. Книш згадує, як став свідком допиту М. Лебедем людини, підозрюваної у співробітництві з поляками до 1939 р. Коли тригодинний допит не дав підтвержень цьому, З. Книш запропонував відпустити підслідного. «Неможливо, – відповів М. Лебедь, – раз ми його арештували, мусимо довести діло до кінця... Не така-то легка справа була в тих роках вирватися з рук Лебеда»⁵.

За словами функціонера ОУН В. Дячука-Чижевського, той же М. Арсенич зовні справляв враження дуже ввічливої, м'якої людини з постійною посмішкою на обличчі. Однак у справах своєї службової компетенції – жорстокий, упертий, мстивий, за дрібною підозрою вживає суворох заходів, віддаючи перевагу знищенню людини⁶.

Таким чином, у перше десятиліття існування ОУН у її складі виникає низка підрозділів спеціального призначення (УВО як тимчасовий бойовий компонент, контрольно-розвідочна референтура,

¹ Біла книга ОУН. – С. 20; Причинки до суспільного мислення. – С. 36, 47.

² ДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 9111. – Т. 1. – Арк. 19.

³ Ржезач Т., Цуркан В. Разыскиваются... – С. 120.

⁴ ДА СБУ. – Ф. 26. – Оп. 2. – Спр. 1. – Т. 1. – Арк. 62.

⁵ Книш З. Перед походом на Схід. – С. 167.

⁶ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 6. – Арк. 15.

розвідувальний відділ Військового штабу, Служба безпеки крайової езекутиви). При цьому, приділяючи суттєву увагу організації спеціальної діяльності, лідери ОУН ще не ставили на теоретичному рівні питання про місце і роль спецслужб у структурі Української держави.

Відчутну активність виявляє розвідка націоналістів, важливими об'єктами спрямувань якої стають СРСР та інші потенційні противники Німеччини. Поглиблюється співробітництво з нею в галузі постачання інформації, підготовки розвідувально-диверсійних кадрів. Водночас ОУН намагається подолати однобічну залежність у розвідувальній сфері від Німеччини та намагається встановити ділові стосунки зі спецслужбами інших держав. Вдосконалюється розвідувальне супроводження бойових заходів підпілля.

Більше уваги приділяється контррозвідувальному захисту, де застосовуються активні заходи з формування власних позицій у спецслужбах Польщі. Поліпшуються правила конспірації спеціальної перевірки молодого поповнення, поширюється навчально-методична література. Однак контррозвідувальне забезпечення підпілля в цілому залишалося на незадовільному рівні, про що переконливо свідчила ліквідація Є. Коновальця співробітником радянської розвідки П. Судоплатовим.

Виникають органи внутрішнього судочинства, спрямовані на захист порядку й організованості всередині ОУН.

З розколом ОУН створюється Служба безпеки бандерівської фракції. У ході жорсткого протиборства з мельниківцями виокремлюється такий напрям її подальшої діяльності, як протидія конкуруючим гілкам у націоналістичному русі.

Проте першим серйозним випробуванням спецпідрозділів ОУН(Б) стає двобій зі спецслужбами Радянського Союзу на землях Західної України у 1939–1941 рр.

2.3. Розвідувально-підривні та контррозвідувальні заходи підпілля ОУН(Б) у Західній Україні (1939–1941)

Возз'єднання Східної Галичини, Західної Волині, Північної Буковини та Південної Бессарабії з рештою етнічних українських земель у складі Української РСР, яке відбулося у 1939–1940 рр., носило об'єктивно-прогресивний характер, заклало історичні пе-

редумови для соборності українських земель. Склалися умови для індустріалізації цього аграрно-сировинного регіону Польщі, розгорталися соціальні програми (зокрема, безкоштовна система освіти й охорони здоров'я), відкривалися українські школи та вищі заклади освіти. Разом з тим на західноукраїнський регіон одразу ж була перенесена вже відпрацьована в радянській Україні та інших республіках СРСР модель тоталітарної політики сталінізму.

Здійснювалася тотальна націоналізація промисловості й фінансової сфери, ліквідувався плюралізм форм власності, прискореними темпами, ігноруючи традиційний аграрний уклад, проводилася колективізація сільських господарств (до кінця 1940 р. колгоспами було охоплено 21,3 тис. господарств). Таємна постанова уряду СРСР № 34 від 6 січня 1941 р. передбачала примусове переселення з регіону 60 тис. селянських родин на Схід¹.

Ліквідувалися багатопартійність (до 1939 р. у регіоні працювало 92 партії та громадсько-політичні об'єднання), товариство «Прогрес», інші національно-культурні осередки, кооперативні, страхові, національно-спортивні масові організації.

Починаються масові позаконні репресії, які спочатку були скеровані, насамперед, проти «соціально ворожих елементів» з числа заможних верств населення та учасників національно-політичних об'єднань (у вересні–грудні 1939 р. до судів передається 10,2 тис. справ на осіб цих категорій) і поступово набули масового характеру (депортації, ув'язнення тощо). До січня 1941 р. населення регіону зменшилося на 400 тис. осіб. Лише за звинуваченням у причетності до ОУН заарештували впродовж 1940 р. понад 35 тис. громадян. У цілому, за підрахунками істориків, на ЗУЗ було репресовано в 3–4 рази більше громадян, ніж за цей період у німецькій зоні окупації, населення якої було вдвічі більшим. Приблизно кожний десятий засуджений отримав вищу міру покарання².

Апофеозом терору стало знищення майже 15 тис. в'язнів у ході чистки місць позбавлення волі у перші дні радянсько-німецької

¹Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. Західні землі України. – С. 135–139; Андрухів І. Большевицькі репресії на теренах Західної України: 1939–1941 р. // Розбудова держави. – 1995. – № 12. – С. 48–50; Шуляк І. Героїзм чи бандитизм в історії України // Розбудова держави. – 1995. – № 12. – С. 6.

²Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. Західні землі України. – С. 140–141.

війни¹. Ця жахлива подія шокувала населення регіону. Як писала про ці події у листі до Президії Верховної Ради СРСР (10 липня 1971 р.) зв'язкова Р. Шухевича, політв'язень Г. Дідик, «таке не забувається ніколи, таке карбується на серці і передається поколіннями»².

«Радянізація західних областей УРСР, – підкреслюється у проміжних висновках робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН та УПА, – яка супроводжувалася жахливими репресіями, перетворила обидві ОУН на непримиренних ворогів радянської влади»³.

Щоб краще зрозуміти настрої підпільників ОУН, наведемо вислів чекістів про поведінку засуджених на «процесі 59-ти» у Львові (січень 1941 р.): «Більшість засуджених як на попередньому, так і судовому слідстві визнавали себе винними й не каюлися, а навпаки, заявляли у суді, що були і залишаються непримиренними ворогами Радянської влади і у подальшому, якщо надасться можливість, за будь-яких умов будуть вести боротьбу проти Радянської влади»⁴.

Процес радянізації Західної України, суспільно-економічні та ідейно-духовні перетворення нової влади, котрі здійснювалися командно-адміністративними засобами із застосуванням масових позазаконних репресій, призвели до розбудови широкого антиурядового націоналістичного підпілля, яке докладало зусиль для повалення збройним шляхом радянського апарату управління й дальшого створення національної держави. Помітне місце у протиборотві з радянською стороною відводилося спеціальним підрозділам ОУН.

Перший фактор оперативної обстановки, що визначала завдання та характер роботи таких підрозділів, полягав у виникненні на землях Західної України потужної системи радянських органів та військ внутрішніх справ і державної безпеки, розгортанні ними оперативно-розшукової та оперативно-бойової діяльності, спрямованої проти нелегальної мережі ОУН(Б) та її антиурядової активності.

¹ Див.: Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. – Львів: Просвіта, 1993. – Кн. 1. – С. 64–101.

² Літопис УПА. – Торонто: Вид-во «Літопису УПА», 1989. – Т. 12. – С. 136.

³ Кульчицький С.В. Історичний висновок про діяльність ОУН-УПА // Сучасність. – 2001. – № 2. – С. 57.

⁴ Архів УСБУ у Львівській обл. – Спр. П-22753. – Т. 8. – Арк. 425.

Організаційні ядра органів держбезпеки для Західної України почали формуватися відповідно до наказу № 001064 наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берія від 8 вересня 1939 р. у рамках оперативного забезпечення військових дій проти Польщі, що розпочалися 17 вересня. Перед наркомами внутрішніх справ Білоруської та Української РСР (комісар держбезпеки 3-го рангу І. Серов призначений на цю посаду 2 вересня) ставилося завдання створити дев'ять оперативних (оперативно-чекістських) груп зі співробітників республіканських наркоматів, прикордонних військ та прикомандированого з інших регіонів СРСР оперативного складу. Зокрема, НКВС УРСР зобов'язувався створити на території Київського військового округу п'ять груп з 50–70 чекістів. Кожна з них отримувала по одному батальйону (300 багнетів) зі складу Київського округу прикордонних військ НКВС СРСР. У Києві сформовано чотири групи (п'ята – у стадії формування), які поділялися на територіальні підгрупи по 7–12 оперпрацівників¹.

Варто підкреслити, що контингент оперативної зацікавленості по лінії боротьби з націоналістичним рухом визначався задовго до приходу в регіон радянських військ. Ще у 1925–1931 рр. Іноземний відділ ДПУ УСРР на випадок перенесення бойових дій на територію суміжних європейських держав підготував органам військової контррозвідки списки «української контрреволюційної еміграції різних політичних забарвлень у Польщі, Румунії та інших державах»². Функціональні обов'язки опергруп визначала директива Л. Берії № 720 від 15 вересня 1939 р. Вони повинні були відповідно до просування Червоної армії формувати територіальні органи НКВС, «придушувати контрреволюцію».

Серед інших завдань з протидії націоналістичному підпіллю можна виокремити такі: захоплення архівів жандармерії, філій 2-го відділу Генштабу (в яких зберігалася інформація щодо підпілля ОУН та його учасників); арешти функціонерів політичних об'єднань, включаючи ОУН; розгортання оперативно-слідчої діяльності у місцях позбавлення волі з метою виявлення організацій і осіб, що плекають наміри проведення диверсійно-терористичної, повстанської, саботажної діяльності; формування агентурно-інфор-

¹ Ілюшин І., Пшенніков О. Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України (вересень–жовтень 1939 р.) // З архівів ВУЧК... – С. 424–426; Вихристенко В.І. Спецслужби в геноциді України. – Одеса: Маяк, 2002. – С. 16–17.

² ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 298. – Арк. 1.

маційної мережі з широким залученням різних верств населення, державних установ, закладів соціально-культурної сфери. Наказ НКВС УРСР № 001353 від 5 листопада 1939 р. відносив «найшвидше очищення західних областей України від ворожих елементів» до числа пріоритетних завдань українських чекістів. Тільки у Львові до 3 жовтня 1939 р. було притягнуто до негласного співробітництва 241 особу¹.

Першочергової ваги набувало захоплення архівів державних установ, розвідки та контррозвідки, поліції, що надавало у розпорядження НКВС відомості про український націоналістичний рух. Серед заарештованих до 1 жовтня 3914 осіб 2539 становили кадрові і негласні співробітники зазначених структур².

На базі опергруп відповідно до наказів наркома внутрішніх справ НКВС УРСР № 001359 від 6 грудня та № 00208 від 25 грудня 1939 р. створюються обласні управління НКВС у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Станіславській, Тернопільській областях, із серпня 1940 р. – у Чернівецькій області. У лютому 1941 р., у зв'язку зі створенням Наркомату державної безпеки, з'являються і його обласні управління. Для їх посилення в регіон відряджаються 726 оперпрацівників та 600 випускників відомчих навчальних закладів. Станом на 1 червня 1941 р. у територіальних органах НКВС на ЗУЗ знаходилося 765 співробітників, прикомандированих з інших областей УРСР³.

За декілька місяців до походу радянських військ у Західну Україну вживаються заходи з інтенсифікації протиборства із закордонними центрами ОУН. Як доповідав 10 лютого 1939 р. начальнику 5-го відділу (зовнішня розвідка) ГУДБ СРСР Деканозову заступник наркома внутрішніх справ УРСР А. Кобулов, українські чекісти приступили до ретельного підбору оперативних джерел для розробки закордонних націоналістичних центрів. Затверджена наказом НКВС СРСР № 0064 від 28 березня 1941 р. інструкція щодо закордонної роботи розвідувальних підрозділів республіканських НКДБ та УНКДБ спрямовувала до оперативної розробки націоналістич-

¹ Из истории оперативной деятельности органов государственной безопасности СССР в предвоенные годы (октябрь 1938 – июнь 1941 г.): Сб. док. – М., 1962. – С. 362; ДА СБУ. – Ф. 16. – Оп.32. – Спр. 43. – Арк. 134.

² Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне: Сб. док. и материалов. – М., 1985. – Т. 1. – С. 89–90.

³ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. – С. 119–120; Из истории оперативной деятельности... – С. 384.

них організацій за межами СРСР, створення власних агентурних позицій в їхньому середовищі. Завдання протидії закордонним центрам ОУН входить до компетенції п'ятих відділів УДБ НКВС-УНКВС¹.

За наказом НКВС СРСР № 001121 від 20 вересня 1939 р. створюються Білоруський та Український прикордонні округи, які з 15 жовтня взяли під охорону державний кордон. У складі Українського округу Прикордонних військ (ПВ) діяло 9 загонів (№ 90–97), для їх підсилення було перекинато 6-й Львівський, 3-й, 16-й мотострілецький та 21-й кавалерійський полки оперативних військ, авіаескадрилью НКВС (на українському та білоруському відтинках кордону зосереджується до 47 % ПВ західної частини СРСР). Тільки у 1940 р. відбулося 95 бойових сутичок між ПВ та боївками ОУН (було вбито 82, поранено 41, захоплено 387 повстанців, однак 111 прорвалося в УРСР, а 417 – за кордон)².

На прикордонників покладається, зокрема, перекриття каналів зв'язку між підпіллям в Україні та його керівними закордонними центрами, перетинання кордону збройними формуваннями ОУН. Відпрацьовується механізм чекістсько-військових (оперативно-військових) операцій, коли сили внутрішніх або прикордонних військ у взаємодії з оперативним складом знищували або захоплювали підпільників, ліквідували окремі їх групи або територіальні проводи.

Активізується застосування розвідувальних підрозділів ПВ, система яких уніфікується у 1938–1940 рр. Збільшуються штати у прикордонних округах, загонах і комендатурах. В Українському окрузі на кордоні з Німеччиною створюється 62 розвідувальні пости ПВ по 2–3 офіцери у кожному), вдосконалюється їхня взаємодія з територіальними органами НКВС-НКДБ, розширюється агентурна мережа.

Як зазначалося в орієнтуванні І. Серова начальника УНКВС Західної України № 26/СН 1940 р., ретельна перевірка оунівцями своїх лав, знання ними прийомів конспірації вимагає вдосконалення методів оперативно-розшукової діяльності. Першочерго-

¹ Из истории оперативной деятельности... – С. 313.

² Там само. – С. 279, 393–396; Боевой путь советских пограничных войск... – С. 117; Дозорные западных рубежей. – К.: Политиздат Украины, 1984. – С. 65; Калиниченко О.Н. Боевая и политическая деятельность пограничных войск на территории Украинской ССР в период Великой Отечественной войны: Автореф. дисс. канд. истор. наук. – К.: Ин-т истории АН УССР, 1980. – С. 13.

вим завданням є просування радянської агентури до керівних ланок і закордонних центрів ОУН. Оперативно-службова діяльність органів держбезпеки спиралася на агентурно-інформаційний апарат, який до 1 січня 1941 р. нараховував у регіоні 22 тис. учасників¹.

Другим фактором оперативної обстановки було те, що антирадянський рух опору діяв в атмосфері початку Другої світової війни, напередодні війни між нацистською Німеччиною та СРСР, з якою лідери націоналістів пов'язували історичний шанс на повалення сталінізму й відновлення державної самостійності та соборності українських земель. Згадані обставини обумовлювали завдання співробітництва в розвідувально-підривній сфері між спецпідрозділами ОУН та спецслужбами III рейху, призводили до створення відповідних підрозділів з числа націоналістів у складі силових структур Німеччини, відпрацювання ними у передвоєнний період заходів з оперативного забезпечення діяльності ОУН на території України в ході бойових дій.

З кінця 1930-х рр. спецслужби III рейху активізують роботу у контексті майбутнього нападу на СРСР. Не останнє місце відводилося підготовці сприятливих умов на потенційному театрі військових дій через використання таємних методів боротьби. У 1935–1938 рр. відбувається закріплення основних положень розвідувально-підривної стратегії («тотальної війни») нацистської Німеччини. Зокрема, директива Верховного головнокомандування від 7 березня 1938 р. важливу роль у забезпеченні бойових дій відводила «невійськовим засобам боротьби», масштабним заходам з «внутрішнього розкладу ворожого народу» без «отримання вирішальної перемоги над його збройними силами». Рекомендувалося активно використовувати «націоналістичні і сепаратистські процеси». У вересні 1939 р. створюється Головне управління імперської безпеки (РСХА) з Управлінням зовнішньої розвідки. Абвер з жовтня 1939 р. розгортає вздовж кордонів з СРСР мережу розвідорганів, половина з яких знаходилася на українському відтинку. У травні–червні 1941 р. під Варшавою розміщується «Штаб Валлі» – орган координації розвідувально-підривної роботи проти СРСР з початком війни².

¹ ДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 11. – Спр. 20. – Арк. 17.

² История советских органов государственной безопасности. – М., 1980. – С. 170; Вронська Т.В. Україна в полі зору регіональних підрозділів абверу... – С. 113–115.

За свідченням тодішнього заступника начальника 2-го відділу абверу (підривна робота) Е. Штольце, у 1938 р. шеф абверу Ф. Канаріс видає вказівку переключити агентуру з українських націоналістів на роботу проти СРСР. Як оповів на Нюрнберзькому міжнародному трибуналі заступник Канаріса генерал-майор Лахузен, у вересні 1939 р. на штабній нараді у вагоні А. Гітлера абверу було доручено готувати антирадянський повстанський рух у Галичині. Агентуру з числа членів ОУН використовувала напередодні війни і союзна Німеччині Угорщина¹.

В якості третього фактору оперативної обстановки, на нашу думку, слід розглядати наявність у регіоні польського озброєного націоналістичного підпілля, яке ставило за мету боротьбу не тільки з радянською стороною, а й утримання у разі перемоги західноукраїнських земель під польським контролем.

У вересні 1939 р. командувач польських збройних сил маршал Е. Ридз-Смігли доручив створити підпільну військову організацію. 22 вересня генерал М. Янушайтіс заснував на ЗУЗ нелегальну Польську організацію боротьби за волю. Командир корпусу прикордонної охорони генерал В. Орлік-Рюкеман доручає начальнику розвідки корпусу майору Б. Студзінському розгорнути підпільну мережу «Захисники Польщі». Основною ж структурою таємної боротьби за польську державність стає заснований 13 листопада 1939 р. у Парижі Союз збройної боротьби (СЗБ) як складової збройних сил Польщі. Безпосередньо на ЗУЗ діяли чотири територіальні округи, що створювали Регіон № 3 СЗБ. У складі СЗБ був 2-й розвідувальний відділ, підпілля мало достатньо підготовлених офіцерів армії та спецслужб довоєнної Польщі. Існувала низка інших підпільних організацій антирадянсько-націоналістичної спрямованості – кресові батальйони, Армія Великої Польщі, Революційний союз незалежності і волі тощо. Як правило, підпільні організації мали розвідувальні структури².

Нарешті, четвертим фактором оперативної обстановки було те, що на ЗУЗ існувала нелегальна мережа конкурентів (противників) ОУН(Б) по націоналістичному руху – насамперед, осередків ОУН А. Мельника, з якими у бандерівців тривало гостре протиборство. Мельниківці також мали підрозділи спецпризначення, куратором

¹ Нюрнберзький процес над головними військовими преступниками... – М., Госполитиздат, 1958. – Т. 2. – С. 644; Из истории оперативной деятельности... – С. 393.

² Польське підпілля. 1939–1941. – С. 29–34, 46–48, 288, 290, 676, 682; Ілюшин І.І. Протистояння УПА і АК... – С. 257–258.

яких виступав Р. Сушко. Розвідувальна та військова референтури Краківського центру ПУН (керівники, відповідно, Я. Гайвас та С. Сулятицький) вживали заходів до розгортання у регіоні підпільної мережі, запровадження розвідників, підтримували ділові зв'язки зі спецслужбами Німеччини. За свідченням заарештованого НКВС 26 квітня 1941 р. заступника Краківської КЕ ОУН(М) О. Куца, у відповідь на терор бандерівців вирішено ліквідувати лідерів противника (у тому числі С. Бандери, шефів СБ М. Лебедя та розвідки І. Равлика).

Стратегічною метою українського руху опору на той момент була підготовка широкого збройного виступу (повстання) з метою повалення радянської влади й відновлення Української держави. Донині дискусійним залишається питання про орієнтовану дату початку відкритого виступу. У свідченнях функціонерів підпілля на допитах у радянських органах держбезпеки та в літературі з історії ОУН наводяться різні дати: середина травня, кінець літа або осінь 1940 р., переддень або початок війни між Німеччиною та СРСР. На нашу думку, це можна пояснити кількома обставинами: корегування терміну Проводом ОУН залежно від ступеня готовності виступу, перенесення його внаслідок оперативно-військових ударів радянської сторони, необхідністю синхронізації власних планів з планами німецького військового командування. Як уявляється, базовим чинником визначення дати виступу з огляду на військово-стратегічні мотиви все ж таки був початок німецько-радянської війни або її переддень (диверсійно-терористичні акції для підриву боєздатності Червоної армії).

Про спрямованість планів підпілля свідчить той факт, що вже у грудні 1939 р. НКВС викрив підготовку збройного повстання в регіоні. Для його зриву провели першу оперативно-військову операцію, заарештували понад 900 осіб за підозрою у причетності до ОУН¹.

На період підготовки масштабного збройного виступу головними завданнями ставали розбудова нелегальної мережі підпілля та створення позицій ОУН в офіційних установах, розгортання антирадянської пропаганди, розвідувальна робота та контррозвідувальний захист осередків руху опору, диверсійно-терористична діяльність і формування бойових повстанських загонів.

¹ Бурдин Л.С., Хамазюк И.В. Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов – С. 44; Андрухів І. Спроби збройного повстання ОУН на західноукраїнських землях (грудень 1939 – грудень 1940 рр.) // Галичина. – 2001. – № 7. – С. 84–87.

Головним координаційним органом повстансько-підпільної боротьби став Краківський центр (провід) ОУН, котрий за тих історичних умов фактично перетворився на керівний орган ОУН у цілому. 10 березня 1940 р. він виокремлює зі свого складу Повстанський штаб на чолі з Д. Грицаєм (Перебийнісом) для керівництва підготовкою збройного виступу. Розвідку штабу очолив М. Лебедь. Передбачалося відкриття філій штабу в Галичині та на Волині, збирання впродовж двох місяців інформації про реальні можливості підпілля на ЗУЗ, настрої населення, радянські оперативновійськові сили, польські та єврейські організації в регіоні¹.

Для розбудови повстансько-підпільної мережі штаб перекидає через кордон до Галичини і Волині близько 60 досвідчених організаторів, у тому числі з питань розвідувальної діяльності. Краківський центр та німецька таємна поліція гестапо в особі її представника Янди домовилися про безперешкодний перехід емісарських груп з генерал-губернаторства до Західної України. Перша група на чолі з В. Тимчієм попрямувала до краю наприкінці лютого, друга (40 осіб) на початку березня пішла на Волинь, третя 12 березня — до Львова. 24 березня на конспіративній квартирі по львівській вулиці Бема, 20, на нелегальній нараді створюється крайовий повстанський штаб на чолі з В. Гринівим (після його арешту — Д. Мироном).

Частина емісарів загинула або була затримана прикордонниками, при спробі захоплення підірвався гранатою і сам В. Тимчій. Для посилення фахового рівня розвідки КЕ С. Бандера направляє свого особистого представника М. Думанського. До кінця 1939 р. утворюється крайова ексекютива (КЕ) ОУН у Львові — центр підпілля регіону, яку очолив Д. Мирон (Орлик). З приєднанням Північної Буковини та Південної Бессарабії КЕ стає керівним органом підпілля на всіх західноукраїнських землях.

Крайовій підпорядковувалися окружні ексекютиви (пізніше територіальні органи підпілля почали іменуватися проводами) у Львові, Станіславі, Дрогобичі, Тернополі, Луцьку (існують згадки і про окружні органи ОУН в Стрию та Коломиї). Окружні проводи об'єднували по 3–5 надрайонні, надрайонні — по 3–5 районні ексекютиви (проводи), котрі, у свою чергу, поділялися на підрайонні. До складу окружного — районного проводу входили провідник, начальник повстанського штабу, інструктор військового навчання,

¹ ДА СБУ. — Ф. 11. — Спр. 7448. — Арк. 76.

референти – з розвідки, безпеки, зв'язку, пропаганди, роботи з молоддю.

Підрайонні ланки включали по 4–5 станичних організацій (в населених пунктах). На ці організації покладалися, зокрема, завдання підтримки мобілізаційної готовності 40–70 учасників майбутнього повстання, здобуття зброї, організація військової підготовки та збір розвідувальної інформації. Найнижчою ланкою були «звена» по 3–5 підпільників. У кожному населеному пункті передбачалося мати розвідника. При підпіллі існував молодіжний резерв («Юнацтво») та окрема жіноча сітка. Як свідчили вилучені НКВС УРСР документи заступника шефа референтури зв'язку КЕ Марти Грицай, до вересня 1940 р. рух опору в регіоні нараховував близько 5,5 тис. активних членів, майже 14 тис. симпатиків. У 1939 – червні 1941 р. радянською стороною було конфісковано під час антиповстанських операцій 7 гармат, 200 кулеметів, 18 тис. гвинтівок, 7 тис. гранат¹.

Референтурою СБ Краківського центру керував (за сумісництвом) М. Лебедь (Чорт), розвідки – В. Тимчій. Референтури розвідки (перший керівник – співробітник Львівського ветеринарного інституту М. Матвійчук (Лук)) та СБ існували й у складі КЕ у Львові².

Референтура розвідки КЕ складалася зі спеціалізованих підрозділів. Відділ політичної розвідки вивчав адміністративні, партійні та комсомольські органи, інші легітимні установи, настрої населення, виявляв активістів серед місцевого населення. Відділ військової розвідки збирав відомості про Червону армію та правоохоронні органи. Пріоритетною вважалася інформація про дислокацію та бойові можливості бронетанкових, артилерійських, авіаційних частин, аеродроми, засоби протиповітряної оборони, склади озброєнь, залізниці та засоби зв'язку, мобілізаційну систему. Бралися на облік співробітники органів НКВС, вивчалися їх особисті якості, реєструвалися члени їхніх сімей, складалися плани приміщень правоохоронних органів, переліки номерів службових автомобілів. Вивчалася середовище мельниківського та польського націоналістичного підпілля³.

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 3. – Арк. 144–148; Спр. 396. – Арк. 36; Спр. 490. – Арк. 80–83.

² ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 490. – Арк. 76; Архів УСБУ у Львівській обл. – Спр. П-22753. – Т. 8. – Арк. 288.

³ ДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 9111. – Т. 1. – Арк. 20; Ф. 13. – Спр. 490. – Арк. 83; Архів УСБУ у Львівській обл. – Спр. П-33843. – Т. 2. – Арк. 210–211.

Збір інформації з наголосом на радянський військовий потенціал у регіоні активізується за вказівкою абверу з літа 1940 р. Про характер та змістовність зібраних ОУН розвідданих свідчать вилучені при переході кордону у жовтні того ж року у групи емісарів Данилківа схеми і плани Львова, Дрогобича, Самбора та інших міст із позначенням дислокації військових частин, аеродромів, залізничних вузлів, шосе, нафтосховищ тощо.

Директиви Проводу бандерівської ОУН вимагали енергійно просувати розвідників на роботу до офіційних закладів, у тому числі на керівну роботу для збору інформації, здобуття бланків документів та іншого сприяння підпіллю. Особлива роль у розвідувально-інформаційній роботі відводилася «Юнацтву». Осередки молодіжного резерву існували у всіх школах Львова, в одній із шкіл Коломиї половина учнів перебувала в «юнаках». Їх навчали методів збору інформації, конспірації, вони становили більшість персоналу конспіративних ліній зв'язку¹.

Розвідувальна робота спиралася на розгалужену мережу інформаторів. Як правило, розвідувальні референтури територіальних провідів мали на зв'язку 5–20 резидентів з найбільш підготовлених підпільників. Резиденти вербували інформаторів з-поміж населення, узагальнювали інформацію та передавали її конспіративними лініями зв'язку по вертикалі. За словами Г. Пришляка, ним особисто було запроваджено у Львові чотири резидентури (понад 20 розвідників), придбано 5 явочних квартир. Як засвідчив заарештований НКВС у березні 1940 р. М. Матвійчук, зібрана в регіоні інформація узагальнювалася і передавалася до Краківського центру, і далі – німецьким спецслужбам².

У доповідній записці І. Серова до Л. Берія (2 жовтня 1940 р.) ішлося, що ОУН з Галичини докладає зусиль до налагодження розвідки на сході України та в Києві. Д. Мирон, зазначалося у документі, використовує для створення позицій ОУН у столиці республіки сина відомого письменника Юрія Стефаніка та учня академіка А. Кримського Омеляна Пріцака³. Розвідники ОУН були знешкоджені у Вінницькій, Житомирській, Київській областях. Розвідувально-підпільна діяльність націоналістичного підпілля ко-

¹ Советские органы госбезопасности в Великой Отечественной... – Т. 1. – С. 435; Из истории оперативной деятельности... – С. 350–351.

² ДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 9111. – Т. 1. – Арк. 20; Архів УСБУ у Львівській обл. – Спр. П-22753. – Т. 1. – Арк. 4.

³ Див. докладніше: ДА СБУ. – Ф. 2. – Оп.12. – Спр. 6.

ординовалася з процесом підготовки Німеччини до війни з СРСР. III рейх розглядався як провідний союзник, чиї військові успіхи створять передумову для побудови УССД. У липні 1940 р. С. Бандера видає вказівку підпіллю, вилучену в його кур'єра Є. Стибайла, про збір розвідінформації в різних регіонах України та в Литві, про збройні сили, залізничний, автомобільний транспорт для передачі їх абверу в обмін на фінансову та військово-технічну підтримку¹.

Р. Ярі, виступаючи посередником між лідером ОУН(Б) і німецькою стороною, намагався лобювати інтереси націоналістів перед гітлерівськими спецслужбами. Як заявив заарештований радянськими органами держбезпеки у 1945 р. начальник 2-го відділу абверу полковник Е. Штольце, у квітні 1941 р. С. Бандера отримав 2,5 млн рейхсмарок на розвідувально-підривно роботу проти СРСР, натомість було досягнуто домовленість про використання розвідувальної мережі ОУН в інтересах німецького верховного командування².

Абвер розробив для підпілля ОУН спеціальний перелік питань з військових проблем, який передбачав вивчення військових частин різних родів військ, транспортної системи, придбання топографічних карт тощо. Референтура розвідки Краківського центру разом зі співробітниками абверу майором Туном та капітаном Гансліхтом щотижня укладала розвідувальні зведення на основі даних підпілля. Відповідні конкретні завдання відпрацьовувалися емісарами ОУН. За словами заарештованого 29 березня 1940 р. у Львові керівника мобілізаційного відділу Повстанського штабу Я. Горбового, перед переходом кордону він отримав від німецьких офіцерів список радянських аеродромів, розташування яких необхідно було уточнити³.

Німці налагоджують підготовку розвідувально-диверсійних кадрів із членів ОУН. Її здійснювала заснована наприкінці 1939 р. спецкола Абверштелле-Краків під керівництвом полковника Візера, яка мала відділення з підготовки співробітників розвідки, контррозвідки та диверсантів.

У грудні 1939 р. за наказом Р. Сушка від ОУН(М) та М. Лебеда від ОУН(Б) було відібрано 115 націоналістів для навчання у спец-

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 490. – Арк. 83.

² ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 42. – Арк. 135; Ткачук А.В. Перед судом истории. – С. 36.

³ История советских органов государственной безопасности. – С. 170; Архів УСБУ у Львівській обл. – Спр. П-33283. – Арк. 10.

школі в Закопане, розташованій на віллі «Тамара» (школа офіційно функціонувала як спортивні курси). Провідними вербувальниками до школи виступали колишній офіцер УГА, полковник німецької армії А. Бізанц, Р. Сушко та функціонер ОУН Сулятинський (Сулла). Навчальним закладом керував офіцер гестапо Крігер, викладали німецькі офіцери та інструктори-оунівці. З часом на кожному з чотирьох відділень школи (одне з них – для ОУН(М)) навчалось по 100–300 курсантів. Найкращі проходили додаткову підготовку при полку спецпризначення «Бранденбург-800» в Аленцзее (як відомо, саме до цього полку були приписані розвідувально-диверсійні батальйони «Роланд» і «Нахтігаль», укомплектовані учасниками українських націоналістичних об'єднань). У першій половині дня курсанти вивчали стройову, стрілецьку справи, загальновійськові статuti німецької армії, у другій – опановували розвідувально-диверсійну справу. М. Лебедь викладав шифри та методи тайнопису. Курсанти практикувалися з виявлення антинімецьки налаштованих осіб та з розробки польського підпілля¹. Випускники працювали на відповідальних посадах в СБ ОУН принаймні до кінця 1940-х рр.

У 1940 р. Візер створює українські навчальні табори у Криниць, Дуклі, Барвиняку, Піщанах. За станом на травень 1941 р. у них навчалось 700–800 бандерівців та 120–150 мельниківців. Із початком війни частина випускників шкіл у Криниць та Закопане надійшли у розпорядження представників спецоргану абвер-2 майора Вайнца (Галичина) та капітана Вербейка (Волинь). У Кракові відкриваються курси радистів та жіночі розвідувальні курси, в Аленцзее готують диверсантів. Водночас співробітники Українського центрального комітету вели розвідувальне опитування та виявлення можливих кандидатів на навчання серед біженців із Західної України у таборах Перемишля, Холма та Бяла-Подляски. Вищий керівний склад ОУН проходив підготовку на створених заступником шефа абверу генералом Лахузенем спецкурсах під Берліном, через які пройшло до 1000 функціонерів.

Однак не можна не відзначити, що ОУН, за словами організатора референта її Проводу В. Кука (Лемеша), таємно від німців наставляла випускників спеціальних навчальних закладів, що після закидання їх на територію СРСР або у разі війни вони

¹ ДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 9079. – Т. 5. – Арк. 290; Спр. 9111. – Т. 1 – Арк. 29–30; Вронська Т.В. Україна в полі зору регіональних підрозділів абверу. – С. 114–115.

повинні зв'язуватися не з нацистами, а з місцевим підпіллям, його референтурами СБ, створювати мережу радіозв'язку на відстані до 500 км для потреб руху опору¹.

Розглянемо заходи підпілля ОУН з підготовки повстанської боротьби та його терористично-бойові акції.

У серпні 1940 р. Повстанський штаб поширює «Єдиний генеральний план» повстання (відомий ще як «Мобілізаційний план», доповнений і конкретизований в інструкції Проводу ОУН від 5 березня 1941 р.). Серед головних завдань з підготовки збройного виступу передбачалося «вивчення терену і ворога». За планом запроваджувалися військові штаби «оперативних територій», на базі яких з початком бойових дій розгорталися повстанські полки. При кожному штабі передбачався «старшина розвідки і безпеки» (куратор оперативних підрозділів). Йому підпорядковувалися:

- відділ «довіренних», тобто мережа інформаторів у населених пунктах, державних установах, на підприємствах і об'єктах транспорту;

- відділ «летючих» (3–5 осіб), котрі залежно від ситуації направлялися для додаткової розвідки об'єктів зацікавленості повстанців або на виконання інших оперативних доручень;

- відділ з вивчення повідомлень засобів масової інформації;

- відділ безпеки, до якого входили польова жандармерія, польовий суд та цензура².

З другої половини 1940 р. активізується формування озброєних загонів і груп у прикордонній смузі та у глибині регіону. Вони визначалися як для ударів по радянських тилах у разі війни, так і для організації масового повстанського руху. Лише за 20 днів жовтня ПВ НКВС було знищено 6 загонів повстанців. Зростає і кількість боївок ОУН. Так, у листопаді 1940 р. зведений загін ПВ генерала І. Петрова розбив групу Вальчика силою до 130 бійців. Поширюються спроби прориву кордону групами по 50–150 бойовиків³.

Лише з 1 січня до 15 лютого 1941 р. у Західній Україні було ліквідовано 38 груп ОУН (273 учасники), затримано 747 нелегалів,

¹ ДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 7448. – Арк. 16–17, 19; Ф. 13. – Спр. 252. – Арк. 19; Спр. 372. – Т. 42. – Арк. 135; Ф. 6. – Спр. 51895. – Т. 4. – Арк. 44.

² Там само. – Ф. 11. – Спр. 21566. – Т. 2. – Арк. 123–129; – Ф. 13. – Спр. 492. – Арк. 139.

³ Чугунов А.И. Граница накануне войны. – С. 105–106; Из истории оперативной деятельности... – С. 279–280; Боевой путь советских пограничных войск... – С. 117.

убито 82 та поранено 35 підпільників (при цьому загинуло 13 і дістало поранення 30 оперпрацівників радянських органів держбезпеки)¹. Активізація терористично-бойових виступів підпілля ОУН спостерігається у першій половині 1941 р. Якщо у січні—лютому зафіксовано 17 терактів, то у квітні того ж року підпілля провело 38 терористичних актів проти представників влади, військовослужбовців, активу, у травні — 58 (убито 57 і поранено 27 осіб)².

Підпілля в Західній Україні існувало у постійному протиборстві з радянськими силовими структурами. У березні—квітні 1940 р. УНКВС по Львівській області, реалізуючи дані оперативно-слідчих заходів, заарештувало 165 підпільників — весь керівний склад КЕ, окружного та низки нижчих проводів. Перекинутий до краю новий керівний склад КЕ та ряд інших функціонерів (107 осіб) заарештували у вересні. Черговий склад проводу підпілля вдалося нейтралізувати через занурену до лав ОУН агентуру в грудні, у ході низки оперативних заходів затримали до 1000 учасників підпілля. Арешти відбуваються і в периферійних проводах. Так, у вересні заарештовують 85 оунівців у Рівненській області, 97 — у Станіславській, упродовж квітня—травня 1941 р. — у Волинській області 214 членів ОУН. Директивами НКДБ СРСР від 31 травня та 21 червня 1941 р. було заплановано нові масштабні операції з арешту і депортації «націоналістичних елементів» та учасників бази їх підтримки, перехоплення у свої руки керівних ланок ОУН через запроваджену туди агентуру³.

Загалом у 1940—1941 рр. радянськими органами і військами НКВС-НКДБ викрито декілька десятків великих націоналістичних організацій, на кордоні затримано понад 400 емісарів, ліквідовано понад 200 розвідувально-диверсійних груп ОУН, що намагалися прорватися через кордон⁴.

Контррозвідувального забезпечення потребували і закордонні центри ОУН, до яких радянські органи держбезпеки у довоєнний

¹ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне... — Т. 1. — С. 234—235; Кентій А.В. Нариси історії. Організації українських націоналістів (1929—1941 рр.). — С. 159.

² Из истории оперативной деятельности... — С. 385.

³ Бурдин Л.С., Хамазюк И.В. Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов... — С. 44—47; ДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 12. — Спр. 6. — Арк. 1—10; Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной... — Т. 1. — С. 514—515; ДА СБУ. — Ф. 42. — Спр. 47. — Арк. 124.

⁴ История советских органов государственной безопасности... — С. 187.

період спромоглися запровадити свої оперативні джерела¹. Розвідувальні спрямування радянської сторони можна проілюструвати на прикладі емісара Краківського центру Я. Горбового (Буя).

Після затримання його на конспіративній квартирі у Львові та вилучення списків адрес підпільних явок і місць переховування зброї, Я. Горбового два тижні допитували слідчі та оперпрацівники НКВС. Він дав письмові свідчення про діяльність підпілля в Галичині й вказівки Краківського центру стосовно підготовки збройного повстання². Згодом його передали відповідальному співробітникові НКВС. Останній не чинив на підслідного психологічного тиску, толерантно оцінював націоналістичний рух та його «помилки», переконував підпільника у перевагах політики радянської влади в Україні. Вони відвідували Москву, новобудови індустріальних гігантів, знайомилися з досягненнями культури. Як пише З. Книш, Буя після відповідної роботи з ним (пізніше візаві Горбового ідентифікували на допитах в СБ Краківського центру ОУН(Б) як Валюха — під таким псевдонімом в закордонних центрах націоналістів був відомий згаданий співробітник радянської розвідки П. Судоплатов). Валюх поставив новопридбаному оперативному джерелу завдання просуватися до провідних закордонних центрів ОУН — берлінського та римського. Я. Горбовий був викритий есбістами Краківського центру, яких насторожили обставини «врятування» емісара і провали підпільних центрів у Галичині, що співпали за часом з його відсутністю. Він дав відверті свідчення про обставини його залучення до оперативного співробітництва³.

Було вирішено використати Я. Горбового в оперативній грі з НКВС для виведення за кордон і захоплення Валюха. Безпосередньо цим займався згадуваний М. Арсенич. Існують різні версії подальшого розвитку подій. За окремими відмінностями, вони зводяться до викриття задумів СБ ОУН(Б) або німцями, або мельниківцями. Як повідомила у 1944 р. інформатору НКДБ УРСР сестра лідера ОУН Володимира Бандера-Давидюк, Я. Горбового дійсно викрила СБ, у допитах його брали участь особисто С. Бандера та військовий референт О. Гасин (Лицар). Буя вирішили використати

¹ Никитченко В. Указ. соч. — С. 36; Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной... — Т. 1. — С. 446, 514–515.

² Див. архівну кримінальну справу Я. Горбового: Архів УСБУ у Львівській обл. — Спр. П-33283.

³ Див. докладніше: Веденєв Д., Шевченко С. «Кріт» виходить з підпілля // Столиця. — 2002. — № 3. — С. 23.

по лінії СБ, однак мельниківці повідомили про його зраду гестапо¹. Тож не випадково в 1940 р. у складі референтури СБ ЦП ОУН(Б) створюється група з кримінально-слідчих справ, співробітники якої перевіряли на причетність до радянської агентури всіх прибулих з території УРСР².

Масштабні заходи радянської сторони, яка поступово набувала навичок оперативно-розшукової діяльності за умов західноукраїнського регіону, потребували вдосконалення контррозвідального захисту підпілля на всіх його організаційних ланках. Досвід творення СБ ОУН у довоєнний період відображено в інструктивному документі «Організація служби безпеки» (укладений між березнем та червнем 1941 р.). Показовим було те, що в документі чітко відрізнялися між собою збройні сили та спеціальна служба (орган безпеки).

Центральним елементом СБ слугував інститут референтів – керівників підрозділів СБ у структурі територіальних проводів. На референта покладалася турбота про «належну охорону організаційної роботи та її членів, збирання інформації про ворожі сили, що діють на шкоду ОУН, переведення їх ліквідації, ведення внутрішньої розвідної праці»³.

Референтура безпеки крайового проводу на ЗУЗ виконувала функції виявлення та припинення діяльності агентури противника, виконання диверсійно-терористичних акцій, охорони конспіративних нарад проводу, виготовлення фальшивих документів прикриття⁴.

Навчальний матеріал для співробітників СБ визначав конкретні напрями їхньої оперативної діяльності:

- «протимосковсько-більшовицький» (радянські органи держбезпеки);
- «протипольський» (польське підпілля);
- «інші чужонаціональні чинники»: а) поляки; б) румуни; в) мадяри;
- «внутрішньоорганізаційний» (підтримка внутрішньої безпеки в ОУН та СБ зокрема);

¹ Обставини «справи Горбового» подаються за: Архів УСБУ у Львівській обл. – Спр. П-33283; Книш З. Розбрат. – ДА СБУ. – Ф.11. – Спр. 19128. – Т. 2. – Арк. 78.

² ДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 9079. – Т. 5. – Арк. 7.

³ ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 20.

⁴ Архів УСБУ у Львівській обл. – Спр. П-33283. – Арк. 110–111.

- створення власних агентурних позицій у спеціальних службах противників «в цілях розвідки, диверсії та провокації»;
- внутріполітичний (догляд за станом безпеки в майбутній Українській державі);
- контроль за морально-політичним станом і лояльністю членів ОУН;
- протидія особливо небезпечним кримінальним злочинам з боку «шкідників і ворожих елементів для Українського народу і Організації»¹.

Високий рівень конспіративності та рішучості у захисті власних лав від оперативних заходів противника відзначали і радянські документи. Як ішлося в орієнтуванні 3-го Управління НКДБ СРСР від 31 травня 1941 р., «оунівці-нелегали являють собою добре навчені стосовно нелегальної техніки, загартовані і вельми агресивні кадри. Як правило, при арештах... вчиняють збройний спротив, намагаються покінчити самогубством. Оунівці, запідозрені у співробітництві з Радянською владою, фізично знищуються».

Після масових арештів 1940 р. Краківський центр дав вказівки відсторонити від активної роботи осіб, що потрапили у поле зору НКВС, цінні нелегальні кадри переправити за кордон, у кожному окрузі залишити на нелегальному становищі двох досвідчених організаторів, а решту роботи покласти на «легальщиків» на надрайонному й районному рівнях, посилити режим конспірації, винищувати виявлену агентуру та порушників конспірації².

Напередодні війни вищі керівні органи ОУН ухвалюють низку рішень щодо судочинства й підтримки порядку в організації. II Великий збір тоді ще єдиної ОУН (серпень 1939 р.) визначив судову систему: Генеральний суддя ОУН, підпорядкований йому Головний революційний трибунал, Крайовий революційний трибунал та судді в інших проводах ОУН. Затверджувався Судовий правильник (кодекс).

II Великий збір ОУН(Б) (квітень 1941 р.) покладав на Генерального суддю, який обирався збором, компетенцію «зберігання основних законів, націоналістичної моралі та вимір справедливості Організації». Він мав право затверджувати Правильник, скликати Головний трибунал ОУН, затверджувати його рішення. Провід-

¹ ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 23.

² Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной... – Т. 1. – С. 437.

ник ОУН міг відхилити присуд трибуналу, «але тільки раз в одній справі»¹.

Якщо СБ могла фізично ліквідувати ворожу агентуру або запідозрених у зраді, застосовувати «фізичний примус, погрози, побіи, голод, випитування аж до втоми... коли свідок чи підозрілий мовчить або бреше», то судові санкції до визнаних винними мали психологічно-виховний вплив. Так, на сторінках підпільного періодичного видання «До бою» повідомлялося, що певні учасники руху опору за рішенням суду «повернули повну довіру і права» або «позбавлялися націоналістичних прав» чи «довічно виключалися з лав ОУН»².

На Службу безпеки покладалися, насамперед, протидія творенню агентурних позицій НКВС-НКДБ у середовищі підпілля, охорона засідань КЕ, облаштування конспіративних та явочних квартир, виготовлення фальшивих документів прикриття. Укладаються «чорні списки» на осіб з-поміж працівників партійно-радянського апарату, правоохоронних органів та активу, кадрів зі східних областей УРСР, які підлягали фізичному знищенню з початком повстання. Лише по одному з районів Галичини до таких списків занесли близько 100 осіб³.

Тоді ж виникають спеціальні оперативно-бойові підрозділи СБ – боївки. За словами колишнього керівника розвідувального відділу крайового проводу в Галичині Г. Пришляка, СБ проводу мала боївку з 12 осіб, що ліквідувала виявлену агентуру або нелояльних учасників підпілля⁴.

Із наближенням нападу Німеччини на СРСР відповідні заходи з підготовки до зміни військово-політичної ситуації вживаються у сфері спеціальної діяльності ОУН. При цьому, писав М. Лебедь, «обидві ОУН не розривали зв'язків з німецькими військовими колами просто тому, щоб мати можливість активно брати участь у боротьбі в Україні під час німецько-радянської війни, яка тоді назрівала і була для всіх очевидною»⁵.

Інструктивні документи щодо дій на початковому етапі війни спрямовували націоналістичне підпілля на повстанські дії, ди-

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 4. – Арк. 45–46, 49.

² До бою. – 1940. – Липень. – № 3.

³ Давиденко В. Чем занимались «национальные герои» // Политика и время. – 1991. – № 6. – С. 83.

⁴ ДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 9111. – Т. 1. – Арк. 21.

⁵ Масловський В. Акт 30 червня // Політика і час. – 1991. – № 12. – С. 78.

версійно-терористичні акції проти Червоної армії та органів НКВС-НКДБ, знищення їхньої агентури, поширення паніки та підривної пропаганди¹. Посилюється розвідувальна активність в Західній Україні та прикордонній з генерал-губернаторством смугі. Упродовж 1940 р. радянські прикордонники знешкодили до 5000 агентів абверу, більшість з яких належала до ОУН².

II Великий збір ОУН(Б) розробляє для КЕ в Західній Україні інструкцію з підготовки до війни – «Боротьба і діяльність ОУН під час війни. Політичні вказівки», в якій початок бойових дій проти Москви розцінювався як відправний момент для розбудови національної державності. На території Польщі формуються три похідні групи (власні створювали і мельниківці). Групи мали окремі маршрути просування, зобов'язувалися вести пропаганду державного відродження України, створювати цивільну українську адміністрацію і поліцію.

Похідні групи поділялися на рої по 10–12 осіб, включаючи референта СБ; на базі цих груп мали формуватися територіальні проводи ОУН. Відповідно співробітники СБ, які були при групах, мали діяти згідно «зі своїми загальноорганізаційними завданнями». В суто оперативних питаннях вони підпорядковувались і звітували тільки власному керівництву. З утворенням української адміністрації працівники СБ переходили до референтур СБ територіальних одиниць і підпорядковувалися «провідникові свого терену»³.

Отже, зі встановленням радянської влади на землях Західної України, розбудовою в регіоні основних підвалин тоталітарного ладу, виникненням потужної системи органів НКВС-НКДБ спеціальна діяльність підпілля ОУН набула подальшої організаційної диференціації та збагачення форм і методів роботи.

У структурі Краківського центру, крайової езекутиви та нижчих територіальних ланок підпілля запроваджуються окремі підрозділи (референтури) розвідки та контррозвідувального захисту (Служби безпеки). У свою чергу, в їх рамках виокремлюються певні структурні підрозділи. Виходячи з потреб оперативного забезпечення формування та поточної діяльності підпільної мережі, підготовки

¹ ДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 21566. – Т. 2. – Арк. 137; Боротьба і діяльність ОУН під час війни. Пропагандивні вказівки. – Б. м., Б. р. – С. 5.

² ДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 33. – Спр. 23. – Арк. 51.

³ ЦДАВОВУ – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 15; ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 100. – Арк. 19.

збройного антирадянського виступу визначаються пріоритетні функціональні обов'язки спецпідрозділів, готуються відповідні нормативно-інструктивні документи та навчальна література.

Оперативна діяльність в ОУН спиралася на широку інформаційну базу, в основі якої лежала підтримка зусиль руху опору значною частиною населення регіону.

В атмосфері наближення війни між нацистською Німеччиною та СРСР поглиблюється співробітництво спецпідрозділів націоналістичного руху та спецслужб нацистської Німеччини. З боку ОУН воно мало прагматичний характер, обумовлений прагненням використати можливості III рейху для зміцнення свого військово-технічного й кадрового потенціалу, а саму війну – для відродження Української держави. Однак об'єктивно розвідувально-підбивна діяльність ОУН у цій частині сприяла успіху агресивних планів гітлерівців.

Органи СБ пронизують усю організаційну вертикаль ОУН, доволі чітким стає коло їхніх функціональних завдань. Поліпшується стан контррозвідувального забезпечення підпілля, на порядок денний виходять активні заходи протидії спецслужбам СРСР. Водночас закладаються передумови для гіпертрофованої ролі СБ у діяльності організації, поширення жорстких методів її роботи, використання для зведення політичних рахунків з опозиційними ОУН(Б) політичними силами українського руху.

Визначаються завдання СБ на перший період бойових дій проти СРСР, які полягали в оперативному супроводженні похідних груп ОУН та сприянні у розбудові української цивільної адміністрації, територіальної мережі ОУН.

Одним із напрямів підготовки спеціальних підрозділів ОУН до війни стало вироблення поглядів на місце, роль і структуру органів безпеки в Українській самостійній державі, відродити яку націоналістичний рух сподівався у вирі німецько-радянської війни.

2.4. Погляди ОУН на місце і роль органів безпеки в Українській самостійній соборній державі (1940–1941)

Наближення глобального військового зіткнення між Німеччиною та СРСР породжувало у керівництва націоналістичного руху сподівання на реалізацію образного вислову Д. Донцова про те, що незалежність України постане в тіні німецького походу на Схід. Як

уже йшлося, розроблялися конкретні організаційні настанови щодо встановлення контролю ОУН над територіями УРСР, у яких буде витіснено радянські силові структури та повалено радянську владу.

У рамках розробки основ розбудови структур національної державності у тому вигляді, в якому уявляли їх собі провідники націоналістичного руху, важливе місце посідало творення органів спеціального призначення.

Одразу ж зауважимо, що концептуальні підвалини формування таких органів несли на собі відбиток провідних програмних і тактичних настанов ОУН С. Бандери (автор далі зосереджується на розгляді саме цієї гілки націоналістичного руху як найбільш радикальної і дієвої у тих історичних обставинах).

Найповніше тогочасні погляди ОУН(Б) на процес державотворення в УССД відбили рішення II Великого збору (квітень 1941 р.). Проголошувалося, що вільний, всебічний розвиток українського народу здатна забезпечити лише його суверенна держава, основу якої становитиме «справедливий націоналістичний суспільний лад» із «сильною владою» й силовими структурами. Керівною силою громадського розвитку виступатиме «одна політична організація провідного націоналістичного активу». Соціально-економічні постулати програмних настанов ОУН принципово не відрізнялися від соціалістичних (земля – селянам, промисловість – робітникам, монопольний контроль держави над базовими галузями виробництва, обмеження свободи торгівлі). Потенційними союзниками у зовнішньополітичній сфері проголошувалися всі держави, зацікавлені у розпаді СРСР та відновленні УССД¹.

Гадаємо, що, крім вираженої в «інтегральному націоналізмі» національної нетерплячості, ксенофобії, на політичні настанови цього форуму вплинуло і бажання верхівки організації діяти в унісон з політикою державного антисемітизму й полонофобії нацистського режиму. Як ішлося у «Політичних настановах» збору, організація «поборює жидів як підпору московсько-большевицького режиму», виступає проти тих польських організацій, що «змагають до відновлення польської окупації українських земель»².

«Політичні настанови» Проводу бандерівців (травень 1941 р.) наголошували, що на початковому етапі війни ОУН розбудовує підпільну мережу, намагається захопити адміністративний апарат,

¹ ОУН у світлі постанов Великих зборів... – С. 27–31.

² Причинки до суспільного мислення... – С. 36.

готує своїх членів узяти кермо всіма видами державного життя. При цьому націоналісти відкидали й «поборювали» багатопартійну систему. Передбачалося, що державний лад ґрунтуватиметься на політичному впливі ОУН, яка прагнутиме підпорядкувати «розвій всіх ділянок національного життя» відповідно до «лінії програми ОУН»¹.

Уявлення керівництва руху українських націоналістів на місце і роль органів безпеки і охорони правопорядку в системі інституцій майбутньої Української держави дають створені у 1940–1941 рр. документи «До питання організації Української Револьюційної Державної Влади», «Інструкція Служби безпеки», «Українська Державна Служба Безпеки». Повалення радянської влади та поширення мережі проводів ОУН на етнічних українських землях, зазначалося в них, є лише передумовою творення національно-державного механізму².

Розглянемо проект організації таких структур за «Інструкцією Служби безпеки» (вийшла як частина друга інструктивних документів серії «Боротьба і діяльність ОУН під час війни»). Преамбула документа не залишає сумнівів у серйозному підході націоналістів до місця органів безпеки у системі УССД: «...Є певний порядок в революційному будівництві держави, від якого не вільно відступити, якщо хочеться будувати державу реально, а не фікціями. Порядок цей зачинається від зорганізування окремого від загальної збройної сили органу безпеки, що... перейме на себе організацію ладу і безпеки». Не припустимо, щоб «влада лежала на вулиці й щоб міг її взяти в руки перший ліпший авантюрист чи політичний отаманчик»³.

Передбачалося, що до початку повстання «станичні» підпілля підберуть кандидатури на посади в українському самоврядуванні, в тому числі – начальника Народної міліції «Січ», а в населених пунктах з промисловими підприємствами та об'єктами транспорту – додатково і військових комендантів. Кандидатури визначалися з надійних, національно свідомих осіб («знаних націоналістів»). З вибухом повстання на загальних зборах населення проголошувалося відновлення Української держави, обирали голів селищних рад.

¹ ОУН у світлі постанов Великих зборів... – С. 49–55.

² Веденеєв Д.В. Погляди ОУН(Б) на місце органів безпеки у структурі Української самостійної держави (1940–1941 рр.) // Наук. записки Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ. – 2002. – Вип. 18. – С. 230–236.

³ ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 52–53.

На зборах делегатів селищних зібрань обиралися голова районної ради (інша назва – українська управа), секретар, представники галузевих органів («народних рефератів»), керівник районної команди народної міліції (НМ).

Нова адміністрація та органи правопорядку мали вжити першочергових заходів військового часу, зокрема:

- взяти під контроль промислові підприємства, засоби транспорту і зв'язку, банки;
- захопити адміністративні будинки, приміщення партійних комітетів, органів НКВС-НКДБ та їхні архіви;
- провести реєстрацію членів компартії, співробітників радянських правоохоронних органів та їхньої агентури;
- взяти на облік осіб, прибулих до регіону після 17 вересня 1939 р., а також все єврейське населення;
- встановити комендантську годину та упродовж доби вилучити зброю у населення¹.

Згадана інструкція серед завдань цього органу передбачала «нейтралізацію» росіян, євреїв «як індивідуально, так і національною групою», польських кіл, котрі «не зреклися мрії про відбудову Великої Польщі коштом українських земель». Висувалося завдання «здушити в зародку всяку спробу чужинського елемента в Україні проявити себе як-небудь організовано... не сміє бути ніякої толерантності супроти давнього займанця». Представників національних меншин, наголошувалося, не допускати до служби у правоохоронних органах УССД. Вимагалось припинити всілякі спроби інших політичних сил або осередків української політичної еміграції розбудовувати власні управлінські структури².

У селищах утворювалися станиці НМ для охорони правопорядку та окремі відділи. Підпорядковані районній команді НМ (40–50 бійців з чоловіків 18–50 років) для очищення терену від залишків військ противника та проти диверсійної оборони. Команда НМ району брала під контроль важливі адміністративні об'єкти, комунікації і підприємства, направляла у розпорядження вищих інстанцій «окремий відділ» (30–50 багнетів). Вона ж складала списки співробітників радянської адміністрації, агентури НКВС-НКДБ, організувала інтернування національних меншин. Їх представники відсторонювалися від роботи на підприємствах.

¹ ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 55 зв.–56.

² Там само. – Арк. 56.

Оперативно-бойовою силою районної НМ виступав оперативний відділ (800–1000 бійців) у складі трьох сотень, кулеметної сотні та кінного підрозділу¹.

Керівний осередок команди міліції міста – бюро – складався з секретаріату та відділів: паспортного, господарського, слідчого, санітарного, дорожнього руху, місць ув'язнення. При ньому існував і оперативно-бойовий підрозділ із 150–200 озброєних міліціонерів для боротьби з бандитизмом або масовими заворушеннями. Формулювалися вимоги до службовців міліції: вік 20–35 років (для офіцерів, старшин – до 45), служба у війську не менш одного року або півроку – у польській поліції, освіта не нижче 5 класів народної школи, «чесна минувщина» (відсутність перебування в ВКП(б) або агентурному апараті НКВС-НКДБ), високі моральні якості, задовільна фізична підготовка².

Обласна команда міліції мала секретаріат з підвідділом цензури та наступні функціональні підрозділи – відділи:

- персональний (робота з особовим складом);
- організаційний (з підвідділами мобілізаційної, навчальної роботи та озброєння);
- політичний («відповідає давньому управлінню НКВС, творить апарат Тайної державної поліції»);
- порядковий (охорона громадського порядку, керівництво поточною службовою діяльністю районних та міських апаратів міліції);
- охорони (охорона промислово-транспортних та інших важливих об'єктів);
- оперативний (керівництво оперативно-бойовими підрозділами районних та міських апаратів);
- реєстраційний (оперативний облік, архіви, дактилотека);
- «окремий відділ» (чисельністю до батальйону) як оперативно-бойовий підрозділ³.

Отже, до функцій органів НМ входили й окремі завдання, що традиційно покладалися на органи безпеки: захист державного ладу, протидія особливо небезпечним злочинам, боротьба з диверсійними формуваннями противника тощо.

Особливе місце у планах творення правоохоронних підрозділів

¹ ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 62–66.

² Там само. – Арк. 68 зв. – 69.

³ Там само. – Арк. 70–71.

Української держави відводилося органам безпеки («Українській державній службі безпеки», «Українській службі безпеки»). «Треба подбати про безпеку та спокій громадянства, — ішлося в одній з передвоєнних інструкцій ОУН, — Українська служба безпеки бере на себе відповідальність очистити з лиця України все те, що могло б діяти на шкоду Українській Нації». Органи безпеки передбачалися як елітні підрозділи силової машини, до яких можна було підбирати лише членів ОУН, «найкращих, відданих організації людей з авторитетом, з досвідом і ініціативою»¹.

Починаючи з рівня район–місто Українській державній службі безпеки (УДСБ) мали підлягати органи народної міліції. Судячи з документів, органи безпеки розбудовувалися з обласного адміністративного рівня. Розглянемо один із варіантів устрою обласного підрозділу (команди) УДСБ.

На чолі його стояв обласний комендант. При ньому знаходився управлінський підрозділ (почет), до якого входили прокурор, інструктор (навчання співробітників, ведення оперативного обліку), фахівець з роботи з особовим складом (відповідав за підбір кадрів, діловодство, фінансові питання), фахівець з питань постачання (озброєнням, паливно-мастильними матеріалами, обмундируванням), який був і командиром сотні (оперативно-бойового підрозділу).

Основний оперативно-розшуковий підрозділ — «розвідувальна станиця», до складу якої входили оперпрацівники — куратори певних напрямів службової діяльності — референти з політичних, державних, тяжких кримінальних злочинів, із протидії шпигунству. Оперативний підрозділ вів роботу, спираючись на мережу довірених осіб у населених пунктах, різноманітних закладах і на підприємствах. Крім того, він мав «відділ летючих розвідників» — співробітників зовнішнього спостереження².

Обласні команди підпорядковувалися крайовій команді. Судячи з усього, у передвоєнний час вона розглядалася як вищий орган УДСБ. Крім того, при Крайовому політичному управлінні запроваджувалася посада референта безпеки, імовірно, для здійснення державного контролю за діяльністю органів безпеки, до складу яких на правах структурного підрозділу входила і народна міліція³.

¹ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 49. — Арк. 40; Т. 6. — Арк. 285.

² Там само. — Ф. 2. — Оп. 12. — Спр. 6. — Арк. 234–235.

³ Там само. — Арк. 236.

Органи УДСБ не отримували позасудових функцій. У планах державного будівництва передбачалося два типи судових установ: загально-цивільні та революційні трибунали. Загальні суди функціонували за територіальною ознакою. До складу, наприклад, повітового суду мали входити: група слідчих; відділи: виконання рішень, цивільних справ, майнових справ, у справах сиріт¹.

До компетенції революційного трибуналу належало ведення справ по державній зраді, шпигунству, бандитизму, антидержавних виступах, тяжких політичних і господарських злочинах. Передбачалося єдина міра покарання – страта. Виконання вироків покладалося на органи УДСБ².

Як бачимо, в уявленнях ОУН бандерівської течії про устрій УССД особливе місце відводилося органам державної безпеки. За розглянутими вище проектами, вони замислювалися як універсальна правоохоронна структура, котрій підпорядковувалися і органи охорони громадського порядку, боротьби з кримінальною злочинністю, виконання певних адміністративних функцій (народна міліція).

Засади діяльності УДСБ повною мірою базувалися на наріжних постулатах теорії «інтегрального націоналізму» та проєктованих рис монопартійної держави, де б роль єдиної правлячої сили відігравала еліта, «орден» із числа провідних функціонерів ОУН. Саме цим можна пояснити такі ознаки органів безпеки УССД, як формування кадрового складу винятково з членів ОУН, визначення контингенту оперативної зацікавленості не в останню чергу за національною приналежністю, спрямування спецоргану проти будь-яких політичних сил (включаючи інші українські національно-політичні об'єднання), котрі потенційно могли б становити конкуренцію ОУН(Б) у монопольному володінні владою. В перспективі це заклало передумови для масових репресій або переслідувань неукраїнських етнічних груп.

Слід зважити на те, що визначення державотворчих засад (у тому числі устрою правоохоронних органів) проходило за екстремальних умов сталінських репресій, підготовки збройного виступу проти радянської влади та напередодні війни між Німеччиною та СРСР, жорсткого протистояння між ворогуючими гілками самого націоналістичного руху.

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 491. – Т. 1. – Арк. 154.

² Там само. – Спр. 376. – Т. 6. – Арк. 286.

За проектами ОУН(Б), в основу органів безпеки покладался територіально-функціональний принцип. Розбудова підрозділів прив'язувалася до формування структур влади різних рівнів. За функціональними обов'язками органи УДСБ охоплювали традиційне для спецслужб коло завдань – протидія розвідувально-підривній діяльності іноземних спецслужб, державним і політичним злочинам, особливо небезпечним кримінальним проявам. Основною силою оперативних підрозділів була мережа довірених осіб (інформаторів) серед населення, громадська діяльність, зовнішнє спостереження. Планувалися і оперативно-бойові підрозділи.

Розроблялися основи судоустрою в УССД, в яких знайшли прояв екстремальні історичні умови оформлення поглядів націоналістів на спеціальну та правоохоронну діяльність. Передбачалися й надзвичайні органи покарання.

Думається, що уявлення ОУН у передвоєнний період про органи безпеки Української держави окреслили риси, які надалі фігуруватимуть при визначенні завдань і методів діяльності спецпідрозділів руху українських націоналістів, – сполучення рис, властивих спецслужбам, з характерними ознаками, властивими ОУН як політичній організації екстремальної спрямованості.

***

Таким чином, у міжвоєнний період у рамках становлення та діяльності українського націоналістичного руху виникли спеціальні підрозділи (структури), які здійснювали розвідувальне забезпечення та контррозвідувальний захист, диверсійно-терористичну діяльність. Функціональні пріоритети, форми і методи їхньої роботи визначалися конкретними завданнями, що ставили перед собою націоналісти в ході боротьби за відновлення суверенної державності України, протистояння руху УВО-ОУН шовіністичній політиці Польщі та радянській силовими методами Західної України, а також у протистоянні між конкуруючими гілками самого націоналістичного табору.

Провідними факторами, які обумовлювали функціональні завдання та особливу роль спецпідрозділів, пріоритети розвідувальних і контррозвідувальних заходів, виступали:

- пріоритетність для націоналістичного руху силових засобів боротьби за відновлення суверенної та соборної державності в Україні за умов відсутності реальних внутріполітичних легітимних чинників і сприятливої міжнародної обстановки;

- брутальний характер шовіністичної політики Польщі, репресивні методи радянізації Західної України;
- жорстке протистояння між конкуруючими гілками (бандерівців та мельниківців) всередині націоналістичного табору;
- необхідність пошуку розвідувальних даних про силові структури противників;
- потреба у захисті власних лав від агентурно-оперативної діяльності спецслужб держав-противників;
- пошук УВО та ОУН союзників у боротьбі з державами-противниками за умов нестачі власних сил для протистояння ним.

Виникли такі організаційні форми спецпідрозділів, як розвідувальна референтура УВО, контрольно-розвідувальна референтура ОУН, створені націоналістами підрозділи розвідки та жандармерії Карпатської України, Служба безпеки крайової екзекутиви ОУН у Західній Україні, референтура розвідки та референтура безпеки Краківського проводу ОУН, підрозділи розвідки та безпеки підпілля ОУН у Галичині в 1939–1941 рр.

У період, що розглядається, особливу увагу було приділено збору розвідувальної інформації про військовий потенціал і правоохоронні органи Польщі та СРСР. Основою розвідувальної діяльності стають апарат інформаторів із числа членів ОУН та частини населення, яка активно підтримувала націонал-радикалів, співробітництво з іноземними спецслужбами, а також обробка відкритих джерел.

Головними методами контррозвідувального захисту стають забезпечення конспіративності в комплектуванні та діяльності націоналістичних осередків, виявлення та знешкодження агентури спецслужб противника, перевірка учасників руху на відданість, озброєння їх знаннями про форми і методи розвідувально-підривної діяльності противників. Однак контррозвідувальна діяльність не набула належного ступеня ефективності й не в змозі була надійно захистити ОУН від ударів спецслужб противників.

Специфічною формою діяльності стає диверсійно-терористична, основними об'єктами якої виступали представники адміністрації, правоохоронних органів та особи, які з ними співпрацювали, нелояльні учасники руху або конкуренти по націоналістичному руху. Докладаються зусилля до вивчення й запозичення форм і методів роботи спецслужб противника, розпочинається спеціальна підготовка членів ОУН, задіяних у розвідувальній та контррозвідувальній діяльності. В основу виховання співробітників спецпідрозділів покладаються постулати ідеології «інтегрального націоналізму».

Особливості міжнародних відносин у Європі, пошук УВО та ОУН союзників у нерівному протистоянні зі своїми державами-противниками, початок Другої світової війни призвели до встановлення контактів спеціальних підрозділів націоналістичного руху зі спецслужбами Німеччини, Литви, інших держав, що свідчило про їхнє перетворення на суб'єкт таємної війни у контексті міжнародних військово-політичних процесів.

Незважаючи на шовіністичну політику Польщі, УВО та ОУН у міжвоєнний період залишалися вузькими, сектантськими, екстремістськими організаціями. Натомість масовими були національні громадсько-політичні організації ліберального, реформістського, поміркованого спрямування. До того ж історія Західної України упродовж століть практично не знала масових озброєних рухів на зразок козацько-селянських повстань, гайдамаччини XVI–XVIII ст. у Наддніпрянській Україні.

Однак репресивні заходи, якими супроводжувалася інтеграція регіону до радянської системи, настільки вразили суспільну свідомість, що саме радикально-націоналістична течія стає ядром консолідації руху опору сталінському режиму. Можна лише погодитися з думкою відомого американського фахівця з політичної історії України Д. Мейса про те, що, ліквідувавши національно-демократичні об'єднання Галичини, сталінізм відкрив широку дорогу націоналістичному руху¹. Цей рух набуває у подальшому справді масових форм у вигляді широкого озброєного підпілля ОУН, Української повстанської армії під політичним проводом ОУН(Б). Останні спиралися на потужну базу підтримки місцевого населення.

У передвоєнні роки керівництво ОУН бандерівської течії, яка стояла на найбільш радикальних позиціях та першою поставила у практичну площину підготовку масштабного збройного виступу для відновлення суверенітету України, надавало помітного значення формуванню засад діяльності органів безпеки майбутньої Української держави. Після нападу нацистської Німеччини на СРСР розвідувальна та контррозвідувальна діяльність стають одним із провідних напрямів військово-політичних зусиль ОУН(Б).

Необхідно зазначити, що в Європі міжвоєнного періоду існували й інші організації, типологічно схожі на УВО та ОУН. Найближчою

¹ Мейс Д. Україна напередодні Другої світової війни // Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 27–28 жовтня 1994 р. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1995. – С. 49.

Д. ВЕДЕНЕЄВ, Г. БИСТРУХІН. Меч і тризуб

до них була, на нашу думку, Усташська хорватська революційна організація (УХРО). Вона оформилася в Югославії на початку 1929 р. на чолі з лідером екстремістського крила хорватського національного руху А. Павеличем. Метою УХРО було створення Хорватської держави.

У внутрішній побудові вживалися принцип вождізму (керівник – вождь усташів), сувора конспірація та жорстка відповідальність за порушення дисципліни, копіювання устрою фашистських організацій. Усташі застосовували терор проти політичних діячів, чиновників, службовців поліції, здійснювали диверсії на залізницях та у громадських місцях. Вони підтримували контакти зі спецслужбами іноземних держав, готували свої кадри у таборах Італії та Угорщини¹.

¹ Жаринов К.В. Терроризм и террористы... – С. 309–311.

РОЗДІЛ 3

СЛУЖБА БЕЗПЕКИ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ (С. БАНДЕРИ) У ЧЕРВНІ 1941 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1945 р.

3.1. Спеціальні заходи ОУН(Б) на початку війни

Агресія нацистської Німеччини та її сателітів проти Радянського Союзу та швидке просування загарбників дали змогу ОУН(Б) певною мірою поширити діяльність в Україні. Провід бандерівців у меморандумі від 15 червня 1941 р. висловив сподівання на те, що німці не застосовуватимуть насильство до українців, сприятимуть відновленню національної державності в рамках «нового порядку» в Європі, сприйматимуть націоналістів як рівноправних партнерів¹.

Відповідно до передвоєнних настанов Центрального проводу озброєні групи націоналістів розгорнули активну бойову та диверсійно-терористичну діяльність проти радянських військ та органів НКВС: засідки та обстріли колон, окремих підрозділів Червоної армії, знищення десантів, теракти проти командного складу. Особлива увага приділялася зриву мобілізації, підривній пропаганді, щоб спонукати червоноармійців до дезертирства та відступу з позицій. Бойові та спеціальні акції ОУН були зафіксовані в усіх областях Західної України. На Тернопільщині, зокрема, бойовими групами ОУН 3 липня було захоплено районний центр Козову. Одночасно проводилися напади на в'язниці НКВС у Львові, Крем'янці, Бережанах, Золочеві та інших містах регіону з метою звільнення в'язнів².

Крім того, як важливі об'єкти спеціальних заходів розглядалися територіальні органи НКВС-НКДБ з їхніми оперативними архівами. Відомо, наприклад, про захоплення СБ ОУН архівних матеріалів УНКВС у Луцьку та Львівській в'язниці по вул. Замарстинівській. У Луцьку, зокрема, трофеями есбістів стали особові

¹ Косик В. Україна у Другій світовій війні у документах... – Т. 1. – С. 11.

² ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 338. – Арк. 29–33; Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1941–1942 рр.) – С. 7–8.

справи агентів, директивні документи московського Центру боротьби з націоналістичним підпіллям, повідомлення закордонних джерел НКВС про стосунки між обома гілками ОУН. Зрозуміло, наскільки це сприяло виявленню радянської агентури та професійному навчанню співробітників самої спецслужби ОУН¹.

Реалізуючи екстремальні настанови на перший період війни, бандерівці знищували політичних противників та осіб, які звинувачувалися у співробітництві з радянськими правоохоронними органами. Як повідомляла німецька поліція безпеки, під м. Добромил (сучасна Львівська область) було знищено 82 колишніх інформаторів.² На Станіславщині таємні суди заочно засудили близько 450 осіб, які, на думку ОУН(Б), були ворожими до неї³.

Не можна не згадати і про акти знищення представників національних меншин. Так, у травні 1944 р. у с. Косув Тернопільської області знайшли дві ями з 80 трупами, серед яких були жінки і діти. Опитуючи населення та вивчаючи документи, дослідники встановили, що це були особи єврейської національності, знищені бойовиками ОУН 7–8 липня 1941 р.⁴

У рамках реалізації державотворчих спрямувань націоналістів здійснюються спроби запровадити систему українських органів правопорядку і безпеки. Зокрема, виходить звернення Крайового провідника західноукраїнських земель І. Климова (лейтенанта Легенди) про призначення його «Головним вождем Української революційної армії». Серед військово-політичних заходів, котрі необхідно вжити після проголошення державності України, ішлося про створення «Української жандармерії», органів «держбезпеки» під управлінням «військових властей», відділів Української національної оборони «Січові стрільці» для охорони військових об'єктів, підготовки новобранців до війська, боротьби зі шпигунами, диверсантами і парашутистами противника. Оголошувався воєнний стан, декларувалося запровадження «військово-революційних трибуналів» з необмеженими репресивними повноваженнями, передбачалася колективна відповідальність за сімейною або національною ознакою⁵.

¹ ДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 9111. – Т. 1. – Арк. 39; Мечник С. У боротьбі проти московської агентури. – С. 28.

² Косик В. Україна у Другій світовій війні у документах... – С. 170.

³ Яшан В. Під брунатним чоботом... – С. 69.

⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 928. – Арк. 57–59.

⁵ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 4. – Арк. 52.

Місцеві осередки ОУН(Б) явочним порядком намагалися контролювати ситуацію, підтримувати громадський порядок. Так, у наказі № 1 Бродівського районного проводу (Львівська область) зазначалося, що «владу в краї перебрала Організація українських націоналістів... під проводом Степана Бандери». Усі мешканці міста і району повинні підтримувати порядок і спокій, повернутися до попередніх місць праці, не припускати пограбувань державного й приватного майна, здати зброю. У випадку непокори винуватцям загрожував революційний трибунал з вироком аж до смертної кари¹.

Під керівництвом одного з провідних функціонерів СБ ОУН І. Равлика створюються осередки української міліції у всіх великих містах регіону та інших населених пунктах. У райцентрах запроваджувалися бюро народної міліції. Документи німецької поліції безпеки та СД у Генерал-губернаторстві (куди увійшли з 1 серпня 1941 р. землі Галичини) від серпня–вересня 1941 р. повідомляють про створення націоналістами у багатьох населених пунктах Української служби безпеки, таємних курсів української міліції (як, наприклад, у м. Клевані Рівненської області), занурення інформаторів до різноманітних установ окупаційної влади, поширення власної розвідувальної мережі серед місцевих мешканців².

Звіти територіальних осередків ОУН, що збереглися, свідчать про скликання зборів населення для формування органів самоврядування та обрання керівників міліцейських підрозділів. Останні вживали заходів для підтримки порядку, вилучення зброї у населення, конфіскації документів НКВС, вступали у сутички з невеликими групами вояків Червоної армії³. Одночасно формувалися органи Української державної служби безпеки, коменданти яких підбирали кандидатури на заміщення посад в органах самоврядування, вели безпосередній догляд за організацією міліції. Співробітники УДСБ розпочали виявлення польських націоналістичних нелегальних

¹ Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1941–1942 рр.). – С. 13.

² Лебедь М. Українська повстанська армія. – Ч. 1. – С. 34; Косик В. Україна у Другій світовій війні у документах... – Т. 1. – С. 252, 264; Патриляк І.К. Військовотворчі заходи ОУН(Б) у липні – вересні 1941 р. // Укр. істор. журн. – 2001. – № 4. – С. 126–139; Пришляк Г. Пам'яті друзів // Воля і Батьківщина. – 1997. – № 1. – С. 68.

³ ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 1, 4, 6; ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп.4. – Спр. 338. – Арк. 359–359.

осередків, вивчення настроїв населення; проводилися профілактичні заходи до українців, негативно налаштованих проти бандерівців¹. Існують згадки про наявність на місцевому рівні «порядкових», «кримінальних» та «політичних» підрозділів міліції². Отже, можна стверджувати, що у перші тижні війни ОУН(Б) намагалася повною мірою втілити попередні настанови щодо розбудови під власним контролем органів безпеки і правопорядку, наділених значними повноваженнями щодо цивільного устрою.

Активно формувалася організаційна мережа ОУН(Б). До осені 1941 р. на ЗУЗ діяло близько 3300 станиць ОУН з 19 тис. членів³. Як зазначав референт СБ крайового проводу ОУН(Б) «Галичина» (липень 1941–березень 1944 р.) Г. Пришляк, у перші тижні війни бандерівцям вдалося створити легальні осередки, що разом зі сподіванням на лояльне ставлення німецьких окупантів послабило увагу до конспірації. Відтинок СБ почав вважатися другорядним, до нього ставилися зневажливо, хоча за вказівкою Центрального проводу розпочалося формування референтур Служби на обласному та районному рівнях, налагодження інструктажу, зв'язку між ними, підготовки щомісячних інформаційних звітів для керівництва організації⁴.

Ситуація змінилася після скликання ОУН(Б) 30 червня 1941 р. у Львові «законодавчих зборів західноукраїнських земель» та проголошення Акта відновлення Української держави, яка повинна «тісно співдіяти з націонал-соціалістичною Великою Німеччиною, що під проводом свого вождя Адольфа Гітлера творить новий лад у Європі та допомагає українському народу визволитися з-під московської окупації»⁵. За вказівкою С. Бандери Українське державне правління очолив Я. Стецько. У складі цього органу передбачалося відомство (ресорт) безпеки під проводом М. Лебедя.

Відновлення державного суверенітету України не входило до планів антилюдського нацистського «нового порядку». Керівні вказівки військовим частинам вермахту щодо ставлення до українського населення приписували ставитися до національних ор-

¹ ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 1, 4, 6; ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 225. – Арк. 6.

² ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 351. – Арк. 55–56; Мечник С. У боротьбі проти московської агентури. – С. 40.

³ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 490. – Арк. 109.

⁴ Там само. – Спр. 372. – Т. 20. – Арк. 78.

⁵ Сергійчук В. ОУН – УПА в роки війни... – С. 240.

ганів самоврядування лише як до осередків зв'язку з військовою владою. У відповідь на Акт 30 червня 1941 р. та наступні заходи ОУН(Б) 4 липня німці затримують С. Бандеру. Після відмови задовольнити вимоги окупантів щодо скасування Акта з 15 вересня проводяться масові арешти прихильників цієї гілки ОУН в Україні та на території III рейху (близько 1500 осіб до жовтня 1941 р.). На початку вересня абвер за вказівкою свого шефа Канаріса розриває офіційні стосунки з бандерівцями, а 16 вересня було заарештовано і координатора співробітництва Р. Ярі. Директива поліції безпеки від 25 листопада 1941 р. наказує знищувати бандерівців «під виглядом грабіжників». До початку 1942 р. німці ліквідували 15 та кинули до концтаборів 300 керівних функціонерів ОУН. У 1942–1943 рр. тривали репресії окупантів проти обох гілок ОУН як в Україні, так і в деяких великих містах Німеччини, Австрії, Польщі, Чехословаччини¹.

Інструкції підрозділів розвідки та контррозвідки німецьких армійських штабів наказують вважати «...небажаними особами українських політичних агентів з руху Бандери... за якими вести нагляд і у разі проведення політичної діяльності – заарештовувати»². 11 липня командування тилу німецької групи армій «Південь» видає розпорядження про заборону політичної діяльності українців та спрямування її винятково в русло «соціальної допомоги», причому українська поліція не повинна була перевищувати 1 % населення, формуватися з перевірених СД осіб і лише у виключних випадках мати легку зброю. З 18 вересня німці остаточно скасовують українську міліцію, частина учасників якої за вказівкою Проводу ОУН потрапила до «допоміжної поліції» на службу окупантам. На думку Г. Пришляка, саме тодішня слабкість апарату СБ стала однією з головних причин значних втрат ОУН(Б) від німецьких репресій³.

До переслідувань націоналістів долучаються й оперативні можливості органів контррозвідок в Україні сателітів гітлерівців –

¹ Сергійчук В. Якими ми були колаборантами // Сучасність. – 2001. – № 3. – С. 80; Лукінюк М. Боротьба УПА з окупантами: поступ до правди // Сучасність. – 2001. – № 5. – С. 74–76; Патриляк І. К. Військовотворчі заходи ОУН(Б) у липні–вересні 1941 р. – С. 135.

² ОУН і УПА у Другій світовій війні // Укр. істор. журн. – 1994. – № 2–3. – С. 119.

³ Косик В. Україна у Другій світовій війні у документах... – Т. 1. – С. 166–167, 298; Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1941–1942 рр.). – С. 63, 71, 74; ДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 9111. – Т. 1. – Арк. 35.

Румунії та Угорщини¹. У відповідь розпочинається перехід бандерівців до антинімецького підпілля. На початку вересня 1941 р. виходять вказівки крайового проводу ОУН у Галичині, які попереджали про небезпеку репресій через участь у проголошенні української державності. Документ закликав до пасивного опору окупантам, формування організаційної мережі, яка б охоплювала всі населені пункти, підприємства, громадські об'єднання. Співпраця з гестапо прирівнювалася до національної зради й мала каратися смертю².

Наприкінці вересня 1940 – на початку 1941 р. у с. Сороки біля Львова відбулася 1-ша конференція керівного складу ОУН(Б), в якій взяло участь 10–15 провідників організації, в тому числі і шеф СБ М. Арсенич. За свідченнями членів Центрального проводу (ЦП) М. Лебеда та М. Степаняка (Лекса), конференція вирішила перевести більшу частину кадрів до підпілля, не вступати у відкритий конфлікт з німцями, щоб зберегти сили для подальшої політичної боротьби за УССД, створити легальну мережу в адміністративних, громадських і культурно-освітніх установах, розгорнути антинімецьку та антирадянську пропаганду, готувати військові кадри та збирати зброю³.

На виконання рішень конференції створюється крайовий військовий штаб (поділявся на Рівненський і Львівський військові крайові штаби), запроваджуються 37 нелегальних військових шкіл по 300–500 курсантів у кожній. У 1941–1942 рр. через них пройшло майже 3 тис. осіб, включаючи кадри розвідки ОУН⁴.

Проведена у квітні 1942 р. 2-га конференція провідників-бандерівців ухвалила радикальніші рішення. Зберігаючи курс на уникнення відкритого конфлікту з окупантами, припускалася можливість «збройної боротьби за українську державність у слушний час», давалася вказівка про формування і розбудову власних політичних і військових сил⁵.

¹ Дем'ян Г. Гуцульщина у визвольній боротьбі ОУН і УПА // Визвольний шлях. – 2000. – № 3. – С. 62.

² Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1941–1942 рр.) – С. 72.

³ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 44. – Арк. 17–19; Архів УСБУ в Рівненській обл. – Спр. П-15658. – Арк. 64.

⁴ Патриляк І. К. Військово-творчі заходи ОУН(Б) у липні–вересні 1941 р. – С. 136–137.

⁵ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 44. – Арк. 19–20; Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1941–1942 рр.) – С. 112–113.

На початку 1942 р. за вказівкою Проводу ОУН(Б) формуються групи самооборони (боївки) за схемою: куц (3 села, 15–45 учасників) – повітова сотня – курінь (3–4 сотні). До середини літа на Волині боївки нараховували близько 600 озброєних учасників. Заохочувався добровільний вступ молоді до української поліції на службі у німців, командний склад якої формувався майже винятково з членів ОУН. Кожна станична організація зобов'язувалася підібрати по 10 добровольців до поліції, щоб набути фахові військові знання та придбати зброю. З «поліційною сіткою» ОУН підтримували зв'язок референтури військових справ та СБ¹.

Як визнавав згодом нарком держбезпеки УРСР С. Савченко, незважаючи на масові репресії нацистів, оунівці не тільки не послабили своєї діяльності, а навпаки – посилили її у нелегальний спосіб². До весни 1942 р. у лавах ОУН(Б) перебувало майже 12 тис. членів та 7 тис. «юнаків»³.

Інтереси оперативного забезпечення підпільної мережі ОУН(Б) призвели до того, що до кінця 1941 р. майже всі територіальні проводи західноукраїнських земель мали у складі референтури СБ. Розроблялися проекти організаційної структури регіональних органів СБ. Так, за інструктивним документом крайового проводу в Галичині (12 серпня 1941 р.), обласна референтура СБ мала складатися з референта та «провідної ланки» з кураторів певних напрямів роботи. Референт безпосередньо повинен опікуватися внутрішньою безпекою в ОУН, його заступник – розвідкою проти радянської та польської сторони, міліцейськими формуваннями та кримінальним відділом. Вишкільний референт підбирав би кваліфікованих інструкторів та викладачів для навчання підлеглих, розробляв або збирав потрібну літературу. Інші члени керівної ланки відповідали за розвідку проти мельниківців та інших противників ОУН(Б), службовий архів. Обласній референтурі підпорядковувалися окружні, повітові та міські підрозділи СБ. Референти Служби мали входити до складу організаційних судів під головуванням обласних провідників⁴.

Цілеспрямовано готуються кадри есбістів. Відомо, наприклад,

¹ Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1941–1942 рр.) – С. 95 – 96; Казанівський Б. Шляхом легенди. – С. 265–266.

² ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 227. – Арк. 22.

³ Прокоп М. Українське протинацистське підпілля. 1941–1944 // Сучасність. – 1989. – Ч. 7–8. – С. 130.

⁴ ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 23.

про відкриті референтом СБ Тернопільського обласного проводу Максимом курси (вишколи) районних та повітових референтів (групи – по 10 осіб, термін навчання – 5 днів), школу розвідників СБ у Львові, засновану у 1942 р. Г. Пришляком, 4-годинний профільний вишкіл для майбутніх есбістів-студентів¹.

Розроблялися навчально-методичні матеріали з організації розвідувальної та контррозвідувальної роботи. Інструкція проводу бандерівців у Галичині «Суспільна безпека» (серпень 1942 р.)², наприклад, містила характеристику завдань і напрямів розвідки (військова, політична, економічна, технічна), складових агентурного апарату (резиденти, агенти, зв'язкові тощо), методів отримання доступу до конфіденційної інформації. Ішлося про тактику роботи контррозвідувальних органів, криміналістичні навички, порядок ведення допитів, організацію зовнішнього спостереження, судової медицини та пенітенціарну систему.

Певні особливості мали органи СБ проводів на сході та півдні України. Похідні групи ОУН (Б) створили тут Київський та Південний (Дніпропетровський) крайові проводи, що об'єднували 14 обласних та 30 окружних (загалом до тисячі учасників). Зокрема, Південний провід ОУН (керівники – З. Матла, з літа 1942 р. – В. Кук (Леміш), референт СБ Б. Яворський (Мирон)) поділявся на Запорізький, Дніпропетровський та Кіровоградський обласні, окремі Дніпропетровський та Одеський міські проводи. Обласні проводи (як правило, 50–100 активних підпільників) поділялися на два окружні та районні. Серед них тільки два окружні проводи мали референтури СБ – Дніпродзержинський (референт Богдан, вихованець спеціальних курсів СБ) та Криворізький (референт Костя, який до призначення вів розвідку в інтересах ОУН під прикриттям посади перекладача гестапо у м. Сталіно). Збір соціально-економічної, політичної та військової інформації на Сході вважався одним з провідних завдань підпілля у регіоні³.

Отже, перші місяці війни відзначилися активними заходами націоналістичних сил з реалізації попередніх планів оперативно-військових ударів по силових структурах СРСР (що об'єктивно

¹ ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 26; ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 50970. – Т. 1. – Арк. 279.

² ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 229. – Арк. 1–13.

³ ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 131. – Арк. 51; ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 375. – Арк. 80; Спр. 372. – Т. 54. – Арк. 100; Спр. 490. – Арк. 102; Чікольський В.М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі. – С. 51.

сприяло військовим успіхам агресорів), створенням під егідою ОУН(Б) української адміністрації та її органів з безпеки та охорони порядку, репресіями проти політично нелояльних осіб та представників нацменшин. Крах сподівань на толерантне ставлення Німеччини до відродження національної державності, а також фізичні переслідування учасників націоналістичного руху (як складової масового терору нацистів проти українського народу) прискорили перехід бандерівців на нелегальний стан та каталізували формування територіальних органів Служби безпеки ОУН.

3.2. Основні фактори військово-політичної та оперативної обстановки, що обумовлювали розбудову органів безпеки ОУН(Б)

Визначимо провідні фактори оперативної обстановки, які обумовлювали розбудову та діяльність Служби безпеки ОУН(Б). Необхідність контррозвідувальної протидії оперативним заходам та репресіям німецьких спецслужб можна вважати **першим фактором**, що впливав на особливості творення та діяльності СБ у період 1941–1943 рр.

В Україні окупантами було розгорнуто потужну мережу карально-репресивних органів спеціального призначення – таємної державної поліції (гестапо), поліції безпеки (СД), польової жандармерії, охоронної поліції, поліції порядку, підрозділів абвер-3 (військової контррозвідки)¹. Крім того, діяли спецоргани сателітів Німеччини. Серед них, насамперед, таємна поліція (сигуранца) та Служба спеціальної інформації (військова розвідка) Румунії. Ці спецоргани не тільки активно протидіяли нелояльному націоналістичному підпіллю, а й намагалися залучити до співпраці в інтересах розвідувально-підривної діяльності проти СРСР його учасників. В «Інструкції з боротьби з партизанами» № 1900/41 від 25 жовтня 1941 р., виданій Генеральним штабом Німеччини, приписувалося розвідувальним підрозділам армійських штабів різних рівнів звернути особливу увагу на вербування українських націоналістів².

¹ *Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944)*. – М.: Политиздат, 1965. – С. 42.

² ДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 4. – Т. 1. – Арк. 11.

Однак активного характеру залучення німецькими, румунськими та угорськими спецслужбами націоналістів для розвідувально-підривної діяльності проти радянських військ та партизанів набуло після переходу Червоної армії до стратегічного наступу й вигнання окупантів з території України (1943–1944), коли нацисти відчували особливу потребу в дестабілізації тилу противника під час бойових дій та залишенні «п'ятої колони» після відступу (докладніше обставини співробітництва антирадянського руху опору зі спецслужбами окупантів буде розглянуто в розділі з історії спецпідрозділів УПА).

Про це, зокрема, свідчить ліберальний режим утримання ними лідерів ОУН(Б). Своїй сестрі Володимирі С. Бандера писав, що він та інші члени Проводу живуть у комфортабельному триповерховому будинку, до його послуг бібліотека, радіо, авто, вілла. Показово, що саме після вигнання окупантів з України, у квітні 1944 р., закордонні джерела НКДБ повідомили про звільнення лідера радикалів ОУН та великої групи його соратників, що підтвердила орієнтовка 4-го Управління НКДБ СРСР від 17 червня того ж року. Зазначалося, що цей крок продиктований зацікавленістю активізувати розвідувально-підривну діяльність ОУН та УПА проти Червоної армії¹.

Протинімецькі заходи СБ носили здебільшого пасивний характер, що впливало із загальної тактичної лінії ОУН того часу стосовно окупантів, спрямовувалися на захист лав організації від ударів нацистських спецслужб. За свідченням В. Кука, «до завдань референтур у період німецької окупації входило вивчення методів роботи німецької розвідки і контррозвідки, і з цією метою... засиляли членів ОУН для роботи в органах німецької розвідки та контррозвідки»².

Робота СБ проти німців активізувалася з 1942 р. Зокрема, восени за вказівкою представника проводу бандерівців М. Прокопа (Володимира) у Києві на конспіративному засіданні функціонерів підпілля ухвалюється рішення про створення спеціальних агентурних груп для збору інформації про німців. Контррозвідка підпілля виявляла та заводила справи розробки на агентів гестапо серед оунівців. Крім того, вивчалися співробітники гітлерівських силових структур, їхні зв'язки серед місцевого населення. За завданням М. Арсе-

¹ ДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 9079. – Т. 1. – Арк. 457; Спр. 19127. – Т. 2. – Арк. 5.

² Там само. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 54. – Арк. 121.

нича керівник підпілля Галичини (1943–1944) В. Охримович організував оперативну розробку німецької розвідувальної школи Абверштелле-202¹.

Кожний референт СБ повинен був двічі на місяць подавати керівництву звіт про роботу німецьких карально-репресивних органів, проведені ними арешти або розшукові заходи, про осіб, підозрюваних в агентурних стосунках, або таких, що офіційно співпрацювали з окупантами. Збір попереджувальної інформації допомагав виводити підпільників з-під ударів німецьких спецслужб. Так, отриманий через агентуру СБ у середовищі мельниківців список імен 50 націоналістів, які підлягали арешту, дав змогу глибше їх законспірувати або вивести на сільську периферію, де можливість гестапо були обмеженіші, ніж у містах. Інколи СБ вдавалася до «відплатних акцій» стосовно колаборантів, знищувала агентів гестапо. Наприклад, був розстріляний заступник референта СБ Львівського обласного проводу ОУН(Б) Кривий, який зізнався у співробітництві з гестапо, знищений керівник СБ крайового проводу мельниківців у Галичині М. Соколовський, який видав німцям члена проводу бандерівців І. Климова (страчений окупантами у 1942 р.)².

Показовою є загибель провідника ОУН(Б) на сході України Д. Мирона (Орлика), маловідомі обставини якої описала у спогадах «В Златоглавому» підпільниця Н. Романів (Тирса, дружина майбутнього керівника ОУН Галичини В. Сидора). За словами авторки, у квітні 1942 р. гестапо заарештувало Скузя – утримувача конспіративної квартири ОУН по вул. Фундуклеївській у Києві. Він погодився співпрацювати, видав прикмети та маршрути пересування Орлика, внаслідок чого останнього було затримано гестапівцями поблизу Володимирського собору і при спробі втечі смертельно поранено. Для розслідування обставин події до міста прибув М. Арсенич, який сам ледве не став жертвою таємної поліції. Зрадника було викрито, а вночі 7 листопада напроти місця загибелі Д. Мирона біля оперного театру його застрелено В. Сидором та хорунжим Ю. Ковальським (Гарпуном)³.

¹ Прокоп М. Українське протинацистське підпілля. – С. 131; Шаповал Ю. І. Україна ХХ століття... – С. 325; ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 445. – Т. 4. – Арк. 279.

² ДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 9111. – Т. 1. – Арк. 37, 50; Мірчук П. Акт відновлення української державності 30 червня 1941 року (його генеза та політичне й історичне значення). – Нью-Йорк: Видання ООЧСУ, 1952. – С. 42.

³ Див. докладніше: ДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 8979. – Т. 3.

Співробітники СБ неодноразово організовували звільнення з німецьких в'язниць керівників ОУН. Так, Дрогобицький обласний референт СБ К. Цмоць (Модест) звільнив членів проводу О. Гасина (1942), Я. Старуха та Д. Грицаця (1943)¹.

Не маючи сумніву щодо протистояння підпілля ОУН і нацистських окупантів, зауважимо, що реальний внесок націоналістів у боротьбу з німцями та їхніми сателітами не можна порівняти з ударами по агресорові радянських військ та партизанів. Доцільним буде вислів співробітника розвідки ОУН Є. Врецьони: «Для підкреслення історичної правди і без зайвого патріотичного сорому скажімо собі одверто, що українці в радянській армії від рядового до маршала відіграли куди важливішу роль у збереженні біологічної субстанції нашого народу, обороняючи її перед повним знищенням»².

За завданням керівництва окремі есбісти співпрацювали з гестапо або абвером. Так, з контррозвідкою абверу співпрацював в інтересах боротьби з радянськими партизанами і підпільниками майбутній референт СБ Закордонних частин ОУН М. Матвієйко³.

Разом з тим можливості німецьких спецслужб СБ прагматично використовувала для боротьби зі спільними противниками. Так, за оперативним наведенням СБ гестапо ліквідувало у Львові підпільну офіцерську школу польської націоналістичної Армії Крайової (АК, 1943 р.) та польську підпільну комуністичну газету (квітень 1944 р.)⁴. Есбісти інформували німців про виявлене ними комуністичне підпілля. На початку 1944 р. гестапо за їхньою допомогою заарештувало близько 50 учасників підпільної організації «Партизанський рух західних областей України»⁵.

Другим фактором, який визначав завдання діяльності СБ у період, що розглядається, була наявність у Західній Україні широкої мережі польського націоналістичного підпілля (проіснувало в регіоні до кінця 1945 р.) з власними органами розвідки та контрроз-

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 53. – Арк. 213; Содоль П. Українська повстанча армія. 1943–1949: Довідник другий. – Нью-Йорк: Пролог, 1995. – С. 105; Береза В. На псевдо «Стяг» // Шлях перемоги. – 2002. – № 41. – С. 8.

² Брицький П.П. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.). – С. 105.

³ ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 56232. – Арк. 1.

⁴ Там само. – Ф. 5. – Спр. 50970. – Т. 1. – Арк. 279.

⁵ Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації. – Ужгород: Карпати, 1979. – С. 78; Нариси історії Львівської обласної партійної організації. – Львів: Каменяр, 1980. – С. 93–94.

відки. Згадані сили, крім боротьби проти німецько-фашистських окупантів та антирадянських спрямувань, ставили за мету «за всяку ціну і за будь-яких обставин відвоювати і залишити за післявоєнною Польщею Східну Галичину і Волинь»¹. При цьому польське підпілля головним інструментом відтворення східних кордонів Польщі до 1939 р. вважало збройні дії, яскравим прикладом чому слугують наказ Головнокомандування АК від 20 листопада 1943 р. про початок масштабної бойової операції «Бужа» («Буря») зі встановлення силою контролю над Західною Україною у переддень приходу Червоної армії або спроба збройним шляхом захопити владу у Львові та знищити українське підпілля після відступу з нього німецьких військ (27 липня 1944 р.). Апофеозом українсько-польського протистояння стала сумнозвісна «Поліська різанина», що забрала життя десятків тисяч українців та поляків і рішуче засуджена в наші дні вищим керівництвом та прогресивною громадськістю обох держав².

Після приходу радянських військ до Західної України та збройної поразки Польщі у війні з Німеччиною провідною силою польського підпільного руху стає Союз збройної боротьби (СЗБ), створений 13 листопада 1939 р. на території Франції генералом В. Сікорським, як складова частина Польських збройних сил. 14 лютого 1942 р. організацію було перейменовано на Армію Крайову (її територіальну структуру на ЗУЗ подано у попередньому розділі). До завдань СЗБ–АК входили підготовка загального антинімецького збройного повстання, патріотична пропаганда, а також розвідувально-диверсійна, терористична та саботажна діяльність³.

Для польського підпілля були притаманні ретельна конспірація підпільних збройних формувань, наявність досвідчених кадрів, опора на молодіжні та допоміжні підпільні організації, солідна матеріально-фінансова база. Досить сказати, що тільки у Львові АК були підконтрольні 4 тис. озброєних бойовиків та 12 тис. резервістів⁴. Лише у 1945 р. радянськими спецслужбами та військами було

¹ Ілюшин І.І. [Рецензія на книгу]: Мазур Г., Венгерський Є. Львівська конспірація. 1939–1944. Біографічний словник // Укр. істор. журн. – 2001. – № 1. – С. 156.

² Див.: Спільне комюніке зустрічі українських та польських істориків 1994 року // З архівів ВУЧК ... – 1995. – № 1–2.

³ Ілюшин І.І. Протистояння УПА і АК ... – С. 6–7.

⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 809. – Арк. 160.

знищено 152 польські націоналістичні нелегальні організації, захоплено 19 складів зброї, 12 радіостанцій, 6 типографій¹.

Структуру спецпідрозділів територіальних ланок СЗБ можна проілюструвати на прикладі штабу командувача Львівського (Південно-Східного) регіону, завданням якого з жовтня 1941 р. було відновлення діяльності польського підпілля в Західній Україні після серйозних ударів радянських органів держбезпеки. У складі штабу передбачалися відділи II-А (розвідка) та II-Б (контррозвідка). На початку 1943 р. додатково створено VIII відділ з керівництва диверсіями («Кедів»). За інструкцією від 27 червня 1941 р., підготовленою генералом С. Ровецьким, серед основних завдань польського підпілля в регіоні виокремлюються такі: посилення суспільно-політичної та військової розвідки, проведення диверсійно-терористичних акцій².

З розвитком органів розвідки АК набувала розгалуження система збору інформації. Розвідка регіону № 3 включала першу та другу служби (розвідка проти німецьких військ), третю (інформація про використання окупантами Бориславського нафтового басейну), службу політичної розвідки (пріоритетним напрямом роботи якої був збір інформації щодо українських справ). На початку 1943 р. відділи розвідки та контррозвідки було об'єднано. Станом на лютий 1944 р. II відділ мав 37 офіцерів та 72 підофіцерів, додатково при ньому запроваджується 8 відділення з резидентурами в містах Західної України. Розвідувальні відділи територіальних штабів округів СЗБ—АК мали спеціалізовані підрозділи. Так, у Тернопільській окрузі розвідвідділ мав військовий, політичний, господарський та український напрями³.

Відомості збиралися через агентурну мережу в органах німецької адміністрації, на комунікаціях та установах зв'язку (на Тернопільщині, наприклад, 70–80 % залізничників та зв'язківців були етнічними поляками), а також зовнішнім спостереженням і в ході допитів захоплених членів ОУН. До того ж практично всі інші ланки польського підпілля збирали доступну їм інформацію⁴. Діяль-

¹ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 375. — Арк. 31; Никитченко В. Ф. Чехисты Украины в период Великой Отечественной войны // Труды ВШ КГБ при СМ СССР. — 1971. — № 2. — С. 72–73.

² Ілюшин І. І. Протистояння УПА і АК... — С. 47–48, 51.

³ Там само. — С. 58–59, 93.

⁴ Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав «Бурю»? Армія Крайова на Тернопіллі... — С. 43–44.

ність мережі спецпідрозділів польського підпілля координувалася розвідувальним відділом військового міністерства еміграційного уряду в Лондоні.

За оцінкою Г. Пришляка, розробка польського націоналістичного підпілля розглядалася як «друге головне завдання в роботі СБ». Робота за польською лінією активізувалася з 1942 р. Основне завдання – виявляти плани СЗБ–АК щодо діяльності проти ОУН та українського населення. Агентура СБ орієнтувалася на занурення до польського підпілля, щоб збирати відомості про його наміри та керівний склад. Відомий випадок, коли за дорученням розвідувально-інформаційного відділу референтури СБ крайового проводу «Галичина» розвідник І. Орловський проник до середовища АК і надавав інформацію до жовтня 1944 р. Агентурна розробка польського підпілля не припинялася і після повернення радянської влади¹.

Третій фактор, що визначав оперативну діяльність СБ ОУН(Б), – наявність інших націонал-патріотичних течій, котрі ортодоксальні націоналісти розглядали як конкурентів і противників. З початком війни згаданий І. Равлик одразу ж запропонував референдумові СБ проводу «Галичина» взяти під агентурне спостереження середовища ОУН(М), Українського народного козачого руху (колишні учасники повстанських рухів Наддніпрянщини часів Української національно-демократичної революції), праворадикального Фронту національної єдності, гетьманців-державників та інших політичних об'єднань².

Автор дослідження з історії ОУН(М) доби Другої світової війни В. Верига справедливо зазначає, що лідери бандерівців виступали «не за консолідацію всіх революційно-державницьких сил, але за монополізацію їх під своєю командою, усували всіх, хто стояв їм на дорозі... Ліквідацією небажаних осіб займалася звичайно Служба безпеки»³.

Безсумнівно, що першочергову увагу традиційно приділяли боротьбі з мельниківцями, котрих ОУН(Б) кваліфікувала як «дрібноміщанську політичну агентурну групу». Мельниківці також відрядили свої похідні групи в Україну, намагалися вести активну пропагандистську діяльність та створювати органи українського самоврядування. Наказ повітовим ексекутивам ОУН(М) у зв'язку з

¹ ДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 9111. – Т. 1. – Арк. 7; Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 20. – Арк. 79.

² Там само. – Ф. 11. – Спр. 9111. – Арк. 32–33.

³ Верига В. Втрати ОУН в часі Другої світової війни. – С. 163.

початком бойових дій, підписаний Гонтою-Коником, ставив завдання створити повітові штаби, повстанські боївки і ватаги.

З середини 1942 р. мельниківське підпілля готується до збройного виступу проти окупантів. Курс на нього був закріплений у рішеннях конференції активу «Інспекторату-2» (за військово-територіальним поділом ОУН(М) – Волинь і Поділля) у Почаєві (червень того ж року) та конференції провідників центральних і східних земель у Києві (15 серпня 1942 р.). Згодом на терені «Інспекторату-2» створюються збройні підрозділи Блакитного (Крем'янецьчина), Білого (район Володимира-Волинського) та спільний з Т. Боровцем-Бульбою на Рівненщині. У липні–грудні у Крем'янецькому та Дубненському повітах створюється 15 військово-вишкільних пунктів (близько 100 слухачів у кожному)¹.

При штабах повстанських формувань мали запроваджуватися розвідувальні відділи (розвідочно-бойові реферати) та розвідочні рої (підрозділи) з обізнаних у військовій справі осіб. Підконтрольний мельниківцям Український легіон самооборони (Волинь, 1943 р.) включав до себе старшин з безпеки, розвідки та польову жандармерію. Інформатори мельниківців, що діяли в середовищі СБ ОУН(Б), «довідувалися, що діється в бандерівському царстві»².

ОУН(М) мала власну Службу безпеки. Поряд з нею територіальні осередки мельниківців відповідно до інструкції з організаційної роботи від 1943 р. обов'язково утворювали розвідувальний підрозділ. На нього покладалася «розвідка в українських і позаукраїнських організаціях, настроїв населення, забезпечення праці перед перешкодами з боку ворожих чинників»³.

Основним завданням СБ бандерівців на цьому напрямі було створення агентурних позицій у середовищі ОУН(М). У Львові в період німецької окупації мельниківців розробляла резидентура СБ Клика. Вже у 1941 р. їй вдається запровадити інформаторів до референтури пропаганди, секторів роботи з молоддю та жінками, похідних груп, підрозділів розвідки та боївок мельниківців⁴.

До конфіденційного співробітництва референтурою СБ проводу «Галичина» залучено склогографіста Крайового проводу ОУН(М).

¹ ОУН у війні 1939 – 1945. – С. 92; Шуляк О. В ім'я правди. Дійсність про Українську Повстанчу Армію. – Рівне: Азалія, 1993. – С. 17–18.

² Станіслав В. – Ю. Макух. Ліс приймає повстанців. – С. 126, 231–232.

³ Касіян С. Партизанський загін ім. Гетьмана Павла Полуботка // На зов Києва. – С. 493.

⁴ ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 24.

Останній систематично передавав бандерівцям копії відповідних документів ще до їх поширення самими мельниківцями. Це давало змогу їхнім противникам проводити попереджувальні пропагандистські кроки. Оперативні можливості СБ залучалися восени 1942 р. для вивчення настроїв і намірів функціонерів ОУН(М) під час консультацій про можливість об'єднання двох гілок націоналістів (позитивного результату досягнуто не було). СБ застосовувала доволі складні комбінації. Так, співробітник Г. Пришляка Е. Мартинець (Славко) зміг не тільки зануритися до мельниківського підпілля, а й очолювати його у Львові в 1942–1944 рр., використовуючи своє становище для деморалізації противника та організації фізичного усунення його функціонерів¹.

Крім розвідувально-інформаційних методів до конкурентів без вагань вживали активних заходів – підривно пропаганду (зокрема, звинувачення у національній зраді, співробітництві з радянськими органами держбезпеки та німецькими спецслужбами), компрометацію та терор². Уже з перших днів війни бандерівці знищують окремих функціонерів та групи ОУН(М). Найрезонанснішим стало вбивство 30 серпня 1941 р. у Житомирі лідерів мельниківців, ветеранів націоналістичного руху О. Сеника та М. Сциборського. Неподалік від штаб-квартири їхньої організації по вул. Михайлівській до них наблизилася молода людина і розстріляла з двох пістолетів. Під час втечі терориста застрелив німецький офіцер. При вбивці знайшли паспорт на ім'я С. Козія (інколи подається – Кузія). Після теракту бандерівці спішно залишили місто³.

Версія про організацію вбивства лідерів ОУН(М) саме їхніми конкурентами по націоналістичному русі підкріплюється свідченнями М. Матвієйка. За його словами, безпосереднім організатором теракту виступив керівник Північної похідної групи бандерівців М. Климишин⁴. За рішенням революційного трибуналу СБ ліквідувала членів ПУН Я. Барановського (11 травня 1943 р.) та Р. Сушка (12 січня 1944 р.). Ліквідація функціонерів мельниківського

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 20. – Арк. 65.

² На руках Бандери українська кров. – Б.м.: Видання Організації українських націоналістів, 1941. – С. 4–5.

³ Обставини вбивства подаються за: Житомирська трагедія. – Буенос-Айрес, Б.в., 1949. – 80 с.; Михалевиц М. Сорок років тому // На зов Києва... – С. 239; Сварогов В. Как убили Сеника и Сциборского // Вечерний Житомир. – 1994. – № 2.

⁴ ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 56232. – Арк. 54.

підпілля тривала до 1945 р. включно, коли у Рогатинському районі Станіславської області було захоплено згадуваного Коника (М. Онуфрика). Після допитів М. Арсеничем його було ліквідовано. Загалом, за деякими підрахунками, жертвами міжусобної ворожнечі стали близько 4 тис. мельниківців, з яких майже 1,5 тис. — у 1941 р.¹

Як **четвертий фактор оперативної обстановки** навколо СБ ОУН можна розглядати наявність потужного радянського партизансько-підпільного руху, одним з провідних завдань якого була протидія націоналістичним формуванням в Україні. Партизанські загони та з'єднання мали власні підрозділи розвідки та контррозвідки (їхню організацію і функції буде докладніше висвітлено у розділі щодо спецпідрозділів УПА). На базі партизанських формувань діяли спеціальні групи органів держбезпеки (оперативно-чекістські групи), завдання яких спрямовувалися і на розвідувально-підривні заходи проти націоналістичних сил.

Незмінний і виразно антирадянський характер програмних настанов та дій ОУН вів до неминучого протистояння цих сторін. СБ бандерівців акцентувала на створенні агентурних позицій в радянських партизанських та підпільних формуваннях з метою збору інформації та розкладу їх особового складу.

Директива НКВС СРСР № 364 від 14 серпня 1941 р. поставила перед органами держбезпеки завдання агентурної розробки українських націоналістів. З листопада 1941 р. до березня 1942 р. НКВС УРСР спільно із спеціальною групою ЦК КП(б)У на території шести областей Західної України було перекинуто 150 спеціальних формувань та окремо 148 агентів і зв'язківців. Створене у січні 1942 р. До головних функціональних завдань 4-го Управління НКВС УРСР (зафронтана робота) належало просування агентури до антирадянських угруповань на окупованій території, в тому числі для дальшого її виведення до Німеччини та інших європейських держав².

Залишена на окупованій території агентура органів держбезпеки (понад 12 тис. осіб), крім власне антинацистських заходів, не припиняла розробки націоналістичного середовища. У 1941–1942 рр.

¹ Чередниченко В. Націоналізм проти нації. — К.: Політвидав України, 1970. — С. 115; Верига В. Втрати ОУН в часи Другої світової війни. — С. 164–165, 170; ЦДАГОУ. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 150. — Арк. 14; ДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 40. — Спр. 50. — Т. 8. — Арк. 251; Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 32. — Арк. 233.

² Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной. — Т. II. — С. 236–237.

нею було виявлено 57 націоналістичних організацій. В Одесі, наприклад, радянським підпіллям велися розробки: «Сателіти» (на 60 мельниківців) та «Одеські покидьки» (близько 50 членів ОУН(Б)). Один лише негласний помічник НКВС Лука (колишній керівник референтури СБ в одному з міст Придніпров'я, занурений до проводу ОУН на сході України) виявив 33 конспіративні квартири та 600 активних підпільників. За зібраними оперативними даними тільки на Лівобережній Україні після її визволення від окупантів було заарештовано 153 функціонери ОУН¹.

У період окупації в Україні діяло щонайменше 95 оперативних груп, спецзагонів та окремих резидентур НКВС-НКДБ. Частина з них мала як одне з першочергових або головних завдань розвідувально-підривної діяльність проти націоналістичних угруповань та їхньої Служби безпеки. Так, в «особливому завданні» опергрупі «За Батьківщину» (вересень 1943 р.) на чолі з начальником одного з відділів 4-го Управління НКДБ УРСР В. Храпком (Орлом) ішлося про неодмінність із позицій партизанського з'єднання О. Сабурова придбання агентури у середовищі ОУН, виявлення інформаторів і зв'язкових, залишених СБ на випадок приходу радянських військ. До осені 1943 р. лише при з'єднаннях С. Ковпака, М. Наумова та О. Сабурова діяло 9 резидентур органів держбезпеки, які мали на зв'язку 572 негласних помічників, більша частина з них використовувалася по лінії протидії ОУН та УПА².

Серед зафронтових оперативних груп органів держбезпеки націоналістичні формування та їхні спецоргани активно розробляли:

- Група «Унітарці» В. Хондожка, направлена 4-м Управлінням НКДБ УРСР на базу партизанського з'єднання С. Ковпака у серпні 1943 р. Одним з пріоритетних завдань було придбання агентури серед українських націоналістичних формувань, просування її до закордонних осередків ОУН, добування документів та друкованих видань. Групою придбано 19 оперативних джерел з середовища ОУН. Створена унітарцями у Львові резидентура «Ліс» (7 учасників) отримала списки агентури СБ, відрядженої до східних областей УРСР.

¹ Деятельность органов государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны (1941–1945): Сб. док. и материалов. – М., 1964. – С. 344–345.

² Детинин В. И., Дорошенко И. А., Коровин В.В. Чекисты в годы Великой Отечественной войны. – М., 1967. – С. 31, 39; ДА СБУ. – Ф. 60. – Спр. 28461. – Т. 1. – Арк. 36; Ф. 13. – Спр. 490. – Арк. 121.

• Опергрупа «Дружба» М. Онищука (Баглія), що діяла на базі з'єднань С. Ковпака та П. Вершигори, надбала 49 оперативних джерел з націоналістів, здобула матеріали про їхні переговори з німцями, програмні документи ОУН та УПА, III Надзвичайного великого збору ОУН.

• Опергрупа 4-го Управління НКДБ УРСР (на базі партизанського з'єднання Б. Шангіна) у жовтні–грудні 1943 р. захопила близько 30 функціонерів ОУН, одержала відомості про 50 проводів та референтур СБ ОУН, захопила важливі директивні документи й коди підпілля, придбала декілька цінних оперативних джерел в осередках ОУН Німеччини та Австрії. Інформатор групи Ганна, працюючи секретаркою одного з керівників окупаційної адміністрації Львова і використовуючи знайомства з генерал-губернатором Вехтером, А. Мельником та В. Кубійовичем, збирала інформацію про підпілля ОУН міста, передачу націоналістам німцями зброї тощо. За повідомленнями іншого джерела групи, Сидоренка, який мав «широкі зв'язки серед керівних кадрів ОУН та УПА і надав винятково цінні дані про антирадянську діяльність українських націоналістів», було знищено низку функціонерів ОУН, а 87 із них взято на оперативний облік¹.

• Опергрупа «Переможці» Д. Медведєва спромоглася занурити своїх інформаторів до осередків ОУН Волині, здобути через них відомості про їхні стосунки з німцями, про суперечності між бандерівцями та формуванням Т. Боровця-Бульби.

• Опергрупа «Розгром» Г. Бурлаченка (Петрова), що діяла на базі з'єднання В. Бегми, мала 20 оперативних джерел серед учасників ОУН та УПА, виявила 932 учасників антирадянського руху опору, захопила 56 функціонерів ОУН, здобула цінні відомості про націоналістичне підпілля. За інформацією групи, партизани знищили 300 повстанців.

• Опергрупа 4-го Управління НКДБ УРСР під керівництвом В. Храпка у з'єднанні О. Сабурова створила агентурний апарат із 107 осіб, знешкодила 8 агентів ОУН.

• Розвідка партизанського з'єднання Д. Ніколайчика з допомогою агентури створила легендовану підпільну організацію (10 осіб), з допомогою якої було виявлено мережу підпілля ОУН у семи районах Волинської області, перевербувала та активно використовувала для розробки підпілля 36 націоналістів.

• Опергрупа «Волинці» П. Форманчука (Петріча), що діяла на

¹ ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 275. – Арк. 30.

базі з'єднання В. Бегми у листопаді 1943 – квітні 1944 р., створила дві резидентури (42 джерела) з висвітлення діяльності націоналістичного підпілля, здобула інформацію про діяння СБ, ліквідувала одну з її резидентур, знищила 25 активних підпільників.

• Резидентура «Тайга» мала ряд оперативних джерел серед оунівців, здобула інформацію про боївки СБ, котрі брали участь у нападі на командуючого 1-м Українським фронтом М. Ватутіна 29 лютого 1944 р.¹

З весни 1944 р. **основним фактором оперативної обстановки**, в якій діяла СБ ОУН, стає оперативно-розшукова діяльність радянських органів державної безпеки. У період окупації координувало дії згаданих оперативних груп та резидентур створене у квітні 1942 р. 4-те Управління НКВС-НКДБ. Із звільненням Правобережної та Західної України, з розбудовою тут мережі територіальних органів держбезпеки, функції організації антипідпільної боротьби переходять до підрозділу боротьби з бандитизмом – НКВС УРСР відомчим наказом № 0022 від 17 березня 1942 р. створюється відділ з боротьби з бандитизмом (ББ) НКВС УРСР (з 1944 р. – Управління ББ). Його куратором був відділ боротьби з політичним бандитизмом (насамперед формуваннями ОУН та УПА) у складі Головного управління боротьби з бандитизмом НКВС СРСР).

Управління ББ НКВС УРСР мало три оперативні відділи (перший безпосередньо протистояв націоналістам, другий боровся з дезертирством, третій здійснював слідчі дії), підрозділи у справах репатріації, радіозв'язку, кураторства над винищувальними батальйонами, а також інформаційно-обліковий².

На початку 1944 р., до утворення регіональних органів НКВС-КДБ, протидія ОУН та УПА покладалася на сім оперативно-військових груп у Рівному, Луцьку, Сарнах та інших містах Волині. З 1944 р. у Львові почали діяти оперативні штаби (згодом – групи) НКВС та НКДБ УРСР як координаційні центри антинаціоналістичної діяльності в регіоні. Першим керівником опергрупи НКДБ став заступник начальника 4-го Управління НКДБ УРСР, відомий учасник

¹ Огляд діяльності згаданих підрозділів дано за: ДА СБУ. – Ф. 60. – Спр. 28442, 28443, 28461, 86748; Ф. 13. – Спр. 490. – Арк. 122; Спр. 507; Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной... – Т. IV. – С. 733, 736, 740–741, 952; Андрианов В.Н. Участие чекистов в партизанской борьбе в годы Великой Отечественной войны. – М., 1990. – С. 61–62, 111–112.

² ДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 128. – Арк. 1–3; Леонтьев А.М. Задачи и организация работы органов НКВД – С. 4–5.

оперативних ігор з зарубіжними центрами української політичної еміграції 1920–1930-х рр. полковник С. Карін-Даниленко.

Розробка ж закордонних осередків ОУН стає одним з основних завдань відтвореного за директивою НКДБ УРСР № 1395/С від 28 липня 1944 р. 1-го Управління Наркомату (зовнішня розвідка)¹. У 1943–1944 рр. підрозділ спромігся придбати цінні оперативні джерела з висвітлення діяльності закордонних центрів ОУН у Німеччині, Австрії та інших європейських державах. Підрозділ з розробки еміграційних антирадянських угруповань створюється й у 1-му Управлінні КДБ СРСР².

Тільки на прохання керівника республіканської партійної організації М. Хрущова (березень 1944 р.) до Західної України додатково відряджено 2000 працівників НКДБ (із них 200 для заміщення посад начальників районних відділів) та 790 співробітників НКВС (у тому числі 120 майбутніх начальників райапаратів)³.

Відділи ББ створювалися в обласних Управліннях НКВС, відділення – у районних апаратах. Так, станом на початок 1945 р. штат відділу ББ УНКВС по Волинській області нараховував 48 одиниць, у райвідділах по цій лінії працювало 112 оперпрацівників. З 1945 р. до боротьби з націоналістами підключили 2-ге Управління (контррозвідка) НКДБ та його підрозділи на місцях. Так, в УНКДБ по Тернопільській області безпосередньо ОУН займалося десять відділення другого відділу. У Станіславському УНКДБ у другому відділі перше відділення вело роботу по націоналістах у містах, друге – у сільській місцевості⁴.

Крім того, в антипідпільних заходах брали участь органи Головного управління контррозвідки СМЕРШ Наркомату оборони СРСР тих фронтів, що вели бойові дії в Україні. Директива Управління СМЕРШ 4-го Українського фронту від 30 листопада 1943 р. орієнтувала військових контррозвідників посилити агентурно-оперативну роботу з виявлення нелегальних осередків ОУН та протидії інформаторам СБ у військах⁵. Так, лише за квітень 1944 р. СМЕРШ

¹ ДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 75. – Арк. 32–35.

² Там само. – Ф. 13. – Спр. 490. – Арк. 122; Очерки истории российской внешней разведки. – М.: Междунар. отношения, 1999. – Т. 4. – С. 8.

³ ДА СБУ. – Спр. 372. – Т. 59. – Арк. 8; Ф. 2. – Оп. 87. – Спр. 31. – Арк. 21; Сергійчук В. ОУН-УПА. – С. 144.

⁴ ДА СБУ – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 98. – С. 152.

⁵ Советская военная контрразведка: Сб. док. – М., 1984. – Вып. 3. – С. 306–307.

1-го Українського фронту здійснив проти ОУН та УПА 444 операції у 270 населених пунктах, при цьому було вбито 260 учасників націоналістичного руху, затримано 9 тис. осіб, виявлено 530 складів інсургентів. Відділ СМЕРШу Львівського військового округу до 1 травня 1945 р. заарештував 383 оунівці, у тому числі 39 співробітників СБ¹.

Основним інструментом оперативних заходів проти підпілля виступав агентурно-інформаційний апарат, завдання розбудови якого на звільненій території визначала директива НКДБ УРСР від 12 липня 1943 р.² Створення його позицій безпосередньо в середовищі антирадянського руху опору давало змогу збирати відомості про форми і методи діяльності противника, його керівний склад, здійснювати акції з деморалізації підпілля або компрометації його учасників. Одним із знарядь органів держбезпеки стають спеціальні (з 1946 р. – агентурно-бойові) групи (АБГ). На них покладалися пошук, захоплення або ліквідація підпільників, збір розвідувальних даних, створення агентурних позицій у середовищі противника, перехоплення каналів зв'язку осередків підпілля, компрометація його учасників, схилення до явки з повинною тощо.

Директива НКДБ УРСР № 1697/С від 3 серпня 1944 р. вимагала енергійніше створювати такі групи, занурювати їх та агентів-одинаків до підпілля. Одним з найбільш апробованих методів маскування була «легендована СБ», коли агенти-бойовики виступали від імені референтур СБ, допитували підпільників або підозрюваних у співробітництві з ними. Особлива увага приділялася залученню до конфіденційної співпраці колишніх есбістів. Наведемо характерний приклад. Керівника підпілля Буковини А. Галицьку 27 грудня 1944 р. під час лікування (підпільниця стрілялась при затриманні) «викрадено підпільниками». Лікування продовжено на «конспіративних квартирах», а після одужання її допитано «слідчим СБ вищого проводу». У результаті органи отримали докладну інформацію про підпільну мережу цілої області.

Уже до 1 травня 1945 р. на рахунку спецгруп було 1163 ліквідованих учасників руху опору. До середини 1945 р. діяло 246 АБГ з 1011 учасниками та 212 бойовиків-одинаків. Загалом до травня 1945 р.

¹ Советская военная контрразведка: Сб. док. – М., 1984. – Вып. 3. – С. 569; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 928. – Арк. 35–36.

² Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной... – Т. IV. – С. 633.

органам НКВС-НКДБ вдалося занурити до підпілля понад 1000 агентів, з яких 125 потрапили до його керівних ланок, 30 з них використовувалися по лінії розробки Центрального проводу¹.

Надто важливим для виживання й підтримки боєздатності руху опору стає його контррозвідальний захист від оперативних ударів радянських силових структур. Служба безпеки, як і підпілля, не мала досвіду протистояння потужному противникові. За словами командира однієї з боївок СБ Д. Куп'яка (Клея), умови перебування на нелегальному становищі за часів німецької окупації були набагато сприятливішими, ніж після відновлення радянської влади². Як красномовно висловилася одна з колишніх учасниць підпілля ОУН Тернопільщини М. Дереворіз, навесні 1944 р. «через свою наївність, а більше від довірливості, невмілої конспірації багато з нас опинилося у капкані, який вміло був приготований для нас ще до приходу “визволителів”. Розкрити підступність і зраду через свою некомпетентність нам на тому етапі боротьби було просто не під силу. Невміння розгадати ворога, незнання професійної розвідницької роботи поставило нас вже на перших порах перед катастрофою, яка вже тоді була запрограмована хитрішим і досвідченішим від нас ворогом»³.

Нарешті, **окремим фактором**, що обумовлював діяльність СБ, стає розбудова у регіоні структур радянської влади, компартії та комсомольських органів, розгортання ними державно-політичних, соціально-економічних та ідейно-культурних заходів. Крім силової протидії органам влади та іншим легітимним структурам, підпілля та його органи безпеки застосовували репресії проти тієї частини місцевого населення, яка співпрацювала з режимом, брала активну участь у радянзації регіону.

Зауважимо, що правляча партія значну увагу приділяла організації й контролю за оперативно-розшуковою діяльністю органів НКВС-НКДБ, а також методам протидії ОУН та УПА. Як ішлося у постанові ЦК КП(б)У від 10 січня 1945 р. «Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях України», на поточний момент «слабо поставлена агентурна робота НКДБ і НКВС. Досі агентурна мережа боротьби з оунівським

¹ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной... – Т. IV. – С. 53, 64; ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 82. – Арк. 236; Т. 65. – Арк. 22; Спр. 375. – Арк. 26.

² Куп'як Д. Спогади нерозстріляного. – С. 35.

³ Савка Б. Забути не маємо права. – С. 190.

підпіллям і бандформуваннями малочисельна і особливо малочисельна агентура, що вміє глибоко занурюватися в націоналістичне підпілля»¹. М. Хрущов на нараді секретарів обкомів партії та начальників УНКВС-УНКДБ західних областей України у Львові (15 травня 1945 р.) підкреслив, що «вирішальним у справі боротьби з бандами тепер повинна бути хороша постановка агентурної роботи. Без агентів ми будемо працювати втемну»².

Характерно, що саме більшовицьке керівництво республіки задавало тон у роботі органів та військ НКВС-НКДБ, вимагало від них рішучості, безкомпромісності в боротьбі з «бандоунівським підпіллям», застосування жорстоких методів придушення націоналістів, їхніх помічників серед населення та залякування мешканців регіону. Окремі антигуманні ініціативи М. Хрущова навіть голова НКВС СРСР Л. Берія змушений був відхилити³.

Як бачимо, упродовж періоду, що розглядається, розбудову і діяльність органів безпеки ОУН визначала низка військово-політичних чинників. Залежно від стратегічних настанов самої ОУН або активності тих чи інших ворожих для неї сил конкретні фактори висувалися на перший план. З кінця 1943 р. пріоритетними стають завдання протидії радянському режимові та його силовим структурам.

3.3. Організаційна побудова та основні функції

Третій Надзвичайний великий збір ОУН(Б) (21–23 серпня 1943 р.) висунув стратегію двофронтової боротьби проти «імперіалізмів Берліна і Москви» з основним акцентом на протидію сталінському режимові. Розуміючи невідворотність повернення радянської влади, збір наголосив: «Окупацію більшовиками українських земель приймаємо активною боротьбою у всіх тих формах, що ведуть до розвалу державного апарату московського імперіалізму та сприяють зростанню організованих сил українського народу в його боротьбі за Українську самостійну державу»⁴.

ОУН бере курс на зміцнення повстанських сил та розбудову організаційної мережі, пристосованої до стратегії активних дій у

¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 14. – Спр. 1673. – Арк. 7.

² Там само. – Спр. 1669. – Арк. 1.

³ Див.: Шаповал Ю. Війна після війни. – С. 13.

⁴ Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – С. 105.

разі приходу радянських військ та формування апарату радянської влади. Визначається структура керівних органів у вигляді референтур – спеціалізованих підрозділів у складі проводів різних рівнів – від Центрального до підрайонного (організаційна, пропаганди, військова, господарська, зв'язку, фінансова, Українського червоного хреста). Однією з провідних стає референтура Служби безпеки.

Інструктивні документи ОУН вимагають найбільш кваліфіковані кадри перемістити до ділянки СБ як основної на період «советської окупації», створити для неї оптимальні умови роботи. Усі підпільники зобов'язувалися безумовно виконувати вказівки спецслужби¹.

Аналіз документальних матеріалів та свідчень відомих функціонерів ОУН дозволяє дійти висновку про основні завдання СБ:

- збирання розвідувальної інформації військового, політичного, суспільно-економічного характеру про радянські силові структури, цивільну адміністрацію та осіб, що з нею співпрацюють, заходи з радянізації регіону;

- контррозвідувальний захист підпільного середовища від розвідувально-підривної діяльності противників, слідчі функції по відношенню до осіб, запідозрених у ворожих намірах;

- протидія іншим націонал-патріотичним силам, що розглядалися як політичні конкуренти;

- здійснення диверсійно-бойової та терористичної діяльності;

- контроль за виконанням територіальними осередками ОУН вказівок вищих інстанцій;

- догляд за морально-політичним станом підпільників, розслідування скоєних ними злочинних проявів;

- контроль за дотриманням у підпіллі норм конспірації, забезпечення системи зв'язку;

- організація професійної підготовки та виховання співробітників СБ.

У галузі розвідувальної роботи референтура СБ Центрального проводу (ЦП) взаємодіяла з розвідувальним відділом військової референтури ЦП по лінії збору інформації про Червону армію, та з дипломатичною референтурою, до компетенції якої входило надання відомостей на території іноземних держав².

¹ ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 289. – Арк. 39.

² ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 5. – Арк. 53–58; Т. 54. – Арк. 120–135.

Важливо підкреслити, що екстремальний характер повстансько-підпільної боротьби, масовані зусилля спецслужб противника з підриву боєздатності руху опору, особисті амбітні спрямування окремих керівників СБ призводили до гіпертрофованої її ролі в структурі ОУН. Як засвідчив на допиті від 25 січня 1945 р. згадуваний М. Степаняк, «СБ користувалася необмеженими правами. Їй дозволялося проводити арешти за власним розсудом, аж до арешту членів Центрального проводу ОУН (члена Центрального проводу могла арештувати тільки центральна СБ, крайового – крайова СБ тощо). СБ також могла без суду розстрілювати будь-яких членів організації, не кажучи вже про інших осіб. Незважаючи на те, що СБ формально входила до складу територіальних проводів, фактично, починаючи з крайового проводу і нижче, СБ діє самостійно, часто проти бажання цих проводів і підлягає лише власному керівництву по СБ... СБ мала також самостійну від організаційної референтури лінію зв'язку»¹. Затягтим прихильником організаційної самостійності СБ виступав її шеф М. Арсенич, котрий мав з цього приводу гострі суперечності з Р. Шухевичем².

До другої половини 1943 р. структура референтур СБ великих проводів визначалася за лініями протидії конкретним противникам. Так, референтура СБ крайового проводу в Галичині мала відділи, спрямовані проти радянської сторони, німців, поляків та мельниківців³. За функціональною ознакою в референтурах склалася певна номенклатура посад – референти, технічні референти, слідчі, архіваріуси, бойовики, технічні працівники. Як і раніше, структура СБ прив'язувалася до територіальної мережі ОУН. Референтури СБ запроваджувалися, крім ЦП, при крайових, окружних, обласних, надрайонних, районних та підрайонних проводах (останні існували приблизно до середини 1945 р.). Склалося подвійне підпорядкування референтів СБ – тереновому провіднику та «ділове» – вищим керівникам служби. Есбісти, зокрема, зобов'язувалися тісно співпрацювати з тереновими провідниками, своєчасно інформувати їх у справах компетенції. У нижчих (кушових) осередках перебував штатний інформатор СБ⁴.

Керівники ОУН дбали про те, щоб, крім штатних співробітників

¹ ДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 9079. – Т. 3. – Арк. 227.

² Там само. – Спр. 19127. – Т. 1. – Арк. 275; Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 53. – Арк. 37.

³ Там само. – Спр. 9079. – Т. 3. – Арк. 226.

⁴ ЦДАВОВУ. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 14–15.

в орбіту діяльності підпільної спецслужби залучалося якомога більше «організованих людей» (активних учасників ОУН). У серпні 1944 р. у Суському лісі Рівненської області відбулася нарада керівного складу ОУН Північно-західних українських земель (Волинська, Рівненська, частина Тернопільської області, ПЗУЗ). У виступі провідника підпілля цього регіону Д. Клячківського (Клима Савура) особливу увагу було приділено організації діяльності СБ. Зокрема, наголосив Савур, якщо у Радянському Союзі органи держбезпеки широко залучають комуністів та актив, то і в лавах ОУН потрібно так поставити контррозвідальну роботу, «щоб кожен учасник ОУН-УПА вважав себе есбістом і надавав допомогу СБ у виявленні радянської агентури». «Він запропонував, – свідчив захоплений МДБ у 1948 р. колишній референт СБ ПЗУЗ С. Янишевський, – керівникам ОУН виділити для роботи в СБ найбільш активних і відданих учасників організації. Крім того, він вимагав навчити її методів розвідальної, контррозвідальної, слідчої роботи, щоб вони могли успішно вести боротьбу проти радянської агентури»¹.

З осені 1943 р. робляться спроби запровадити уніфіковану структуру референтур СБ. Відомі принаймні два проекти щодо стандартної організаційно-штатної побудови референтур, які вийшли за підписами референта СБ однієї з військових округ ОУН на ПЗУЗ Б. Козака (Смока) та надрайонного референта СБ Грома (відповідно, 10 та 13 вересня 1943 р.)². Документи, надзвичайно близькі за змістом, подають такий організаційно-штатний розклад:

- управлінська ланка референтури – «справове звено», до якого входили сам референт, його заступник, керівники двох основних відділів, та «технічне звено» (друкарка, канцелярист, кур'єри);

- «розвідно-інформаційний відділ» у складі трьох співробітників, кур'єрів. Серед співробітників відділу – «найменше одна жінка, жінка може стати також шефом ... відділу, якщо своєю відданістю і спритністю праці» заслуговуватиме на призначення. Працювати підрозділ повинен був спираючись на інформаторську мережу, сформовану за територіальним та об'єктовими принципами;

- «поліційно-виконавчий відділ», на який покладалися контррозвідальна робота, слідчі функції, здійснення покарань,

¹ Архів УСБУ у Рівненській обл. – Спр. 4245. – Т. 1. – Арк. 187.

² ЦДАВОВУ. – Ф. 3837. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 22–23; ДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 87. – Спр. 31. – Арк. 190–193.

контроль за морально-політичним станом підпільників. У відділі передбачалося три співробітники, один з яких – слідчий;

- «боївка» – оперативно-бойовий підрозділ у складі 6–8 озброєних осіб.

Розроблялися і організаційно-штатні пропозиції щодо референтур середньої та нижчої ланок. Так, у документах СБ надрайонів «Долина» та «Конотоп» (Волинь, кінець 1943 р.) пропонувалося ввести до районної референтури референта, його заступника, три оперативних працівники та кілька боївкарів. До надрайонної мали увійти референт і заступник, секретар, два інспектори, два зв'язкові¹.

Зрозуміло, що за умов підпільної боротьби створити стабільну організаційно-штатну структуру в системі СБ навряд чи було можливо. На практиці вона визначалася конкретними умовами роботи, кадровою забезпеченістю, поглядами певних функціонерів СБ на оптимальний устрій референтури тощо. Наприклад, референтура СБ округу ОУН «Північ» (Волинь і Полісся) мала відділи розвідки, контррозвідки, слідчий, поліцейсько-виконавчий та додаткові підрозділи з протидії радянським партизанам, німцям, полякам та мельниківцям². До референтури СБ крайового проводу «Одеса» (Рівненська, частина Тернопільської області) входили відділи оперативно-слідчого, розвідувального, поліцейсько-виконавчого та контррозвідувального призначення³.

Питання організації роботи СБ розкривалися у численних інструктивних документах у зв'язку з переходом до боротьби з радянською владою: «СБ – робота», «Інструкція організаційної роботи під кутом совітської окупації України» (січень 1944 р.), «Боротьба з сексотством і провокацією» (жовтень 1944 р.), «Коротка інструкція по розвідці при допомозі агентури і донощиків контррозвідки» тощо.

Про основні проблеми функціонування СБ дає уявлення звіт однієї з окружних референтур Волині (вересень – жовтень 1943 р.). На думку його упорядників, недостатньо була відпрацьована організаційна структура за вертикаллю, низові «клітини» перевантажені роботою, їхні кадри слабо підготовлені професійно. Зверталася увага на відсутність належної взаємодії між есбістами та терновими провідниками підпілля⁴.

¹ ЦДАВОВУ. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 1.

² ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 49. – Арк. 133.

³ Архів УСБУ у Рівненській обл. – Спр. 4245. – Т. 5. – Арк. 28.

⁴ ЦДАВОВУ. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 1–2.

Таким чином, перехід ОУН до тактики відкритої збройної боротьби активізував процес організаційно-штатної розбудови та визначення провідних функцій референтур СБ. Їхня мережа охоплює всю вертикаль осередків підпілля, стає одним з найважливіших його компонентів. Виокремлюються основні функціональні підрозділи референтур з розвідувально-інформаційної, контррозвідувально-слідчої, оперативно-бойової роботи; формується номенклатура посад.

Як бачимо, організаційно-штатна побудова СБ не передбачала контррозвідувальних підрозділів як таких. Фактично функція контррозвідувального захисту розподілялася між розвідувально-інформаційним та оперативно-слідчим компонентами спецслужби ОУН.

3.4. Розвідувально-інформаційна робота та оперативний облік

Збір та обробка інформації (розвідча робота, інформативна робота, інформативна служба) були життєво важливими для збереження дієздатності підпільного руху в цілому, забезпечення успішного функціонування інших ділянок діяльності самої СБ (виявлення контингенту для контррозвідувально-слідчої розробки, об'єктів терористично-бойових акцій, вивчення форм і методів діяльності правоохоронних органів противника). Як наголошувала «Інструкція для членів СБ» (початок 1945 р.), першочергове завдання – «наладнати добру розвідку»¹.

Розвідувальна діяльність СБ спиралася на широкий прошарок добровільних помічників, існування якого стало однією з головних причин довготривалості та інтенсивності антирадянського руху опору в Західній Україні. Саме з числа патріотично налаштованих осіб, у першу чергу, рекрутувався агентурно-інформативний апарат СБ. Великого значення надавалося охопленню інформативною мережею різних верств населення або об'єктів у різних сферах життєдіяльності суспільства. «Кожний свідомий українець... – ішлося в інструкції референта СБ Аркаса (1944), – якому на серці лежить добро справи народу, є розвідчиком»². Справді, інформа-

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 22. – Арк. 265.

² ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 229. – Арк. 18.

торська мережа СБ відзначалася розмахом. Так, референтура СБ підрайону «№ 02» утримувала на зв'язку до 200 інформаторів – переважно жінок. У надрайоні «Коліно» на Волині агентурна мережа становила 438 осіб¹.

Відомо про існування окремих жіночих мереж інформаторів СБ з широкого кола розвідувальних завдань: збір відомостей про дислокацію військових частин, осіб, підозрюваних у співробітництві з НКВС-НКДБ. Звіти розвідниць надходили до референтур СБ щомісячно².

Агентурна мережа створювалася як за територіальним, так і за об'єктовим принципами. Її основу становили інформатори в первинних організаціях ОУН у населених пунктах (кущах) або на певних об'єктах. Запроваджувалася так звана внутрішня агентура серед членів ОУН, наприклад, на одного з референтів певного проводу покладался негласний контроль за рештою підпільників. У наказі одного з провідників підпілля Волині Черника від 5 червня 1944 р. йшлося, що основними організаторами розвідки за лінією СБ виступають її районні та підрайонні референти. Вони, у свою чергу, повинні утримувати на зв'язку «комендантів розвідки в станиці» (резидентів у населених пунктах). Комендант розвідки, відповідно, організовує роботу кількох спецрозвідників. Зібрану за день інформацію спецрозвідник зобов'язаний передавати станичному коменданту розвідки. Останній після узагальнення передає наступного дня відомості підрайонному есбісту³.

Надалі інформація узагальнювалася та надсилалася за вертикаллю мережі СБ. Районний референт, наприклад, мав звітувати догори 5, 15, 25 числа кожного місяця. Для забезпечення надійного і своєчасного надходження інформації створювалися лінії конспіративного зв'язку. Розрізнялися «живий» та «мертвий» засоби зв'язку. Перший здійснювався кур'єрами-жінками на відстань до 10–15 км, кур'єрами-чоловіками – до 50–300 км, спецкур'єрами – до 500 км (як правило, для інформаційного обміну з закордонними центрами ОУН). Для потреб кур'єрських груп на маршрутах влаштовувалися пункти зв'язку (у помешканнях надійних помічників з населення, спеціально обладнаних бункерах, котрим надавалися криптоніми для зашифровки, – наприклад «Яр», «Безодня», «Вулик»). Розроб-

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Т. 20. – Арк. 180.

² Там само. – Ф. 6. – Спр. 71180. – Т. 5. – Арк. 246.

³ Там само. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 22. – Арк. 200; Ф. 2. – Оп. 58. – Спр. 11. – Арк. 165.

лялися графіки зустрічей, ретельно підбиралися явочні квартири для прийому кур'єрів. «Мертві» пункти зв'язку визначалися для більш конспіративної, безконтактної передачі інформації. У тайники в старих будинках, господарських будівлях, дуплах дерев, під каменями тощо закладалися письмові повідомлення (гріпси, штафетки). В обумовлений час повідомлення (часто – зашифровані) вилучалися іншим підпільником та передавалися відповідно далі. «Добрий зв'язок, – наголошувала інструкція “Як зорганізована розвідка”, – передумова життя організації»¹.

Зрозуміло, що оперативність та повнота надходження інформації вирішальним чином залежали від якісного підбору учасників агентурної мережі. Кандидат на вербовку та його близьке оточення попередньо вивчалися. З'ясовувалося ставлення особи до ідей ОУН, хоча в окремих випадках допускалося залучення до співробітництва втемну і тих, хто не поділяв настанов підпілля. «Коротка інструкція з розвідки за допомогою агентів» від 6 вересня 1943 р. наголошувала, що негласний помічник повинен бути хоробрим, комунікабельним, хитрим, здатним до виснажливої роботи, уміти знаходити вихід у критичних ситуаціях, переконливо дезінформувати противника. Підкреслювалася необхідність ретельної перевірки точної роботи інформатора: чи не є він дворушником, «не інформує нас мильно, щоб звести на бічні рейки», чи дійсно він має доступ до певної інформації. Оцінювалися рівень інтелекту, пам'яті, морально-психологічний стан².

Вербовка інформатора СБ закріплювалася підпискою (заявою). У ній наводилися установчі дані особи, яка «добровільно згоджувалася приступити до служби таємного інформатора СБ». Агент зобов'язується «доносити сумлінно і чесно як вірний член української нації» про діяльність органів НКВС-НКДБ та осіб, що з ними співпрацюють. «За невиконання положених на мене обов'язків і розконспірацію тайн приймаю на себе найвищу кару Революційного суду». Агенту встановлювався псевдонім, зобов'язання *особисто* підписувалося³.

Аналіз інструктивних та інформаційних документів дозволяє виокремити основні пріоритети розвідувальної активності СБ:

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 59. – Арк. 35; ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 48–51.

² ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 49. – Арк. 27.

³ Там само. – Арк. 306.

- радянські війська, їхня організація, озброєння, тактика антиповстанських дій;
- органи НКВС-НКДБ, форми і методи їхньої роботи, розміщення установ, кадровий склад, ділові та особисті якості оперативного складу, склад сімей;
- агентурний апарат радянських правоохоронних органів;
- радянські, партійні, комсомольські органи, інші прорадянські громадські об'єднання, їхній персонал та заходи, особи з місцевого населення, що активно з ними співпрацювали;
- адміністрація колгоспів та радгоспів, активісти колгоспного будівництва;
- цивільні спеціалісти або переселенці з інших регіонів УРСР та СРСР;
- німецькі регулярні збройні формування та спецслужби, поліцейські підрозділи на службі окупантів, окупаційна адміністрація та її заходи;
- польське націоналістичне підпілля та його бойові можливості;
- інші українські націонал-патріотичні партії, організації та рухи, їхні збройні формування, лідери;
- стан промисловості, транспорту, рівень життя населення;
- настрої місцевої людності, її ставлення до влади та до ОУН;
- релігійні громади;
- морально-політичний стан у середовищі підпілля¹.

Відповідно до першочергових інтересів розвідувальної роботи розподілялися сили агентурно-інформаторського апарату. Особлива увага приділялася розташуванню інформаторів з так званої легальної сітки ОУН (члени організації, що проживали легально, виконували громадські та професійні обов'язки у легітимних структурах) за територіальним принципом та по об'єктах зацікавленості підпільної спецслужби. Серед них — органи влади та управління, компартії і комсомолу, правління колгоспів і радгоспів, установи транспорту та зв'язку, освітні, культурні, медичні заклади тощо. Окремо йшлося про створення агентурних позицій у силових структурах противника (органах держбезпеки та внутрішніх справ, міліції, винищувальних батальйонах).

За визнанням функціонерів підпілля, агентурне проникнення до органів НКВС-НКДБ здійснити не вдалося через достатньо висо-

¹ Див., напр.: ЦДАВОВУ. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 3 — 6; Ф. 3837. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 31—32.

кий рівень їхнього контррозвідального захисту та відсутність необхідних професійних навичок у співробітників СБ. За словами тодішнього організаційного референта ЦП ОУН В. Кука, «безпосередньо для роботи в органах... референтам СБ засилати свою агентуру не вдавалося». Натомість рекомендувалося залучати до співробітництва молодший персонал (міліціонерів, бійців винищувальних батальйонів), проникати до агентурного апарату радянської сторони¹.

У вказівці наркома внутрішніх справ УРСР (лютий 1944 р.) підкреслювалося, що оунівське підпілля в регіоні спромоглося створити відмінну систему конспірації, підготовки спеціальних кадрів та збору СБ розвідувальної інформації стосовно агентурної мережі НКВС-НКДБ. Виявлення негласних інформаторів радянської сторони, йшлося в документі, розглядається есбістами як першорядне завдання². Служба безпеки, говорилося у повідомленні оперативного джерела НКВС УРСР (грудень 1944 р.), володіє широкою агентурною мережею серед легальних мешканців, переважно жінок та людей похилого віку, насаджує інформаторів в органах радянської влади та закладах зв'язку. Завдяки розвідувальним можливостям діє витончено, добре розуміється на заходах чекістів³. Слідство за справою групи жінок-розвідниць, заарештованих на початку 1945 р. у Камінь-Каширському районі Волинської області, підтвердило, зокрема, що провідники ОУН віддають накази підлеглим референтурам СБ посилити вербовку співробітників офіційних установ⁴.

До розвідувальних осередків, залежно від обстановки та місць розташування, відпрацьовувалися спеціалізовані завдання. Наприклад, у сільській місцевості Станіславської області широко залучалися до агентурної мережі СБ працівники лісових господарств з метою здобуття попереджувальної інформації про пересування військ під час операцій з пошуку місць укриття підпільників⁵. Знешкоджена НКДБ у лютому 1945 р. розвідувальна мережа ОУН по Луцьку на чолі з В. Шейко (Вірою) спеціалізувалася на зборі даних про персо-

¹ ДА СБУ. – Спр. 372. – Т. 54. – Арк. 125; Єфіменко В. Тактика та методи роботи працівників спеціального підрозділу ОУН(Б) // З архівів ВУЧК ... – 2000. – № 2–4. – С. 509.

² ДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 16. – Т. 1. – Арк. 49.

³ Там само. – Ф. 11. – Спр. 19127. – Т. 1. – Арк. 60.

⁴ Там само. – Ф. 2. – Оп. 55. – Спр. 4. – Т. 3. – Арк. 25–26.

⁵ Там само. – Оп. 20. – Спр. 20. – Т. 7. – Арк. 153.

нал органів НКВС-НКДБ, обласних комітету партії та виконкому. Списки працівників цих установ надходили до референтури СБ окружного проводу¹.

До нас дійшли численні інформаційні зведення та навчальна література СБ, де докладно висвітлювалися організаційна побудова правоохоронних органів СРСР, їхні функції, форми і методи роботи, у першу чергу – агентурної².

Особлива увага приділялася збиранню відомостей про вищий керівний склад радянських правоохоронних органів. Так, восени 1944 р. під час розгрому Бережанського районного проводу ОУН (Тернопільська область) було захоплено досьє на заступника наркома внутрішніх справ – начальника УББ НКВС УРСР генерала Т. Строкача та його найближчих співробітників. У зведенні відображалися не тільки особисті дані офіцерів аж до їхніх звичок, а й план опергрупи НКВС у Рівному, маршрут пересування Т. Строкача, розташування його кабінету тощо з метою захоплення генерала³.

Свідченням підвищення контррозвідувальної майстерності СБ стали доволі складні оперативні ігри, які здійснювалися з радянськими органами держбезпеки з метою їх дезінформування та підведення кваліфікованої агентури під удар повстанської спецслужби. Розглянемо оперативну гру, яку провів у 1945 р. колишній референт СБ і керівник крайового проводу ОУН на ПЗУЗ Б. Козак.

На початку 1945 р. заступник начальника одного з управлінь НКДБ УРСР С. Карін-Даниленко висунув ідею створення легендарного Проводу ОУН на східноукраїнських землях у складі Білоцерківського, Конотопського, Дніпропетровського, Криворізького, Миколаївського окружних проводів. Одним з головних завдань проводу мало бути встановлення контактів з підпіллям на Західній Україні, просування до його керівництва агентури для подальшого його розкладу зсередини. Провід мав очолити негласний помічник органів держбезпеки з 1924 р. Таран.

Посланцями проводу на ЗУЗ стали досвідчені негласні помічники Ірина та Євгенія (остання співпрацювала з органами держбезпеки з 1927 р. і за успішну розробку націоналістичного підпілля в 1944 р.

¹ ДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 55. – Спр. 4. – Т. 3. – Арк. 12.

² Див., напр.: ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 229. – Арк. 34–36 зв., 37–40; Оп. 2. – Спр. 58.

³ Миронов Г. Тимофей Строкач // Пограничники: Сб. – М.: Мол. гвардия, 1973. – С. 253–254.

була нагороджена орденом Червоної Зірки). До них долучили і Людмилу Фою, члена ОУН з 1942 р., заарештовану в січні 1944 р. і залучену до співробітництва під псевдо Квітнева. Вона походила з родини сотника армії УНР, була національно свідомою, брала участь у антинімецькому підпіллі часів окупації, виховувалась у націоналістичному дусі.

Група зв'язкових проводу отримала виготовлені чекістами підпільні документи, у тому числі сфабрикований «лист українських націоналістів» з критикою і погрозами на адресу письменника М. Рильського. 2 травня 1945 р. вони прибули на Волинь і потрапили під спостереження СБ. 3 червня 1945 р. на допиті у співробітника СБ Михася Л. Фоя розшифрувала себе і повідомила про плани полковника Данилова (С. Каріна-Даниленка). Було затримано Ірину. Перевербовкою Л. Фої, згодом оголошеної у всесоюзний розшук, займався особисто Б. Козак, який вирішив повести оперативну гру з НКДБ.

19 червня 1945 р. СБ відрядила Л. Фою з листами до Тарана. У них повідомлялося, що Ірина направлена до Центрального проводу, імітувалася довіра проводу на СУЗ і висувалася пропозиція направити на Волинь його керівника для обговорення організаційної роботи на сході. Л. Фоя отримала і підпільну літературу для передачі «колегам». 22 червня вона прибула до Києва, де на зустрічах із співробітниками центрального апарату НКДБ доповіла про «успіх» своєї місії.

Сфабриковані есбістами документи та поведінка Л. Фої переконали чекістів і назад вона повернулася з Тараном. На допитах в СБ він дотримувався відпрацьованої легенди, однак на очній ставці був викритий Квітневою і дав свідчення про плани створення легендарного проводу й оперативну гру від його імені. Тоді ж СБ затримала і Євгенію, яку разом з Тараном незабаром було ліквідовано. Від імені Тарана співробітники СБ розробили листа до НКДБ, розраховуючи вивести до них інших учасників гри з числа співробітників органів НКДБ та їхньої агентури. Л. Фоя вдруге відвідала Київ і повернулася до Б. Козака не викритою (згодом вона загинула в бою).

Отже, було зірвано далекосяжну оперативну гру зі створення позицій чекістів у керівництві ОУН, знешкоджено двох кваліфікованих, досвідчених агентів, за що Б. Козак отримав Золотий хрест заслуги. Цікаво, що після того, як у 1946 р. було знайдено згаданий «лист М. Рильському», міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строкач доповів про це союзному міністру С. Круглову та М. Хрущову,

оцінивши сфабрикований документ як «наклепницький випад» та «методи поліцейської зубатовщини»¹.

Для узагальнення та аналізу зібраної інформації, передачі її до вищих ланок підпілля розроблялися різноманітні форми звітної документації. Її умовно можна поділити на дві групи: звіти з відомостями з актуальних для руху опору проблем та комплексні звіти, де відображався за певною схемою стан справ у певному терені за звітний період.

Так, у «Інструкції для членів Б» ішлося про необхідність підготовки окремих звітів про дії військ та органів НКВС-НКДБ, винищувальні батальйони, співробітників державних установ з їхніми характеристиками, арештованих, дезертирів з підпілля, осіб, ліквідованих СБ, про акції боївок СБ, діяльність жіночої сітки підпілля тощо². Наводиться схема комплексного звіту за півмісяця:

1. «Організаційні справи» (тобто внутрішні проблеми підпілля).
2. «Більшовицька справа» (дії органів та військ НКВС-НКДБ; винищувальні батальйони; агентурний апарат; заходи проти радянської сторони).
3. «Німецька справа» (розвідувальна діяльність та пропаганда німців).
4. «Польська справа» (польське підпілля, його лідери та пропаганда; ставлення поляків до руху ОУН; настрої серед польського населення; відносини між польським підпіллям та радянською владою).
5. «Українська справа» (мельниківці та інші опозиційні бандерівцям організації).
6. «Національна справа» (у документі не деталізується).
7. «Криміналістика» (розслідування фактів мародерства, крадіжок, співпраці з режимом тощо)³.

У ході розвідувально-інформаційної діяльності підпільна спецслужба виробила власну систему оперативного обліку, спрямовану на збереження й систематизацію надбаних даних. Основною його формою стають картотеки (скоровид-зошити). Як правило, інформація заносилася на картонні картки форматом піваркуша, що

¹ ДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 89. – Спр. 116; Ф.11. – Спр. 8978; Білас І. Комуністична партія, НКГБ, Максим Рильський ... // Літературна Україна. – 1994. – 24 березня.

² ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 22. – Арк. 266.

³ Там само. – Арк. 266–267; Див. також: ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 1.

зберігалися у теках або валізах. В інтересах конспірації та запобігання надмірному канцеляризму право вести картотеки надавалося референтам СБ з надрайонного рівня включно. За оформлення картотек та інших видів службової документації відповідали технічні референти осередків СБ та співробітники-архіваріуси. Для маркування документів СБ вживався індекс «Р-31» вгорі зліва на першому аркуші. Встановлювалися ступені таємності – «довірочно», «суворо довірочно» та ін.

До картотеки приписувалося заносити «всі дані про ворогів визвольної революційної боротьби українського народу за УССД, про ворожі органи поліції й адміністрації, про агентуру органів поліції... всі злочини, зроблені супроти українського народу і його визвольної-революційної боротьби органами поліції, советської адміністрації та явними вислужниками ворога». Вимагалось перед постановкою на облік ретельно перевіряти правдивість відомостей шляхом співставлення даних різних інформаторів або свідчень підслідних¹.

Наведемо рубрикацію картотеки (по розділах) за однією з інструкцій СБ:

I. Виявлена агентура противника («Здемаскована агентура»). Дані про агентуру радянських правоохоронних органів, здобуті з протоків допиту або повідомлень працівників та інформаторів самої СБ.

II. Підозрювані в агентурних стосунках з НКВС-НКДБ. Поділялися на декілька категорій: А) особи, які зізналися на слідстві або викриті матеріалами інформаційної служби СБ; Б) ті, хто втік з місць попереднього ув'язнення або відбуття покарань; В) особи, що перебували під слідством та звільнені; Г) ті, хто повернувся з Німеччини в рамках репатріації; Д) особи, що добровільно з'явилися з повинною до правоохоронних органів; Е) особи, які підозрюються у проживанні за фіктивними документами; Є) громадяни, які до 1941 р. працювали в органах влади та міліції; Ж) спеціалісти, що прибули зі східних областей України; З) різні категорії громадян – міліціонери, бійці винищувальних батальйонів, активісти, ремісники-заробітчани, спекулянти тощо. До цього ж розділу вносилися особи, що перебувають у розшуку СБ.

III. Особовий склад органів і військ НКВС-НКДБ, адреси, плани-схеми місцевих осередків цих відомств.

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 22. – Арк. 371, 373.

IV. Органи радянської влади, компартії, комсомолу, народної освіти, кооперації.

V. Підпільники, розшифровані перед радянськими правоохоронними органами¹.

Референт СБ персонально відповідав за збереження документів. Інші підпільники не мали права з ними знайомитися. Про випадки їх втрати слід було негайно доповідати зверхникам. Захоплення документів у полонених або ліквідованих есбістів, у бункерах, де переховувалися архіви, часто призводило до відчутних оперативно-бойових ударів радянської сторони. У разі необхідності службовий архів вкладали у металеві контейнери (наприклад, у молочарські бідони) і ховали. Про схованки мали знати не більше 5–6 осіб, включаючи референта й архіваріуса.

Інструкція «СБ – робота» наголошувала на ретельній конспірації у веденні службового діловодства. Рекомендувалося окремо переховувати протоколи допитів, звітну документацію, картотеки, у житлових бункерах (таємних сховищах підпільників) тримати лише поточні справи².

Таким чином, у воєнні роки сформувалася розвідувально-інформаційна система СБ. Основним її знаряддям слугувала вельми розгалужена мережа оперативних джерел з місцевої людності. Визначилися пріоритетні завдання, система організації збору інформації, її передачі, зберігання та систематизації. Розвідувальні дані не тільки давали змогу ефективніше здійснювати антиурядові акції. На наш погляд, розвідка може розглядатися як перший з двох основних компонентів роботи СБ з контррозвідувального захисту підпільного руху, оскільки вона виявляла форми і методи діяльності спецслужб противника, його антипідпільні плани і заходи, учасників агентурно-інформаційної мережі.

3.5. Слідча діяльність та судово-дисциплінарна практика

Основними завданнями слідчої діяльності як другого компонента контррозвідувального захисту були виявлення та документування діяльності агентури противника, перевірка на лояльність учасників підпілля, збір компрометуючого матеріалу на представників

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 22. – Арк. 371, 373.

² Там само. – Спр. 398. – Т. 21. – Арк. 116.

адміністрації та активу радянської сторони з метою подальшого застосування до них різноманітних санкцій, вилучення додаткової інформації про сили і засоби ворожої сторони.

Як зазначалося, слідчі підрозділи існували при референтурах СБ усіх рівнів, починаючи від Центрального проводу. Остання, за словами В. Кука, здійснювала «розслідування по фактах найбільш важливих, що мали значення для всієї організації українських націоналістів. Зокрема, вона вела перевірку по фактах загибелі окремих керівних учасників націоналістичного підпілля або по фактах можливих провалів...»¹

Зрозуміло, що за умов ескалації протиборства між силовими структурами радянської сторони та озброєним підпіллям ОУН провідним завданням СБ ставала оперативно-слідча протидія створенню агентурних позицій противника у лавах руху опору – виявлення, знешкодження або перевербовка джерел ворога, здійснення за допомогою останніх активних оперативних комбінацій.

Інструкція референтури СБ Крайового проводу «Одеса» (Волинь) «Боротьба з сексотством і провокацією» вбачала причини зростання небезпеки у цілеспрямованій роботі НКВС-НКДБ зі створення агентурного апарату та деморалізації частини місцевого населення внаслідок репресивної політики влади. Відтак, ішлося у документі, заходи у відповідь повинні здійснюватися у двох напрямках – зрив акцій спецслужб противника і піднесення «революційних настроїв» шляхом пропаганди. Підкреслювалося, що мало жорстко карати сексотів, треба вживати профілактично-виховних заходів для скорочення соціальної бази вербовки чекістами².

Матеріали СБ дозволяють зробити висновок про досить глибоку обізнаність її співробітників зі структурою, методами роботи радянських правоохоронних органів та їхнього агентурного апарату. За визначенням інструкції «Як розкрити агентуру через слідство» агентура являла собою «секретну сітку ворога, що веде розвідувально-диверсійну роботу проти антирадянського елемента». Есбісти розрізняли резидентів (посередній тип між оперативним працівником і сексотом, сексоти, що кермують частиною секретної сітки), агентів («агент – це такий сексот, що є в нутрі інтересного середовища, або стоїть так близько до нього, що може безпосередньо черпати цінні і вірогідні відомості з самої глибини... середовища») та

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 54. – Арк. 127.

² Там само. – Спр. 398. – Т. 21. – Арк. 159.

інформаторів («це такий сексот, що працює тільки зором і слухом. Він не має можливості пролізти в агентурне середовище по причині віку, національності, вдачі, політпоглядів ... зате має можливість дуже часто бачити і чути не останньої вартості відомості»)¹.

Наведений документ окреслював структурну побудову органів внутрішніх справ та державної безпеки, основні типи агентів (агент-зв'язковий, маршрутник, бойовик, утримувач конспіративної квартири, а також довірені особи), певні види оперативно-розшукової документації (агентурна справа на підпільні організації або їхніх учасників, робоча справа агента, справа-формуляр з компрометуючими матеріалами на певний об'єкт розробки). Особливо небезпечною вважалася агентура з «членів ОУН і УПА або симпатиків ... такого походження агентура більше обізнана з відносним анти-советським середовищем та має можливості діяти в його нутрі». На думку авторів документа, головною основою вербовки радянської агентури слугувала залежність від органів держбезпеки, наявність компрометуючих матеріалів, загроза репресій («через арештування, чи під тиском компрометуючих матеріалів чи шантажу»)².

Основними об'єктами слідчої роботи виступали запідозрені у співробітництві з противником підпільники та місцеві мешканці, захоплені радянські військовослужбовці та партизани, представники адміністрації та активу, конкуренти з числа інших націонал-патріотичних угруповань. «Повідомлення про агентурну роботу НКВД і НКДБ» (грудень 1944 р.) до потенційного контингенту, що підлягав оперативно-слідчій розробці, зараховувало колишніх членів Компартії Західної України, довоєнний актив, осіб, прибулих з інших регіонів України, священників, лояльних до влади³.

Документ СБ «НКГБ і НКВД» (1944) наставляв співробітників цих органів «ловити за всяку ціну живими — для нас це цінний матеріал»⁴. Чимало відомостей вилучалося у захоплених радянських розвідників, яких готували для роботи на ЗУЗ на спецкурсах у Москві, Києві, Горькому, Ульяновську, Колодні та інших містах⁵. При допитах військовослужбовців рекомендувалося дізнаватися про організацію та місця дислокації військових частин, їхній командний склад, військкомати, аеродроми та інші важливі

¹ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 21. — Арк. 332.

² Там само. — Арк. 331, 333–334.

³ Там само. — Спр. 376. — Т. 61. — Арк. 24.

⁴ ЦДАВОВУ. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 229. — Арк. 38.

⁵ Там само. — Арк. 41–41 зв.

об'єкти, систему їхньої охорони, військове будівництво, роботу НКДБ у військах, воєнну юстицію¹.

Вилучена у референта СБ районного проводу ОУН Гамалії інструкція про допит агентури противника підкреслювала, що кінцева мета розробки цієї категорії підслідних – виявлення й аналіз характерних рис діяльності сексотів для урахування їх у дальшому забезпеченні безпеки підпілля, у професійній підготовці власних кадрів («вивчаючи, якими способами проникає до нас ворог, пізнаєм свої слабкі місця, розставляємо там свою сітку з метою виявлення ворожої агентури або зміцнюєм ізоляцію»)².

Виокремлювалися три основні блоки питань до агентів противника, на котрі належало знайти відповідь у ході слідства:

1. Обставини і способи вербовки: з'ясування конкретних підрозділів, що здійснювали вербувальну роботу, ознаки, за якими суб'єкт вважається таким, що становить оперативний інтерес, способи створення вербувальної ситуації та схилення особи до негласного співробітництва, відпрацювання легенд на період перебування кандидата на вербування під вартою та на період підведення до доручених йому об'єктів розробки.

2. Дізнання про спосіб зв'язку між агентом та оперпрацівником: здійснюється безпосередньо або через резидента, встановлення установчих даних резидента, місць зустрічей, характеру завдань агента. Рекомендувалося при можливості захопити резидента, вийти шляхом допиту на підконтрольну йому агентурну мережу, уточнити форми і методи агентурно-оперативної роботи. Від резидента ж, як вважалося, можна отримати додаткові дані про організаційну структуру та способи роботи правоохоронних органів, особисті дані їхніх співробітників, а також відомості про місцеві осередки компартії та влади;

3. Отримання даних про обсяг антипідпільної роботи, що виконана негласним помічником НКВС-НКДБ, реальні збитки від неї, мотиви, що спонукали особу погодитися на співробітництво. Виходячи з цього, пропонувалося встановлювати ступінь провини підслідних.

Слідчі СБ, як правило, не розрізняли підозрюваних та свідків у процесуальному розумінні, арешт і жорсткі засоби впливу могли застосовуватися до будь-якого об'єкта допиту. Головним вважалося отримання визнання у ворожих діях, свідчень на інших осіб.

¹ ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 229. – Арк. 21.

² ДА СБУ. – Спр. 372. – Т. 23. – Арк. 37.

Розглянемо характерні приклади допитів осіб, що становили оперативний інтерес СБ. Так, наприкінці 1943–1944 рр. у полон до формувань ОУН та УПА потрапляли окремі радянські військово-службовці або невеликі їхні групи, що брали участь у бойових діях проти німців. СБ з'ясовувала їхні установчі дані, приналежність до військових частин і з'єднань, відомості про бойові завдання та командний склад, морально-політичний стан, присутність представників органів військової контррозвідки.

Залежно від роду військ їх розпитували про озброєння та бойову техніку. Наприклад, у жовтні 1943 р. під Здолбуновом (Рівненська область) було захоплено трьох радянських військовослужбовців, які втекли з ешелону під час перевезення полонених до Німеччини. Один з них, пілот Р. допитувався про тактико-технічні характеристики різних типів літаків та реактивної артилерії. Пропозицію залишитися з повстанцями полонені відхилили, висловивши бажання «далі боротися з братами зі сходу за комунізм», і були знищені. Взятого УПА в полон у Волинській області (лютий 1944 р.) червоноармійця з 1-го гвардійського кавалерійського корпусу Г. допитували про штат та озброєння кавалерій від відділення до дивізії, командний та політичний склад, роботу Особливого відділу, матеріально-фінансове забезпечення особового складу, настрої бійців. 8 квітня 1944 р. у Тернопільській області група солдатів 350-ї стрілецької дивізії 60-ї Армії, пробиваючись з німецького оточення, вступила в бій з підрозділом УПА, 15 червоноармійців потрапили у полон. У них вивідували організацію стрілецьких підрозділів на рівні рота–батальйон та роботу особливого відділу¹.

Допитам піддавали і захоплених за лінією фронту радянських розвідників-диверсантів. Зберігся, наприклад, протокол допиту СБ (червень 1944 р.) офіцера повітрянодесантних військ А., закинутого з Тули до Західної Галичини для виконання спеціальних завдань².

Загалом розрізнялися два типи ведення слідства – «головою» (із застосуванням переконання, логічних прийомів) та «рукою» (сило-вий допит із застосуванням фізичного примусу, тортур). Про тактику арешту та слідства дають уявлення інструктивні документи СБ «Що повинен знати співробітник СБ у боротьбі з агентурою» та «Слідство – допит». Значна увага приділялася організації затримання підозрілого, оскільки «невдалий, не конспіративний арешт

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 52. – Арк. 73, 75, 79.

² Там само. – Спр. 372. – Т. 103. – Арк. 53.

об'єкта не дає позитивних результатів при допиті ... арештований може прямо ухилитися від свідчень». Слідчий зобов'язувався особисто проінструктувати бойовиків як здійснювати арешт. Агента «внутрішника» (тобто зануреного безпосередньо до підпілля) рекомендувалося затримувати під приводом призначення на роботу до іншого підпільного осередку, відрядження на курси або для звіту перед зверхниками. Арештований не повинен до певного часу вважати, що його затримали навмисно, або здогадуватися про причини арешту.

У преамбулі до допиту слідчому радили розмовляти з об'єктом на сторонні теми, не ставити запитань по суті, надати можливість вільно викласти біографію, не давати приводу бути насторожі, встановити з ним психологічний контакт. При цьому сам слідчий повинен скласти про себе уявлення як про необізнаного у деталях справи. Основна частина допиту поділялася на три частини. У першій рекомендувалося дати підслідному вільно висловитися, а самому слідчому – запам'ятати зміст свідчень для дальшого виявлення логічних суперечностей. Якщо об'єкт відмовлявся від свідчень, у другій частині приписувалося оголосити йому про арешт, змусити письмово викласти біографію з докладним висвітленням питань, що цікавили слідчого. Третя частина ставила за мету отримання правдивих свідчень. Об'єкту пропонувалося докладно висвітлити окремі періоди біографії. Саме на цій стадії допиту застосовувалися різноманітні тактичні прийоми:

- очна ставка. Рекомендувалося, щоб один з її учасників схилив іншого до правдивих свідчень («Іван, говори правду», «Я сказав усе, що знав» і так далі);
- перехресний допит декількома слідчими;
- допит « конвеєром». У ньому повинні брати участь три слідчі, один з яких старший. Перед допитом укладається його план, розподіляються ролі, в яких два молодших слідчі грали допоміжну роль, уточнювали окремі факти. Допускалося ведення допиту змінами по 8 годин з метою «психічно і фізично виснажити» підслідного;
- застосування логічних пасток (крюків), особливо у тих випадках, коли підслідний міг мати декілька заздалегідь відпрацьованих легенд;
- різноманітні засоби впливу на психологічні важелі об'єкта: демонстрація розуміння того, що він є випадковою, несвідомою жертвою підступу органів НКВС-НКДБ і може розраховувати на збереження життя у разі відвертої поведінки, турбота й увага до потреб

підслідного, апеляція до націонал-патріотичних почуттів людини, його сумління («ганьбиш своїх рідних», працюєш на «москалів») тощо;

• фізичний вплив (метод третього ступеня) у тих випадках, «коли слідчий переконаний, що об'єкт-злочинець принципово не хоче говорити». Практикувалося биття, застосування так званого «станка» (людину підвішували за кінцівки і били по чутливих місцях; цей метод приписувався Б. Козаку – шефу референтури СБ на ПЗУЗ), тортури вогнем, стискання черепа цуркою (гаротою) тощо¹.

Протоколи допитів, надсилалися для узагальнення до вищих референтур СБ. Вживалося зашифроване позначення результатів допиту: «1-11» (визнаний невинним, звільнений), «2-12» (визнаний винним, накладено стягнення або звільнений з подальшим перебуванням під негласним наглядом СБ), «3-13» (страчений). Ліквідація визнаних винними здійснювалася, за термінологією есбістів, «насухо» (негласно, з похованням трупа) та «намокро» (залишали тіло у населеному пункті на шибениці упродовж певного часу з метою залякування), залежно від співробітництва з владою.

Особливості оперативно-слідчої розробки залежали від стану справ у референтурах певних проводів (насамперед, забезпеченості їх підготовленими кадрами слідчих, яких постійно не вистачало, та кваліфікації співробітників). Як ішлося у звіті про роботу СБ крайового проводу «Захід–Карпати» (перша половина 1945 р.), у референтурі Станіславського окружного проводу намагаються ретельно вести слідство, застосовувати на практиці навчальні матеріали, виявлених агентів противника майже не ліквідовують, обмежуючись стратою резидентів. Натомість у Калуському окружному проводі роблять наголос на жорстку силову розробку, у Самборському знищили за півроку майже 600 селян, у Дрогобицькому знищують людей без достатнього обґрунтування («на кого вкаже село», причиною страти могло слугувати навіть розпиття горілки з військово-службовцями)².

Приклад диференціації слідчих справ – звіт поліцейсько-виконавчого відділу референтури СБ надрайону «Коліно» за 20–30 жовтня 1943 р. Згідно з документом, з 59 справ 26 було заведено «за ко-

¹ Див.: ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 22. – Арк. 117–134; Т. 23. – Арк. 157–161.

² Там само. – Ф. 11. – Спр. 7443. – Арк. 271–272.

мунізм», 6 – за шпигунство, 11 – за злочинство, 2 – за пограбування, 8 – за етнічною ознакою (на поляків), решта – за інші провини. З підслідних 55 було страчено, 4 – звільнено¹. Страчували часто у такий спосіб, щоб залякати населення. Наприклад, труп залишався на шибениці з табличкою «Цей сексот має висіти три дні. Хто порушить це правило, того спіткає ця сама кара. Смерть доносикам»².

У вказівках слідчим СБ не наполягалось на обов'язковому застосуванні фізичного впливу. За словами референта СБ Крайового проводу «Захід–Карпати» В. Лівого (Йордана), «ті, хто добиваються свідчень шляхом побиття, ніколи не стануть хорошими есбістами»³. Однак на практиці відсутність належної кваліфікації, гонитва за показниками «знешкодження сексотів», низький загальноосвітній та культурний рівень разом із низькими моральними якостями окремих співробітників СБ призводило до поширення силових методів слідчої роботи, як наслідок – до масових самообмовлень, посилення шпигуноманії, деморалізації підпілля.

У ході розслідування навесні 1945 р. невинуватих репресій, які роздмухував на Волині Б. Козак (він особисто ліквідував близько 100 підпільників, запідозрених у шпигунстві), член ЦП ОУН Коваль дійшов висновку: якби його допитували в такий спосіб, то він би визнав себе «абіссінським негусом». За словами референта СБ Крайового проводу «Одеса» С. Янишевського, «у січні–лютому 1945 року, читаючи протоколи допитів убитих, я побачив, що в них є маса суперечностей, що свідчення замучених жертв нічим не підтверджуються, ми винищуєм людей, які нічого спільного з органами... не мали»⁴.

Встановлених зрадників, агентів противника наказувалось ліквідувати без суду, одразу після слідства та з'ясування важливих для СБ деталей роботи НКВС-НКДБ. Крім страти застосовувалися й інші покарання – побиття «буком» (10–50 ударів), примусова праця, штраф на користь організації. Якщо встановлений у ході слідства інформатор противника не встиг заподіяти шкоди підпіллю, його або намагалися перевербувати для оперативних ігор, або змушували писати зобов'язання про відмову від співробітництва.

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 49. – Арк. 197–198.

² ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 385. – Арк. 1.

³ ДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 58. – Спр. 11. – Арк. 165.

⁴ Шульженко Б.С. Украинские буржуазные националисты. – М., 1963. – С. 236.

ва, а другий примірник надсилали до відповідного органу НКВС-НКДБ¹.

СБ контролювала й особисте життя підпільників, що було цілком зрозумілим за умов суворої конспірації, необхідності підтримувати боездатність руху опору та його позитивний імідж серед населення. Націоналіст, ішлося у вказівках крайового провідника Боруна (10 січня 1943 р.), є членом своєрідного ордену. За розкладення організації, обман зверхників та невиконання наказів він може бути знищений, а за аморальні вчинки – виключений з ОУН². Так, дозвіл на одруження підпільник діставав від окружного провідника після перевірки нареченої есбістами. В «Організаційних вказівках» СБ ішлося: «Чоловік-підпільник не повинен ходити до жінок в особистих справах. Якщо він іде до жінок у службових справах, то повинен брати з собою свідка... Чоловік, якого здеморалізує жінка, буде покараний пониженням у посаді»³.

Слід підкреслити, що суворі покарання застосовувалися і до самих есбістів. Так, у Волинській області на початку 1945 р. за вироком суду ОУН страчено «за деморалізацію» районних референтів СБ Біса і Білого⁴.

Торкнемося проблеми судочинства та покарання ОУН, тісно пов'язаної із процесом оперативно-слідчої розробки. Як і раніше, в основі «організаційного» судочинства в ОУН лежав «Правильник». СБ формально не мала повноважень судити членів організації. Здобуті в ході слідства компрометуючі матеріали на «організовану людину» належало передавати до внутрішнього суду. Він скликався за рішенням провідника певного рівня, який за ієрархією був на два ранги вищий за підсудного. Брати участь у судовому процесі могли особи за рангом не нижче підсудного. Вирок підписувався суддею, слідчим та керівником відповідного проводу ОУН⁵.

Передачі члена ОУН до організаційного суду за «Правильником» могли передувати санкції дисциплінарно-виховного характеру – зауваження («упімнення»), догана, «упімнення з загрозою», пониження у посаді або звільнення з неї. Надалі, відповідно до «Правильника» (редакція 1945 р.), передбачалося, що Генеральний суддя ОУН наділяє судовими повноваженнями провідників різних рівнів:

¹ ДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 58. – Спр. 11. – Арк. 165.

² ЦДАВОВУ. – Ф. 3837. – Оп.1. – Спр.2. – Арк. 25.

³ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 22. – Арк. 193–194.

⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 299. – Арк. 58.

⁵ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 5. – Арк. 57–58.

повноваження 1-го рівня отримували члени Проводу ОУН, 2-го – крайові провідники, 3-го – керівники референтур крайових проводів і шефи окружних проводів, 4-го – керівники референтур окружних проводів та надрайонні провідники. До їхньої компетенції належало судочинство над членами ОУН за видачу ворогові організаційних тайн (встановлені агенти НКВС-НКДБ передавалися до «надзвичайного суду СБ»), скоєння злочинів проти «політичної лінії» ОУН, порушення дисципліни, кримінальних злочинів. Мірилом визначення ступеня провини слугувала «революційна совість»¹.

Розрізнялися два види внутрішньоорганізаційного судочинства. «Суд адміністративним порядком» здійснював сам провідник. Він заслуховував обидві сторони та свідків. У разі неявки до суду або наявності письмового визнання підсудним своєї провини, а також у випадках, коли додаткове розслідування могло завдати «шкоди для Української національно-визвольної боротьби», міг виноситися заочний вирок. Керівники, які мали повноваження 1–2 ступенів, мали право виносити смертні вирок по всіх пунктах у межах компетенції, решта – лише у дисциплінарних та кримінальних справах. У бойовій обстановці за дисциплінарні та кримінальні провини, здатні підірвати боєздатність підпілля, керівник отримував право виносити смертний вирок на місці. Про нього він зобов'язувався доповідати зверхникам, ніс відповідальність за справедливість рішення аж до смертної кари.

Передбачався і «Тереновий організаційний суд». Він скликався для розслідування справ із сумнівними, спірними доказами, для визначення провини заслуженого учасника руху або з'ясування справедливості інших судових рішень. До суду включали трьох членів ОУН, за рангом не нижче підсудного.

До осіб поза межами ОУН судово-каральні функції СБ практично не обмежувалися. Слідчі заходи, як правило, були нетривалими, протокол допиту займав не більше сторінки (більш ретельний допит здійснювався тільки у тих випадках, коли, на думку слідчих, він міг дати матеріал щодо форм і методів роботи радянських силових структур). Навіть станичному представнику СБ надавалося право карати «ворожі елементи». Запроваджувався механізм кругової поруки – за наказом по СБ від 10 травня 1944 р. вимагалось за одного винного у співробітництві з ворогом «знищувати всю рідню»².

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 21. – Арк. 294–296.

² Там само. – Т. 56. – Арк. 198.

Поширені факти брутального поводження з особами, що не входили до ОУН, підтвердив свого часу В. Кук. «Правдиво кажучи, — свідчив він у КДБ УРСР 9 червня 1954 р., — на допитах у СБ нерідко застосовувалися засоби фізичного впливу на осіб, що були піддані затриманню й допиту. Над затриманими знущалися і таким шляхом отримували від них свідчення. Відповідно до цього укладалися неправильні протоколи і ухвалювалися неправильні рішення про вбивства і розстріли. Такі факти мали місце, коли СБ стикалася з особами, запідозреними у співробітництві з органами... Що стосується працівників партійно-радянського активу і співробітників органів... то зазвичай ця категорія людей на допитах не могла приховувати і не приховувала свого становища... Як правило, ці особи піддавалися вбивству. Рішення про вбивства у тих випадках, коли були якісь сумнівні дані у працівників СБ, приймалися надрайонним проводом ОУН і були обов'язковими для референтур СБ районних проводів. У тих випадках, коли факти були цілком очевидні і не вимагали додаткової перевірки, рішення по таких фактах міг прийняти сам референт СБ... аж до вбивства людини. Документи вбитих... направлялися по організаційних зв'язках і надходили в архів центрального проводу ОУН»¹.

Слідча робота в період, що розглядається, набула значення ефективного інструмента добування розвідувальної інформації, контррозвідувального захисту підпілля та контролю за лояльністю його учасників. Визначилися основні категорії підслідних, обумовлені наріжними положеннями стратегії і тактики ОУН, діями її противників. Формувалися та запроваджувалися у практику зведення прийомів слідчої діяльності, налагоджувалася підготовка кадрів, чому сприяла достатня обізнаність СБ з методами роботи радянських правоохоронних органів та їхнього агентурного апарату.

Екстремальні умови протистояння із силовими структурами СРСР та характер протидії політиці радянської регіону вирішальним чином обумовили жорсткість оперативної-слідчої діяльності СБ, керівники якої фактично дотримувалися курсу на перетворення її в позасудовий орган (принаймні стосовно осіб поза межами ОУН). Крім безперечного внеску слідчих підрозділів СБ у захист підпілля від розвідувально-підривних дій противника, суворі санкції слідчих та судових органів у багатьох випадках набували неадекватності й межували з репресивно-терористичною діяльністю.

¹ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 54. — Арк. 130—131.

3.6. Оперативно-бойові підрозділи та репресивно-терористична діяльність

Важливий елемент Служби безпеки – оперативно-бойові підрозділи – боївки СБ (БСБ). Їхні провідні завдання:

- участь у бойових сутичках із військами та співробітниками правоохоронних органів противників;
- розвідувальні та диверсійні акції;
- охорона та забезпечення життєдіяльності керівного складу проводів ОУН і референтур СБ;
- затримання, конвоювання й охорона підслідних;
- терористичні акти проти особового складу спецслужб противника, учасників їхнього агентурного апарату, функціонерів офіційних структур радянського режиму, активу;
- виконання смертних вироків «революційних трибуналів», акцій залякування;
- дії від імені силових структур радянської сторони з метою їх компрометації та оперативної розробки підозрілих учасників підпілля.

Боївки створювалися при референтурах СБ від Центрального до районного проводу включно. Усталеної штатної чисельності не існувало. У середньому особовий склад БСБ коливався від 2–3 до 10–12 бойовиків залежно від рівня референтури, специфіки завдань, місцевих умов, однак вони могли налічувати й декілька десятків бійців.

Боївки, зазвичай, були добре озброєні. В одному з інструктивних документів на БСБ чисельністю до відділення (10–12 осіб) рекомендувалося мати 1–2 ручних кулемети, автомати, пістолети, не менше 2 ручних гранат на чоловіка, мотузки для в'язання бранців. Залежно від завдань БСБ отримували вибухівку та інші диверсійні засоби. Характерною зброєю есбістів були так звані пути, або цурка (гарота), що широко використовувалася для страт. Частина командного складу БСБ пройшла навчання у старшинських (офіцерських) школах УПА¹.

Боївки комплектувалися добірними, перевіреними вояками. Докладно вимоги до них наводилися, зокрема, в «Інструкції № 2 для боївок СБ на території Калуського округу» (лютий 1944 р.)².

¹ ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 351. – Арк. 33–34, 53.

² ДА СБУ – Ф. 13. – Спр. 22. – Арк. 201.

Боївкарі СБ повинні обов'язково бути членами ОУН (у виняткових випадках – «активними симпатиками»), мати бездоганну репутацію, високу ідейність, сміливість, моральну стійкість із притаманною безкомпромісністю до ворога, дисциплінованістю й субординованістю, конспіративністю. Заборонялося потрапляти живим до рук ворога. Боївкарі мали бути фізично й інтелектуально розвинутими, добре володіти зброєю. За дезертирство, невиконання наказів, крадіжки вони підлягали страті. За менш серйозні провини на них накладалися додаткові заняття зі стройової або кросової підготовки, позбавлення їжі тощо.

Оперативно-бойові підрозділи СБ брали участь у численних сутичках з підрозділами радянських військ та органів НКВС-НКДБ. Як правило, вони діяли із засідок, нападали на невеликі групи противника, здійснювали терористичні акти проти його командного складу. Вдавалися БСБ і до диверсій на промислово-транспортних об'єктах, машинно-тракторних станціях, у колгоспах та радгоспах. З 1944 р. зростає кількість підривів залізничного полотна, мостів, станційного майна. Найбільш уражені диверсіями стали райони Полісся та наближені до державного кордону залізничні відтинки Прикарпаття. Лише на Ковельській залізниці у серпні – грудні 1944 р. оунівці підірвали 11 потягів, 7 мостів, знищили станційні споруди, зіпсували телеграфні лінії. Цьому, за повідомленнями радянської сторони, сприяла просякнутість кадрів залізниці агентурою підпілля, а в окремих районах «банди є фактичними повними господарями»¹.

Найрезонанснішою збройною акцією під час війни, до якої були причетні бойовики СБ, став напад на кортеж командувача 1-го Українського фронту генерала армії М. Ватутіна. 29 лютого 1944 р. біля с. Милятин на півдні Рівненської області його було обстріляно загоном українських повстанців. У результаті цього нападу він був тяжко поранений; помер у Києві 15 квітня. За свідченням колишнього начальника штабу з'єднання УПА «Холодний Яр» Є. Басюка (Чорноморця), напад здійснила БСБ Примака. Колишній командувач групи УПА «Схід» Ф. Воробець (Верещака) свідчив на допитах, що, згідно зі звітом його ад'ютанта Деркача та надрайонного провідника Ворона, підбиту машину та документи М. Ватутіна захопила БСБ місцевого с. Гоща. За повідомленням від 9 березня 1944 р. розвідувальної резидентури НКДБ УРСР «Тайга», котра розслідувала інцидент, у нападі взяли участь БСБ Жука і Черкеса. До складу

¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 929. – Арк. 97, 123–124.

останньої ввійшов колишній угорський військовослужбовець-снайпер, який начебто і поранив полководця¹.

Специфічною формою діяльності боївки СБ було камуфлювання під представників силових структур противника (виступи «під маскою советів»). Для імітації радянських військовослужбовців налагоджувався збір обмундирування, документів, нагород і зброї. Наказ для референтур СБ військових районів заплля УПА та представникам СБ у станичних організаціях від 29 травня 1944 р. вимагав «усі ворожі документи, комплекти військового радянського одягу» висилати керівництву². Після загибелі керівника Карпатського крайового проводу Я. Мельника (Роберта, 1 листопада 1946 р.) було вилучено 28 радянських орденів, 55 червоноармійських посвідчень, 180 військових квитків³.

Дії легендованих БСБ описано, зокрема, у доповідній записці С. Савченка наркомові внутрішніх справ УРСР комісару держбезпеки В. Рясному від 17 січня 1945 р. Як ішлося в документі, посилення оперативного-військових ударів радянської сторони, збільшення чисельності громадян, що бажають співпрацювати з органами влади, «спонукають СБ та керівників бандформувань УПА при проведенні своїх бандитських нальотів ставати на шлях провокаційних витівок і маскуванн... під бійців і офіцерів Червоної армії, військ НКВС і співробітників НКВС і НКДБ... Прикриваючись формою військ Червоної армії і наших органів, нерідко з орденами і медалями Радянського Союзу, групами з'являються по селах... проводять свою терористичну та іншу підривну діяльність, знищують низовий радянсько-партійний актив, офіційних працівників наших органів, агентурно-інформаційну мережу і членів їх сімей». Наводилося шість випадків дій легендованих груп у Дрогобицькій, Львівській, Тернопільській та Чернівецькій областях зі знищення радянсько-партійного активу, оперативних працівників, «угону» призовників з військкоматів⁴.

Як зазначалося, однією з головних функцій БСБ були терористичні акти стосовно представників влади, активу, інших осіб, які розглядалися як нелояльні, або з метою залякування населення,

¹ Гриневич В. Убивство Ватутіна // Історія українського війська (1917–1995). – Львів: Світ, 1996; Веденсєв Д., Шевченко С. Гибель Ватутіна: факты и версии // «2000». – 2004. – 20 февраля; ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 3. – Арк. 285; Ф. 60. – Спр. 86748. – Арк. 9.

² ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 56. – Арк. 199.

³ Там само. – Т. 65. – Арк. 70.

⁴ Там само. – Ф. 2. – Оп. 88. – Спр. 26. – Арк. 52–60. – Ф. 107А1.

підтримки контролю над ним. Наведемо фрагмент з протоколу допиту (27 липня 1944 р.) коменданта боївки СБ Рівненського районного проводу ОУН Рубача, що дає змогу скласти уявлення про механізм терористично-репресивних дій БСБ¹. За його свідченнями, із червня 1942 р. він добровільно увійшов до складу боївки Рівненського надрайонного проводу під командуванням Холоднечі. Цей підрозділ, маскуючись під вояків УПА, вів бойові дії проти радянських партизанів та вчиняв терористичні акти проти осіб – симпатиків радянської влади. У травні 1945 р. референт СБ Рівненського районного проводу Макар призначив Рубача начальником поліцейсько-виконавчого відділу та комендантом БСБ. Інструктуючи підлеглого, Макар зазначив, що для знищення противників ОУН необхідно скрізь «мати вуха і очі... для чого створена служба безпеки, що складається із референтури розвідки та... боївки, що безпосередньо розправляється з ворогами».

До обов'язків БСБ Рубача входило захоплення партійних працівників та співробітників НКВС для передачі їх до референтури СБ, розвідка настроїв населення району, контроль за заготівлею продуктів для УПА, репресії проти осіб, що ухилилися від набору до повстанських сил, знищення співробітників силових структур противника, радянських військовиків, що втекли з німецького полону, членів компартії і комсомолу, поляків та євреїв. Загалом боївкою було знищено близько 140 осіб.

Прибуваючи до населених пунктів, співробітники референтури через місцевий актив ОУН та власних розвідників з'ясовували настрої населення, хід матеріального постачання для УПА, установчі дані військовополонених, що переховувалися в селі. Після цього до населеного пункту прибувала БСБ для здійснення репресивних акцій. «Приїхавши до села, – розповідав Рубач, – за допомогою місцевих мешканців я встановив, де мешкають особи, занесені Макаром до списку... Ми почали заходити у будинки, що нас цікавили, і пострілами впритул розстрілювали людей. Разом упродовж двох днів у с. Грушевиця Рівненського району ми вбили 36 чоловік, трупи яких залишили у селі. Жодного з убитих... я особисто ніколи не знав ні в обличчя, ні за прізвиськом. У чому їхня провина також ні я, ні решта учасників боївки не знали. Це нас не цікавило. Ми виконували наказ...»²

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 20. – Арк. 56–62.

² Там само.

Безкомпромісний характер протистояння антирадянського руху опору та збройної машини радянської сторони, ескалація обопільного насильства й ворожнечі, прагнення ОУН та УПА за будь-яку ціну не допустити радянізації регіону неминуче породжували, поряд із власне бойовими діями, широке поширення терору як одного з напрямів діяльності СБ. За словами В. Кука, «...терор вважався в організації українських націоналістів необхідною умовою боротьби проти радянської влади й розглядався як продовження і одна з форм збройної діяльності антирадянського націоналістичного підпілля... В силу.. загальних настанов і панівних тоді у націоналістичному підпіллі поглядів здійснення терактів і вбивств було звичайною справою. Відтак вказівку на здійснення... терористичного акту над працівником партійно-радянського активу або співробітником органів... міг дати керівник тієї чи іншої ланки організації українських націоналістів... Його вказівки учасниками націоналістичного підпілля безумовно виконувалися»¹.

Спрямованість терористичної діяльності СБ можна умовно поділити на два напрями: зовнішній (проти представників силових структур та їхнього агентурного апарату, партійно-радянських функціонерів, активу, колгоспної адміністрації, інших офіційних установ, громадян, що вважалися нелояльними, тощо) та внутрішній (проти реальних чи вигаданих інформаторів радянських правоохоронних органів, непевних, на думку СБ, учасників руху опору).

Зовнішній терор активізувався напередодні повернення радянської влади на землі Правобережної і Західної України. Про це відверто проголошувалося у зверненні від імені ОУН «Смерть ворожим запродавцям» від квітня 1944 р.: «...Більшовики своєю системою зради, запродавства і донощицтва виховали незчисленну кількість... шпиків, сексотів, зрадників, запродавців, яничарів... Ланцюг зради починався від артільного сторожа, а кінчався на членах політбюро ЦК ВКП(б)... Коли більшовицькі кати мільйонами винищували українців — то в нас не здригне рука зняти голову кожному, хто і далі допомагатиме окупантові утримувати наш край». Більше того, у листівці від травня 1944 р. прямо вказувалося на жорстокий характер розправи з противниками: «...Вас уб'ють колами, бо шкода буде куль на таку погань»².

¹ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 54. — Арк. 132.

² ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 996. — Арк. 9, 13 зв.

Логіку дій есбістів промовисто розкривають слова референта СБ Мітли. На запитання підпільника Д. Шумука про причини знищення без суду 16 родин симпатиків радянської влади він відповів: «Поки є змога, ми повинні з корінням вирвати все те, на чому може закріпитися совітська влада»¹. Терористичні акти проти радянських працівників часто здійснювалися з особливою жорстокістю. Так, у квітні 1943 р. було зарублено депутата Верховної Ради УРСР Калину Хомич разом із 7-місячною дочкою та матір'ю².

Відомо, наприклад, що вже в листопаді 1943 р. надрайонний референт СБ М. Войтович (Зенон, Рівненська область), виконуючи розпорядження вищих керівників, наказав з поширенням радянської присутності приступити до ліквідації адміністрації та активу. Підлеглі есбісти зобов'язувалися налагодити через розвідувальну мережу виявлення агентури НКВС-НКДБ, активу, ліквідувати їх, а також спостерігати за підбором кадрів до підпілля та морально-політичним станом його учасників³.

Про спрямованість силових дій підпілля на зрив радянізації регіону свідчить статистика по Тернопільській області за жовтень – грудень 1944 р.: ліквідовано 53 військовослужбовці, 132 працівники партійно-радянських органів та 436 нелояльних місцевих мешканців, знищено 42 сільські ради, 11 промислових об'єктів, 21 міст, 52 одиниці автотракторної техніки (тоді ж влада повідомила про знищення 3484 учасників ОУН та УПА)⁴.

Репресії СБ набували масового характеру. У вилучених при затриманні згаданого С. Янишевського звітах надрайонних есбістів Зинька (за 1 грудня 1944 – 1 вересня 1945 р.) та Макара (1 січня – 20 квітня 1945 р.) зазначалося, що цими референтурами ліквідовано за звинуваченням в агентурних стосунках з НКВС-НКДБ 413 осіб. Як пояснив С. Янишевський, це були дані лише на осіб, стосовно яких проводилося попереднє слідство. До згаданої статистики не увійшло близько 400 військовослужбовців, співробітників радянсько-партійних органів⁵.

Терор чітко спрямовувався на залякування населення, щоб запобігти його співробітництву з радянською владою. Клим Савур ви-

¹ Шумук Д. Пережите і передумане. – С. 201.

² ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 10.

³ ДА СБУ. – Ф. 26. – Оп. 2. – Спр. 1. – Т. 1. – Арк. 145–146.

⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 929. – Арк. 125.

⁵ ДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 9079. – Т. 41. – Арк. 17.

магав знищувати кожного п'ятого мешканця у селах, де активно підтримують владу¹.

Репресують тисячі радянських військовополонених, що втекли з німецьких концтаборів. Тільки у Гошанському районі Рівненщини знищено до 100 таких осіб. Наприкінці 1944 р. референт СБ на ПЗУЗ Б. Козак (Смок) видав розпорядження ліквідувати вихідців зі східних областей України як «приховану агентуру» НКВС-НКДБ².

Об'єктами терору ставали й окремі категорії населення за етнічною ознакою. «Іх богом, — пише про есбістів учасник визвольних змагань Г. Дмитрів, — був варварський Перун. Вони перебрали були методи... нацистів відносно нищення інших національностей. Їм вважалося чисток, однопонаціональної території»³.

У червні 1943 р. керівник мережі ОУН на ПЗУЗ Д. Клячківський за каналами СБ розповсюдив таємну вказівку Центрального проводу щодо проведення репресій проти польського населення регіону, яке до 1939 р. становило близько 16 % мешканців Волині. Розповсюджувалися листівки такого змісту: «Усім полякам, які мешкають у ... (зазначалася назва населеного пункту. — Авт.), до 10 днів опустити українські землі. Всі, хто не повинується тому наказові, згинуть, а їхнє майно буде знищене»⁴.

За свідченнями С. Янишевського, «керована мною СБ брала активну участь у масовому винищенні польського населення... Під час так званої протипольської акції було спалено багато сіл і повір'ячому замучено значну кількість польського населення»⁵.

Разом з тим слід зважати на те, що українсько-польське протистояння вилилося в обоюсторонню етнічну чистку, і дії сторін принципово не відрізнялися за методами. Як повідомляла розвідка радянських партизанів (весна 1944 р.), польські націоналісти в «районах своєї дії... українців винищують поголівно»⁶.

Зазначимо, що III Надзвичайний великий збір ОУН, що відбувався 21–23 серпня 1943 р., закріпив у програмних настановах ОУН(Б) права національних меншин та їхню рівноправність в Українській

¹ Архів УСБУ у Рівненській обл. — Спр. 4245. — Т. 5. — Арк. 30.

² ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 351. — Арк. 9–10; Архів УСБУ у Рівненській обл. — Спр. 4245. — Т. 2. — Арк. 217–218.

³ Дмитрів Г. Проти хвиль (Спогади лікаря). — С. 211.

⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 927. — Арк. 11. О. 1. Ф. 1.

⁵ ДА СБУ. — Ф. 11. — Спр. 9079. — Т. 41. — Арк. 11. О. 1. Ф. 1.

⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 927. — Арк. 6. О. 1. Ф. 1.

державі¹. Це стало закономірним підтвердженням нежиттєздатності ксенофобії як одного з наріжних каменів ідеології українського націоналізму, свідченням курсу ОУН на формування багатонаціонального фронту опору сталінському режимові. Проте у вирі міжетнічної різанини та інерції звичних до націонал-радикалізму функціонерів підпілля до реалізації цих гуманних настанов було ще далеко.

Об'єктом репресій стало і єврейське населення. Як ішлося у вказівці референта СБ Жбурта, від вищих проводів отримано команду «всіх жидів не спеціалістів конспіративно знищувати», розповсюджувати чутки про їхній відхід до «більшовиків». Згодом терор проти євреїв припинився, оскільки УПА була зацікавлена у медіах, а ОУН намагалася відмежуватися від юдофобії нацистів².

Внутрішній терор СБ у середовищі ОУН набував розмаху в періоди так званих чисток, своєрідну концепцію й тактику яких окреслив у 1944 р. С. Бандера, говорячи про завдання ОУН за умов відновлення радянської влади. «При новій ситуації, — писав він, — складаються нові способи боротьби з більшовиками... Під впливом більшовицької дійсності менш стійкі елементи, безумовно, в абсолютній більшості перейдуть на сторону більшовиків... А тому необхідно негайно і якнайбільш таємно, в ім'я великої національної справи, вищезгаданий елемент ОУН-УПА ліквідувати». Лідер ОУН рекомендував діяти методами компрометації, щоб знищувати нелояльних підпільників руками противника, «теренові боївки та інших осіб станичного й підрайонного масштабу надрайонна й районна СБ повинна знищувати під виглядом більшовицьких агентів»³.

Репресивні кампанії починаються не пізніше осені 1943 р. з ініціативи М. Арсенича. Для їх розгортання до кожного проводу обласного рівня направлялися організатори репресивних заходів, яким референти СБ зобов'язувалися надавати необхідну інформацію про підпільників та інших осіб, усіляко сприяти виконанню їхньої місії. У вересні 1944 р. Д. Клячківський віддає наказ знищувати або заарештовувати підозрілих, ненадійних учасників руху опору на Волині. Надалі фізичні чистки повторювалися. При цьому учасників ОУН репресували незалежно від їхнього місця в ієрархії руху опору. Так, за однією з версій був знищений своїми ж член

¹ Постанови III Надзвичайного великого збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся 21–23 серпня 1943 року. — Б. м., 1948. — С. 13.

² ЦДАГОУ. — Ф.62. — Оп. 1. — Спр. 277. — Арк. 2; Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 351. — Арк. 10, 52.

³ Замлинський В. Шлях чорної зради. — С. 84–85.

ЦП Р. Волошин, котрий виступав за демократизацію внутрішнього ладу в ОУН¹.

Безсумнівно, радянським правоохоронним органам вдалося створити розгалужену агентурну мережу, яка розширювалася із зміцненням влади та набуттям досвіду оперативно-розшукової роботи в регіоні. Однак масштаб внутрішніх репресій виявився далеко неадекватним реальним позиціям органів НКВС-НКДБ у русі ОУН та УПА. Більше того, з огляду на зростання шпигуноманії СБ радянські спецслужби цілеспрямовано компрометували підпільників різних рівнів і тим самим ще більше каталізували внутрішній терор. Так, Б. Козаку, схильному до шпигуноманії, чекісти підставили агента, який засвідчив, що у керівних ланках підпілля перебуває значна частина сексотів. Смок повірив і знищив близько 50 функціонерів².

Керівництво СБ насаджувало думку про численність агентів у середовищі підпілля. З огляду на це репресії проти соратників за звинуваченнями у співробітництві зі спецслужбами противника набували розмаху. «Без особливого слідства проводилася ліквідація людей, — ішлося в одному зі звітів про роботу СБ на території Рівненської області, — як серед організованих, так і серед самого населення». Дійшло того, що близько 50 % у Корецькому та Костопільському районах і майже 85 % підпільників у Сарнівському районі області підозрювалися в таємному співробітництві з чекістами³.

Надзвичайно високою була і частка смертних вироків під час розслідування есбістами імовірної причетності підпільників до агентурного апарату противника. Із січня по жовтень 1945 р., згідно зі звітом Б. Козака, СБ ліквідувала на Волині за такими звинуваченнями 889 осіб з 938, що потрапили під слідство, причому в деяких районах кількість страчених становила 100 % від підозрюваних. У ході чергової чистки взимку—навесні 1945 р. в окремих районних проводах ОУН на Волині було знищено по 200—300 підпільників⁴.

Атмосферу чисток змалював у свідченнях С. Янишевський. На його думку, глибинна причина репресивних кампаній полягала у «психозі страху, викликаного керівниками ОУН, які заявляли, що на кожному місці, у кожному селі є масова кількість радянської

¹ Омельчук Ю. Змова. — С. 124.

² Шульженко Б.С. Украинские буржуазные националисты. — С. 88.

³ ДА СБУ. — Ф.11. — Спр. 9079. — Т. 3. — Арк. 47.

⁴ Там само. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 57. — Арк. 52; Шульженко Б.С. Украинские буржуазные националисты. — С. 87.

агентури... Вперше я це почув від Кліма Савура і більш докладно від Смока, котрим я повірив, і сам вимагав від своїх підлеглих рішучої боротьби з радянською агентурою... Особи, запідозрені у співробітництві з органами... після застосування до них різноманітних тортур, не витримували... зізнавалися, що вони були агентами... називали багатьох інших, начебто відомих їм агентів... Есбісти... вірили, що навколо них знаходиться много агентів... і безжалісно винищували один одного...» У березні 1945 р. члени крайового проводу ОУН «Одеса» вели допит референта пропаганди Рівненського обласного проводу.. Мручко: «...Ми побачили, що він зізнається тільки тоді, коли його катують, і відпустили його... Крайовий провод вирішив припинити масові вбивства оунівців, котрі, на нашу думку, могли призвести тільки до самоліквідації оунівського підпілля. Разом з тим терор проти радянських працівників і місцевого населення, що активно допомагало Радянській владі, ми ніколи не послабляли і не припиняли»¹.

Одним із наслідків чисток став організаційний розкол підпілля Волині. На знак протесту проти невиправданого внутрішнього терору С. Янишевський з однодумцями з весни 1945 р. розпочав підготовку відокремлення проводу «Одеса» від керівника ОУН у регіоні Б. Козака. Про позицію Далекого свідчать звіти згадуваного Мітли та есбіста Вовка, які перевіряли стан роботи референтури СБ цього проводу.

За їхніми словами, бунтівний референт не вірив у активність радянської агентури (що, безумовно, було іншою крайністю. — *Авт.*), заявляв, що «агентура — це хвороблива уява хворобливих людей», забороняв брати в оперативно-слідчу розробку мешканців «республіки командира Далекого», «не виконав... конкретного наказу.. Охріма (Д. Клячківського. — *Авт.*) відносно ліквідації східняків»².

Врешті-решт, 5 грудня того ж року проголошується організаційна самостійність проводу, який діяв у 15 районах Рівненської та деяких районах суміжних областей. Суд ОУН 25 серпня 1948 р. засудив С. Янишевського «до кари смерті без права реабілітації».

Спостерігалися гострі суперечності між есбістами та співробітниками політико-пропагандистського апарату ОУН. Останніх обурювали брутальні дії СБ, котрі певною мірою знецінювали зусилля з формування позитивного іміджу підпілля серед населення та деморалізували самих учасників руху опору. Показовим є листу-

¹ ДА СБУ. — Ф. 11. — Спр. 9079. — Т. 41. — Арк. 17–18.

² ЦДАВОВУ. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 225. — Арк. 17–25.

вання між Б. Козаком та політичним референтом на ПЗУЗ Миколою. Есбіст звинувачував політвиховника у дискредитації роботи СБ, яку той оголосив бандитською. У відповідь Микола писав: «Ви займаєтесь тільки своїм апаратом, а решта світу для Вас не існує, невже Ви вважаєте потрібною справою розстріл цілої родини, з якої винний лише один чоловік. Я називаю це бандитизмом й буду надалі так називати. Хіба добре, коли по селах говорять “своїх стріляють невідомо за що”»¹.

З’являються своєрідні нормативні акти щодо проведення репресивних кампаній. Один із таких документів під назвою «Реорганізація» було вилучено серед паперів ліквідованої НКВС у травні 1945 р. БСБ Калуського окружного проводу. Це була пам’ятка зі здійснення чистки у низових організаціях ОУН, містила 49 запитань до особи, що перевірялася, причому 11 з них стосувалися її поведінки під арештом у радянських правоохоронних органах. Приписувалося з’ясовувати такі якості людини, як ідейність, лояльність до ОУН, ділову активність у підпіллі, субординованість, конспіративність тощо².

Таким чином, оперативно-бойові підрозділи слугували основним зряддям військової та диверсійно-терористичної діяльності СБ. Визначалися принципи їхньої організації, озброєння, тактики дій, підбору особового складу. Водночас активізується репресивно-терористична діяльність підпільної спецслужби, яка розглядалася як один з основних засобів захисту від розвідувально-підіривних спрямувань противника, протидії радянському будівництву, підтримки контролю над населенням. Гіперболізація значення терору за екстремальних умов діяльності ОУН призводила до численних жертв серед населення, знекровлювала рух опору, підривала єдність його лав і соціальну базу підтримки.

3.7. Кадровий склад, професійна підготовка та виховання співробітників

Ефективність виконання поставлених перед Службою безпеки завдань, професійний «почерк» її оперативних заходів багато в чому визначалися підбором та розстановкою співробітників, їхньою фа-

¹ ДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 88. – Спр. 26. – Арк. 152.

² Там само. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 20. – Арк. 224–226. ст. 104.

ховою та політико-виховною підготовкою, особистими якостями. Без перебільшення можна стверджувати про особливий статус кадрів СБ у системі підпільних осередків ОУН. Зокрема, суворо заборонялося перемішувати есбістів на інші ділянки праці, а в разі перепризначення ставити їх лише на посади керівників відповідних проводів.

Через відсутність узагальнюючих документів приблизну чисельність, соціальну приналежність, рівень загальної освіти та спецпідготовки, стаж перебування у членах ОУН або в русі опору, вікові та статеві показники, інші соціологічні параметри середовища есбістів відтворити практично неможливо. Збереглися лише окремі документи з особистими даними та службовими характеристиками співробітників референтур СБ.

Посадові ранги відповідали рівню того проводу, при якому існувала референтура СБ (наприклад, районний референт, референт Крайового проводу), або обов'язкам у складі референтури (технічний референт, командант боївки, боївкар, слідчий тощо). На есбістів лише у 1948 р. за рішенням Української головної визвольної ради (УГВР) поширювалися спеціальні звання, які відповідали запровадженим в УПА (але з додатком «СБ»), для осіб офіцерського складу (хорунжий, поручник, сотник, майор, підполковник, полковник СБ). УГВР присвоювала і звання «генерала контррозвідки» (приміром, посмертно у 1952 р. М. Арсеничу). За особисті заслуги есбістів також представляли до нагород ОУН – Бронзового, Срібного, Золотого хрестів двох ступенів, хрестів Заслуги або Бойової заслуги.

Певні особисті відомості про функціонерів СБ можна отримати з «Номінаційного листа старшин СБ», укладеного 16 серпня 1948 р. референтом СБ проводу «Карпати–Захід» В. Лівим (Митарем). Із 22 керівних співробітників, представлених у документі до спеціальних офіцерських звань, 16 працювали в СБ у 1942–1944 рр. Всі вони були членами ОУН чоловічої статі, причому 9 вступили до її лав у 1932–1939 рр., решта – не пізніше 1944 р. Лише трьом із них було більше 30 років (1913–1916 рр. народження), у 1919–1921 рр. народилися 11, у 1922–1924 рр. – 8 осіб. Вищу освіту мав один співробітник, середню – 7, незавершену середню – решта есбістів. Усі пройшли спеціальну підготовку на 3–4-тижневих (по 10 осіб) та 7–10-денних курсах¹.

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 61. – Арк. 71–72; Див. також: Єфіменко В. Кадровий склад спеціального підрозділу ОУН(Б): спроба аналізу // 3 архівів ВУЧК... – 1999. – № 1–2. – С. 444–445.

Отже, можна констатувати, що керівний склад референтури мав солідний (враховуючи і сам вік існування ОУН) стаж в організації та роботі по лінії СБ, а відтак – і належний досвід діяльності за умов підпілля та переслідувань офіційних режимів. Молодість есбістів пояснюється, зокрема, великою плинністю кадрів через втрати, коли особа, що виявила хист до праці, могла швидко просуватися шаблями кар'єри в русі опору. Як бачимо, освітній рівень функціонерів був низьким, однак він не відрізнявся від середнього в цілому серед підпільників або перевищував його. Звертає на себе увагу й повне охоплення есбістів фаховою підготовкою, що свідчить про спроможність верхівки СБ налагодити професійну підготовку навіть за несприятливих обставин протистояння з противником.

Про оцінку керівництвом ділових та особистих якостей есбістів дає уявлення, зокрема, характеристика співробітників різних категорій референтури Дрогобицького окружного проводу. Серед позитивних рис називалися надійність, здатність до роботи по лінії СБ, досвідченість, ініціативність, комунікабельність, сумлінність у праці, товариськість у спілкуванні з колегами. Поширеними зауваженнями були недбалість у роботі, відсутність контролю за підлеглими та належної фахової підготовки, недисциплінованість, безініціативність, недостатня конспіративність. З огляду на сукупність зазначених якостей робився висновок про професійну придатність, відповідність посаді. З 21 співробітника шість були визнані такими, що заслуговують висунення на вищі посади¹.

Зазначимо характерні риси біографії та кар'єри керівників референтур СБ в Україні рівня Центральний – обласний проводи (див. Додаток А). Практично всі вони були членами ОУН з 1930-х рр. (інколи – навіть УВО), брали участь у антипольській діяльності, зазнавали репресій.

За соціальним походженням провідні есбісти були представниками різних верств населення – селянства, інтелігенції. Чимало з них, що характерно в цілому для верхівки ОУН, народилися у сім'ях греко-католицького духовенства. Як правило, належали до забезпечених або заможних соціальних груп, котрі у першу чергу відчували «класовий підхід» радянської влади. Серед «вершків» спецслужби (на відміну від середньої та нижчої ланок функціонерів СБ) значно вищою була частка осіб, що закінчили гімназії та здобули вищу або незакінчену (зазвичай, через переслідування) вищу освіту.

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 7. – Арк. 121–125.

Поширеною деталлю біографій згаданої категорії есбістів було навчання у закладах німецьких спецслужб, співпраця з ними та поліцейськими органами нацистської Німеччини. Гадаємо, що головним чином це обумовлено тактичними настановами ОУН(Б) про Радянський Союз як основного противника, збереженням власних сил на етапі радянсько-німецького протиборства, тимчасовим ухиленням від відкритих антинацистських виступів, бажанням набути досвіду спеціальної діяльності й інформації про німців та інших противників бандерівської течії. З повідомлень радянських джерел можна дізнатися, що такі особи посіли відповідальні посади в СБ¹.

Особливості біографії, ідейних поглядів як adeptів «інтегрального націоналізму», екстремальні умови діяльності, обопільна ескаляція застосування сили, індивідуальні психологічні властивості відбилися на особистостях і характері роботи функціонерів СБ.

Цікаву характеристику М. Арсеничу дав член Проводу ОУН(Б) О. Луцький (Беркут). На його думку, призначення Михайла шефом СБ пояснювалося репутацією «націоналіста до фанатизму, виключно непримиренного до ворогів ОУН, так званих “зрадників”... Він є найкращим конспіратором і в цьому напрямку спромігся організувати всю роботу СБ знизу догори. Знаючи, наскільки добре поставлена й організована розвідка в СБ, повинен сказати, що це все є справою рук Арсенича... Арсенич продовжує здійснювати політику суворої централізації роботи СБ... Зовні Арсенич у бесідах з людьми ввічливий, вміє розполагати їх до себе. При зустрічі з ним важко повірити, що він є керівником СБ, що спіткав своїми кривавими справами репутацію ката»². Колишній політпрацівник УПА Л. Павлишин, що особисто зустрічався з М. Арсеничем, згадує про його патологічну підозрілість до оточення³.

Відповідну репутацію мав і Б. Козак. За свідченням одного з його охоронців Білого (псевдонім змінено. — *Авт.*), Б. Козак неодноразово з метою конспірації наказував знищувати бойовиків, які облаштовували йому житлові бункери, або ліквідувати майстра, що ремонтував радіоприймач. Сам Білий через загрозу смерті здався органам держбезпеки й повідомив про місця укриття Смока. Останній застрелився при спробі захопити його в с. Петушки Острозького

¹ ДА СБУ. — Ф. 60. — Спр. 86748. — Арк. 106.

² Там само. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 53. — Арк. 37.

³ Щеглюк В. «... Як роса на сонці». — С. 114.

району Рівненської області. Жорстокість поєднувалася в есбіста з поетичним обдаруванням – зберігся збірник його ліричних віршів під псевдонімом Степан Орач¹.

Перетворення СБ багато в чому в карально-репресивний орган призводило до рекрутування до нього осіб, готових беззастережно виконувати будь-які накази зверхників. Емоційну характеристику есбістам противника дав мельниківець, хорунжий Макух: «Звірств і злочинів, які виконувала бандерівська Служба безпеки й на воловій шкірі не списав би». У СБ «були переважно люди, які не вагалися убивати навіть рідного брата... працювали майже неписьменні люди, тупі на всі людські почування, але вірні виконавці свого вищого начальства»².

Участь у репресивно-терористичній діяльності не могла не деформувати психіку підпільників. За словами агента органів держбезпеки Катрі, що занурилася до підпілля, референт СБ у перший же вечір сказав, що вона «повинна звикати до вбивств, що всі, хто йде у підпілля, повинні вбити хоча б одного сексота. Дівчину, що знаходилася у схроні, я спитала, чи вбивала вона людей і вона відповіла, що страшно тільки до першого разу, а у подальшому відчуваєш насолоду. Страшно вплинули на мене ці слова»³.

У середовищі есбістів, не залучених безпосередньо до бойових дій, поширювалися антигромадські прояви. У трофейному документі про стан справ у БСБ та «самооборонних кушових відділах» (7 лютого 1945 р.) йшлося: «У відділах часто спостерігається моральний розклад, прагнення до особистих благ, пияцтво, грабіжництво, дезертирство. Єдине прагнення стрільців – добре поїсти, виспатися й по-генеральськи одягнутися... Боївки, зокрема боївки СБ, займаються веденням свого господарства, привласнюють конфісковані речі... Таким чином, з революційних відділів створюються звичайні банди...»⁴

Керівники СБ добре усвідомлювали значення професійного навчання підлеглих. Як писав у передмові до перекладу польського підручника поліції невідомий функціонер ОУН, «службовець Служби безпеки мусить сам дуже багато вчитися... вчитися на підставі власної практики і знань... Ні єдина інша професія не вимагає

¹ Див.: ДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 8978. – Т. 4.

² Станіславів В. – Ю. Макух. Ліс приймає повстанців. – С. 108–109, 225.

³ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 20. – Арк. 250.

⁴ Там само. – Ф. 2. – Оп. 57. – Спр. 6. – Т. 1. – Арк. 7.

стільки здібностей, спеціального дару... безперервної науки... як професія Служби безпеки»¹.

Фахова та політична виучка співробітників СБ здійснювалася на спеціальних курсах (вишколах) загального профілю по лінії діяльності, за спеціалізацією з основних ділянок роботи референтури, а також шляхом самостійного опанування навчально-методичною літературою, нормативними та пропагандистськими документами підпілля. До осіб висувалися високі вимоги, наприклад, на курсах підготовки контррозвідників СБ «Січ-93» (Волинь, осінь 1942 р.) відрахували половину слухачів².

Вишколи СБ набувають поширення влітку–восени 1943 р. у рамках підготовки до протистояння з радянською стороною та розбудови системи референтур самої СБ. За вказівкою референта СБ на ПЗУЗ В. Макара (Безрідного) на початку серпня 1943 р. створюються короткострокові курси районних референтів СБ. З осені на хуторі Хвоянка Соснівського району Рівненщини працюють два вишколи розвідників СБ (по 15–20 слухачів у наборі) під керівництвом колишнього полковника Армії УНР І. Трейка (Немо), такі ж курси (по 20 осіб) функціонували в Дубровицькому районі під проводом референта СБ Сарнівського надрайонного проводу Шворного. Виник окремий вишкіл бойовиків СБ (30 осіб у потоці) під керівництвом сотника Рогатого³.

Для забезпечення професійної та виховної роботи з особовим складом СБ були розроблені програми та навчально-методична література. Провідним автором вважався слідчий з особливо важливих справ референтури СБ проводу «Захід–Карпати» В. Шеванюк (Залізний), випускник теплотехнічного факультету Сталінського гірничо-механічного інституту. Під його керівництвом проводилися численні семінари та лекційні курси для есбістів Карпатського краю⁴.

Неодноразово перероблялися та перевидавалися такі матеріали, як «Студійно-інформативний матеріал про більшовицькі органи поліції», «Агентура НКГБ в дії», «Більше революційної пильності», «Агентура більшовицьких органів поліції», «Студія психіки об'єкта», «Які прийоми щодо молоді стосує більшовицька агентура і як перед нею оборонитися», згадані вже розробки з методики слідства

¹ ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 243. – Арк. 6.

² Крем'янчанка Н. Було в матері три сини. – С. 154.

³ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 20. – Арк. 100, 103–104.

⁴ Там само. – Ф. 11. – Спр. 3632. – Т. 1. – Арк. 21.

тощо. Крім аналізу та узагальнення набутого в процесі оперативної та слідчої діяльності досвіду, особлива увага приділялася вивченню структури, форм і методів роботи органів держбезпеки та внутрішніх справ, бойового застосування їхніх військ. «Запорукою нашого дальшого успіху боротьби, – підкреслювалося в одному з навчальних матеріалів, – є послідовна студія більшовицьких органів поліції і методів боротьби з ними»¹.

Розглянемо, наприклад, підготовлену ще до остаточного звільнення України від нацистських окупантів програму «Переведення вишколу працівників СБ»:

- Розділ перший – «Загальні відомості» (5 годин) – передбачав вивчення процесу формування й завдань самої СБ «за німецької і більшовицької окупації», історії радянських правоохоронних органів, структури обласного управління НКДБ, функцій, поточної роботи його підрозділів з розробки різних категорій населення, представників нерадянських політичних об'єднань та національних рухів, колаборантів, духовенства, а також перлюстрацію кореспонденції й прослуховування телефонних розмов, ведення оперативних обліків.

- Розділ другий – «Агентура НКГБ і НКВД на протиукраїнському відтинкові» (13 годин) – стосувався вивчення методів боротьби ОДПУ-НКВС з політичною опозицією у 1920–1930-х рр., протиборства з підпіллям ОУН у 1939–1941 рр., способів залишення агентури на окупованій території. Багато уваги приділялося студіюванню побудови агентурно-інформаційної мережі, розглядові процесу вербовки, специфіки діяльності різних категорій агентури (резидентів, «внутрішників» в ОУН та УПА, маршрутників, бойовиків, утримувачів конспіративних квартир), способів зв'язків агентури з оперпрацівниками.

- Розділ третій – «Слідча служба» (15 годин) – націлював на вивчення основних типів легенд, якими прикривається агентура противника, особливостей психології людини, її поведінки під час допиту, а також опанування різноманітними прийомами й тактикою слідства, методиками застосування впливу на підслідного, проведення арештів і обшуків.

- Розділ четвертий – «Оформлення справ» (10 годин) – присвячувався ознайомленню зі службовим діловодством НКВС-НКДБ, порядками у радянських в'язницях, особливостями допитів, засто-

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 21. – Арк. 21.

суванням внутрікамерної агентури, навчав оформляти протоколи допитів СБ, спеціальної термінології.

- Розділ п'ятий передбачав 10-годинне «Показове переслухання» – іспити¹.

Отже, зміст програми засвідчує доволі глибоку обізнаність СБ з силами і засобами противника, першочергову спрямованість навчального процесу на опанування навичок оперативно-слідчої розробки агентури противника та методів безпеки у разі потрапляння до рук чекістів.

Зауважимо, що вважалося обов'язковим доведення знань по лінії безпеки до підпільників та провідників ОУН. Одна з таких «Програм вишколу СБ» передбачала:

- Перший ступінь для «низового членства до районів включно» (вивчення історії, форм і методів роботи радянських органів держбезпеки, їхнього агентурного апарату, розробка сексотів). Як практичне завдання пропонувалося зібрати компромат на декількох сексотів, провести арешти й конвоювання. Крім того, районний провідник і відповідальний за розвідувальну роботу мали ознайомитися з розділом «Інформативна робота» програми другого ступеня.

- Другий ступінь для «нижчого провідного членства» більше уваги приділяв організації інформаційно-розвідувальної роботи, детальніше зупинявся на особливостях агентурної роботи радянських органів, проведенні оперативно-військових акцій, докладно розглядав оперативно-слідчі прийоми СБ, проблеми оперативної психології. Для практичного закріплення пропонувалося розробити кількох розкритих агентів-«внутрішників», бути присутнім на двох допитах, самому провести декілька допитів, вивчити низку протоколів та розвідувальні матеріали.

- Третій ступінь для «середнього провідного членства» передбачав поглиблене вивчення проблем, наведених у попередніх розділах програми².

Скласти уявлення про зміст виховної роботи з есбістами можна на прикладі «Плану політвиховної роботи у боївках Служби безпеки» Закерзонського краю, розрахованому на 2-місячний термін навчання. Як зазначалося у преамбулі до плану, мета зазначеної діяльності, – «поширення ідейно-політичного світогляду, виховання

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 23. – Арк. 243–245.

² Там само. – Спр. 376. – Т. 50. – Арк. 3–9.

високопартійного політично і морально революціонера – бойовика-державника, піднесення революційних кадрів до рівня авангарду». Виховну роботу повинні були налагоджувати відповідні референти або командири підрозділів СБ за допомогою осередків пропаганди, теренових проводів та політвиховників з УПА. План містив такі розділи:

1. «Ідеологічний і політичний вишкіл». Передбачалося вивчення програмних настанов ОУН у світлі її боротьби за державну самостійність України, поняття «державна», основних етапів державності в Україні від княжої доби до визвольних змагань 1917–1920 рр., історії руху націоналістів та УПА, УГВР, основних політичних течій та ідеологічних концепцій.

2. «Місце України у сучасному укладі міжнародних сил». Студювалася географія України та суміжних держав, становище на землях Закарпаття (Південно-Східна Польща).

3. «Основні прикмети революціонера – бойовика-державника». Наложало вивчати «Декалог», 12 прикмет характеру та «44 правила життя націоналіста» вимоги до дисципліни і субординації.

4. «Українські національні і революційні свята». Серед них – Свято соборності (29 січня), Шевченківські роковини, Свято героїв (23 травня), Свято державності (30 червня), Свято зброї (31 серпня), День вшанування пам'яті героїв Базара (21 листопада), дні пам'яті О. Басараб, бойовиків УВО В. Біласа та Д. Данилишина¹.

Варто зазначити, що опановувати ці програми об'єктивно перешкоджала відсутність підготовлених викладачів та низький освітній рівень більшості есбістів. Згаданий Д. Шумук так змальовує групу співробітників СБ: «На вишкoлі було 56 молодих, красивих і здорових хлопців. Усі вони були добре зодягнуті й задоволені самі собою. Цілий місяць я ходив їм читати... Це були ніби навмисно підібрані найтупіші люди... Серед 56 чоловік усього п'ять засвоювали матеріал і розуміли, про що йдеться, а решта, як-то кажуть: а ні в зуб поїси! Читати лекції на такому вишкoлі було зовсім не цікаво, а проводити бесіди з цими людьми було абсолютно неможливо! Вони просто не здатні були мислити!»².

Отже, важливою складовою діяльності СБ стала система підбору й підготовки кадрів. З погляду кадрової політики спецслужба розглядалася як елітний підрозділ, резерв на висування керівників.

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 50. – Арк. 1–2.

² Шумук Д. Вказ. праця. – С. 68.

Характерними рисами співробітників СБ були висока ідейність, молодий вік, переважно середня або незакінчена середня освіта (до речі, майже все вище керівництво мало закінчену або незакінчену вищу освіту), великий стаж перебування в ОУН (не члени організації були радше винятком у СБ) та участі в русі опору. Сукупність обставин безкомпромісної боротьби з режимом та специфіки репресивних завдань, покладених на Службу, призводили до формування своєрідного морально-психологічного типу працівника СБ, у якому поєднувалися безоглядна відданість справі, жорстка дисципліна, непримиренність до противників (у тому числі нелояльних учасників підпілля), зневага до ціни власного й чужого життя, готовність до жорстокості та кровопролиття.

Склалася мережа навчальних курсів з підготовки референтів різних рівнів та спеціалістів (слідчих, розвідників, бойовиків) для потреб СБ. Були укладені відповідні програми, навчально-методична література. Ключовими моментами професійного навчання єсбівців були всебічне вивчення основного противника – радянських правоохоронних органів та їхнього агентурного апарату, форм і методів їхньої діяльності, принципів розвідувально-інформативної, контррозвідувальної, слідчої роботи, оперативної психології, службового діловодства.

***

Отже, протягом 1941–1945 рр. відбулося становлення Служби безпеки як одного з провідних структурних елементів ОУН(Б) та її озброєного підпілля, спеціального підрозділу з розвідувально-підривними і контррозвідувальними функціями.

Основними військово-політичними та оперативними факторами, які визначали завдання та особливості розбудови підрозділу безпеки ОУН(Б) виступали:

- активне формування ОУН(Б) мережі озброєного підпілля, яке потребувало оперативного забезпечення;
- суперечливий характер відносин націоналістичного руху з нацистськими окупантами;
- протиборство націоналістів з радянським партизанським рухом, органами та військами НКВС-НКДБ, котре розглядалося як основний напрям збройних та оперативно-бойових дій ОУН(Б);
- розгортання націоналістичним підпіллям цілеспрямованої діяльності зі зриву радянської Західної України;

- конфліктний характер відносин з польськими націоналістичними силами;
- протистояння між ОУН(Б) та іншими українськими військово-політичними організаціями націонал-патріотичного спрямування.

Перехід ОУН до тактики відкритої збройної боротьби активізував процес організаційно-штатної розбудови та визначення провідних функцій СБ. Склалася організаційна вертикаль СБ у вигляді референтур від Проводу організації до найнижчих підрайонних і районних проводів. В організаційному будівництві Служби безпеки визначилася тенденція до виокремлення підрозділів, які спеціалізувалися на основних напрямках оперативної діяльності – розвідувальної, контррозвідувальної, слідчій, диверсійно-бойовій та терористичній. Була сформована номенклатура посад у мережі органів СБ.

Розроблялися форми і методи оперативно-розшукової діяльності, нормативно-розпорядча база, основи службового діловодства.

Визначилися пріоритетні завдання, система організації збору розвідувальної інформації, спрямованого на забезпечення виживання підпілля та підготовку масштабного збройного виступу з метою відновлення самостійної Української держави. Були відпрацьовані методи передачі, зберігання та систематизації (оперативного обліку) надбаних відомостей. Основним знаряддям розвідувально-інформаційної роботи слугувала розгалужена мережа оперативних джерел з місцевого населення.

Контррозвідувальна діяльність переслідувала мету захисту власних лав від формування в них оперативно-агентурних позицій противників. Вдосконалюються методи виявлення агентури противника. Формується чітка система дотримання конспірації.

Слідча робота у період, що розглядається, набула значення ефективного інструменту здобування розвідувальної інформації, контррозвідувального захисту підпілля та контролю за лояльністю його учасників. Визначилися основні категорії підслідних, обумовлені наріжними положеннями стратегії і тактики ОУН, діями її противників. Формувалися та запроваджувалися у практику зведення прийомів слідчої діяльності, налагоджувалася підготовка кадрів, чому сприяла достатня обізнаність СБ з методами роботи радянських правоохоронних органів та їхнього агентурного апарату.

Сформовані на різних організаційних рівнях оперативно-бойові підрозділи слугували основним знаряддям бойової та диверсійно-

терористичної діяльності СБ. Визначилися принципи їхньої організації, озброєння, тактики дій, підбору особового складу. Водночас активізувалася репресивно-терористична діяльність підпільної спецслужби, яка розглядалася як один з основних засобів захисту від розвідувально-підричних спрямувань противника, протидії радянському будівництву, підтримки контролю над населенням. Однак гіперболізація терору за екстремальних умов діяльності ОУН призводила до численних жертв серед населення, знекровлювала рух опору, підривала єдність його лав і соціальну базу підтримки.

Цілеспрямованості набувають заходи щодо комплектування, професійної та морально-політичної підготовки кадрів. Склалася певна система професійної підготовки (вишкочів) есбістів. Розвивалася дисциплінарна та судова практика.

Ефективна розвідувальна і контррозвідувальна діяльність стала однією з головних причин збереження розгалуженої мережі націоналістичного підпілля після відновлення в регіоні радянської влади. Проведена у згаданий період робота зробила Службу безпеки важливим компонентом антирадянського руху опору, здатним до гнучкої перебудови діяльності підпілля принагідно до нових умов його функціонування в Західній Україні в післявоєнний період.

РОЗДІЛ 4

СПЕЦІАЛЬНІ ПІДРОЗДІЛИ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ (1943–1945)

4.1. Основні фактори політичної та оперативно-бойової обстановки, що визначали розбудову та діяльність спеціальних підрозділів УПА

На початку грудня 1942 р. у Львові відбулася військова конференція керівників Проводу ОУН (С. Бандери) під головуванням тимчасового провідника М. Лебеда, за участю військового референта Проводу І. Климова, військових референтів крайових проводів Західної, Північно-Західної та Східної України (за термінологією ОУН: ЗУЗ, ПЗУЗ та СУЗ). Конференція переглянула концепцію відмови від збройної боротьби й висловилася за доцільність створювати власні партизанські та регулярні військові формування під загальною назвою «Військові відділи ОУН (самостійників-державників)». Одночасно сформовано робочу групу для розробки військових статутів та інструкцій¹.

Обговорено низку питань щодо місця спеціальних структур у бойових діях за відновлення Української держави («Організація внутрішньої безпеки», «Безпека у командуванні армією», «Розвідка і контррозвідка»). Передбачалося, що виникнуть органи розвідки та контррозвідки при всіх територіальних військових угрупованнях, Служба безпеки й жандармерія. Констатувався незадовільний рівень підготовки до таємної війни, підкреслювалася важливість рекрутування кадрів співробітників спецслужб з інтелігентних і комунікабельних осіб, формування територіальної інформаційної мережі. Остання повинна була до відкритого збройного виступу скласти списки «ворожих елементів», інформаторів на службі у німців та польського підпілля, негласно їх ліквідувати силами жандармських підрозділів повітів. Розглядалося «вирішення питання»

¹ Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. — С.13.

щодо національних меншин. Активні противники, зазначалося на конференції, підлягали знищенню, росіян пропонувалося не зачіпати (оскільки вони «зрослися» з українцями), поляків, євреїв та вірменів – виселити. Зберігалася недоторканність чехам, угорцям, румунам¹.

На перспективу, із здобуттям державності, ставилося завдання творення розвідпозицій у сусідніх країнах (насамперед у Польщі) за рахунок агентури із членів ОУН серед довоєнної еміграції, а також збирання військової та політичної інформації за кордоном. Не виключалося залучення на платній основі для підготовки кадрів розвідників інструкторів з кадрових співробітників радянських і німецьких спецслужб.

Відомо, що до початку 1943 р. ОУН(Б) не вважала доцільними відкриті збройні виступи проти окупантів, засуджувала «партизанку». Про причини такого курсу відверто сказано в документі «Партизанка і наше ставлення до неї» (червень 1942 р.). До проблем партизанського руху слід підходити винятково з погляду інтересів УССД. «Нам сьогодні шкода кожної людини, що вмирає за інтереси Москви чи Берліна... Наш час ще прийде». Рекомендувалося дочікуватися обопільного виснаження Німеччини та СРСР і накопичувати сили для «визвольної революції мільйонів українських мас». «Головний ідеал у них, – повідомляв про настрої націоналістів командир Чехословацького партизанського загону, – щоб німці розбили більшовиків, а німців розбили англійці. Тоді напевно вони заснуть Самостійну Україну»².

Однак націоналісти розробляли інструктивні документи щодо організації партизанської боротьби та місце в ній спеціальних заходів (документи «Партизанка», «Загальні основи партизанки», «Совітська партизанка» та ін.)³. Визначалися завдання партизанських сил, серед яких передбачалося налагодження розвідки противника розвідувальними відділами штабів загонів, агентурною мережею серед населення («людьми довіри»), охарактеризовано організацію роботи німецьких спецслужб.

Як вважається, формування перших збройних груп, підконтрольних бандерівцям, почалося у жовтні 1942 р. на Волині під проводом С. Качинського (Остапа). 7 лютого 1943 р. сотня Г. Пере-

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 5. – Арк. 37–41.

² ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 1 зв.; ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 16.

³ ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 2–8, 9–19, 22–25.

гійняка (Коробки) нападає на німецькі казарми у м. Володимирець на Рівненщині. 3-тя конференція ОУН(Б) 17–21 лютого того ж року ухвалює курс на збройну боротьбу з німецькими окупантами. Остаточна стратегія збройної «двофронтвої» боротьби з «московським і німецьким імперіалізмом» закріплюється III Надзвичайним великим збором ОУН у серпні 1943 р. Відповідно до наказу Головної команди УПА від 26 листопада та «тактичної інструкції» Головної команди та Головного військового штабу УПА повстанці повинні були обмежити сутички з німцями лише обороною при насильницьких діях окупантів проти населення, «відплатними акціями», готуватися до «переходової доби» у зв'язку з наближенням основного противника – Червоної армії¹.

Шляхом злиття окремих повстанських формувань ОУН(Б), інших збройних угруповань націонал-патріотичної орієнтації, переходу на бік повстанців української допоміжної поліції, мобілізації населення та за рахунок інших джерел навесні–влітку 1943 р. виникає Українська повстанська армія (названо збройними формуваннями бандерівців із квітня 1943 р.), політичне керівництво якою здійснює ОУН(Б). Формування УПА проходило одночасно з бойовими діями проти німців, польських націоналістичних та самооборонних формувань, радянських партизанів, а також проти загонів інших націонал-патріотичних сил, що подекуди поглиналися бандерівцями силою зброї.

Структуруються органи управління УПА та її тил (запілля), розбудовується територіальна мережа, організаційно-штатний устрій (їх докладний розгляд не входить у завдання цього дослідження). До травня 1943 р. запрацювала Головна команда (ГК, військова влада) УПА на ПЗУЗ під проводом Д. Клячківського. Наприкінці листопада 1943 р. головнокомандувачем стає Р. Шухевич (Тарас Чупринка, генерал-хорунжий з 1946 р.). До членів ГК входили шеф військового штабу, який мав розвідувальний відділ, та комендант запілля, котрому, зокрема, підлягала референтура СБ.

¹ Постанови III Надзвичайного великого збору Організації Українських Націоналістів... – С. 10; Українська повстанська армія // Довідник з історії України. – К.: Генеза, 2001. – С. 938; Свідзинський А. Про національно-визвольну боротьбу українського народу... – С. 30; Кентій А.В., Папакін Г.В. Стратегія «двофронтвої» боротьби ОУН–УПА у 1943–1944 рр.: мовою документів, очима істориків // Україна у Другій світовій війні: уроки історії і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф. (27–28 жовтня 1994 р.). – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1995. – С. 167.

Регіон становив так звану генеральну округу, що поділялася на чотири військові округи, на базі яких перебували відповідні групи УПА з власним оперативно-територіальним командуванням. Військові округи поділялися на військові надрайони, райони, підрайони, кущі та станиці. Слід зауважити, що в радянські часи в науково-пропагандистському обігу існував термін «ОУН-УПА», що ототожнювало два відносно самостійні формування – ОУН як політичну організацію та УПА як масовий збройний рух. При цьому ОУН виступала органом політичного керівництва повстанців. Більшість учасників «лісової армії» не були членами націоналістичного ордену, головна причина їхньої боротьби – соціальний та духовний протест проти політики сталінізму, яку населення регіону добре пізнало у 1939–1941 рр.

Показовою, на думку авторів, є інформація командира Чехословацького партизанського загону Репкіна (29 березня 1944 р.) про переговори з воєначальниками УПА. Повстанські ватажки пояснювали офіцерові, що вони не противники комуністичної ідеології. Взятися за зброю УПА спонукає насамперед насильницька колективізація та антирелігійна політика комуністичної влади. Головними гаслами повстанської пропаганди, як зазначив Репкін, виступають приватна власність на землю та свобода віросповідання. У разі гарантування таких свобод рядовий склад УПА з радістю припинив би бойові дії з радянською стороною¹.

Кількість вояків УПА на ПЗУЗ швидко зростає. За інформацією оперативних джерел НКВС, у параді на День зброї 31 липня 1943 р. у Свинарському лісі на Волині брало участь 85 піхотних сотень (по 150–170 багнетів кожна) та близько 1,5 тис. кавалеристів². Улітку 1943 р. в Галичині через наближення рейдуючого радянського партизанського з'єднання С. Ковпака створюється Українська народна самооборона (УНС, 5–6 тис. бійців до кінця 1943 р.). Наприкінці того ж року Провід ОУН на чолі з Р. Шухевичем ухвалив рішення реформувати УПА: створити Головний військовий штаб (ГВШ) та три крайові командування або групи – «Захід» (на базі УНС), «Північ», «Південь», поділивши кожна на військові округи (шість, чотири та два відповідно). Тактичними одиницями були загони (бригади або полки), курені (батальйони), сотні (роты), чоти (взводи), рої (відділення).

¹ Літопис УПА. Нова серія. – 1999. – Т. 2. – С. XVI.

² ДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 8467. – Т. 1. – Арк. 22.

Старшинські (офіцерські) кадри готували школи: «Дружинники», «Лісові чорти», «Олені». У процесі розбудови й діяльності УПА чільне місце посідало творення структур спеціального призначення – розвідки, Служби безпеки, військової жандармерії, підрозділів спеціального призначення, а також органів військового судочинства.

Розглянемо основні чинники військово-політичної та оперативно-бойової обстановки, які визначали особливості творення та діяльності спеціальних структур повстанської армії.

Першим фактором слід вважати протистояння між повстанцями та німецькими окупантами (донесення радянської партизанської розвідки серйозно оцінювали антинімецькі виступи УПА). Збройні виступи УПА та підрозділів місцевої самооборони населення (самооборонні кущові відділи, СКВ) проти німецьких окупантів призвели до необхідності розвідувального та контррозвідувального забезпечення антинімецьких акцій. Тільки в ході осіннього наступу УПА 1943 р. на гітлерівців, за даними істориків націоналістичної орієнтації, відбулося 47 боїв та 125 сутичок СКВ з окупантами. Втрати німців за цю кампанію становили 1,5 тис. вояків.

Розвідувальне забезпечення відіграло вирішальну роль у низці результативних бойових акцій. Так, на початку травня 1943 р. агенура СБ УПА здобула інформацію про просування німецької автоколони. Загін повстанців «Пімста Полісся» на шосе Ковель–Брест влаштував засідку й розгромив колону. Серед загиблих виявився начальник штабу СА обергрупенфюрер В. Лютце. Під час німецького наступу на Чорний ліс у Прикарпатті через агента СБ добуто план операцій, завдяки чому відбито наступ частин 7-ї танкової дивізії та завчасно евакуйовано цивільне населення із зони бойових дій. Докладалися зусилля і до створення власних агентурних позицій в органах військового управління противника. Коли для протидії УПА був створений у Володимирі-Волинському спеціальний штаб «Банденбекемпфунг» на чолі з штурмбанфюрером СС Плятте, СБ спромоглася занурити туди свою агенуру. Внаслідок цього плани і накази штабу оперативно передавалися повстанцям¹.

Ускладнюються стосунки з німцями наприкінці 1943 – на початку 1944 р., коли одночасно мали місце і бойові сутички, і консуль-

¹ Див. докладніше: Веденесьв Д.В., Кучер В.І. Українці проти нацизму: політичний вимір. – Запоріжжя: Просвіта, 2005; Граб С. Служба безпеки ОУН(б) // Досьє секретних служб. – 2000. – № 10. – С. 30.

тативно-переговорні заходи керівних функціонерів ОУН та УПА з німцями в інтересах протистояння радянській стороні. Збереглися свідчення М. Лебеда, командувача УПА «Захід» О. Луцького, командира військової округи УПА «Говерла» І. Бутковського та інших провідників повстанського руху про свідоме обрання курсу на нейтралітет з вермахтом, що відступав, та співробітництво з ним і спецслужбами Німеччини з метою протистояння Червоній армії¹. Зазначена співпраця поширювалася і на сферу спеціальної діяльності (докладніше буде розглянуто у підрозділі 4.2).

Другим фактором можна вважати запекле українсько-польське збройне протистояння 1943–1944 рр. (на Волині між УПА та 27-ю Волинською дивізією Армії Крайової, бойові дії УНС та групи УПА «Захід» із загонами АК на Прикарпатті, а згодом і на території Південно-Східної Польщі (Закерзонні)). Цю територію у 1945 р. вирішено виділити в окремий крайовий провід ОУН та військову округу УПА «Сян» під проводом Я. Старуха – Стяга (референт СБ П. Федорів – Дальнич). Тут сили УПА, за радянськими даними, нараховували станом на 1 лютого 1947 р. 15 сотень (понад 3 тис. багнетів, що мали і важку зброю) та 4 окремі боївки СБ (близько 130 вояків), а також близько 3 тис. нелегалів підпілля ОУН. Бойові дії супроводжувалися численними обопільними акціями терору за етнічною ознакою. Від УПА широко залучалися можливості розгалуженої розвідувальної мережі, бойові підрозділи СБ брали участь у бойових діях та репресивних акціях проти цивільного польського населення. Після здійснення польською стороною відомої акції «Вісла» та втрати УПА у цьому регіоні соціальної бази підтримки наприкінці серпня 1947 р. повстанські підрозділи отримують наказ передислокуватися до Галичини. Окрім протиборства, до речі, спостерігалися й окремі випадки військового співробітництва між УПА та спадкоємицею Армії Крайової – Воля і невіддільність (ВІН), у тому числі у спеціальних заходах. Відомо, наприклад, про досягнуту ними 2 травня 1945 р. у Томашувському повіті Польщі угоду щодо бойової взаємодії загонів та обміну розвідувальною інформацією. Про потенційну загрозу для радянської сторони таких домовленостей свідчить підготовлена НКВС УРСР 5 червня 1946 р. «Доповідна записка про контакти між польськими та українськими націоналістичними формуваннями». Боївки СБ брали участь спільно з

¹ Див.: Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. – С. 39–40.

підрозділами УПА та ВІН у кількох зухвалих бойових операціях на Закерзонні¹.

Третім фактором, що визначав завдання діяльності спецпідрозділів УПА, був сам процес її формування за рахунок поглинання в той чи інший спосіб інших українських збройних формувань, які діяли переважно на Волині й Поліссі.

На момент активного формування бандерівським проводом власної збройної сили в регіоні діяло декілька інших нерадянських повстансько-партизанських угруповань. Найпотужнішим з них – 4–6 тис. бійців – була Поліська Січ – Українська повстанська армія отамана Т. Боровця-Бульби (з 20 липня 1943 р. її переназвано в Українську народно-революційну армію, УНРА)². З осені 1942 р. на Волині й Поділлі стихійно формуються загони, підконтрольні мельниківському проводу – «Військова група ч. 3» О. Яценюка (Волинця), підрозділи В. Білого, М. Данилюка та інших польових командирів (1–3 тис. вояків) під загальним керівництвом О. Штуля (Ждановича). Збройні формування ОУН(М) у розпалі конфлікту бандерівців з Т. Боровцем-Бульбою схилюлися до союзу з останнім³.

Повстанці мельниківського спрямування мали власні розвідувальні органи. При обласному військовому комендантові (командувач усіма загонами ОУН(М)) була розвідувальна референтура. До її складу входили референт (відповідав за організацію військової та агентурної розвідки), агентурна мережа, спеціальні розвідувально-бойові групи, система пунктів зв'язку. Щоправда, активністю та ефективністю розвідка мельниківців значно поступалася розвідці УПА бандерівців⁴.

¹ ДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 9108. – Т. 17. – Арк. 30–32; Валихновский Т. У истоков борьбы с реакционным подпольем в Польше. 1944–1948. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 153, 164; Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі... – С. 12; Галаса В. Штрихи до портрета Романа Шухевича – Тараса Чупринки. – С. 49; Цепенда І. Є. Операція «Вісла» в польській історіографії // Укр. істор. журн. – 2002. – № 3. – С. 86; Докладніше про сили ОУН та УПА на Закерзонні див.: Ілюшин І. І. Протистояння УПА і АК... – 2001. – 287 с.

² Лавришук В.И. Роль ОУН–УПА в освободительном движении в западных областях Украины // Друга світова війна і Україна: Матеріали наук. конф. (27–28 квітня 1996 р.). – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1996. – С. 146.

³ Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – С. 49; Шевчук В. Украинская повстанческая армия. – С. 79.

⁴ Сергієнко Г.М. З історії партизанської розвідки ОУН–УПА // Трибуна. – 2001. – № 3–4. – С. 36.

Власні збройні підрозділи мав і Фронт української революції (ФУР) Т. Басюка (Яворенка), створений улітку 1942 р. на Крем'ячечині. Існували озброєні групи вільних козаків, гетьманців, Української народно-демократичної партії¹.

Питання злиття збройні формування націонал-патріотичних сил постало ще наприкінці 1942 р. ОУН(Б) на переговорах про об'єднання з Т. Боровцем-Бульбою 22 лютого та 9 квітня 1943 р. висунула умовою інтеграції визнання отаманом політичного верховенства С. Бандеру, що для командира січовиків виявилось неприйнятним. Угоди так і не було досягнуто. Із швидким збільшенням збройного потенціалу позиція бандерівців ставала дедалі безкомпроміснішою. Відкриту боротьбу з конкурентами у повстанському русі знаменувала відозва ГК УПА «Українці!» від 20 травня 1943 р. У ній закликалося до боротьби проти «ворогів Всеукраїнського революційного фронту» за створення УССД — «мельниківців», «недобитків усяких політичних партій», «отаманчиків-анархістів». Політичні настанови ОУН («Дещо про партійщину» тощо) свідомо нацьковували вояків бандерівських формувань на повстанців, підконтрольних іншим гілкам національно-визвольного руху².

Формування конкурентів роззброювали або розгромлювали шляхом збройних та підричних дій або погрозою сили. В липні—серпні 1943 р. було завдано удару по мельниківцях. За словами О. Штуля, їхніх учасників «не по-лицарськи ліквідували». Як свідчив активіст ОУН(М) Г. Стецюк, СБ і військово-польова жандармерія УПА за будь-яку ціну намагалися ліквідувати організаційну мережу мельниківців, «з мельниківської сторони на Володимирщині уже не залишилося нікого, місцевий актив бандерівці винищили... і ми були зовсім обезголовлені»³.

18 серпня 1943 р. Клим Савур віддає наказ роззброїти УНРА. Бандерівці нейтралізували основні сили бульбівців. 19 серпня у с. Черниця Корецького району Рівненської області загони УПА та боївки СБ оточили головні сили Т. Боровця-Бульби. Крім

¹ Реєнт О., Муковський І., Лисенко О. УПА та збройні формування ОУН як чинник Другої світової війни // Віче. — 1997. — № 1. — С. 117; Шуляк О. В ім'я правди... — С. 22.

² ЦДАВОВУ. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 86. — Арк. 5—5 зв.; Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — С. 51.

³ Данилюк М. (Блакитний). Повстанський записник. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1993. — С. 163—164; Стецюк Г. Непоставлений пам'ятник (Спогади). — С. 123.

декількох командирів у полон потрапила й була після тортур знищена СБ дружина отамана Г. Орочинська¹. Однак і після цього окремі загони бульбівців, як-от підрозділ поручика Малого, завдали ударів по СБ УПА². Під тиском СБ саморозпустився ФУР, частина його вояків влилася до УНРА, а командир загинув від рук есбістів³.

Частина особового складу розгромлених бандерівцями повстанських формувань за оперативним супроводженням СБ влилася до УПА. Як писав учасник визвольного руху О. Шуляк, роззброєні відділи переходять до УПА «під поліційним доглядом СБ, як непевні. Старшини дістають кожен свого “ангела” СБ з пучком у кишені, а організаційні провідники ОУН (мельниківської. – *Авт.*) як “ворожий елемент” переважно ліквідуються. У всякому терені починається полювання за членами ОУН, їх вливають в УПА під нагляд СБ, а видніших скритовбивчо ліквідують»⁴.

Четвертим фактором розбудови й діяльності спецпідрозділів УПА було протиборство «лісової армії» з радянським партизанським рухом, розгортання якого відбувалося за активною участю органів НКВС-НКДБ.

Збройні сутички між повстанцями та радянськими партизанами починаються з 1943 р., коли достатньо великі з'єднання останніх починають рейди або передислокацію з території суміжних районів Білорусі та Російської Федерації до українського Полісся. 21 січня 1943 р. зафіксовано перший великий бій між націоналістичним загоном ім. Богуна та бійцями партизанського з'єднання С. Ковпака біля с. Владинополя Любомльського району Волинської області⁵. У звітах партизанських командирів зазначалося, що при їхньому наближенні до контрольованої повстанцями території останні не вагаючись вступають у бій⁶. За свідченням колишнього командувача УНС О. Луцького, саме наближення рейду С. Ковпака до

¹ Дзьобак В.В. Отаман Тарас Бульба-Боровець. – К.: Б. в., 1995. – С. 45.

² Скорупський М. Туди, де бій за волю... – С. 201–202.

³ Михальчук В. Світла і тіні українського збройного спротиву у Другій світовій війні // Українська повстанська армія і національно-визвольна боротьба в Україні: Матеріали Всеукр. наук. конф. 25–26 серпня 1992. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1992. – С. 114.

⁴ Шуляк О. В ім'я правди... – С. 25.

⁵ Лаврищук В.І. Українська повстанська армія та радянські партизани // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 99.

⁶ Україна партизанська... – С. 17–18.

Прикарпаття у червні 1943 р. стало причиною вказівки Р. Шухевича про формування там самооборони та її сутичок із партизанами¹.

У квітні—травні почастишали бої з партизанами у трикутнику Холм—Ковель—Маневичі, у басейні Прип'яті і до Дніпра. Особливого розмаху протисторова набуває після переходу на терен «колицьки» УПА великих партизанських з'єднань. Лише у жовтні—листопаді 1943 р. сталося 54 бої УПА з червоними партизанами. Як повідомляли партизанські командири (вересень 1943 р.), особливу активність повстанці виявляли у знищенні радянських розвідувально-диверсійних груп².

Бойові сутички були вкрай жорсткими. Як ішлося у записці щодо агентурної розвідки УПА партизанського з'єднання І. Шитова (3 серпня 1943 р.), учасники боїв проти повстанців із числа досвідчених партизан, «котрі були у десятках боїв, кажуть, що вони вперше вели такий запеклий бій з такими нахабами, які сунуть на "ура" на станкові кулемети». У бойові дії втягуються значні сили повстанців. Так, наприкінці вересня командувач УПА «Північ» Д. Клячківський провів нараду з планування удару з'єднаннями УПА «Турів» і «Заграва» по партизанському формуванню О. Федорова. Навіть улітку 1944 р. УПА мала бойові можливості заблокувати спроби Українського штабу партизанського руху (УШПР), вивести до Галичини 17-тисячне партизанське з'єднання³.

Вельми серйозним противником повстанців були спецпідрозділи партизанського руху. До травня 1942 р. оперативне керівництво партизанськими силами України здійснювало 4-те Управління НКВС УРСР. 30 травня того ж року постановою Державного комітету оборони при Ставці Верховного головнокомандувача створюється Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР), а при Військовій раді південно-західного напрямку — УШПР. У його складі запроваджується інформаційно-розвідувальний відділ, а згодом — розвідувальний та інформаційний. Серед його основних завдань — вивчення діяльності ворожих СРСР націоналістичних формувань. Четверті підрозділи НКВС-НКДБ переорієнтовуються ви-

¹ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл. — Спр. 32518. — Т. 1. — Арк. 248—255.

² ЦДАГОУ. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 253. — Арк. 20; Старинов И.Г. Диверсии и противодиверсионная защита. — М.: В/ч 64510. — С. 39; Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — С. 203.

³ ЦДАГОУ. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 253. — Арк. 16; Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1944—1945 рр. — С. 89—90.

нятково на агентурно-оперативну роботу, у тому числі для контррозвідувального захисту партизанських формувань через оперативні групи.

Уже наприкінці 1942 р. начальник розвідувального управління ЦШПР генерал-майор Аргунов ставить перед УШПР серед основних завдань партизанської розвідки на зиму 1942/1943 рр. насадження агентури у середовищі націоналістичних формувань. Представництва УШПР з власними розвідувальними відділеннями згодом відкриваються при військових радах відповідних фронтів, оперативні групи – при військрадах армій. Опергрупам та обласним штабам партизанського руху підлягали диверсійні та розвідувальні групи партизанських загонів. З жовтня 1942 р. до квітня 1943 р. підпорядковані УШПР з'єднання та загони здобули майже 800 цінних розвідувальних даних, 42 з яких стосувалися українських націоналістів. Значно зросла ефективність партизанської розвідки з літа 1943 р. внаслідок закріплення за з'єднаннями та загонами оперативно-чекістських груп¹.

Як зазначалося у довідці УШПР щодо агентурної розробки українських націоналістів від 21 червня 1943 р., низці з'єднань і загонів дано вказівку створити кваліфіковану агентурну мережу для «ведення безперервного спостереження» за ОУН та УПА, здійснювати заходи щодо їхньої деморалізації. Відповідно, розвідка партизан надбала цінні оперативні джерела, серед яких були представники командного і керівного складу або його близького оточення. Загалом у 1942–1944 рр. партизанська розвідка передала до УШПР 94 інформаційні зведення щодо українських націоналістів².

Відповідно до наказу народного комісара оборони СРСР № 00189 від 5 вересня 1942 р. запроваджуються посади заступників командирів партизанських загонів з розвідки, і для їх заміщення направляються за лінію фронту 367 осіб, переважно із числа оперативних

¹ ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 219. – Арк. 1, 128–129; Україна партизанська... – С. 37, 233; Докладніше про участь органів НКВС-НКДБ у розгортанні партизанського руху в Україні див.: ДА СБУ. – Ф. 60. – Спр. 83510.

² ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 275. – Арк. 116; Боярский В.И. Партизанская борьба в годы Великой Отечественной войны и участие в ней органов и войск государственной безопасности. – М.: Краснознаменный ин-т повышения квалификации офицерского состава Пограничных войск КГБ СССР, 1991. – Ч. 2. – С. 29–30; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине... – Кн. 2. – С. 292.

працівників НКВС. Необхідно посилити розвідувальні апарати партизанів досвідченими офіцерами спецслужб, підкреслювалось у наказі Ставки Верховного головнокомандувача № 0073 від 19 квітня 1943 р. Практично в усіх партизанських формуваннях запроваджуються посади заступників командирів з розвідки, які водночас керували агентурним апаратом із контррозвідувального захисту (до початку 1944 р. у партизанських загонах України внутрішня контррозвідувальна мережа сягнула 2 тис. учасників). У великих партизанських з'єднаннях заступник з розвідки мав оперативну частину. До неї входили агентурна розвідка, контррозвідувальна агентура, польова розвідка. Так само заступник із розвідки командира партизанського загону мав розвідників – агентуристів, контррозвідувальну агентуру та військових розвідників¹.

У партизанському з'єднанні С. Малікова оперативна частина охоплювала контррозвідувальний сектор (з агентурою у полках та підрозділах), сектор близької агентурної розвідки (агентура у селах зони дислокації), сектор далекої агентурної розвідки (агентура в окупованих Києві, містах Рівненської та Житомирської областей)². Як правило, партизанські загоны (в ранзі батальйона) мали заступників командира з розвідки (із розвідувальним взводом) та з диверсійної роботи (диверсійний взвод).

Боротьба з повстанськими формуваннями націоналістичного руху та їхніми спецпідрозділами (у вказівках партизанам вона часто іменувалася «особливим завданням») посідала друге за значенням після антинімецького напрямку місце серед функцій партизанської розвідки та контррозвідки.

Уже 11 січня 1943 р. начальник оперативного відділу ЦШПР полковник Соколов підготував, а начальник ЦШПР П. Пономаренко затвердив план посилення партизанського руху в Україні шляхом передислокації туди ряду партизанських з'єднань, у тому числі «для проведення низки заходів з розкладу поліції і націоналістичних формувань противника». З листопада того ж року заступник начальника УШПР С. Бельченко та начальник розвідувального відділу М. Анісімов надіслали до партизанських з'єднань директиву № 3762, яка зобов'язувала виявляти та брати на облік націоналістичні формування, створювати в них агентурні позиції,

¹ Андрианов В.Н. Борьба советских партизан в годы Великой Отечественной войны. – М., 1971. – Схема № 16; Чайковский А. С. Невідомі війна... – С. 207.

² Андрианов В.Н. Борьба советских партизан... – Схема № 17.

через агентурні можливості з'ясувати чисельність, структуру, склад повстанських формувань, ідеологічні настанови, дані про керівний склад та стосунки з німцями. У період наступу Червоної армії на Правобережну й Західну Україну перед розвідувальними підрозділами партизан ставилися завдання «вступивши до смуги активної дії українських націоналістів, вести всебічну розвідку наявності збройної сили, місця дислокації, структур управління, зв'язків з розвідувальними органами інших держав, прізвищ командирів і політичних керівників, їхні стосунки з окупантами і населенням». Враховуючи великий досвід партизанів з антиповстанських дій, у серпні 1944 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення передати партизанській дивізії ім. С. Ковпака у розпорядження НКВС «для проходження подальшої служби, використавши її в першу чергу для якнайшвидшої ліквідації націоналістичних банд». Створюються і спеціалізовані на розвідувально-підіривній діяльності проти націоналістів підрозділи, наприклад, 7-й та 12-й батальйони з'єднання О. Сабурова (Л. Берія змушений був інформувати високі інстанції про мародерство й насильство по відношенню до цивільного населення з боку цих підрозділів)¹.

Відчутно дошкуляла повстанцям агентура партизанської розвідки, придбана у націоналістичному середовищі. Колишній начальник штабу 1-ї партизанської дивізії ім. С. Ковпака В. Войцехович наводить приклад, коли за допомогою перевербованих партизанським командиром П. Брайком вояків УПА в с. Пустинка Любомльського району Волинської області було виявлено склад зброї з 5 батальйонними мінометами, 15 станковими кулеметами, великою кількістю боеприпасів. Радянський агент Польовий занурився до штабу групи УПА «Південь», обійняв відповідальну посаду щодо планування бойових операцій. У січні 1944 р. розвідка партизанської бригади «Мисливці» М. Прокоп'юка встановила по агентурних даних місце переховування повстанцями переданих їм німцями боеприпасів, медикаментів і продовольства. Майно було захоплено, при цьому загинуло близько 70 повстанців².

¹ Білас І. Форми та методи діяльності НКВС-МДБ у боротьбі проти ОУН-УПА // Українська повстанська армія і національно-визвольна боротьба в Україні... — С. 146–148.

² Войцехович В.О. Партизани ідуть на захід. — С. 126; Андрианов В.Н. Контрразведывательное обеспечение партизанских формирований в условиях современной борьбы. — М., 1989. — С. 65–66; Андрианов В.Н. Участие чекистов в партизанской борьбе... — С. 111.

З приходом на Правобережну Україну радянських військ **основним фактором** стає протиборство із силовими структурами СРСР. Як повідомляла оперативна група НКДБ УРСР «За Батьківщину», вже у листопаді 1943 р. німцями в районі Радомишль—Малин на Житомирщині було пропущено через фронтову смугу до 1300 вояків УПА, що камуфлювалися під червоних партизанів, для ударів по тилах радянських військ та знищення їхнього командного складу. Тоді ж було відряджено 46 лікарів-націоналістів для занурення у партизанські загони з метою терористичних актів за допомогою отруйних речовин. За даними партизанського з'єднання Грабчака (квітень 1944 р.), до тилу радянських військ з району Ковеля попрямувало з підіривними діями близько 1500 повстанців¹.

Лише з липня до жовтня 1944 р. на території Волинської області УПА здійснила майже 800 ударів по армійських тилових об'єктах. У вересні—жовтні на Станіславщині відбулося 33 напади повстанців на військовослужбовців Червоної армії². За повідомленням командувача 1-го Білоруського фронту К. Рокоссовського до НКВС УРСР (23 серпня 1944 р.), загони УПА силою близько 150 чоловік кожний на Волині зухвало атакують комунікації й тиллові об'єкти військ³. Як правило, повстанці завдавали ударів по тилах, розсіювали маршові підрозділи, знищували командний склад. Багато зусиль докладалося до зриву мобілізації. Тільки 28—30 липня 1944 р. на Рівненщині УПА відбила та забрала до лісу 1130 призовників.

Відповідно, до бойових дій з інсургентами широко залучалися частини 2-ї гвардійської, 13-ї, 38-ї, 52-ї армій, інших армійських з'єднань, застосовувалися можливості військової розвідки та Головного управління контррозвідки СМЕРШ Наркомату оборони СРСР. Як правило, армійські з'єднання виділяли загони по 50—150 багнетів з мінометами, станковими кулеметами і ДШК, автотранспортом і діяли методами прочісування і засад. Разом з тим у радянських документах визнається, що особовий склад не навчений таким специфічним операціям, погано налагоджена взаємодія з органами НКВС-НКДБ, у той час як «матеріальна підтримка бандитів місцевим населенням не припиняється... у більшості населених пунктів зовсім не допомагають нашим загонам»⁴. Звертає увагу й те,

¹ ДА СБУ. — Ф. 60. — Спр. 28461. — Т. 2. — Арк. 69.

² Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1944—1945 рр. — С. 89—90, 110.

³ ДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 54. — Спр. 2. — Т. 1. — Арк. 197.

⁴ Там само. — Оп. 55. — Спр. 11. — Т. 1. — Арк. 1, 24.

що у доповідях командуванню кількість убитих повстанців значно менша за кількість захопленої зброї; полонених повстанців у кількості разів менше, аніж «бандпособників» (тобто неозброєних мешканців), це дозволяє зробити висновок про широке застосування арміями репресій саме проти цивільного населення¹. Практика застосування армії тривала й у перший повоєнний рік. Так, за даними А. Кентія, станом на 10 лютого 1946 р. 13-та армія виставила проти ОУН та УПА 25 тис. багнетів (800 гарнізонів, 110 мобільних груп), 28-ма – 1448 гарнізонів, 52-га – 101 гарнізон (27 822 бійці).

Необхідно підкреслити, що об'єктивно бойові та підривні дії УПА проти радянських військ ускладнювали звільнення України від окупантів.

Для підсилення армійських з'єднань на Волинь тільки до квітня 1944 р. було перекинуто Сухумську та Орджонікідзевську дивізії, п'ять мотострілецьких бригад (мсбр), кавалерійський полк Внутрішніх військ (ВВ) НКВС, кілька бронепотягів, танковий батальйон Особливої дивізії ВВ ім. Дзержинського з Москви (за штатом мсбр ВВ НКВС мала 4025 багнетів, 50 легких танків, 50 бронемашин, 335 автомашин, 45 мінометів і 30 станкових кулеметів). Застосовувалася штурмова авіація, включаючи 6-й штурмовий авіаполк НКВС на літаках ІЛ-2. До червня 1944 р. в Українському окрузі ВВ проти УПА залучалися 9-та і 10-та стрілецькі дивізії (триполкового складу), 17-та, 20-та, 21-ша, 24-та мсбр, 18-й кавполк ВВ². У жовтні–листопаді 1945 р. відбулася реорганізація військ округу у чотири стрілецькі дивізії чотириполкового складу та окремих 290-й мотострілецький полк.

Широко використовувалися Прикордонні війська (ПВ). На території ЗУЗ дислокувалися сили Українського та Закарпатського округів ПВ НКВС. До складу першого з управлінням у Львові станом на 15 жовтня 1945 р. входили 2-й, 88-й, 89-й, 90-й, 93-й, 98-й прикордонні загони (ПЗ, силою до полку кожний), 3-й та 104-й резервні ПЗ, резервний навчальний мотострілецький полк, 6-й авіаційний полк. На Закарпатті дислокувалися 14-й, 27-й, 31-й, 33-й, 87-й ПЗ, 172-й резервний ПЗ³. До оперативно-розшукових заходів залучалися п'яті, оперативні відділи штабів ПВ різного рівня. Самі війська брали активну участь в оперативно-бойових

¹ Див., напр.: ДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 55. – Спр. 11. – Т. 1. – Арк. 5.

² Див.: Там само. – Оп. 87. – Спр. 33.

³ Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні... – Кн. 2. – С. 488–491.

операціях, перехоплювали озброєні групи підпілля при переході держкордону, затримували емісарів закордонних центрів. Офіцери-прикордонники залучалися до легендованих під СБ ОУН спецгруп.

Як вважають дослідники історії органів та військ внутрішніх справ, найбільш запекла боротьба зі збройними повстанськими формуваннями припала на 1944 – весну 1945 р. У 1943 р. безповоротні втрати ВВ НКВС становили 34 % по відношенню до повстанських, у 1944 – 6 %, у 1945 – 3, 2 %¹, що, зокрема, можна пояснити як накопиченням досвіду антиповстанських заходів, залученням до них спеціалізованих на «боротьбі з бандитизмом» частин і з'єднань, так і втратою їхнім противником найкваліфікованіших кадрів, тоді як частка мобілізованих, необстріляних новаків досягла в УПА в 1944 р. 60 %. Водночас перехід до тактики дій дрібними групами призвів до зростання втрат серед територіальних органів внутрішніх справ: у 1945 – лютому 1946 р. загинуло 648 працівників МВС, тоді як у 1944 р. – 268². Радянські джерела наводять власні безповоротні бойові втрати у 1944 р. – 1675 чоловік, у 1945 р. – 1231³.

Серед значних антиповстанських операцій того часу можна назвати такі:

– *Гурбенський бій* 21–27 квітня 1944 р., в якому 14 батальйонів і 18-й кавполк ВВ НКВС, підсилені танками і авіацією, вели бій з кількома куренями групи УПА «Південь»; за радянськими даними, було вбито понад 2000 повстанців, загинуло 11 і поранено 86 вояків ВВ (за даними УПА – вбито 200 повстанців і 800 противників);

– *Операція в Чорному лісі Станіславської обл.* 13 серпня 1944 р. З радянської сторони в ній брали участь: 19-та мсбр ВВ НКВС, 14-й, 87-й загони ПВ, 92-й полк охорони тилу ПВ проти загонів Різуна, Гамалії, Шрама, Бойка (близько 1000 повстанців). За радянськими даними, вбито 358 і захоплено 37 повстанців, вилучені гармата, міномет, 11 станкових і 27 ручних кулеметів;

– 15 жовтня 1944 р. 14-й загін ПВ знищив на Станіславщині старшинську школу УПА «Олені», вбито 184 повстанці;

– *Станіславська операція* навесні 1945 р.: з радянської сторони брали участь 17-та, 19-та мсбр ВВ, 256-й стрілецький і 42-й мо-

¹ Органы и войска МВД России. Краткий исторический очерк. – М.: Объединенная редакция МВД России, 1996. – С. 314.

² ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 59. – Арк. 12.

³ Там само. – Т. 103. – Арк. 3.

тострілецький полк ВВ, маневрена група 89-го загону ПВ, 64-й запасний армійський полк, 2-га танкова рота ВВ, 6-й штурмовий авіаполк ВВ. Проводилася поетапно: прочісування місцевості та населених пунктів (ділянки закріплювалися поротно), переслідування та знищення противника, застосування дозорів і секретів. Визнані власні втрати: 13 убито і 19 поранено¹.

У 1944–1945 рр. оперативно-військові операції проводилися, як правило, методом оточення й прочісування лісових масивів та населених пунктів. У 1944 р. проведено 1883 операції, у 1945 р. – 6813 операцій. За цей період убито 19 800 повстанців (з них 433 командири різних рівнів), 17 962 повстанців узято в полон (732 командири і ватажки підпілля). Трофеї: 7 гармат, 135 станкових кулеметів, 1153 РП, 110 мінометів, 55 ПТР, 33 РПГ, 7 вогнеметів, 38 радіостанцій, 1808 автоматів, 8319 гвинтівок, 14 362 гранати².

На оперативну розробку повстанського руху спрямовувалися зусилля і територіальних органів НКВС-НКДБ, склад, сили і засоби яких було розглянуто вище. До 1945 р. їхні агентурно-оперативні заходи поширювалися на 379 формувань УПА. У 1944–1945 рр. кількість оперативників НКВС-НКДБ на ЗУЗ досягла 22 тисяч. Агентурно-інформаційний апарат включав 359 резидентів, 1473 агентів, 13 085 інформаторів.

Ефективним механізмом протидії повстанцям стають оперативно-військові операції (чекістсько-військові операції). Вони являли собою комбіновані дії оперативного складу НКВС-НКДБ, частин і підрозділів ВВ, посилені винищувальними батальйонами, агентурно-бойовими групами, озброєним активом і спрямовувалися на реалізацію даних агентурної та військової розвідки шляхом знищення або захоплення учасників руху опору. Очолював операцію, як правило, начальник органу НКВС-НКДБ, при масштабних операціях створювався штаб з розвідувальним відділом³.

Основним противником повстанської контррозвідки розглядалися спецслужби радянської сторони. Про це, зокрема, йшлося у захопленому після ліквідації Д. Клячківського звіті СБ про роботу НКВС-НКДБ у Рівненській області за вересень–жовтень 1944 р. Як зазначалося у документі, агентурно-слідчими заходами встановлено поступове зміщення пріоритетів у антиповстанських діях про-

¹ Див.: ДА СБУ. – Ф. 13. – Стр. 372. – Т. 90.

² Там само. – Т. 55. – Арк. 83.

³ Леонтьев А.М. Задачи и организация работы органов НКВД... – С. 14–15.

тивника від військових операцій до агентурної розробки підрозділів УПА. Інформатори радянських спецслужб цілеспрямовано просувалися до вищих органів управління повстанським рухом. При цьому застосовувалися оперативні джерела, залишені на глибокий осідок у націоналістичному середовищі ще з 1939 р. (такі, що забезпечили собі бездоганну репутацію у підпіллі). Агентура сприяла проведенню воєнних операцій, постачала інформацію про склад та озброєння УПА, викривала місця переховування бойових ресурсів повстанців¹.

Відчутні удари УПА завдавали агентурно-бойові групи радянських органів держбезпеки. Так, ефективно діяла спецгрупа «Хмара» (60 колишніх партизанів та 40 перевербованих вояків УПА) під командуванням оперпрацівника НКДБ УРСР капітана В. Кашеева (він власне і запропонував керівництву НКДБ УРСР створити такі спецгрупи), котрий удавав начальника охорони командира сотні УПА. У ролі останнього виступав агент-бойовик Хмара (у минулому – командир диверсійної групи УПА). Спецгрупа була направлена у січні 1945 р. у рейд для ліквідації підрозділів УПА Чумака і Недолі, які раніше скоїли напад на райцентр Городницю у Житомирській області. У Людвіопільському районі Рівненської області спецгрупа встановила контакт із повстанцями, отримала відомості про їхні сили, а також спромоглася під слухним приводом відмовити командирів УПА від нападу на райцентр Березне.

7 лютого 1945 р. псевдоповстанці підвели згадані підрозділи УПА під удар Внутрішніх військ, організували переслідування і знищили рештки повстанців разом з їхніми ватажками. На витківських хуторах Рівненщини «Хмара» сприяла розгрому загонів УПА Крилатого й Пашенка, у березні передислокувалася до Тернопільської та Львівської областей, де брала участь у ліквідації загонів Герасима та Наливайка. При цьому спецгрупа не була викрита, і настільки вправно імітувала повстанців, що їхні справжні командири вручили В. Кашееву радянську медаль «За відвагу»! Траплялися й курйозні випадки. Так, командир спецгрупи молодший лейтенант І. не володів українською мовою, і в місцях дислокації повстанців удавав із себе глухонімого йолопа, чистив картоплю для польової кухні.

До 1 травня 1945 р. на рахунок спецгруп уже було 1163 ліквідованих повстанців; діяло 246 таких формувань із 1011 учасниками та

¹ ДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 8467. – Т. 2. – Арк. 182–184.

212 бойовиків-одинаків; органи НКВС-НКДБ впровадили в ОУН та УПА 1000 агентів, з яких 125 потрапили до керівних ланок, а 30 використовувалися по лінії розробки Центрального проводу ОУН(Б)¹.

Як і у випадку з органами НКВС-НКДБ, силові структури держав, що намагалися придушити антиколоніальні й національно-визвольні рухи, вдавалися до витончених оперативно-бойових заходів для деморалізації противника. Так, англійці широко застосовували досвід антипартизанської війни 1948 р. у джунглях Малайзії, під час придушення визвольного руху в Кенії. Болісних ударів повстанцям завдавали «мисливські команди» місцевих білих поселенців та лжепартизанські загони із завербованих африканців, які лише у квітні–серпні 1954 р. знищили або захопили 14 командирів великих повстанських загонів. Особливо відзначився капітан розвідки Ф. Кітсон (згодом – генерал-лейтенант і лицар Британської імперії), який розробив власну методику оперативної розвідки і залучення на свій бік повстанців за принципом «залякування і захоплення» залежно від поведінки полоненого. У 1956 р. був вистежений і знищений один з лідерів кенійських повстанців «Мау-Мау» Д. Кіматі. До осені 1956 р. у лісах оперувало не більше 300 повстанців, які легалізувалися тільки після проголошення незалежності Кенії².

Таким чином, упродовж найактивнішої фази боротьби УПА діяльність її спецпідрозділів визначалася одночасним існуванням кількох противників, котрі мали власні структури розвідки та контррозвідки, активно застосовували їх у поборюванні українського повстанського руху. Застосування спецпідрозділів УПА визначалося загальною стратегією й тактикою «лісової армії». Необхідність розвідувального забезпечення бойових дій, контррозвідувального захисту повстанських лав від розвідувально-підривної діяльності противників, підтримки внутрішньої безпеки та дисципліни викликали появу у структурі повстанських сил низки підрозділів спеціального призначення, а також органів військового судочинства.

¹ Див. докладніше: Веденеєв Д. Неизвестные учителя Че Гевары и Вьетконга // В мире спецслужб. – 2006. – № 1. – С. 54–61.

² Вооруженная борьба народов Африки за свободу и независимость. – М.: Наука, 1974. – С. 163–167; Боярский В.И. Партизанство вчера, сегодня, завтра. – М.: Граница, 2003. – С. 258; Нейландс Р. В зоне боевых действий. История войск специального назначения с 1945 года. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2005. – С. 246–253.

4.2. Військова розвідка та підрозділи спеціального призначення. Співробітництво у розвідувально-підривній сфері з іноземними спецслужбами

Нормативні, інструктивні та навчальні документи УПА, що збереглися, засвідчують, що командування повстанців приділяло вельми серйозну увагу організації розвідувального забезпечення бойових дій, застосуванню прийомів військових хитрощів. Як ішлося в матеріалі «Основи тактики партизанських та боївкарських відділів», виданому 1948 р. у серії «Ратник» з метою узагальнення та використання попереднього досвіду «лісової армії», «тактика партизанських та боївкарських відділів — це вміння якнайкраще використати всі можливості (зброя, теренові умовини, пора дня, населення, воєнні хитрощі) для найуспішнішого переведення завдання при якнайбільших втратах ворога і якнайменше своїх». Винахідливість, конспірація, воєнна хитрість, — зазначалося у документі, — це важливі фактори, що дозволяють компенсувати перевагу противника. Необхідно і населення навчати мистецтву розвідки і дезінформації ворога. «Три дуже важливі чинники, від яких остаточно залежить успіх чи неуспіх повстанських дій — конспірація, розвідка, досвід»¹.

Як зазначалося у розділі «Розвідка», у затвердженій у 1944 р. виконувачем обов'язків ГВШ УПА інструкції «Партизанка» розвідувальна робота є «основою маневру, боротьби та безпеки власного відділу» (тобто підрозділу. — *Авт.*). Наголошувалося, що вона повинна вестися безперервно і всіма наявними засобами². В іншому інструктивному документі розвідка трактувалася як «вуха й очі організації», зазначалося, що «партизанський відділ без належної розвідки — це так як змагун — борець на сцені з зав'язаними очима, розвідчу справу треба починати ставити (вище. — *Авт.*) від простих справ». Збір розвідінформації повинен відзначатися правдивістю, широким охопленням, масовістю джерел та своєчасністю³.

Видана у серії «Ратник» для старшинської (офіцерської) школи інструкція «Основні елементи партизанської тактики УПА» підкреслювала, що «розвідка — передумова успіху партизанської

¹ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 29, 33, 38.

² Там само. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 63. — Арк. 356.

³ Там само. — Т. 60. — Арк. 43.

тактики», збір інформації повинен вести кожен учасник руху опору. Йшлося про такі необхідні риси розвідки як об'єктивність, ретельний аналіз відомостей, наявність системи передачі інформації знизу догори¹.

У листопаді 1943 р. Військовий штаб військової референтури головного проводу ОУН(Б) стає Головним військовим штабом (ГВШ) УПА. В його складі запроваджується II розвідувальний відділ. На нього як на провідний керівний орган розвідувальної справи повстанської армії покладається «зосередження, розпрацювання і використання усього розвідочного і контррозвідувального матеріалу». У «Вказівках до праці військових штабів» (додатку до наказу ГВШ ч. 1/44 від 23 січня 1944 р.) до функцій штабів відносилось, зокрема, «збирання відомостей про ворога, розміщення, силу і заміри, щоби могли своєчасно повідомити командира про небезпеку, яка грозить власним частинам».

За наказом ГВШ ч. 1 від 23 січня 1944 р. вводиться уніфікована схема структури штабів з'єднань УПА. Штаби військових округів (ВО) і тактичних відтинків мали відділи, аналогічні ГВШ.

Документи УПА та свідчення її командирів дають підстави припустити, що на нижчих організаційно-тактичних рівнях структура розвідувальних органів і підрозділів вирізнялася певною строкатістю, визначалася на розсуд польових командирів залежно від обставин, наявних сил. Так, за словами В. Андрухів, охоронця організаційно-мобілізаційного референта штабу УПА «Захід» (квітень 1945 р.), розвідувальному відділу штабу групи підлягали начальники розвідки ВО, а тим, у свою чергу, — командири розвідки куренів і сотень². За свідченнями курінного В. Левочка (Юрченка), на початку 1945 р. ВО «Буг-2» згаданої групи мав відділ розвідки (начальник, інструктор, секретар, 8–10 зв'язкових для контактів з командирами розвідки куренів та повітовими інформаторами). Командири курінної розвідки мали власний апарат. Є згадки про розвідувальні взводи окремих куренів УПА «Північ»³.

Імовірно, що більшість куренів УПА мали певний апарат польової розвідки. Існують згадки про спеціальних старшин (підстаршин) з розвідки, штабну розвідку (курінь Гребінки в УПА «Північ»,

¹ Причинки до суспільного мислення: 36. статей. — С. 52–53.

² ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 3. — Арк. 201.

³ Там само. — Ф. 2. — Оп. 56. — Спр. 1. — Т. 2. — Арк. 2–2 зв.; ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 351. — Арк. 28.

1943 р.), розвідувальні підрозділи куренів силою у 20–30 багнетів (Прикарпаття, серпень 1944 р.) тощо. Спеціальний старшина визначав завдання, сили і засоби розвідки, узагальнював інформацію про противника. Можна припустити, що до компетенції офіцерів-розвідників входило налагодження збору інформації всіма основними засобами, що були у розпорядженні «лісової армії» – польова, технічна, агентурна розвідки¹.

Польова розвідка здійснювалася штатними розвідувальними підрозділами (діяли в пішому, рідше – кінному порядку), окремими розвідниками та лінійними підрозділами УПА. Відомі випадки, коли один із підрозділів сотні ставав позаштатним розвідувальним підрозділом. Як приклад можна навести наказ командира загону «Котловина» (ВО «Турів» групи УПА «Північ») від 19 серпня 1943 р. про розвідувальне забезпечення боротьби з німцями та польськими націоналістичними підрозділами. Пропонувалося в складі сотні сформувати «чоту розвідників з вибраних із сотні людей, котрі мають розвідчий хист. Ці люди мають бути одчайдушні, з добрим слухом та фізично крепкі і для справи посвячені»².

Бойовими документами УПА (наприклад, «Піхотна тактика») передбачалося ведення розвідки у наступі й обороні, на марші, у гірських умовах, уночі, взимку тощо. Розрізнялися військова розвідка та агентурна. Так, сотня для ведення розвідки отримувала смугу шириною близько 3 км і на відстані від власних сил 3–5 км удень та 3 км уночі. При цьому виділялося «ядро» (основні сили) підрозділу та розвідувальні дозори (стежі), на головному напрямі розвідки – силою до чоти. Сотня у розвідці могла посилюватися важкими кулеметами, мінометами, отримувати саперів та зв'язківців. Окремо виділена для розвідки чота вдень діяла на відстані до 12 км від основних сил, уночі – до 3 км³.

В якості основних способів польової розвідки визначалися спостереження, розвідка боєм, допит військовополонених. Інструкція ГК УПА у справі полонених від 5 серпня 1944 р. зобов'язувала вояків провести «переслуховування» бранців та передати їх для по-

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 63. – Арк. 359; Стародубець Г.М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині... – С. 116; Пограничные войска в годы Великой Отечественной войны... – С. 393.

² Літопис УПА. Нова серія... – Т. 2. – С. 552.

³ ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 381. – Арк. 207–208; Див. також: Хміль С.Ф. Українська партизанка. – С. 167–171; Ткаченко Н.С. Повстанческая армия (Тактика борьбы). – С. 145.

дальшого допиту «організаційним властям» (територіальним провідникам ОУН. — *Авт.*). У наказі шефа військового штабу УПА від 18 жовтня 1943 р. наголошувалося на необхідності ретельної розвідувальної підготовки при організації бойових операцій силами кількох підрозділів¹.

Спостерігалися випадки застосування примітивних технічних засобів розвідки. Наприклад, про підслуховування повстанцями радіотелефонних переговорів повідомлялося у документах польських силових структур (1945)².

Широка підтримка УПА місцевим населенням давала змогу повстанцям використовувати можливості агентурної розвідки. Згадувана інструкція «Партизанка» іменувала агентуру «спеціальними розвідувачами» й відносила до функцій агентурної розвідки не тільки здобуття інформації щодо ворога, а й викриття його інформаторів у власному середовищі. Старшини-розвідники утворювали інформаційну мережу серед місцевого населення. Так, схема агентурної розвідки ВО «Буг-2» включала такі елементи: начальник відділу розвідки ВО — повітові інформатори (кожен з них мав секретаря та 5 зв'язкових) — районні інформатори (кожен мав 3 зв'язкових та спирався на мережу розвідників у населених пунктах — станицях) — станичні інформатори³. Захоплена радянськими партизанами інструкція з тактики повстанських дій (не раніше березня 1944 р.) рекомендувала підбирати до послуг розвідки людей фізично і морально стійких, зі спеціальною підготовкою, краще за все — жінок⁴.

Для ведення агентурної розвідки залучалися різні верстви населення. Серед інформаторів було чимало жінок, молоді. В одному з наказів ВО «Турів» (УПА «Північ») від 20 вересня 1943 р. ішлося про необхідність активізації навчально-виховної роботи з молоддю в інтересах сприяння повстанській боротьбі і в тому числі її розвідувальному забезпеченню⁵. Збереглися документи про розвідувальну

¹ Гриневич В., Гриневич Л., Якимович Б. та ін. Історія українського війська (1917–1995). — С. 617–618; Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. — С. 161.

² Шаповал Ю. ОУН і УПА та терені Польщі (1944–1947). — С. 20.

³ ДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 56. — Спр. 1. — Т. 2. — Арк. 2 зв.

⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 289. — Арк. 53 зв. — 54.

⁵ Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. — С. 101–102; Див. також: Дмитренко М. Михайлик. Оповідання про юного розвідника УПА. — Торонто; Нью-Йорк: Б. в., 1981.

діяльність в інтересах повстанців сільських молодіжних націоналістичних груп¹.

Командування повстанської армії наголошувало на необхідності просякнути весь терен дій надійною мережею збору інформації. У додатку до наказу ГК УПА № 8 від 30 серпня 1943 р. під назвою «Самооборонна інструкція» йшлося, що надрайонні, районні та сільські ватажки підпілля повинні налагодити «спеціальний розвідчий апарат, в який втягнути старих і молодих, жінок і чоловіків», розподілити зони відповідальності за розвідку так, щоб не залишалося не охоплених нею територій. Інформатори поміж населення вели б збір відомостей про дислокацію противника у населених пунктах, на залізницях та інших важливих об'єктах, його озброєння. Вимагалось запровадити «безперервну низку зв'язків по всіх селах» для своєчасного інформування про пересування ворога². Отже, агентурна розвідка повстанців організаційно «прив'язувалася» до можливостей територіальної мережі ОУН.

Розвідка УПА мала у розпорядженні численний агентурно-інформаційний апарат. Основними мотивами співробітництва з нею, як і з іншими спеціальними структурами антирадянського руху опору, населення західних областей України слід вважати патріотичне прагнення до самостійної державності, огиду до кривавого сталінського режиму. Як повідомляв до УШПР 17 березня 1944 р. начальник диверсійного управління ЦШПР полковник І. Старинов, «четверту війну воюю, але ніколи не зустрічав такого ворожого середовища, як у звільнених районах Тернопільської області»³.

За даними з розвідувального звіту 2-го партизанського з'єднання у Рівненській області (15 грудня 1943 р.), розвідка УПА спромоглася створити широку агентурну мережу, що охопила майже всі села. При надбанні оперативних джерел перевага надається залученню до співробітництва представників місцевої радянської адміністрації, а також учасникам радянських партизанських загонів.

Наведемо окремі приклади, що характеризують обсяг розвідувальних дій негласних помічників повстанської розвідки. У радянських партизанських загонах Рівненської області до травня 1943 р. виявили 57 розвідників УПА, а до січня 1944 р. — ще 95⁴. Згідно

¹ Див., напр.: Архів УСБУ в Хмельницькій обл. — Спр. П-30447. — Т. 2.

² Літопис УПА. Нова серія... — Т. 2. — С. 15.

³ Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1944—1945 рр. — С. 107.

⁴ Мищенко Г. П., Мигрин Г. П. Задача особливої важкості... — С. 126.

зі звітом партизанського з'єднання О. Федорова (21 липня 1944 р.) було викрито та розстріляно 129 «зрадників», з яких приблизно третина були «націоналістами-розвідниками»¹. У цілому контррозвідники цього з'єднання на Волині знешкодили 170 «націоналістів-шпигунів»². Оперативними частинами партизанських загонів загалом було виявлено до 1944 р. близько 900 агентів гестапо та ОУН і УПА. Було відвернено спроби схилити до переходу на бік повстанців Сарнівський і Чехословацький загоони з'єднання О. Сабурова³.

Ефективність розвідки повстанців неодноразово відзначали її противники. Так, на нараді 11 вересня 1944 р. у Рівненському обкомі КП(б)У один з командирів Внутрішніх військ підкреслював, що завдяки своєчасному інформуванню розвідки УПА повстанці випереджають дії противника. За оцінкою командира Чехословацького партизанського загону капітана Репкіна (березень 1943 р.) повстанська розвідка діє «точно і відважно»⁴.

Про те, що дії розвідки повстанців були кваліфікованими, підтверджує, наприклад, звіт розвідниці Марусі (грудень 1943 р.). Остання надала командирам УПА плани населених пунктів з позначенням місць дислокації німців, поліції, польських формувань, розташування вогневих засобів, інформацію про озброєння противників, їхній моральний стан, стосунки з населенням та інші важливі для бойового планування дані⁵.

Одним із підтверджень результативності розвідувального забезпечення бойових акцій УПА стали вдалі операції проти воєначальників противника. 3 травня 1946 р. вояки сотні «Месники» під проводом Гонти влаштували на дорозі поблизу селища Майдан Станіславської області засідку на кортеж командувача 38-ї армії генерал-полковника К. Москаленка. «Наші тайні співпрацівники, – йшлося у звіті про операцію, – повідомили УПА про точний час виїзду большевицького командира і його штабових старшин із Станіслава до Стрия». У результаті обстрілу машин командарма та члена Військової ради армії генерала Єпішева було поранено трьох

¹ ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 295. – Арк. 145–150 зв.

² Там само. – Спр. 275. – Арк. 5, 25; Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників... – С. 131.

³ Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – С. 218.

⁴ Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. – С. 17–18; ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 22.

⁵ ЦДАВОВУ. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 6–14.

бійців охорони (у відповідь підрозділи армії та ВВ провели відплатну акцію, у ході якої Гонта та ще 30 повстанців були вбиті)¹.

28 березня 1947 р. вояки сотень Хріна і Біра (Закерзоння) влаштували засідку на шосе Балигород–Тісна. За словами Хріна (С. Стебельського), повстанці мали перевірені відомості щодо прибуття у цей район з інспекцією заступника міністра оборони Польщі генерал-полковника К. Сверчевського та склад його ескорту. У швидкоплинному бою генерал та група військовослужбовців загинули².

Повстанська розвідка намагалася застосувати певні оперативні комбінації для створення власних позицій у ворожому середовищі. Характерний приклад цього наводився у повідомленні О. Федорову командира оперативної групи «Переможці» Д. Медведєва від 12 грудня 1943 р. Співробітники групи, йшлося у документі, викрили розвідника штабу з'єднання УПА під орудою Дубового В. Климовича (Спартана). Останній зізнався, що начальником розвідки з'єднання Зайцем йому було поставлено завдання під виглядом дезертира з УПА зануритися до партизанів з метою збору інформації про їхні сили, озброєння, місця дислокації тощо. Для більшої правдоподібності він мав сфабриковані звіти повстанських загонів, нібито «поцуплені» ним перед втечею. Після виконання розвідзавдання Спартан мав сховатися на конспіративній квартирі в одному із селищ, де на нього чекав зв'язковий³.

Потреби надійного розвідувального забезпечення бойових дій обумовлювали заходи з відповідної підготовки особового складу (див., наприклад, інструкції для УПА «Вояцький стан та його обов'язки» та «Організація армії» 1944 р.)⁴. За навчальною програмою «піших розвідників сотень» 10 годин відводилося на пояснення загальних понять організації розвідки, 10 – на організацію агентурної розвідки серед населення, 30 – на студіювання дій рою та чоти у розвідці⁵.

На вишколі кандидатів на старшинські посади на опанування мистецтвом спеціальних заходів відводилося 14 годин, з них 4 – на

¹ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу, 1942–1950. (36. док.). – Мюнхен: Вид. ЗЧ ОУН, 1957. – Ч. 1. – С. 231; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2960. – Арк. 205.

² В рядах УПА... – С. 175–176.

³ ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 32.

⁴ Там само. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 368 – Арк. 35; Спр. 375. – Арк. 17; Ф.62. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 26.

⁵ ЦДАВОВУ. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 80 а. – Арк. 34.

закордонну розвідку, 4 – на контррозвідку, стільки ж – на опанування методами пильності й конспірації, по годині – на військово-польову жандармерію та судову справу¹. За програмою підстаршинського вишколу УПА «Захід» (ВО «Сян», «Лемко»; травень 1946 р.) на розвідувальну справу відводилося 14 годин (з 410), із них 4 – на польову розвідку, 2 – на історію радянських органів держбезпеки, по годині – на основи агентурно-оперативної роботи, контррозвідку, шифрувальну справу тощо. Розвідувальна підготовка здійснювалася і на спеціальних курсах. Так, навесні 1944 р., поряд з відкриттям офіцерської школи «Олені» та низки підстаршинських шкіл, з ініціативи керівника розвідки УПА «Захід» Сергія у Рогатинському районі Станіславської області запроваджуються курси жінок-розвідниць².

У навчальній роботі використовувалися Статут армії УНР, затверджений у 1921 р. Головним отаманом С. Петлюрою, радянські бойові статuti та інструкції з партизанської війни. На керівних посадах розвідувального апарату працювали досвідчені військові фахівці. Керівником розвідки штабу ВО «Заграва» (УПА «Північ») був полковник армії УНР І. Трейко (Немо), розвідку й військово-польову жандармерію УНС у Галичині очолював колишній отаман (майор) Української галицької армії К. Петер (Сокіл)³. У старшинській школі УПА викладав командир частин і з'єднань армії УНР, функціонер розвідки Державного центру УНР в екзилі І. Литвиненко (Морозенко)⁴.

Вироблялися й певні вимоги до осіб, які на добровільній, конфіденційній основі надавали повстанцям допомогу в галузі розвідки. Рекомендувалося їх «найперше навчити... обсервувати (спостерігати. – Авт.), помічати, слухати, запам'ятовувати, і те, що знають, передавати вірно, просто, без перекручування і додатків»⁵.

Вищі органи управління УПА, виходячи з потреб інформаційного забезпечення бойової практики, встановлювали для штабів з'єднань уніфіковану схему збору та аналізу розвідувальних відомостей. Підтвердження цього – наказ ГК УПА командирам ВО про порядок підготовки «військово-розвідувальних звітів» від 7 жовтня

¹ Хміль С.Ф. Українська партизанська... – С. 70.

² ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 63. – Арк. 41; Ф. 26. – Оп. 2. – Спр. 2. – Т. 4. – Арк. 388.

³ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл. – Спр. 32518. – Т. 1. – Арк. 255.

⁴ Див.: ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 10418.

⁵ Там само. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 43.

1943 р.¹, в якому командування висловлювало стурбованість, що керівники ВО не приділяють достатньої уваги надсиланню розвідувальних зведень за приналежністю, і це негативно позначається на загальному перебігу управління бойовою діяльністю. Від підлеглих вимагалось регулярно надсилати «розвідчі звіти» через конспіративно захищені лінії кур'єрського зв'язку.

Далі наводилася принципова схема звітів про стан ворожих сил (подається в авторському викладі):

- дислокація противника, його кількість та озброєння, забезпеченість боеприпасами, обмундируванням, продовольством, наявність обозів, залізничних ешелонів, стан комунікацій у розпорядженні противника;
- напрям і мета пересування;
- стан розвідувального забезпечення та зв'язку;
- політико-пропагандистські аспекти: ставлення ворожих сил та місцевого населення до повстанців і характер відносин противника з місцевим населенням;
- відомості про розкладницьку роботу повстанців у ворожому або непевному середовищі.

Настанови вищих органів військового управління конкретизувалися нижчими ланками УПА відповідно до специфічних умов діяльності конкретних угруповань. Як приклад можна навести наказ надрайонним і районним референтам військової розвідки на терені дислокації ВО «Заграва» від 10 грудня 1943 р.² Схема (наводиться в авторському викладі) збору розвідувальних відомостей виглядала наступним чином:

Німецькі окупанти: місця дислокації, присутність частин різних родів військ; чисельність, озброєння (у розрізі видів зброї), забезпеченість боеприпасами; стан тилового забезпечення; стан зв'язку; природні та фортифікаційні перешкоди поблизу розташування противника.

Сили радянських партизанів: кількість, озброєння, завдання, моральний стан, відомості про командний склад. При цьому рекомендувалося розрізняти партизанські загони з постійним місцем дислокації та рейдуючі;

Польські партизанські збройні угруповання: схема збору інформації збігалася з тією, що торкалася червоних партизанів. Рекомендувалося розрізняти польські націоналістичні та прорадянські формування.

¹ Літопис УПА. Нова серія... – Т. 2. – С. 31–32.

² Там само. – С. 166–168.

Інформацію потрібно було надсилати по лініях конспіративного зв'язку 1, 10 і 20 числа кожного місяця.

Значна увага у бойовій діяльності приділялася диверсійним заходам, що, зокрема, підкреслювалося у звіті Управління військ НКВС з охорони тилу 1-го Українського фронту (18 лютого 1944 р.)¹. Із наближенням радянських військ з листопада 1943 р. видаються вказівки про формування спеціальних диверсійних груп у містах для знищення архівів відступаючих німецьких установ, здобуття зброї, ліквідації комуністів і сексотів. У 1944 р. повстанці здійснили 134 диверсії на залізницях, підірвали 13 і спалили 15 залізничних та 12 шосейних мостів. У першому півріччі 1945 р. УПА вчинила 212 диверсій на залізницях, шосе, лініях зв'язку. Серед помітних диверсій на комунікаціях — підрив 11 серпня 1944 р. санітарного потяга № 454 (загибло 15 осіб, у ліс уведено 40 жінок з персоналу); підрив ешелону із 40 вагонів з боеприпасами 13 серпня того ж року поблизу станції Зелена Угнівського району Станіславської області (розстріляно 50 і уведено стільки ж радянських вояків); підрив саперами сотні «Летуни» 22 березня 1945 р. поблизу с. Голинь (Станіславська область) ешелону ВВ НКВС (за твердженням повстанців він перевозив 1500 бійців). Тільки для охорони залізниць у Західній Україні доводилося тримати 32-гу дивізію ВВ².

Диверсійні акти здійснювалися як лінійними, так і спеціалізованими підрозділами повстанців. У структурі загонів УПА «Північ» (1944), наприклад, передбачалися окремі диверсійні групи (15–30 бійців)³. Відповідно, у програмах вишколів вояків УПА відводилося місце опануванню навичок мінно-диверсійної справи: мистецтву «піонерки» (саперна справа) та «мінерки». Кандидатам на старшин, наприклад, на це відводилося 22 години, 2 з яких — на розвідку об'єкта диверсії, 4 — на підготовку до підриву. Розроблялися численні навчальні матеріали з підривної справи та інженерної розвідки⁴.

¹ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной... — Т. V. — С. 186.

² Літопис УПА. Нова серія... — Т. 2. — С. 427; Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. — С. 179; ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 158; ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 94. — Арк. 130; Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952. — С. 114.

³ ДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 57. — Спр. 7. — Арк. 15.

⁴ Хміль С.Ф. Українська партизанка... — С. 65–68; ЦДАВОВУ. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 37–41, 50–52.

Крім розвідувальних, УПА мала і підрозділи спеціального призначення, до завдань яких входила диверсійно-терористична діяльність, охорона керівного складу повстанців, виконання інших відповідальних доручень командування.

Поширеною формою спецпідрозділів були так звані відділи особливого призначення (ВОП). За словами одного з розробників повстанської тактики С. Хміль, ВОП було створено «для поборювання провокацій в повстанських відділах», а потім цю функцію передано військово-польовій жандармерії¹. Таким чином, згадані підрозділи насамперед забезпечували внутрішню безпеку та виконували військово-поліцейські функції в УПА.

На практиці ж ВОП займалися, переважно, диверсійною роботою та охороною командного складу УПА. Так, ВОП із 40 бійців у радянській формі прикривав командира УПА «Схід», окружного провідника східноукраїнських земель Ф. Воробця (Верещаку)². Командувача УПА «Північ» Д. Клячківського (Савура) захищав ВОП під командуванням В. Павлонюка (Узбека) у складі 60 бійців, який базувався на відстані 1–1,5 км від місця укриття воєначальника³. Цей підрозділ пройшов спеціальну тритижневу підготовку, у ході якої підвищена увага приділялася тактиці дій у різних бойових ситуаціях, рукопашному бою та фізичній підготовці. Розгром цього ВОП у результаті оперативно-військової операції НКВС сприяв ліквідації Савура оперативно-військовою групою 12 лютого 1945 р. поблизу оржівських хуторів Клеванського району Рівненської області⁴.

Як виявляється, ще одним типом спецпідрозділів повстанців були окремі загони для рейдів у Наддніпрянську Україну. У квітні 1943 р. на базі ВО «Турів» формувався «курінь особливого призначення» В. Лукашука (Кропиви) із приблизно 360 бійців, які мали військову підготовку та бойовий досвід⁵. Існують згадки про задум Р. Шухевича (січень 1945 р.) сформувати ВОП силою до полку, з дислокацією поблизу Києва, який би вів пропагандистську роботу й у разі масо-

¹ Хміль С. Ф. Українська партизанка... – С. 263–264.

² Архів УСБУ в Рівненській обл. – Спр. 4245. – Т. 5. – Арк. 2.

³ Архів УСБУ у Волинській обл. – Спр. 22085. – Арк. 39; Літопис УПА. – 1984. – Т. 5. – С. 69–70.

⁴ Див. докладніше: Веденеев Д., Шевченко С. Клим Савур – неизвестные обстоятельства гибели // «2000». – 2001. – 9 февраля; Веденеев Д., Шевченко С. Українські Соловки. – К.: ТОВ «УВПК ЕксОб», 2001; Веденеев Д. Командир повстанської армії // Історичний календар. – 2005. – С. 94–99.

⁵ Літопис УПА. – Т. 5. – С. 105.

вих антирадянських виступів увійшов до міста. До його складу мали входити загін вихідців зі Східної України Бистрого, сотня наддніпрянців Байди та добровольці¹.

В УПА створювалися і закамфльовані під радянських військовослужбовців підрозділи. Так, 5 листопада 1944 р. у с. Черче Ратнівського району Волинської області зафіксована поява кінного загону УПА у 300 шабел у радянській формі. У групі УПА «Південь» на Крем'янецьчині діяли легендарні підрозділи Герасима (140 бійців) та Морозенка (60–80 багнетів). Спецгрупа Касяна у загоні Шугая нараховувала 60 добірних бійців, екіпірованих за радянським зразком².

Із накопиченням досвіду розвідувально-підривної діяльності з'являлися інструктивні документи щодо функцій та організації розвідувально-диверсійних структур УПА. Яскравий зразок – «Інструкція розвідчої і контррозвідчої служби» (на жаль, невідомі автори або підрозділ-розробник документа, появу якого можна датувати не раніше кінцем грудня 1944 р.). Як зазначалося в інструкції, УПА, незважаючи на перевагу противника, не відмовляється від наступальної тактики. Перемогу в боротьбі обумовлюють не тільки сучасна збройна сила, а й «у поважній мірі таємний вид війни». Відтак повстанський рух запроваджує розвідувальну й контррозвідувальну служби (відповідно РС і КРС; організація і функції останньої розглядаються у наступному підрозділі).

Спеціальна діяльність, ішлося в інструкції, повинна відповідати наступним основним принципам (тут і далі зміст документа адаптовано до сучасної лексики. – *Авт.*):

- конспіративність;
- патріотичне налаштування співробітника спецслужби;
- оперативність і застосування хитрощів;
- безперервність і наполегливість;
- гнучкість й увага до деталей;
- обережність;
- відсутність шаблону в діях;
- активність;
- високий професіоналізм;
- централізм у роботі³.

¹ Гіммельрайх К. Спогади командира відділу особливого призначення УПА «Схід» // Літопис УПА. – Т. 15. – С. 220–221.

² ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 1. – Арк. 118, 220.

³ Там само. – Спр. 376. – Т. 61. – Арк. 8–9.

Окремий розділ містив вимоги до кадрового складу спецслужб, куди пропонувалося залучати «весь здібний для цієї роботи актив українського народу, без різниці на вік, професію, становище і місце праці», виходячи з професійної та морально-психологічної придатності, політичної лояльності особи. Допускався набір людей інших національностей, якщо мотив їхнього співробітництва буде адекватним. Особовий склад спецпідрозділів пропонувалося поділити на керівників у ранзі старшин, агентів (штатних вояків УПА) та «співпрацівників». Перші дві категорії мали працювати під відповідним оперативним прикриттям. Кандидатами до «співпрацівників» (негласних помічників кадрових співробітників спецслужби або ж їхніх оперативних джерел) розглядалися особи рядового і командного складу УПА, її тилових структур, цивільні громадяни, що мешкали легально і відповідали встановленим вимогам.

На керівників і агентів спецслужб поширювалася чинність військових законів, дисциплінарної практики, порядку проходження військової служби. Їхнє просування по службі обумовлювалося освітнім рівнем, наявністю військового фаху, здібностями і професійним досвідом, сумлінністю у роботі¹.

Третій розділ визначав загальні моменти організації розвідувальної роботи. Розвідка трактувалася як особливий вид військової діяльності у мирний і військовий час. Під час війни на розвідку покладається збір відомостей про сили та плани противника, характер театру військових дій, суспільно-економічний і морально-політичний стан населення в тилу.

Основними напрямками розвідувальної діяльності УПА визначалися: вивчення Червоної армії; органів та військ НКВС-НКДБ, винищувальних батальйонів та інших правоохоронних органів противника; збройної сили «поневолених народів, які поруч українського народу ведуть боротьбу проти сталінських загарбників».

За засобами розвідка поділялася інструкцією на:

- особисту, котру ведуть військовослужбовці та військові підрозділи при зіткненні з противником;
- агентурну – силами РС і КРС для вивчення збройної сили противника в Україні, інших зайнятих ним територій, етнографічної території ворога, його глибокого тилу².

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 1. – Арк. 12–13.

² Там само. – Арк. 13.

Провідними джерелами збору інформації визначалися повідомлення співробітників та агентури спецслужб, захоплені документи противника, допит полонених, перебіжчиків, дезертирів. Справи агентурної розвідки пропонувалося заводити за територіальною (населені пункти, окремі місцевості) та об'єктовою (з'єднання і частини Червоної армії, органи та війська НКВС тощо) ознаками. Подавалося докладна схема змісту розвідувальних відомостей, що належало добувати:

1. Організаційна побудова об'єкта розвідки (найменування і номер військового з'єднання, частини або органу, приналежність до роду військ або відомства).
2. Місця дислокації та їхнє фортифікаційне забезпечення.
3. Кількість військовослужбовців за категоріями.
4. Озброєння та забезпеченість боєприпасами.
5. Характеристика особового складу (особисті дані, національний, віковий стан, партійна приналежність, бойовий досвід, стосунки між командирами і підлеглими, моральний стан, походження з певних регіонів України).
6. Наявність транспортних засобів та паливно-мастильних матеріалів.
7. Система зв'язку.
8. Організація бойової підготовки.
9. Завдання військ (відпочинок, навчання, охорона об'єктів, антиповстанські заходи тощо).
10. Взаємини з місцевим населенням.
11. Ставлення до українського повстанського руху та політичних сил.
12. Господарське забезпечення.
13. Інші дані¹.

Встановлювалася організаційна побудова розвідувальної мережі від групи УПА і нижче. При штабі групи пропонувалося створити розвідчий відділ (РВ) у складі шефа, його заступника, секретаря, керівника зв'язку та агентів (тобто кадрових співробітників розвідки). РВ діє на основі розпоряджень командира групи та під його контролем.

До компетенції шефа відносилася організація роботи РВ в цілому, особисте керівництво підрозділами РВ під шифром II, III, V і VII (визначалися схемою-додатком, якої немає у нашому розпоря-

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 1. – Арк. 14–16.

дженні. – *Авт.*), контроль за роботою підлеглих, організація розвідувальної мережі, управління діяльністю начальників розвідки нижчих підрозділів, допит полонених, закидання розвідувально-диверсійних груп, підготовка звітної документації. Заступник шефа відповідав за роботу IV та VI підрозділів, а секретар – I підрозділу. Агенти та інші кадрові співробітники РВ відносилися до спеціальної агентури і призначалися для найбільш серйозних розвідувальних завдань, поповнення у разі потреби розвідувальної мережі, керівництва розвідувально-диверсійними групами тощо¹.

Відділи розвідки та контррозвідки штабів загонів УПА за інструкцією іменувалися агентурними станицями (АС), кожна з яких складалася з керівника (організаційно підлягав начальнику штабу загону, а фахово – шефові РВ), його заступника і секретаря. До обов'язків АС входили організація розвідки «на оперативному терені загону», співпраця по цій лінії з командирами підрозділів загону (зокрема, прийом від них полонених, дезертирів з лав противника, захоплення документів, які після опрацювання направляються шефові РВ), закидання розвідувально-диверсійних груп. Під керівництвом АС безпосередньо діяли «співпрацівники». Агентурно-інформаційна мережа могла охоплювати населені пункти території, зайнятої противником, об'єкти адміністративно-політичної структури, зв'язку, промисловості і транспорту, а також суміжні держави².

Інструкція визначала організацію і завдання розвідувально-диверсійних груп (РДГ). Їх мали створювати шеф РВ та керівники АС. До РДГ входило 3–12 осіб, у тому числі агент, відповідальний за виконання завдання, комендант (відповідав за військово-тактичні дії), повстанці. Такі групи повинні:

- здійснювати розвідрейди, захоплювати носіїв цінної розвідувальної інформації;
- створювати розвідмережу на території противника;
- вчиняти терористичні, бойові, саботажні акції;
- організовувати повстансько-партизанські загони;
- встановлювати зв'язок з повстанськими силами інших народів, що борються проти основного противника УПА;
- виконувати інші оперативно-бойові завдання.

Перед виконанням завдання треба ретельно проінструктувати

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 1. – Арк. 9–10, 11.

² Там само. – Арк. 10–11.

особовий склад РДГ, визначити маршрут рейду, обумовити зв'язок (обов'язкова наявність радіостанції)¹.

Чималу увагу в інструкції приділялося організації зв'язку, вважаючи його «одним з найважливіших чинників у розвідній роботі». Передача розвідінформації повинна бути своєчасною, достовірною, конспіративною, вестися винятково надійними лініями зв'язку із застосуванням шифрів і кодів².

Врешті-решт, визначалися форми діловодства спецслужб (єдина для РС і КРС). Встановлювалася схема агентурного повідомлення (агентурного оголошення) із зазначенням оперативного працівника, що його прийняв, та оперативного джерела, висновків за інформацією, плану подальших агентурно-оперативних заходів. Пояснювався спосіб ведення агентурної справи, яка містила певну тематичну інформацію³.

Отже, положення наведеної інструкції на високому фаховому рівні визначали основні напрями і завдання повстанської розвідки, структуру її апарату, форми і методи добування інформації, вимоги до учасників розвідувально-інформаційного процесу. Хоча спецслужби УПА мали поєднувати розвіддіяльність із контррозвідувальним захистом, документ засвідчив чітке уявлення про розбіжності цих двох ділянок роботи, що дає змогу дійти висновку про якісні зрушення у справі організації спеціальної діяльності повстанської армії⁴.

Досліджуючи розвідувально-підривну діяльність УПА, натрапляємо на проблему характеру контактів у цій сфері зі спецслужбами нацистської Німеччини та її союзників. Як зазначалося, кінець 1943 – початок 1944 р. ознаменувався змінами у ставленні керівництва ОУН-УПА до стосунків з німцями, підґрунтя чого в тому, що головним противником націоналісти вважали Радянський Союз з усіма впливовими воєнно-політичними наслідками.

Позиція Проводу ОУН(Б) з питань співробітництва зі спецслужбами держав-агресорів була своєрідною і суперечливою. За словами одного з провідних політпрацівників УПА (згодом керівника підпілля

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 1. – Арк. 11–12.

² Там само. – Арк. 20–21.

³ Там само. – Арк. 21–23.

⁴ Веденєєв Д.В. Розвідувальна діяльність Української повстанської армії (1943–1945 рр.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2003. – Вип. 10. – С. 381–414.

ОУН на Волині) члена Проводу В. Галаси, наприкінці жовтня 1943 р. у с. Мелна Львівської області відбулася нарада Р. Шухевича за участю шефа ГВШ УПА Д. Грицяя (Перебийніса) з керівниками обласних проводів та їхніми військовими референтами на ЗУЗ. Ішлося про підготовку до боротьби в «протибольшевицьких умовах». Р. Шухевич, зокрема, попередив учасників, що за контакти з німцями командири УПА та провідники ОУН будуть суворо каратись¹.

Справді, у німецьких документах і радянській пропагандистській літературі немає згадок про особисту участь Р. Шухевича у переговорах з окупантами. Разом з тим, на думку авторів, не варто і припускати, що «генерал Чупринка» не був обізнаним про такі контакти і не санкціонував їх (сувора централізація, субординація, притаманні середовищу ОУН та УПА, свідчать про зворотне). Однак незаперечним фактом є участь у переговорах представників Проводу й командирів УПА високого рангу. Крім того, начальники німецьких розвідорганів в Україні у повідомленнях прямо посилаються на те, що ними встановлено контакт із Р. Шухевичем через посередників. Зокрема, мова йде про відхилену німцями «через пересторогу» пропозицію Чупринки озброїти за німецький рахунок загони УПА в Галичині й перекинути їх через лінію фронту². Поза сумнівом, що командувач УПА і провідник ОУН в Україні не бажав себе компрометувати перед західними державами як потенційними переможцями у Другій світовій війні. Разом з тим він намагався використати можливості учасників гітлерівської коаліції у боротьбі з «ворогом № 1».

Проте існують непоодинокі випадки, коли високі посадові особи ОУН та УПА притягалися до відповідальності за стосунки з німецькими військовими чинами, у тому числі за розпорядженням Р. Шухевича:

- за порушення наказу про контакти з німцями від 7 березня 1944 р. воєнно-польовий суд УПА «Північ» засудив до страти курінного Антонюка (Кліща), а незабаром за наказом ГК УПА розстріляно за ту саму провину сотника Орла (Львівська область)³;
- влітку–восени 1944 р. уповноважений ГВШ у Карпатському краї О. Гасин (Лицар) вів переговори з німцями, за що був відданий

¹ Галаса В. Штрихи до портрета Романа Шухевича... – С. 47.

² ДА СБУ. – Ф.2. – Оп. 88. – Спр. 26. – Арк. 106.

³ Васькович Г. Роман Шухевич – провідник повстанських війн // Збірник на пошану генерала Романа Шухевича... – С. 56–57.

Р. Шухевичем під суд, а розслідування справи доручено шефові СБ М. Арсеничу. Справа наслідків не мала¹;

• за словами командувача УПА «Захід» О. Луцького («Беркута»), Провід ОУН офіційно виступав проти контактів з німцями, десятки польових командирів були знищені СБ за локальні контакти з окупантами. У січні 1944 р. відбулися переговори з німцями про ненапад – і загроза покарання нависла над командувачем УПА «Схід» В. Куком (Лемешем), його врятували лише великі особисті заслуги².

Імовірно, згадані суворі санкції застосовувалися, щоб відвернути увагу основної маси учасників повстанського руху від таємної лінії на контакти з німцями або не допустити самочинних дій польових командирів, хоча в цілому причини суперечливих кроків Проводу ОУН та УПА потребують додаткового пояснення. Як би там не було, на практиці спостерігалися численні факти співробітництва між УПА та спецслужбами держав-агресорів.

Співпраця з німцями у сфері добування розвідувальної інформації тривала з довоєнних часів і впродовж усього періоду окупації України. За словами захопленого чекістами німецького агента-націоналіста А. Зайчикова (сім разів перетинав фронтову смугу за завданнями німецької розвідки), у Гданську існувала розвідувальна школа абверу, де навчалося 150 українців³. Член ОУН(Б) В. Шумко у липні–серпні 1941 р. направив до німецької розвідувально-диверсійної школи 200 націоналістів з Буковини⁴. У доповідній записці УШПД до ЦК КП(б)У від 5 грудня 1942 р. зазначалося, що німці з націоналістів-поліцейських, які відзначилися по службі, відбирають кандидатів на навчання у розвідшколах, зокрема у Полтавській – де готують кваліфіковану агентуру для розвідувально-диверсійних акцій у Баку, на Північному Кавказі та Поволжі⁵.

Існувала обопільна зацікавленість сторін у таких контактах. Із наближенням фронту до кордонів Німеччини зростає роль стратегії так званого кляйнкріга (малої війни), що передбачало активізацію розвідувально-підривних заходів у тилу радянських військ. 12 лютого 1944 р. у складі Головного управління імперської безпеки ство-

¹ ДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 21566. – Арк. 97.

² Архів УСБУ в Івано-Франківській обл. – Спр. 32518. – Т. 2. – Арк. 114.

³ ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 338. – Арк. 174–175.

⁴ Там само. – Спр. 340. – Арк. 47–48.

⁵ Там само. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 75. – Арк. 14.

рюється 8-ме управління (організація «п'ятої колони» в тилу противника). Завдання підривної діяльності проти Червоної армії обговорювалися на нараді під Берліном у квітні того ж року між керівником таємних операцій вермахту О. Скорцені та ватажками ОУН С. Бандерою і Я. Стецьком¹.

Військово-організаційні та розвідувально-диверсійні можливості антирадянськи налаштованої УПА становили для німців та їхніх союзників значний інтерес. У свою чергу, підготовка до масштабного протиборства зі сталінським режимом об'єктивно підштовхувала Провід ОУН та командування УПА до контактів з III рейхом з метою економії військових сил, отримання зброї, боеприпасів, спорядження, підготовки розвідувально-диверсійних кадрів.

Від Німеччини у стосунках з УПА брали участь абвер, СД, поліція безпеки. Розглянемо на прикладах позиції сторін та характер співробітництва у розвідувально-підривній сфері.

Після вступу радянських військ до Львова було захоплено значний обсяг документів нацистських спецслужб щодо обставин згаданих контактів (їхній огляд містився у спецповідомленні наркома держбезпеки УРСР С. Савченка до наркома внутрішніх справ УРСР В. Рясного від 23 лютого 1945 р.). Зокрема, 15 квітня 1944 р. начальник поліції безпеки та СД дистрикту «Галичина» обер-штурмбанфіюрер СС Вітіска повідомив Головне управління імперської безпеки у Берліні (групенфіюрера Мюллера), що з кінця січня 1944 р. загони УПА шукали прямі контакти з військовими частинами вермахту. Представник відділу 1-ц (розвідка) «бойової групи Прюцманна» штурмбанфіюрер СС Шмітц налагодив зв'язок з командирами повстанців у районах Постойна (33 км на захід від Рівного), Кременець, Верба, Котин, Березне, Підкамінь, Деражня й отримував від них розвідувальні дані про радянську армію та партизанів, польських партизанів, залучав УПА до диверсійних заходів. Це дало позитивні наслідки для німецьких фронтових частин. Відносини будувалися на основі домовленості про ненапад, встановлювалися відповідні умовності для контактів розвідників УПА та німецьких вояків².

22 квітня того ж року Вітіска повідомляв до Берліна і Кракова, що начальники абверкоманд зацікавлені у співпраці з УПА, а по-

¹ Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників... — С. 193, 198.

² ДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 88. — Спр. 26. — Арк. 99–100; Коваль М. ОУН-УПА и «третий рейх» // Политика и время. — 1991. — № 5. — С. 74.

встанці користуються їхнім «частковим неофіційним визнанням» з боку німців¹. 5 березня 1944 р. відбуваються переговори у Тернополі між представником ЦП ОУН І. Гриньохом (Герасимівським) з Вітською та кримінал-комісаром Паппе (представником СД у Галичині). В обмін на припинення вогню і допомогу українська сторона зобов'язується давати німцям агентурні матеріали про радянські та польські збройні формування. На черговій зустрічі у Львові 23 березня Герасимівський підтверджує готовність УПА надавати всі наявні відомості про радянські та польські сили, брати участь у диверсійно-терористичних заходах, деморалізувати тил Червоної армії. При цьому він зажадав конспіративності в передачі німцями зброї для УПА, щоб не розголошувати такі контакти перед її рядовим вояцтвом. Проте головними умовами ОУН та УПА на цих переговорах були звільнення політичних в'язнів і відмова від переслідування українців за політичну діяльність².

2 квітня 1944 р. командувач УПА «Північ» Д. Клячківський через абверкоманду групи армій «Північна Україна» передав пропозицію про координацію боротьби з радянськими військами, надання повстанцями розвідувальної інформації і просить натомість передати 20 польових і 10 зенітних гармат, 500 автоматів, 250 тис. набоїв, 10 тис. гранат³.

Зазначимо, що співробітництво між УПА та абвером у розвідувальній сфері розвивалося настільки інтенсивно, що здобуло схвалення на нараді начальників 101-ї, 202-ї і 305-ї абверкоманд групи армій «Південь» у Львові (19 квітня 1944 р.). Матеріал, отриманий від УПА, заявив начальник команди-101 підполковник Ліндгарт, «виключно розлогий і переважно придатний для використання армією у військовому відношенні», без допомоги повстанської розвідки агентурна діяльність німецьких розвідорганів «була б взагалі неможливою». За словами начальника команди-202 підполковника Зелінгера, підривна робота за фронтовою смугою «може бути здійснена тільки за допомогою УПА»⁴.

Здійснювалися і практичні кроки зі співробітництва у розвіду-

¹ ДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 88. – Спр. 26. – Арк. 106.

² Там само. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 36. – Арк. 3; ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 340. – Арк. 53–54; Бондаренко К. До питання про україно-німецькі стосунки у 1944 р. // Україна в минулому. – С. 69, 73–75; Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. – С. 47.

³ ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 340. – Арк. 60.

⁴ ДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 88. – Спр. 26. – Арк. 105–106.

вально-підривної сфері. Так, абвергрупою-220 (Львів, Жешув (Польща), начальник – капітан Ю. Лазарек) за участю представників штабу УПА Кошука (Синього) та Шевчука створюються курси радистів-розвідників (16 чоловік, Львів), курси радистів для дальшого виведення до радянського тилу (30 осіб, червень 1944 р., Львів). У липні–серпні 1944 р. ним організуються і дві диверсійні школи УПА, де водночас із курсантів готували молодших командирів повстанських сил (навчалось понад 100 осіб, яких згодом повітряним шляхом перекидали до тилу радянських військ)¹. Абвергрупа-204 на території Чернівецької області, спираючись на загін УПА В. Шумка (Лугового), рекрутувала агентуру для підривної роботи в радянському тилу (радянською контррозвідкою виявлено понад 100 таких агентів)².

7 серпня 1944 р. у Вінницькій області десантуються в радянській формі 28 випускників диверсійних шкіл із числа націоналістів під командуванням М. Муравського, щоб підривати склади з боєприпасами, залізниці, вчиняти теракти проти командирів у тилу військ 3-го Українського фронту³. Як зазначалося у вказівці відділу контррозвідки СМЕРШ 53-ї армії 2-го Українського фронту (3 березня 1944 р.), на звільнених від німців територіях під час призову до Червоної армії агентура УПА активно намагається зануритися до війська для подальшої розвідки на користь Німеччини⁴.

Значний обсяг розвіддільності здійснювався УПА саме в інтересах нацистської військової машини, про що переконливо свідчать численні розвіддонесення повстанців. Так, звіт розвідника Линка (Рівненська область) від 15 квітня 1944 р. містив відомості про радянські військові перевезення залізницею на відтинку Рівне–Сарни, передислокацію бойової техніки, що не було потрібно, власне, повстанцям⁵.

Крім співробітництва у суто розвідувальних заходах, німецька сторона направила до лав УПА чимало інструкторів для організації повстанського руху. Проведеним співробітниками НКДБ УРСР серед вояків розбитого поблизу с. Карпилівка Рокитнівського району Рівненської області загону УПА Пашенка опитуванням було вста-

¹ ДАСБУ. – Ф. 13. – Спр. 252. – Арк. 154–155; Спр. 490. – Арк. 130; ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 340. – Арк. 69.

² ДА СБУ. – Спр. 252. – С. 15.

³ ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 340. – Арк. 46–47.

⁴ Советская военная контрразведка: Сб. док. – Вып. 3. – С. 327.

⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 338. – Арк. 173–174.

новлено, що німці перекидають через лінію фронту спеціальних організаторів повстанських формувань¹. У боях з УПА було захоплено тільки в полон понад 300 німецьких військовослужбовців (переважно офіцерів абверу і гестапо), залишених у повстанському середовищі. У підпіллі ОУН та УПА, до речі, німці діяли аж до кінця січня 1947 р., коли СБ цілеспрямовано їх ліквідувала, аби не компрометувати рух перед Заходом².

Спецслужби III рейху намагалися використати можливості повстанського руху до останніх місяців і тижнів свого існування. Радіогра радянської контррозвідки з кінця 1944 р. за допомогою підставних радіостанцій «Тризуб» (Житомир) та «Антенa» (Львів) встановила, що німці не залишають спроб налагодити зв'язок з підпіллям УПА та АК для подальшої спільної роботи.

Восени 1944 р. німецькою розвідкою було асигновано лідерам ОУН(Б) на розвідувально-підривну діяльність 50 млн радянських карбованців, 5 млн з яких отримав безпосередньо Р. Шухевич. На Станіславщину закидається спеціальна група під командуванням емісара ЦП Ю. Лопатинського та капітана німецької розвідки Кірна. З нею ж десантують зброю, вибухівку та радіостанції. На початку 1945 р. емісари повернулися з отриманими від УПА розвідувальними даними. Про їхню цінність свідчило нагородження Кірна Хрестом з діамантами³.

Керівники ОУН(Б) Я. Стецько, В. Стахів та І. Гриньох прагнули використати формування гітлерівцями диверсійно-терористичної організації «Вервольф» для облаштування матеріальної бази повстанської боротьби у лісових масивах Баварії та Богемії. Радянські спецслужби перехопили лист Я. Стецька від 6 квітня 1946 р. керівнику підпілля на ЗУЗ Р. Шухевичу. Я. Стецько писав, що 24 квітня 1945 р. колона машин з бойовиками, зброєю та диверсійною технікою для закладення баз, потрапила під удар штурмовиків на заході Чехії. Стецько намагався відвернути паніку, отримав 8 поранень (були перебиті кістки рук і ніг, пошкоджений сечовий міхур), а від фатальної кулі врятував револьвер у лівій кишені. Він переніс десяток операцій і був конспіративно вивезений зі шпиталю підпільниками на

¹ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне... – Т. V. – С. 360.

² Войцеховский А.А., Ткаченко Г.С., Ткачук А.В. и др. Без срока давности. – С. 254, 303.

³ ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 340. – Арк. 68–69.

чолі з майбутньою дружиною Ганною Музикою (більш відома як лідер КУН, народний депутат України Ярослава Стецько)¹.

Співробітництво з вермахтом принесло УПА значну матеріально-технічну допомогу. Забезпеченість зброєю була справді слабким місцем повстанців. Як доповідали радянські партизани, «у них біда — немає зброї і боєприпасів», упівці ладні були десятки кілометрів переслідувати групу партизанів, якщо та мала хоча б один-два автомати. Траплялося, що частина повстанців озброювалася дерев'яними макетами гвинтівок, пристроями, які імітували звук пострілів кулеметів та артилерії².

Таким чином, шляхом співпраці з німцями певною мірою було вирішено цю нагальну проблему. За словами Ю. Лазарека, до кінця серпня 1944 р. щотижня до УПА направлялося 3–4 вантажівки зі зброєю та боєприпасами. При відступі тільки у лісах Галичини німці заклали 40 баз із озброєнням. Окремі такі сховища знаходили принаймні до 1949 р. Усього повстанці отримали (без урахування роззброєння ними окремих підрозділів окупантів) 10 тис. кулеметів, 50 тис. автоматів і гвинтівок, сотні мінометів, іншу важку зброю, а також 103 радіостанції для зв'язку з німцями³. Для порівняння: трофеї радянської сторони у протиборстві з ОУН та УПА за 1944–1955 рр. становили: 2 БТР, 61 гармата, 595 мінометів, 77 вогнеметів, 358 протитанкових рушниць, 844 станкових і 8327 ручних кулеметів, 26 тис. автоматів, 72 тис. гвинтівок, 100 тис. гранат і 12 млн набоїв⁴.

Співробітництво у розвідувально-підривній сфері з УПА намагалися налагодити і союзники Німеччини — Угорщина та Румунія. Угорські війська, що охороняли тил України, були зацікавлені в нейтралітеті українських повстанців. Уже на початку 1943 р. угорський офіцер Я. Мартон організував зустріч начальника Генштабу генерала Ф. Сомбатхеї з трьома високими старшинами УПА (персоналії невідомі). Досягнуто усної домовленості про ненапад. Угорці

¹ ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 340. — Арк. 79–81; Бондаренко В. Весенняя Слава // Зеркало недели. — 2006. — 11 марта.

² ЦДАГОУ. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 253. — Арк. 17; Спр. 281. — Арк. 57.

³ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 42. — Арк. 136; ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 340. — Арк. 69; Пограничные войска СССР. Май 1945–1950: Сб. док. и материалов. — М.: Наука, 1975. — С. 39; Коваль М. Правда безнадійних змагань... — С. 68; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945 гг. — К.: Политиздат Украины, 1975. — Т. 3. — С. 149.

⁴ Веденесев Д. Война зла — «полюбишь» и третий рейх... // В мире спецслужб. — 2006. — № 2. — С. 76–85.

відчували гостру потребу в мирному співіснуванні з УПА, оскільки на території дій останньої розгортається будівництво потужної оборонної «лінії Арпада»¹. Як засвідчив колишній начальник відділу 1-Б (розвідка) штабу 1-ї угорської армії К. Мольнар, контакти з УПА (за узгодженням з німцями) встановила у жовтні 1943 р. 2-га угорська армія, а при штабі 1-ї армії був представник УПА А. Данилич².

Налагоджував контакти з угорцями шеф розвідки штабу УПА «Південь» сотник А. Дольницький. 25 грудня 1943 р. у с. Дермань Мизоцького району Рівненської області у будинку вчителя Й. Шевчука відбулися консультації офіцерів угорської армії – начальника штабу корпусу підполковника Падані та майора Вецкенді з членом ЦП ОУН О. Логушем (Іванівим). Домовилися, що угорське командування не проводитиме ворожих до УПА акцій, а повстанці не нападуть на угорські гарнізони. Сторони зобов'язувалися обмінюватися розвідувальною інформацією, надавати одна одній матеріальну підтримку. Переговори тривали у Львові, а в січні 1944 р. представники ЦП ОУН у Будапешті зустрілися з одним із керівників Генштабу Угорщини полковником Мотані. Останній повідомив, що регент Угорщини Хорті обізнаний із ходом переговорів. Було досягнуто домовленості про спільні бойові дії проти СРСР³.

К. Мольнар отримав від начальника розвідки німецько-угорської групи армій «Південна Україна» полковника фон Блюмрюдера вказівку, щоб УПА повідомляла розвіддані про Червону армію та радянських партизанів. 11 липня 1944 р. у м. Богороджанах угорці вели переговори з представниками ГВШ УПА. У районі Татарського перевалу в Карпатах командувач 4-го корпусу генерал-лейтенант Фаркаш підписує від імені угорської сторони угоду про мирні стосунки з УПА. Угорці просили, зокрема, щоб УПА постачала їх відомостями про радянські війська та партизанів, польських партизанів, направила угорському командуванню в розпорядження своїх розвідників. Повстанці погодилися на це у разі відмови Угорщини,

¹ Держалюк М. Взаємини УПА з угорськими військами у 1944 р. // Пам'ять століть. – 1997. – № 1. – С. 138–139.

² ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 40. – Арк. 201.

³ Там само. – Т. 35. – Арк. 77; ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 340. – Арк. 73–75; Дольницький А. Договір про ненапад між УПА й Угорською армією // Літопис УПА. – Т. 5. – Кн. 3. – С. 47–49, 51, 58–59; Шевчук В. Українська повстанческа армія // Політика и время. – 1991. – № 11. – С. 82.

від територіальних претензій до України, військової допомоги і невтручання у процес збору ними розвідінформації¹.

За домовленістю кожні десять днів зв'язковий від УПА доставлятиме розвідувальне зведення (перше передали наприкінці серпня 1944 р.). Угорська сторона побажала, щоб УПА насаджувала агентів-радистів у Станіславі, Стрию, Самборі, Долині, Калуші. У серпні 1944 р. А. Даниlichem було передано угорцям 8 таких розвідників, направлених до Надвірної і Долини. Перед ними поставили завдання встановити місця дислокації штабів з'єднань і частин радянської армії, а також установчі дані командного складу².

Відомо і про переговори з командуванням угорських частин з охорони тилу Д. Клячківського (початок січня 1944 р., с. Комарове Колківського району Волинської області)³. Ним же видано наказ про те, що «боротьби з мадярами, словаками... та іншими союзниками військами Гітлера не ведем»⁴.

Підтримувалися контакти з центральним апаратом і периферійними органами румунської Служби спеціальної інформації (ССІ, військова розвідка). У жовтні 1943 р. в Одесі представник ЦП ОУН та керівник мережі ОУН на окупованій румунами території України (так званої Трансністрії) Павлишин, його заступник Семчишин зв'язалися з керівниками центру № 3 ССІ полковником Пержу та капітаном Аргіром, які повідомили про принципову згоду уряду на переговори з ОУН. Було досягнуто домовленості про взаємну відмову від бойових дій. У квітні 1944 р. у Галаці емісари ОУН зустрілися з новим керівником згаданого розвідцентру полковником Іонеску. Останній повідомив про декрет румунського уряду щодо звільнення українських націоналістів та готовність надати УПА військово-технічну допомогу. У розпорядження румунської розвідки відрядили 14 членів ОУН. Згодом учасники ОУН та УПА навчалися в розвідшколі під керівництвом Павлишина на відстані 15–20 км від Бухареста, закидалися в радянський тил з умо-

¹ ДА СБУ. – Ф. 26. – Оп. 2. – Спр. 1. – Т. 1. – Арк. 87–88; Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 40. – Арк. 205; Держалюк М. Взаємини УПА з угорськими військами у 1944 р. – С. 139; Боляновський А. Переговори Української Повстанської Армії з угорською армією // Україна в минулому. – К.; Львів, 1995. – С. 57–58.

² ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 40. – Арк. 209.

³ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне... – Т. V. – С. 359.

⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 29.

вою постачати румунів розвідінформацією. У Галаці готували радистів для УПА¹.

Бойові та спеціальні можливості УПА намагалися використовувати проти СРСР і його тогочасні союзники по антигітлерівській коаліції. Член ОУН(М) Я. Кравчук, перебуваючи на зв'язку з згаданого Ю. Лазарека, отримав від нього завдання підшукати авторитетну людину – посередника у переговорах з УПА. Я. Кравчук зустрівся у Хелмі з відомим діячем культури митрополитом Іларіоном (І. Огієнком) – і він погодився, повідомивши, що співробітництво з УПА вже налагоджують англійські спецслужби. Повстанцям скидають зброю, а представник Інтелідженс Сервіс при ГК УПА пресвітер Л. Бучак схиляє ватажків УПА до примирення з АК для спільної боротьби проти СРСР².

Необхідно торкнутися і такої поширеної у пропагандистському арсеналі певних політичних сил сучасної України тези як «засудження ОУН-УПА Нюрнберзьким міжнародним трибуналом». Звернемося до першоджерела – «Приговора Международного военного трибунала» по відношенню до злочинних організацій і структур нацистської Німеччини й головних військових злочинців³. У цьому підсумковому документі нема і згадки про український націоналістичний рух та його мілітарні формування, так само як і в промовах державного звинувачення від СРСР. Не варто плутати свідчення досудовому слідству окремих керівників німецьких спецслужб (Піккенброка, Штольце, Лазарека та інших), у яких справді йдеться про співробітництво з ОУН у розвідувально-підривній сфері, з юридичним висновком поважного міжнародного форуму.

Таким чином, потреби безпосереднього розвідувального забезпечення бойових дій, уявлення про УПА як зародка збройних сил Української держави, які б відповідали вимогам сучасної військової науки, обумовили значну увагу керівників повстанського руху до розбудови механізму військової розвідки, його концептуальних підвалин, форм і методів діяльності. Повстанська розвідка прив'язувалася до лінійної структури УПА, базувалася на застосуванні штатних і нештатних розвідувальних підрозділів. Налагоджувалася розвідувальна підготовка рядового і командного складу. Особлива

¹ ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 340. – Арк. 70–72.

² Архів УСБУ у Рівненській обл. – Спр. 2185. – Арк. 156–158.

³ Нюрнберзький процес над головними німецькими військовими злочинцями: Сб. матеріалов. – М.: Госюриздат, 1961. – Т. VII. – С. 307–515.

увага приділялася агентурній розвідці з опорою на підтримку населення. Досвід розвідувальної діяльності у поєднанні з творчим урахуванням доробків противника вдало акумулювався в інструктивних документах. Через специфіку військово-політичного становища руху ОУН та УПА національна розвідка з кон'юнктурних міркувань активно співпрацювала зі спецслужбами Німеччини та її союзників.

4.3. Контррозвідувальне забезпечення та Служба безпеки в УПА

Документи повстанського руху свідчать про велику увагу командування до підтримки внутрішньої безпеки, захисту військової таємниці, підтримки внутрішнього порядку, розглядаючи їх серед основних чинників забезпечення високої боєздатності.

Присяга вояка УПА, затверджена наказом ГВШ ч. 7 від 19 липня 1944 р., закликала повстанця бути «революційно-пильним», суворо зберігати військову і державну таємницю¹. Вимоги щодо цього розкривалися, зокрема, у наказі командувача УПА Д. Клячківського ч. 10 від 3 вересня 1943 р. Як зазначалося, чимало рядових бійців, командирів, штабних працівників та функціонерів заплля УПА не дотримуються вимог збереження військової таємниці, «говорять з кожним про все, що треба й не треба». Як наслідок, ворог завдає несподіваних ударів і породжує внутрішню недовіру в повстанському середовищі. Не забезпечується належний порядок роботи зі штабною документацією. Наказ вимагав суворо обмежити коло осіб, що мають доступ до секретних документів, приховувати від населення плани передислокації, застосовувати у службовому листуванні шифри й коди, запровадити відповідальність за порушення режиму таємності².

Розробляється низка нормативних документів, спрямованих на безпосередній захист місць дислокації та засобів зв'язку. Інструкція «Протишпигунське забезпечення постою» визначала заходи із забезпечення безпеки розквартирування повстанських підрозділів (заборона розголошувати справжнє найменування підрозділів, розмовляти з місцевим населенням зі службових питань тощо). Поло-

¹ Ткаченко Н.С. Повстанческая армия (тактика борьбы). – С. 376.

² Літопис УПА. Нова серія... – Т. 2. – С. 24–25.

ження «Конспіративно-розвідчого вишколу», зокрема, наголошували на повсякденному застосуванні шифрів і кодів у службовому діловодстві, переговорах по лініях зв'язку, організації контрспостереження навколо місць розташування повстанців. Документ «Оборона проти ворожого підслуху» визначав вимоги щодо забезпечення конспіративності у користуванні телеграфно-телефонними лініями¹.

Розроблялися відповідні навчально-методичні документи стосовно роботи СБ в УПА. Керівник УШПР Т. Строкач (10 травня 1944 р.) повідомив, що партизанами здобуті в боях з повстанцями оригінали інструкцій «Як підбирати працівників СБ», «Праця розвідника внутрі», «Коротка інструкція відносно розвідки при помочі агентів і донощиків контррозвідки», «Способи вербування інформаторів»².

У доповіді Управління ПВ СРСР Українського округу (травень 1945 р.) констатувалося, що до спецпідрозділу УПА підбирали найбільш стійких членів ОУН, які досконало вивчили тактику НКВС, частково пройшли навчання у німецьких спецшколах. Спецслужбистів для УПА готують на основі кадрів СБ ОУН³.

Як головна загроза безпеці власних рядів справедливо розглядалась розвідувально-підривна діяльність противника, у чому повстанці переконалися вже під час німецької окупації та протиборства з радянськими партизанами й АК. Контррозвідувальний захист вважався складовою розвідроботи, що чітко зафіксовано в інструкції зі спеціальної діяльності (її положення у частині організації розвідки висвітлювалися у попередньому підрозділі праці).

Згаданий документ визначав завдання «контррозвідочної служби» (КРС) як структурного елемента повстанської спецслужби. Але за її фактичної відсутності як усталеної організаційної форми йшлося скоріше про процес контррозвідувального захисту. «Большевицький загарбник, — зазначалося в інструкції, — хитрий і підступний в боротьбі, яка ведеться зі всією безоглядною жорстокістю, він не перебирає ні в засобах, ні методах... з цією метою організує і веде найбільш рафіновано свою роботу... скріплює і масово поширює сітку своїх "секретних освідомителів" між цивільним населенням, в ряди УПА висилає своїх агентів, він старається зловити відомості

¹ ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 378. — Арк. 43, 56–57, 67.

² Там само. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 294. — Арк. 61.

³ ДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 68. — Спр. 1. — Т. 1. — Арк. 262–263.

про кожний крок, зроблений і задуманий кожним повстанцем», намагається через агентурні позиції «розложити УПА з нутра», здійснити диверсійно-терористичні заходи¹.

Автори інструкції виявили глибоке розуміння факторів, що створювали сприятливі умови для залучення частини учасників УПА до співробітництва зі спецслужбами противника: тривала, виснажлива боротьба, «безперервне ризикове життя», які призводять до «духовного заломання» особистості, «брак свідомості», перебування у рядах повстанців випадкових людей, для котрих «справа визвольної боротьби є маловажною і чужою»².

Документ визначав контррозвідку як специфічний «вид агентурної роботи», спрямованої на боротьбу зі шпигунами і диверсантами противника, порушниками норм збереження військової таємниці, дисципліни й моралі, саботажниками і непевними елементами у власних лавах. При цьому контррозвідувальну роботу пропонувалося поділяти на два відділи (напрямки): проти занурених до УПА й цивільного населення інформаторів і диверсантів противника, і проти «ухильників... в нутрі УПА»³.

До основних завдань КРС належали:

- оперативне спостереження (обсервація) за рядовим і командним складом УПА, який перебуває у бойових підрозділах «чи по спеціальних справах», новобранцями, цивільним населенням у місцевостях маршів або дислокації;
- контррозвідувальні операції;
- допит підозрілих у здійсненні ворожої діяльності або «зловлених на шпигунській роботі»;
- проведення відкритих або негласних перевірок підозрілих на плановій основі⁴.

При контррозвідувальному нагляді за вояками УПА рекомендувалося звертати увагу на такі обставини або окремі категорії осіб:

- родинні та приватні зв'язки з населенням;
- характер стосунків у військовому середовищі та під час відпусток, особисте листування;
- минуле людини, мотиви вступу до УПА; при цьому особливу увагу необхідно було звертати на тих, хто влився до повстанців у

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 61. – Арк. 17.

² Там само.

³ Там само. – Арк. 11, 18.

⁴ Там само. – Арк. 18.

1944 р., дезертирів з Червоної армії «без різниці на їх попередні заслуги», втікачів від органів НКВС, таборів і примусових робіт;

- осіб, які перебували під арештом, мали контакти з радянськими правоохоронними органами, або таких вояків, рідні яких імовірно пов'язані з органами держбезпеки;

- вояків, поведінка яких виявляється підозрілою, таких, що мають стосунки з дезертирами або «ухильниками» від служби в УПА;

- вояки підрозділів спеціального призначення та забезпечення (зв'язкові, господарчі працівники та ін.), котрі мають змогу за умовами служби певний час перебувати поза контролем командирів.

Відповідний перелік об'єктів нагляду пропонувався і стосовно населення, що було цілком обґрунтовано за умов неминучих для повстанців широких контактів з соціальною базою підтримки:

- колишні учасники повстансько-підпільного руху, що мешкають легально, шукають контактів з повстанцями;

- співробітники місцевих органів радянської влади, вчителі та інші службовці, особливо звільнені з роботи за власним бажанням;

- військовозобов'язані, що знаходяться поза службою легально або напівлегально, звільнені або втікачі з місць ув'язнення;

- інваліди Червоної армії або партизани, що перебувають вдома, родини призваних до війська або учасників партизанських загонів;

- священники, «переважно змушені до роботи органами НКВД»¹.

Визначалися ознаки, що свідчили про належність вояків УПА до «непевних елементів». Серед них:

- критичні висловлювання щодо доцільності боротьби, її перспективи, зневіра у перемозі УПА, поширення панічних настроїв;

- невиконання наказів командирів;

- підозріла поведінка у критичних ситуаціях;

- розголошення військової таємниці (додавався перелік з 18 пунктів для її конкретизації);

- моральний стан, ставлення до військового майна;

- спроби дезертирства.

Інструкція суворо забороняла контактувати з причетними до НКВС особами, залишати на полі бою поранених, відвідувати цивільним особам місця дислокації повстанців («слід добитися цілковитого відмежування війська від дома і дома від війська»),

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 61. – Арк. 18–19.

фотографувати підрозділи і осіб, пов'язаних із повстанцями, розго-лошувати маршрути пересування¹.

Для здійснення контррозвідальних функцій застосовувалася «контррозвідча агентура» (КРА). Вона насаджувалася за доручення-ми шефів РВ та керівників АС при всіх самостійних бойових підрозділах, підрозділах забезпечення і штабах з розрахунку одне оперативне джерело на рій (8–10 вояків) або залежно від обставин. Її діяльність становила таємницю для командирів і начальників. Агентура повинна була нести службу нарівні з усіма повстанцями і спеціалізувалася на двох згаданих вище напрямках контррозвідаль-ного захисту².

Наведені вимоги не були плодом відірваного від практики теоре-тизування. Їх виконання справді вимагалось від командирів УПА різних ступенів, про що, зокрема, свідчить наказ «коменданта СБ в головній квартирі» групи «Північ» «Каруспуна» від 15 січня 1944 р. У ньому командний склад застерігався від прийому до лав УПА осіб із «чужих середовищ» (німецької допоміжної поліції, радянських військовополонених і партизанів, національних меншин, німців, угорців), зі звільнених з-під арешту, від контактів «з цивільними службовцями, що прийдуть за Червоною армією порядкувати державно-суспільне життя». Колишнім учасникам УПА не рекоменду-валося працювати в радянських установах через загрозу покарання або вербування. Перед виконанням повстанцями відповідальних завдань вимагалось перевіряти їх органами СБ. Наказувалось усу-нути «вештання членів УПА по терені», тримати їх групами, скасу-вати відпустки, вояків перекинути далі від рідних місць. За співробітництво зі спецслужбами СРСР і Німеччини встановлюва-лася смертна кара³.

Бойові та допоміжні повстанські підрозділи були рясно просяк-нуті контррозвідальною агентурою УПА. У звіті одного з керівників повстанської контррозвідки Аскольда (перша половина жовтня 1943 р.) ідеться, що у сотнях Негуса і Макса зі з'єднання «Богун» (УПА «Північ») із 220 стрільців до інформаційної мережі СБ залучено 26 осіб (2 сотенних, 6 чотових і 18 ройових коман-дирів), у медичному підрозділі – 1, санітарній школі – 2⁴.

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 61. – Арк. 19–20.

² Там само. – Арк. 11.

³ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 81–82.

⁴ ДА СБУ. – Ф. 13. – Т. 49. – Арк. 180.

У спогадах вояків повстанської армії підкреслюється велика роль інформування СБ УПА місцевим селянством про підозрілих, агентуру німецьких та радянських спецслужб, котра під різноманітним оперативним прикриттям (втікачі з полону, примусової праці, дезертери з допоміжної поліції тощо) намагалися діяти у районах дислокації УПА¹.

Спеціальним органом в УПА, що поєднував функції розвідки та контррозвідувального захисту, була її Служба безпеки. У спецповідомленні НКДБ УРСР до НКВС УРСР (12 січня 1944 р.) зазначалося, що до завдань СБ в УПА входить виявлення і ліквідація радянської агентури, яка занурюється до підпілля, створення агентурних позицій у радянських партизанських загонах, розкладницька робота серед них, підготовка агентури для вкорінення до органів радянської влади, держбезпеки і міліції².

Звіт референта СБ ВО Богун (осінь 1943 р.) дозволяє дійти висновку, що на цей підрозділ покладалися завдання розвідки бойових можливостей противників (німців, поляків, червоних партизанів, бульбівців), ставлення до УПА різних верств населення, ведення слідчих справ та виконання ексекуцій, стеження за внутрішньою безпекою серед повстанців³.

Апарат СБ здійснював контррозвідувальне забезпечення конспіративних ліній зв'язку. Як ішлося у наказі командира військового надрайону Ворона (25 серпня 1943 р.), на пунктах зв'язку розташовуються співробітники СБ з правами перлюстрації підпільної кореспонденції та перевірки надійності кур'єрів зв'язку⁴. Отже, основні завдання СБ в УПА принципово не відрізнялися від завдань СБ ОУН, хоч, як уявляється, були наближені до потреб бойової практики.

Про надзвичайно великі повноваження СБ стосовно вояцтва свідчить наказ командувача УПА «Північ» ч. 27 від 14 січня 1944 р.: всі вояки, незалежно від службового становища, повинні співпрацювати з СБ, інструкції якої мають беззастережний характер. Апаратів СБ надавалася повна свобода дій у справах компетенції⁵. Організаційна інструкція повстанців, підготовлена у зв'язку з прихо-

¹ В рядах УПА... – С. 44–45.

² ДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 87. – Спр. 78. – Арк. 4, 105.

³ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 303–313.

⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 220. – Арк. 36.

⁵ Там само. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 931. – Арк. 40.

дом радянських військ (не раніше березня 1944 р.), визначала СБ як «провідну ділянку» руху опору, наполягала на тому, що весь актив ОУН та УПА повинен з нею співпрацювати і безумовно виконувати всі доручення есбістів. Командири і провідники, що приймали нових учасників ОУН та УПА без попередньої перевірки їх СБ, прирівнювалися до «явних ворогів»¹.

Мережа органів СБ формувалася відповідно до структури військово-адміністративного поділу УПА. Коменданту запілля підлягала референтура СБ, останній – референтури ВО, військових надрайонів і районів². Робилися спроби запровадити певний штатний розклад референтури СБ військово-територіальних одиниць. В одному з документів, захопленому чекістами, пропонувалася така схема облаштування референтури військового надрайону: референт СБ, «ділове звено», слідчий, бойовик (імовірно, організатор бойових акцій. – *Авт.*), 2 кур'єри для зв'язку з вищими начальниками. До складу «ділового звена» повинні входити 6 бойовиків зі стрілецькою та холодною зброєю, мотузками, шанцевим інструментом³.

Проте керівники повстанського руху швидко зрозуміли нецільність підпорядкування органів СБ адміністративно-територіальній мережі УПА, адже контррозвідка повинна була займати незалежне становище від об'єкта своєї оперативної діяльності. Уже 5 жовтня 1943 р. з'являється наказ командира запілля ВО «Долина» Ворона, яким референти СБ виводилися з підпорядкування командирів запілля військово-територіальних одиниць, вони тепер інформують їх лише у справах розвідки, а по лінії контррозвідки відповідають винятково перед власним «діловим зверхником». Референту СБ підпорядковувалася розвідувальна мережа⁴.

Осередки або співробітники СБ знаходилися при бойових підрозділах. За структурою бригади, затвердженою наказом командира ВО «Заграва» Дубового ч. 3 від 3 листопада 1944 р., вона мала референта СБ та чоту СБ як поліцейський орган⁵. Відповідно до наказу командира ВО «Богун» від 18 квітня 1944 р. при куренях і сот-

¹ ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 289. – Арк. 39–40.

² Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2 – С. 305, 668.

³ ДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 9079. – Т. 5. – Арк. 142.

⁴ ЦДАВОВУ. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 71.

⁵ ДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 54. – Спр. 2. – Т. 2. – Арк. 54; Оп. 57. – Спр. 7. – Арк. 15–16.

нях запроваджувалися посади співробітників СБ, які поряд з політвиховниками, вважалися «найбільш довіреними друзями-революціонерами, з котрими командир знаходиться у тісній співпраці». Есбісти у ранзі старшин мали допомагати військовим командирам в організації розвідки, останнім заборонялося втручатися у справи співробітника спецслужби, замінювати його без санкції керівництва СБ¹. Відомо, наприклад, що сотні ВО «Сян» на Закерзонні мали штатного референта СБ (на посаді підстаршини) та коменданта військово-польової жандармерії².

СБ в УПА ставилися широкі й відповідальні розвідувальні завдання. Так, співробітнику СБ при сотні Орла (ВО «Турів») було відпрацьовано завдання збору відомостей про дислокацію, озброєння німців, радянських партизанів, загонів АК, бульбівців та мельниківців³. Референти СБ, що працювали за територіальною або об'єктовою ознакою, спиралися на агентурну мережу серед вояків УПА або місцевого населення. Опергрупа НКДБ УРСР «Волинці» у с. Хіноч Володимирецького району Рівненської області виявила (початок 1944 р.) групу розвідників СБ місцевого гарнізону УПА з 8 осіб, яка мала завдання агентурного проникнення до радянських партизанських загонів⁴. Резиденту СБ по селах Торчинського району Волинської області (1945 р.) ставилися завдання інформування про пересування військ НКВС, виявлення кадрових співробітників та агентури органів держбезпеки, збір відомостей про радянський актив, вербування нових оперативних джерел⁵.

Наведемо характерний приклад бойової акції повстанців, успіх якої багато в чому обумовлювався попередньою розвідкою СБ із залученням джерел з місцевого населення. 5 січня 1946 р. у селі Буряківці Тлустянського району Тернопільської області до засідки УПА (18 повстанців підрозділу Савви під командуванням районного референта СБ Гонти) потрапила оперативно-військова група місцевого райвідділу НКВС (25 осіб). Військовослужбовців закидали гранатами й розстріляли з кулеметів зі задалегідь обраної вигідної позиції. П'ятьох, включаючи начальника райвідділу майора Слепцова,

¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 931. – Арк. 51–52; Див. також: Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–1949. – С. 28.

² ДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 9108. – Т. 1. – Арк. 59.

³ Там само. – Ф. 2. – Оп. 54. – Спр. 2. – Т. 1. – Арк. 353.

⁴ Там само. – Оп. 87. – Спр. 78. – Арк. 5–6.

⁵ Там само. – Оп. 57. – Спр. 7. – Арк. 53.

що потрапили в полон, розстріляли. Жоден з місцевих мешканців не повідомив про інцидент та не допоміг у розслідуванні. Згодом з'ясувалося, що в селі розвідувальну роботу на користь СБ вели голова сільради Д. (колишній вояк УГА і учасник охорони С. Петлюри), розвідниця Калина (наречена Савви), 12 сільчанок входили до «жіночої сітки» підпілля, 9 молодиків були «юнаками» ОУН¹.

При організації агентурної розвідки великого значення надавалося своєчасному інформуванню про військову силу противника, в тому числі іррегулярну. У вказівках надрайонного референта СБ Підкови (1943 р.) йшлося, що у випадку дій партизанських загонів на території відповідальності розвідника СБ, він терміново (просуваючись зі швидкістю не менше 10 км за годину) попереджує командування УПА, її територіально-адміністративні органи і свого керівника, організовує агентурне спостереження за противником і не припиняє його до особливого розпорядження, а також доповідає про результати боїв². Як наказував референт зв'язку одного з військових районів Андрій (13 січня 1944 р.), «мусимо до приходу більшовиків побудувати нові штафетні лінії (зв'язку. – *Авт.*), урухомити жіночий зв'язок, котрий треба сильно законспірувати», забезпечити засоби зв'язку наглядом СБ³.

Посилене агентурне забезпечення запроваджувалося навколо місць перебування командного складу УПА. Так, референт СБ В. Андрощук (Вороний) створив щільну агентурну мережу і перекинув кілька боївків СБ до с. Дермань Мізоцького району Рівненської області, де у 1943–1944 рр. перебували відомі повстанські ватажки Д. Клячківський, В. Кук, Я. Бусел, Р. Волошин, П. Олійник, а також М. Арсенич. Однак не можна не зазначити, що дії есбістів у цьому населеному пункті призвели до відомої дерманської трагедії – знищення близько 450 осіб (В. Андрощук на відкритому судовому процесі у Дубно визнав, що особисто скоїв 73 вбивства), з яких лише декілька були радянськими військовослужбовцями. Захоплені чекістами в 1950-х рр. бідони з матеріалами підпілля дозволили дійти висновку, що дерманська різанина стала наслідком спланованої референтурою СБ на ПЗУЗ акції⁴.

¹ ДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 40. – Спр. 4. – Арк. 234–235.

² Там само. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 49. – Арк. 187–188.

³ ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 24.

⁴ Там само. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4532; ДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 59. – Спр. 16. – Т. 2. – Арк. 61; Мельничук Ю. Коли кров холоде в жилах. – С. 6–29.

Ефективність роботи есбістів визнавали противники. У травні 1943 р. контррозвідники повстанської армії викрили групу радянських розвідників. «Ми недооцінили сили вашої Служби безпеки, – заявили вони, – ми думали, що буде легше працювати серед вас, ніж серед дурних німців, і помилилися»¹. За визнанням польського полковника Я. Герхарда, агентурна розвідка в середовищі повстанців «не дала ніяких позитивних результатів»².

Поряд з цим специфіка діяльності СБ (часто всупереч настановам Проводу ОУН, наказам командування УПА й елементарній службовій доцільності) завдала відчутної шкоди повстанській боротьбі. За свідченням О. Шуля, нормальному процесу управління підрозділами перешкоджало надмірне втручання есбістів до бойового планування. Жорстка система контролю «загнала опозицію під землю. Ніхто відверто не відважується висловлювати жодної критики... Найдурніший і найжахливіший наказ був виконуваний»³.

Однак найтяжчі наслідки, як і для підпілля ОУН, мали фізичні чистки, які розгортала в УПА Служба безпеки починаючи з 1943 р.⁴ Зі слів члена ЦП ОУН М. Степаняка, відоме розпорядження про «чистку» в УПА Клима Савура наприкінці цього року⁵. Надалі внутрішні репресивні кампанії неодноразово повторюються. Причиною керівники повстансько-підпільного руху називають, насамперед, необхідність позбавлення від агентури противника й «непевних елементів». Ініціаторами їх могли виступати не тільки вищі провідники, а й керівники регіональних формувань ОУН та УПА. Так, 3 березня 1944 р. організаційна референтура крайового проводу на ЗУЗ серед основних завдань УНС-УПА звертає увагу на чистку від ненадійних учасників, а також осіб неукраїнського походження. Така ж настанова містилася і в наказі командира групи УПА «Захід» В. Сидора (Шелеста) ч. 12 від 28 квітня 1945 р.⁶

Розглянемо основні причини, які об'єктивно штовхали керів-

¹ Лебедь М. Українська повстанська армія. – Ч. 1. – С. 67.

² Ткаченко Н.С. Повстанческая армия (тактика борьбы). – С. 209.

³ Шуляк О. В ім'я правди. – С. 30.

⁴ Див. докладніше: Веденєєв Д.В. Внутрішній терор в УПА та Організації українських націоналістів в 1944–1950 рр. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип. 7. – С. 421–429.

⁵ Архів УСБУ у Рівненській обл. – Спр. П-15658. – Арк. 107.

⁶ Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. – С. 91, 167.

ників контррозвідувальних структур до масових репресивних дій стосовно учасників «української партизанки»¹.

По-перше, провідною причиною слід вважати зростання ефективності агентурно-оперативної роботи органів держбезпеки (у тому числі з позицій партизанського руху), котрі швидко набували досвіду дій в умовах регіону. У 1944–1945 рр. кількість оперпрацівників НКВС-НКДБ на ЗУЗ досягла 22 тис. осіб. Агентурно-інформаційний апарат нараховував 359 резидентів, 1473 агенти, 13 085 інформаторів (за тодішніми уявленнями, інформатори постачали відповідні відомості, а агенти безпосередньо залучалися до активних оперативно-розшукових заходів). Оперативно розроблялося майже 400 повстанських формувань (близько 6 тис. учасників)². Наголошувалося на розробленні позицій органів безпосередньо у повстанському середовищі, цілеспрямованому його розкладі.

По-друге, давалися взнаки значні втрати «лісової армії» у боях з великими контингентами регулярних військ, посиленних оперативним складом, винищувальними батальйонами, агентурно-бойовими групами та озброєним активом. Частини і з'єднання ВВ були відмінно оснащені бойовою технікою та важкою зброєю.

По-третє, необхідно враховувати особливості комплектування повстанської армії. У міру наближення радянських військ проводиться мобілізація до УПА чоловіків 16–47 років з розрахунку 15–20 осіб із села, широко застосовувалися і примусові методи набору рекрутів (в одному з сіл Рівненщини у 1943 р. було зарубано 27 осіб за відмову йти до УПА)³. Зрозуміло, що сформовані у такий спосіб повстанські підрозділи не відзначалися стійкістю (за різними оцінками, частка мобілізованих сягала 50–60 % особового складу), поширювалося дезертирство. Список дезертирів сотні Хоми (жовтень 1943 р.) нараховував 49 осіб (майже половину чисельності). На початку лютого 1944 р. на Крем'янецьчині розбігся цілий курінь з мобілізованих. Лише у лютому–листопаді 1944 р. здалося 13 тис. вояків УПА. У лютому 1945 р. на Буковині у повному складі

¹ Див. докладніше: Веденеев Д.В. Основні фактори політичної та оперативно-бойової обстановки, що визначили розбудову та діяльність спеціальних підрозділів УПА (1942–1945 рр.) // Київська старовина. – 2003. – № 4. – С. 47–55.

² Коваль М.В. ОУН–УПА: між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом // Укр. істор. журн. – 1994. – № 2–3. – С. 99–100.

³ ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 10.

здався курінь Перебийніса (400 багнетів), не кажучи вже про здачу окремих вояків¹.

Розшарування УПА йшло і за національно-регіональною ознакою. За відомостями розвідки з'єднання О. Сабурова (лютий 1944 р.), майже 40 % особового складу повстанської армії становили особи неукраїнського походження². Якою б суперечливою не була ця статистика (у сучасній літературі наводиться більш правдоподібна – 20 %) ³, повстанські лави і справді поповнювалися представниками східних областей України, етнічними росіянами, представниками народів Кавказу, Середньої Азії, європейських держав (насамперед, за рахунок військовополонених, які втекли або були звільнені окупантами). За словами інспектора ВО «Турів» Ливара, після перших боїв з радянською стороною від УПА стали відходити «східняки»⁴.

Нарешті, радянські партійні та владні структури створювали умови для відриву від підпілля його учасників та активних помічників. 12 лютого 1944 р. виходить звернення Президії Верховної Ради та Ради народних комісарів «До учасників так званих УПА і УНРА» з амністією та соціальними гарантіями учасникам опору, які складуть зброю. 12 лютого 1945 р. подібне звернення було повторене⁵. За рік мирними ініціативами скористалися понад 30 тис. осіб⁶.

Активно діяла і радянська пропагандистська машина. До травня 1945 р. у регіоні працювало 3,5 тис. агітаційних колективів, поширили 20 млн листівок, 1 млн газет, 100 тис. брошур⁷. Поширювалися листівками звернення від імені полонених командирів УПА (як наприклад, захопленого наприкінці січня 1945 р. командира одного зі з'єднань УПА на Волині Ю. Стельмашука) з компрометацією ва-

¹ ЦДАВОВУ. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 6; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза... – Т. 3. – С. 149.

² ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 289. – Арк. 3.

³ Історія України. – Львів: Світ, 1996. – С. 311.

⁴ Старожилов Н.В. Партизанские соединения Украины в Великой Отечественной войне. – С. 188.

⁵ Див.: Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945. Сб. док. и материалов. – К.: Наук. думка, 1980. – Т. 3. – С. 179–182.

⁶ История советских органов государственной безопасности. – М., 1977. – С. 397.

⁷ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза... – Т. 3. – С. 147.

тажків повстанського руху (у тому числі на ґрунті їхніх контактів з німцями та безглузких чисток»), закликами здати зброю¹.

Отже, існувала об'єктивна потреба захисту повстанських лав від розвідувально-підривної діяльності спецслужб противників, виведення з них ненадійних учасників. Проте «чистки» набули неадекватного масштабу. За словами підпільниці М. Савчин (дружини В. Галаси), вже у 1944 р. радянські органи держбезпеки мали сильні позиції у середовищі УПА, однак «не всюди й не в кожному випадку Служба безпеки зорієнтувалася у підступній тактиці агентів, і при ліквідації агентів деколи падали жертвою безневинні люди», ситуація з «критичної» переросла у «трагічну»².

Зауважимо, що здійснення чисток не передбачало обов'язкового фізичного знищення підозрілих осіб, проте за ініціативою окремих керівників СБ ліквідація «непевного елемента» ставала самоціллю, основним методом протидії реальній чи вигаданій агентурі, втрачала раціональну обґрунтованість. Згадуваний Б. Козак, що очолював СБ у ВО «Богун» та групу УПА «Південь», наприкінці 1944 р. віддав наказ поголовно знищувати підозрілих, у тому числі серед керівного складу. Про стиль дій цього есбіста промовисто свідчить його розпорядження спалити «нелояльне» село Борівку Деражнянського району Рівненської області, щоб помститися за загибель Кліма Савура³.

Про спрямованість терору есбістів можна, наприклад, дізнатися зі звіту осередку СБ ВО «Заграва» (15 вересня – 15 жовтня 1943 р.), який ліквідував 50 сексотів, 18 комуністів, 5 німецьких інформаторів, 33 поляки, 2 німці, єврея і голландця⁴.

Масштаб і механізм внутрішнього терору можна проілюструвати на прикладі репресій у групі УПА «Південь». За словами політичного референта Проводу ОУН на ПЗУЗ М. Мельника (24 вересня 1945 р. він був зі слідами тортур відбитий оперативно-військовою групою у есбістів на Рівненщині), його звинуватили в розвалі роботи у східних областях і передали до СБ. Слідчі Б. Козака вибивали з нього «свідчення» про «засміченість» проводу радянською агентурою. До неї той змушений був «зарахувати» референта СБ проводу «Одеса» С. Янишевського, низку командирів УПА та функціонерів ОУН, що спровокувало чистку. В її ході до травня 1945 р. знищили

¹ Див., напр.: ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 94.

² Савчин М. Тисяча доріг... – С. 214.

³ Архів УСБУ у Рівненській обл. – Спр. 4245. – Т. 2. – Арк. 217–218.

⁴ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 312.

близько 40 повстанських командирів (серед них – начальник штабу групи «Тирс», політичний референт Архип, начальники шкіл мінерів та медсестер, кілька курінних командирів, ряд інструкторів). Майже повністю винищили підрозділи Матроса, Чорних гайдамаків, Колі та інші, багато членів родин цих повстанців¹.

За даними агента НКДБ Параски, наприкінці 1944 р. на пункті зв'язку в лісовому масиві Вербського району Рівненської області відбулася нарада за участю члена ЦП ОУН В. Кука, його заступника Вереса, командувача УПА «Південь» П. Олійника (Енея). Розглядалося питання чистки через СБ керівних кадрів ОУН та УПА. Згадані провідники опитували командний склад УПА, визначали коло осіб зі «зрадницькими настроями», котрих у подальшому знищували².

Загальна кількість жертв чисток серед повстанців становила тисячі осіб. Окрім безпосереднього підриву боєздатності УПА, внутрішній терор мав і інші негативні наслідки, що не йшли в порівняння з ефектом від поборювання справжньої агентури противника. Доведені до відчаю безглуздими репресіями повстанці повертають зброю проти боївок СБ. Так, у січні 1945 р. у лісовому масиві поблизу селищ Любиковичі та Мар'янівка Сарнівського району Рівненської області відбулося бойове зіткнення загону УПА і БСБ, із жертвами з обох сторін. 18 полонених есбістів повісили, а решту розстріляли. Перед цим повстанці примусили есбістів на загальному сході селян «розповісти про їхню терористичну діяльність і вчинених звірствах над місцевим населенням»³.

Відомо про підрозділи УПА Адама і Слюсара, що роззброювали боївки СБ та військово-польової жандармерії, захищали від них населення⁴. У групі «Південь» утворилася змова командирів проти свавілля СБ, учасниками якої стали начальник старшинської школи Хмара (керівник), курінні Недоля, Шрам та інші. Заколотники були викриті СБ, Хмару повісили, ряд його прихильників розстріляли. Член крайового проводу Камінь, що unikнув розправи, створив на Крем'яниччині (де СБ знищила до 60 кращих командирів повстанців) групу для ліквідації Б. Козака⁵.

¹ ДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 56. – Спр. 11. – Арк. 47, 90–91; Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 20. – Арк. 237.

² Там само. – Оп. 88. – Спр. 26. – Арк. 149.

³ Там само. – Арк. 151.

⁴ Стецюк Г. Непоставлений пам'ятник... – С. 115–117.

⁵ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 94. – Арк. 102–103.

За словами М. Степаняка, надзвичайно широкі права та фактична безконтрольність породжували в середовищі «лісових вояків» ненависть до спецоргану УПА¹. Курінний УПА М. Скорупський згадував, що «між старшинами і вояками УПА та СБ... витворився великий антагонізм»². Звісно, це негативним чином вплинуло на процес контррозвідувального захисту повстанських формувань. Склалася відповідна репутація СБ як «найстрашнішої служби УПА»³. За словами учасника повстанського руху на Волині М. Подворняка, «не було тоді в людей жодного милосердя, не було найменшої іскри сумління, бо з людей стали звірі. Здавалося, що диявол зо своєю темною силою вийшов з безодні й опанував людськими серцями.... Найбільш запам'яталося нам бандерівське СБ... Цих двох літер наші люди боялися не менш, як НКВД чи гестапо, бо хто попав до їхніх рук, живим уже не виходив. Свою жорстокість вони пояснювали тим, що тепер війна, революція, яка вимагає жорсткої руки, твердої влади. Але це не було оправданням, бо садисти завжди є садистами, в часі війни і в часі спокою». Автор вбачає у терорі СБ одну з причин розкладу повстанських лав: «За якийсь час багато наших хлопців, що служили в УПА, втекли додому. Вони були ідейними хлопцями, пішли до УПА з патріотичного почуття, з національного обов'язку, але тепер не могли погодитися з тим, що робилося в самій УПА, не хотіли піднести руки на свого брата і зневірені пішли додому»⁴.

Нарешті, атмосфера шпигуноманії та внутрішнього терору вдало використовувалась чекістами для внесення розбрату між повстанцями, компрометації їхнього командного складу. Як зазначалося у спеціальному повідомленні НКДБ УРСР (березень 1945 р.), внаслідок посилення розкладу в підрозділах УПА та дезертирства значно активізувалася терористична діяльність СБ з переслідування носіїв капітулянтських настроїв. Ця обставина поряд зі «спеціальними агентурними заходами з розкладу ОУН-УПА викликає бродіння й розкладення в їхніх лавах», поширення думок щодо недоцільності й безперспективності подальшої боротьби з радянською владою⁵. У лавах УПА, йшлося у звіті Рівненського обкому КП(б)У від 26 лютого 1945 р., склалася ситуація, коли у кожному повстанці вбачають

¹ Архів УСБУ у Рівненській обл. – Спр. П-15658. – Арк. 107.

² Скорупський М. Туди, де бій за волю... – С. 145.

³ Щеглюк В. «...Як роса на сонці». – С. 114.

⁴ Подворняк М. Вітер з Волині... – С. 175–176, 180, 182.

⁵ Там само. – Ф. 2. – Оп. 88. – Спр. 26. – Арк. 140, 149.

сексота, іде поголовна чистка, чимало людей вбито за бажання скласти зброю. Чекістам достатньо провести «примітивні комбінації» (наприклад, підкинути анонімний папірець «Ім'ярек – сексот»), щоб повстанця знищили свої¹.

Було б несправедливим не помічати разом з тим, що есбісти несли значні втрати у ході бойових дій підрозділів, котрі оперативно обслуговували. У переліку загиблих тактичного відтинку УПА «Чорний ліс» (група УПА «Захід») за вересень 1944 – липень 1945 р. з 30 полеглих у боях 12 були співробітниками СБ². Про активну участь у боях есбістів та вояків польової жандармерії згадує учасник УПА Ю. Борець³.

Як бачимо, в УПА склалася доволі чітка система уявлень про завдання й методи контррозвідувального захисту своїх лав від розвідувально-підривної діяльності противника. У структурі військово-адміністративних ланок повстанської армії формується спеціальний орган розвідувальної діяльності та контррозвідувального забезпечення – Служба безпеки. Вона мала особливий статус та вельми широкі повноваження. Негативною стороною цього стали неадекватні щодо оперативної обстановки фізичні чистки в УПА, котрі знекровлювали повстанський рух та полегшували його розкладення радянськими силовими структурами.

4.4. Військово-польова жандармерія та підтримка внутрішнього ладу. Система судочинства

Необхідність дотримання суворої дисципліни та порядку в повстанських лавах обумовлювалася не тільки міркуваннями забезпечення боєздатності. Повстансько-підпільний рух міг існувати і діяти ефективно лише за широкої підтримки цивільного населення, що вимагало коректного поводження з ним. Про важливість дисципліни та зразкового морального обліку вояка УПА виразно йшлося у наказі командира ВО «Заграва» І. Литвинчука: «маси ми мусимо не тільки словом, але і прикладом виховувати і тому перед усіма мусимо бути світилом»⁴.

Зі створенням УПА в її складі запроваджуються військово-

¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1698. – Арк. 8.

² Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 240–241.

³ Див.: Борець Ю. У вирі боротьби. – К.: Наук. думка, 1993.

⁴ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 151.

поліцейські підрозділи. У вересні 1943 р. замість них запроваджується єдиний орган – військово-польова жандармерія (ВПЖ)¹. Про завдання цього спеціального органу можна дізнатися з укладених 1 січня 1944 р. командиром загону УПА О. Качаном (Саблюком) «Правил польової жандармерії при УПА». ВПЖ підлягала командуванню УПА, поширювала діяльність не тільки на повстанців, але і на місцеве населення. Вона повинна перевіряти та допитувати всіх осіб, «замічених у шкідливій діяльності серед війська, як тих, що сіють паніку, підривають довір'я до проводу і командирів, поповнюють вчинки, шкідливі для населення», затримувати дезертирів, повстанців, що самовільно залишали місця дислокації. Жандармерія мала сама визначати ступінь провини та призначати покарання, включаючи і цивільних осіб. До вояків УПА могла застосовуватися смертна кара за дезертирство, розголошення військової таємниці, крадіжки, невиконання наказів, надмірне вживання алкоголю².

У липні 1944 р. за матеріалами допитів затриманих вояків УПА відділ боротьби з бандитизмом НКВС УРСР уклав довідку щодо організаційної побудови ВПЖ. При ГВШ УПА перебував начальник жандармерії. Він мав заступників з контррозвідки та з боротьби з дезертирством, при ньому знаходилася слідча група (5–6 співробітників), ад'ютант, секретарка. При членах ГВШ були охоронні групи по 3–4 жандарми.

При штабах ВО УПА жандармерія нараховувала 30–35 осіб: начальник, його помічники, слідча група (3–4 співробітники), секретарка. Решта жандармів розподілялася групами для охорони посадових осіб штабу. Жандармерія куреня (7–10 осіб) складалася з начальника, двох його помічників, а рядові жандарми розподілялися по сотнях. До 1944 р. ВПЖ підлягала референтам СБ в УПА, а потім була виділена в окремий орган, підпорядковувалася командувачам військових округів УПА. До лютого того ж року начальник жандармерії куреня підпорядковувався курінному командиру, а згодом – начальнику жандармерії ВО УПА. Завдання ВПЖ включали агентурну розробку рядового і молодшого командного складу (до командира взводу включно), виявлення оперативних джерел радянських органів держбезпеки, боротьбу з дезертирством (розшук дезертирів вівся територіальними органами СБ)³.

¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. XXI.

² ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 931. – Арк. 34–34 зв.

³ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 5. – Арк. 50–52.

На практиці окремі з'єднання та великі підрозділи могли мати осередки ВПЖ, більші за штатні, або не мати їх взагалі. Так, курінь «Орли» (1946 р.), що нараховував 800 бійців та 500 учасників місцевої самооборони, мав при собі сотню ВПЖ¹. За словами О. Луцького, у групі УПА «Захід» наявність жандармерії вважалася особистою справою командира². Крім того, осередки ВПЖ запроваджувалися і за об'єктовою ознакою. Так, при школі чотових і ройових командирів «Олені» був підрозділ із 50 жандармів хорунжого Шаленого, який вів розвідку поза школою, ніс охорону, пильнував військову дисципліну та забезпечував перемінний склад продуктами. Керівниками цього підрозділу, зокрема, було розроблено змістовну «Інструкцію для розвідника ВПЖ в партизанці» (жовтень 1944 р.)³.

Розроблялися проекти інструкцій щодо організації та функцій ВПЖ. Розглянемо одну з них, підготовлену вишкільним Чуткою. За нею головним завданням ВПЖ є забезпечення «революційних законів та порядків в УПА». Її співробітники мали набиратися «з найкращих сил УПА», відзначатися «революційною свідомістю», зразковою дисципліною та високим моральним рівнем.

До компетенції жандармерії відносилися дезертирство, невиконання наказів, зрада інтересам УПА, шпигунство, зловживання службовим становищем, аморальні вчинки тощо. Для виконання функціональних обов'язків вона мала право творити «сітку агентурної розвідки». Виявлених агентів, захоплених вояків противника приписувалося передавати до розвідувального відділу свого з'єднання⁴.

Зазначалося, що осередки ВПЖ створюються при штабах з'єднань і підрозділів УПА, підпорядковуються їхнім командирам, а у справах компетенції – власному керівництву. Встановлювалися обов'язки командира ВПЖ, порядок проведення арештів, обшуків та слідчих дій⁵.

Вживалися заходи з професійної підготовки жандармів. Так, за наказом коменданта ВПЖ ВО «Заграва» від 21 квітня 1944 р. для особового складу запроваджувалися «військовий» та «слідчо-полі-

¹ Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942–1952. – С. 248–249.

² Архів УСБУ в Івано-Франківській обл. – Спр. 32518. – Т. 1. – Арк. 89.

³ ЦДАВОВУ. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 3–6, 7–9; Пограничные войска в годы Великой Отечественной войны... – С. 400.

⁴ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 6. – Арк. 4.

⁵ Там само. – Арк. 5–7.

ційний» вишколи¹. Значимо, що до керівного складу ВПЖ намагалися залучити осіб з попереднім досвідом роботи у німецьких поліцейських формуваннях. Так, одним з комендантів ВПЖ УПА (1944 р.) був М. Дубич, колишній комендант поліції Дубровицького району Рівненської області².

Про поточну оперативно-слідчу та бойову діяльність жандармерії дають уявлення, зокрема, звіти коменданта ВПЖ військової округи «Богун» (група УПА «Північ») Вороного за грудень 1943 – січень 1944 р. Серед конкретних акцій: арешти осіб за підозрою у співпраці з радянською владою та конкурентами-мельниківцями, роззброєння поліцейських-«шуцманів», сутички з підрозділами мельниківців та поляків, затримання вояків та слідство у справах самовільного залишення частин, затримки з відпусток або лікування, грабунків цивільного населення, пияцтва і «деморалізації», перевитрати коштів тощо³.

Цікаві свідчення про діяльність ВПЖ дав поручик УПА Дмитро Вітовський (Зміюка), захоплений ВВ 19 березня 1946 р. поблизу м. Сколе Дрогобицької області. У листопаді 1944 – травні 1945 р. він був комендантом обласної ВПЖ Станіславщини. До його обов'язків входило керівництво окружними, надрайонними і районними ланками ВПЖ. Основними справами було розслідування фактів дезертирства й ухилення від служби в УПА. Нижчі коменданти ВПЖ направляли підслідних на обласний рівень, де остаточно ухвалювався висновок про винність, здійснювалося покарання. Вироки виконувалися особистою охороною Зміюки у складі 24 жандармів. Усього за зазначений період в області було розстріляно за небажання перебувати в УПА майже 240 осіб⁴.

Як і СБ, жандармерія застосовувала жорстокі методи роботи. Наведемо характерний приклад. У грудні 1943 р. з УПА дезертирував рядовий вояк Л. Степасюк. ВПЖ викликала на допит його матір Г. Степасюк (Рівненська область), взяла підписку, що вона зобов'язується під загрозою смерті тримати все у таємниці та негайно повідомити про появу сина⁵.

Значні втрати у боях із радянськими силовими структурами змусили командування УПА вжити заходів щодо її реорганізації та до-

¹ ЦДАВОВУ. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 1.

² ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 578. – Арк. 22.

³ Літопис УПА. Нова серія... – Т. 2. – С. 385–393.

⁴ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл. – Спр. 14629. – Арк. 12–13.

⁵ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 49. – Арк. 187.

корінної зміни тактики. У лютому 1945 р. ГК УПА видає інструктивний документ щодо ліквідації курінної та сотенної ланок¹. Положення інструкції конкретизувалися, зокрема, у наказі командувача УПА «Захід» В. Сидора ч. 12 від 28 квітня 1945 р. Йшлося про перехід до тактики дій групами «відділення–взвод» і лише в разі гострої потреби об'єднуватися у більші підрозділи².

Як влучно висловився часопис «Тризуб», при великій концентрації радянських військ у регіоні «годі було думати про можливість боротьби і збереження на протязі довшого часу великих повстанських бойових груп, які до того не були забезпечені всіма необхідними технічними засобами... Ті повстанські частини, що залишилися у лісі, переорганізувавшись у малі, рухливі, здібні до маневрування відділи, стали армією жертвених до повної самопосягати... оборонців ідеї українського національного визволення»³. У «Відозві Головного командуючого до УПА» (липень 1946 р.) Р. Шухевич висловлював сподівання, що повстанці «вміло засвоюють» «нові зразки бою з ворогом, так як скоро й вміло опанували мистецтвом партизанки»⁴.

До 20 липня 1945 р. завершується чистка в УПА, причому 20–25 % складу навмисно легалізували для подальшої боротьби в нових умовах⁵. Ряд підрозділів проривається через Чехословаччину до американської зони окупації Німеччини (першою здалася американцям 11 вересня 1947 р. сотня «95» групи «Сян» під командою М. Дуди (Променка), зі 100 її вояків до ФРН дісталася 36)⁶. Загалом до 1951 р. на Заході опинилося з боями понад 500 повстанців⁷. В Україні УПА переходить до дій виключно малими групами. Так, на початку 1946 р. у Дрогобицькій області в 36 підрозділах УПА нараховувалося 299 вояків⁸. У червні 1947 р. найчисельніший з відомих органам держбезпеки підрозділ УПА на території УРСР – сотня

¹ Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр... – С. 169.

² Там само. – С. 167.

³ Ю. П. Большевизм і Український повстанський рух // Тризуб (Брюссель). – 1948. – № 6. – С. 6.

⁴ Кучер В.І. Виклик тоталітарній системі... // Сторінки воєнної історії: 36. наук. статей. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 246.

⁵ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 2. – Арк. 3.

⁶ Sodal P.R. Op. cit. – Р. 66.

⁷ ДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 99. – Спр. 8. – Т. 7. – Арк. 300.

⁸ Там само. – Оп. 56. – Спр. 4. – Арк. 1.

Грузина у Миколаївських лісах Дрогобицької області – нараховував 40 бійців¹. Невеликі групи УПА підпорядковуються територіальним осередкам ОУН².

У рамках реорганізації скасовуються підрозділи розвідки та ВПЖ, функції розвідки та контррозвідки цілком переходять до Служби безпеки ОУН³. За словами повстанця Д. Грицька, вже на початку березня 1945 р. жандармерія на Закерзонні була розпущена, а її співробітники поповнили референтури і боївки СБ⁴.

СБ та ВПЖ виступали позасудовими інстанціями за умов надзвичайного стану. Наслідки їхньої діяльності, як бачимо, були далеко не однозначними. Поряд з ними функціонували й органи військового судочинства в УПА, що розглядалися командуванням як один з основних засобів підтримки внутрішнього ладу та дисципліни. Дбаючи про перетворення УПА у повноцінну, згуртовану бойову силу, яка б користувалася повагою і підтримкою населення, її тодішній командувач Д. Клячківський 15 травня 1943 р. підписує наказ, яким визначається перелік «тяжких злочинів» проти українського народу, його влади, окремих громадян та їхнього майна. За їх скоєння на осіб, що досягли 17-річного віку, могла накладатися «найвища кара військового часу – смерть». Серед таких злочинів називалися:

- співробітництво з ворогом, участь в організаціях, що діють проти українського народу;
- шпигунство, яке трактувалося як вивідування військових, економічних таємниць, збір відомостей щодо настроїв населення тощо;
- саботаж і диверсії проти «Українських Збройних Сил»;
- дезертирство з УПА або з «місця праці в запільній мережі УПА», перехід на службу до ворожих армій або партизанських формувань;
- ухилення від військової служби або від праці на користь УПА;
- зловмисне вбивство, підпали, збройні пограбування, привласнення майна УПА, особистого майна громадян⁵.

Тим самим наказом запроваджувалися військово-польові суди та «революційні трибунали». Остання судова інстанція розглядалася як тимчасова до впровадження постійної мережі «Судового уп-

¹ ДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 58. – Спр. 11. – Арк. 169.

² Там само. – Оп. 56. – Спр. 6. – Арк. 2.

³ Там само. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 59. – Арк. 32.

⁴ Грицько-Цяпка Д. Горить ліс! ... – С. 66.

⁵ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 61. – Арк. 1–2.

равління при УПА». Трибунал складався з трьох осіб, скликався за розпорядженням командувача групою УПА, він же затверджував вироки. Трибунали отримували право «видавати присуди по обвинуваченням всіх інших громадян України»¹.

Поширюється така форма військового судочинства як військові суди. Їх мали право скликати командири ВО та вищі командири. До складу суду входили три судді, прокурор і захисник. Вироки щодо старшин затверджував командир групи (крайовий командир), підстаршин – командир ВО. У специфічних умовах військового часу для забезпечення оперативності й наочності суворих покарань було видано наказ ГК УПА ч. 2/43 від 18 грудня 1943 р. про застосування проти винних санкцій, не передбачених військовими статутами (правильниками). Зокрема, запроваджувалися козацькі суди. За тяжкі злочини (грабунки, безчинства стосовно населення тощо) вони могли застосовувати фізичні покарання. Суд скликав і затверджував командир частини. Після засудження і відбуття покарання вояку поверталися його права².

На основі цих нормативних актів розбудовувалися судові органи у з'єднаннях УПА. Так, наказом військового штабу УПА «Захід» ч. 1 від 22 серпня 1944 р. з метою зміцнення дисципліни і порядку дозволялося крім статутних заходів застосовувати і такі, «що не противляться моралі і не понижують гідності вояка». Вводилися польові суди (стосовно вояків та цивільних осіб) та «козацькі суди». У надзвичайних ситуаціях дозволявся розстріл на місці без суду за невиконання наказу або спробу дезертирства³. В УПА на Закерзонні могли скликатися суди командирами від сотенного рівня включно у складі голови (на ранг вище підсудного), двох суддів, одного-двох захисників та прокурора⁴.

У мемуарах вояків УПА згадується про «карні сотні» (штрафні підрозділи) та карний табір «Кентавр» на Поліссі⁵.

Збереглися численні накази командирів УПА про оголошення вироків польових судів. Наприклад, по ВО «Турів» за жовтень 1943 р. повідомлялося про смертні вироки командирам і воякам за дезертирство, «діяльність на шкоду УПА», невиконання наказів, крадіж-

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 61. – Арк. 3

² Там само. – Т. 60. – Арк. 217–218.

³ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл. – Спр. 32518. – Т. 1. – Арк. 107–108.

⁴ ДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 9108. – Т. 1. – Арк. 61.

⁵ Скорупський М. Туди, де бій за волю. – С. 145.

ки військового майна для вимінювання його на самогон¹. В окремих випадках смертна кара замінювалася (за особисті заслуги або молодість) іншими видами покарань. Існувала практика, коли командир підрозділу оскаржував вирок перед вищими начальниками і тоді скликався повторний військовий суд².

За дисциплінарні провини застосовувалися стягнення виховної дії – зауваження (упітнення), догана (нагана – усна, письмова, сувора), стійка під крісом (гвинтівкою) декілька годин, віджимання в упорі лежачи (долі) до 300 разів, арешт (казарменний, до 4 тижнів, легкий та загострений – карцер з обмеженням у харчуванні), пониження у званні або посаді (деградація). Покарання обирали за «Книгою кар»³.

За серйозніші провини відправляли до «карних відділів» на 1–5 місяців, застосовувалось позбавлення права носити зброю, наряди на службу тощо⁴.

Таким чином, можна стверджувати про наявність у структурі УПА спеціалізованих військово-поліцейських підрозділів та оригінальної системи військового судочинства, що функціонувала поряд із широким застосуванням позасудових санкцій.

У міру зміни тактики та структурної реорганізації УПА, мінімізації її бойових виступів скорочується чисельність повстанських сил, що у період найбільшої активності сягали декількох десятків тисяч активних багнетів (на думку сучасних українських істориків, через бойовий склад УПА пройшло 300–400 тис. осіб). За радянськими даними, на 1 квітня 1946 р. в УПА перебувало 3735 вояків⁵.

28 серпня 1949 р. Українська головна визвольна рада ухвалює рішення призупинити діяльність УПА. На його підставі Р. Шухевич видає наказ ч. 2 від 3 вересня 1949 р. про тимчасове призупинення діяльності підрозділів та штабів повстанської армії.

Не правомірно ототожнювати ОУН з політичною організацією й керовану нею УПА з масовим збройним рухом. Більшість її вояків не була «ідейними націоналістами» (за визначенням, що побутувало у пропагандистських документах ОУН). Основними мотивами, що

¹ Літопис УПА. Нова серія... – Т. 2. – С. 497–498.

² ЦДАВОВУ. – Ф. 3838. – Оп. 1 – Спр. 25. – Арк. 15.

³ ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 378. – Арк. 101–103.

⁴ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2 – С. 385–393.

⁵ Кентій А. В. Нарис боротьби ОУН–УПА в Україні (1946–1956 рр.) – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1999. – С. 24.

спонукали їх вести запеклу боротьбу з «Совітами», як констатувала розвідка радянських партизанів, були протести проти насильницької колективізації та переслідувань церкви¹. Можна лише погодитися з керівником робочої групи істориків професором С. Кульчицьким, що простих сільських хлопців вела під прапори повстанців і помста «сталінській державі за смерть і страждання близьких і друзів»².

Отже, у період активної розбудови та бойової діяльності повстанської армії велику увагу було приділено формуванню органів розвідки, контррозвідки, військової жандармерії та підрозділів спеціального призначення. Основні завдання їхньої діяльності обумовлювалися, насамперед, потребами забезпечення бойових операцій, захисту від розвідувально-підривної діяльності противників, підтримки високої боєздатності повстанських лав. Розроблялись відповідні нормативно-інструктивні та навчально-методичні документи, налагоджувалась підготовка кадрів.

Організаційно спеціальні органи в УПА здебільшого прив'язувалися до структури з'єднань та підрозділів, військово-територіального поділу районів оперування повстанських сил. Визначились і певні штатні підвалини згаданих органів.

Оформились основні форми і методи спеціальних заходів, в основі яких лежала агентурно-оперативна робота. Багато в чому визнана противниками ефективність роботи повстанських спецпідрозділів обумовлювалася широкою підтримкою місцевого населення. Разом з тим спостерігалось певне дублювання їхніх функцій через відсутність чіткого розмежування структур розвідки й контррозвідки.

Вояками УПА застосовувалися основні способи ведення військової розвідки – спостереження, пошук, засада, розвідка боєм³.

Окремою сторінкою історії повстанської розвідки стала її співпраця зі спецслужбами нацистської Німеччини та її сателітами. Головні причини цього слід вбачати у намаганні проводу ОУН та УПА послабити свого основного противника – СРСР і вирішити проблеми матеріально-технічного оснащення власної збройної сили.

Екстремальні умови боротьби та особливий статус спецорганів (у першу чергу – СБ) призвели до масових надуживань і безглуздо-го терору проти вояків УПА та «нелояльного» населення. Це завдало

¹ ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 22.

² Кульчицкий С. Воевал – но не ветеран, боролся, но не борец // Зеркало недели. – 2002. – 21 сентября. – С. 20.

³ Див.: Разведка и иностранные армии: Учебник. – М.: Военная академия им. М.В. Фрунзе, 1989. – Ч. 1. – С. 16–18.

відчутної шкоди повстанському руху, значно полегшило дії проти нього радянських спецслужб.

Формування і діяльність спеціальних органів в УПА переконливо засвідчили спрямованість керівництва національно-патріотичних сил на розбудову у перспективі на її основі регулярних Збройних сил суверенної Української держави.

У другій половині 1945–1946 рр. повстанські підрозділи здебільшого зливаються з **мережею озброєного підпілля під політичним кермом ОУН**, яке у наступному десятилітті виступить провідною формою антирадянського руху опору в Західній Україні.

***

Таким чином, у 1943 – другій половині 1940-х рр. виникає і діє мілітарне формування українського національно-визвольного руху – Українська повстанська армія. На думку авторів, не правомірне ототожнення ОУН з політичною організацією й керованою нею УПА з масовим збройним рухом. Її вояки не були «ідейними націоналістами» (таке визначення побутувало у пропагандистських документах ОУН). Основними мотивами, що спонукали їх вести запеклу боротьбу з «Совітами», зазначалося у проміжних висновках групи істориків Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН та УПА, були протести проти соціально-економічних заходів і репресивних акцій радянської влади.

В історії УПА простежуються два періоди: 1943–1944 рр., коли повстанський рух мав вигляд численних (десятки тисяч активних багнетів) збройних формувань, які тяжіли до побудови на зразок армійських, і 1945–1949 рр., коли УПА внаслідок несприятливих для неї умов протистояння потужній військовій машині СРСР переходить до тактики дій малими групами і згодом зливається з озброєним підпіллям ОУН.

У період активної розбудови та бойової діяльності повстанської армії велику увагу було приділено формуванню *органів розвідки, контррозвідки, військової жандармерії та бойових підрозділів спеціального призначення* як підрозділів забезпечення військових дій основних сил. У завершальний період дії УПА мали переважно диверсійно-підривний і терористичний характер.

Розбудова і завдання спецпідрозділів в УПА визначалися такими військово-політичними факторами:

- необхідністю розвідувального та контррозвідувального забезпечення творення і військових дій УПА;

- спорадичними збройними діями між повстанцями та німецькими окупантами в 1942–1943 рр.;
- запеклим українсько-польським збройним протистоянням 1943–1944 рр. на Волині;
- протиборством «лісової армії» з радянським партизанським рухом;
- бойовими діями повстанців проти радянських Збройних сил і спецвійськ;
- налагодженням контактів у розвідувально-підривній сфері зі спецслужбами країн гітлерівської коаліції.

Організаційно спеціальні органи в УПА здебільшого входили до структури з'єднань та підрозділів, військово-територіальних районів оперування повстанських сил. Визначились і певні організаційно-штатні підвалини згаданих органів. Були розроблені з використанням досвіду регулярних армій відповідні нормативно-інструктивні та навчально-методичні документи, налагоджена підготовка кадрів.

Визначились основні форми і методи спеціальних заходів, в основі яких лежала агентурно-оперативна робота. Ефективність роботи повстанських спецпідрозділів обумовлювалася широкою підтримкою місцевого населення. Разом з тим через відсутність чіткого розмежування структур розвідки й контррозвідки дублювалися їхні функції.

Структурно *повстанська розвідка* прив'язувалася до лінійної УПА, базувалася на застосуванні штатних і нештатних розвідувальних підрозділів. Налагоджувалася розвідувальна підготовка рядового і командного складу. Особлива увага приділялася агентурній розвідці з опорою на підтримку населення. Досвід розвідувальної діяльності, у поєднанні з творчим урахуванням доробків противника, вдало акумулювався в інструктивних документах. Вояками УПА застосовувалися основні способи ведення військової розвідки, при-таманні регулярним арміям, – спостереження, пошук, засада, розвідка боєм, технічна розвідка.

В УПА склалася доволі чітка система *контррозвідувального захисту* своїх лав від розвідувально-підривної діяльності противника. У структурі військово-адміністративних ланок повстанської армії було сформовано спеціальний орган розвідувальної діяльності та контррозвідувального забезпечення – *Службу безпеки*, яка мала особливий статус та вельми широкі повноваження.

Розбудовується спеціальний орган підтримки внутрішнього ладу й контррозвідувального захисту – *військово-польова жандар-*

мерія. Докладаються зусилля до розробки підвалин військового судочинства, забезпечення дисципліни та боєздатності повстанських лав.

Особливості формування та оперативно-бойової діяльності УПА відповідали загальним теоретичним уявленням щодо спеціальної діяльності в рамках повстансько-партизанських рухів як таких, мали чимало тотожного з аналогічними явищами в повстансько-партизанських (антиколоніальних) рухах інших народів світу.

Можна дійти висновку, що творення і діяльність спеціальних органів УПА переконливо засвідчили тенденцію у діях національно-патріотичних сил на розбудову в історичній перспективі на основі регулярних Збройних сил суверенної Української держави.

Підсумовуючи виклад минулого УПА та її спецпідрозділів, наведемо положення з проміжних висновків робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН та УПА. У них зазначається, що Українська повстанська армія розбудовувалася як зародок регулярних військових структур УССД. «На всіх етапах існування УПА головним ворогом українських націоналістів була радянська влада з усіма її політичними та силовими структурами... війна УПА з радянськими силовими структурами... була війною громадянською; українські націоналісти вели війну за реальну незалежність України; найбільша трагедія історичного моменту полягала в тому, що це була братовбивча війна»¹.

* * *

Повстанський рух в Україні у період, що розглядається, його спеціальні підрозділи і заходи мали певні типологічні риси партизансько-повстанських рухів як таких, аналогічних рухів у ХХ ст., що мали місце серед народів колишнього СРСР та інших держав.

Військово-територіальний принцип побудови УПА багато в чому нагадував, зокрема, організацію повстансько-партизанських сил часів війни з британськими колонізаторами у Малайзії в 1948–1960 рр. (територіальні полки), у В'єтнамі в 1964–1975 рр. (бойові зони), проти португальських колонізаторів у Гвінеї-Бісау 1959–1974 рр. (фронти)².

¹ Кульчицький С.В. Історичний висновок про діяльність ОУН-УПА // Сучасність. – 2001. – № 2. – С. 57.

² Вооруженная борьба народов Азии за свободу и независимость. 1945–1980. – М.: Наука, 1984. – С. 170, 217; Андрианов В.Н. Основы партизанской борьбы. – М., 1989. – С. 36.

Не буде перебільшенням твердження, що характер дій УПА та її спеціальних структур в основних рисах відповідав усталеним теоретичним уявленням про партизансько-повстанську боротьбу. Як зазначали у своїх працях відомі фахівці з теорії та практики повстансько-партизанської боротьби, Герой Радянського Союзу, колишній партизанський командир з України П. Брайко та професор І. Старинов, партизансько-повстанська війна є однією з форм національно-визвольних рухів на великій за обсягом території й відповідає таким узагальненим критеріям:

- наявність політичної організації, що очолює рух;
- взаємозв'язок між розгортанням боротьби та ставленням населення до її учасників та противників;
- завчасна підготовка до розгортання боротьби, що включає створення органу керівництва, структурування партизансько-підпільних сил, системи підтримки його серед населення, відповідне навчання та виховання учасників зазначеної «п'ятої колони»;
- вміле використання природно-географічного фактору;
- координація дій партизансько-підпільних сил і підпілля з контингентом, що їх підтримує, спеціальна підготовка помічників, у тому числі навчання методам вивчення противника, його засобів боротьби з повстанцями;
- специфічне розуміння противника як сукупності не тільки власне військових сил, а й цивільних закладів та контингенту осіб, що свідомо сприяють противнику¹.

На думку цих авторів, учасниками партизанського руху можна вважати всіх тих, хто здійснює різнопланове його забезпечення, у тому числі збір розвідувальної інформації в інтересах руху.

Вважаємо, що доцільно навести і міркування своєрідного класика повстанської боротьби Ернеста (Че) Гевари. У праці «Партизанська війна» він висловлював думку, що однією із заporук успіху є створення повстанцями спеціальних органів з вивчення терену їхніх бойових дій, вжиття спеціальних заходів із забезпечення конспірації, протидії насадженню противником агентури серед населення². Досвід боротьби УПА вивчався у військових академіях

¹ Брайко П.Е., Старинов И.Г. Партизанская война. – М., 1983. – Ч. 1. – С. 12, 55, 213; Старинов И.Г. Мины замедленного действия. – М.: Вымпел, 1999. – С. 95–99.

² Малая война (Организация боевых действий малых подразделений). – Минск: Харвест, 1998. – С. 183, 210.

США, творчо використовувався кубинськими повстанцями й патріотами В'єтнаму¹.

За визначенням «Радянської воєнної енциклопедії», серед основних завдань партизанського руху є зрив політичних та економічних заходів противника, створення для нього несприятливих умов діяльності², що цілком поширюється на специфіку оперативно-бойової діяльності спецпідрозділів УПА.

Як відомо, у 1940–1950-х рр. повстанські рухи охопили не тільки Західну Україну, а й територію республік Прибалтики та Білорусі, причому скеровуючою їхньою силою виступали політичні організації націоналістичної забарвленості.

За оцінками американських дослідників Р. Місіунаса та Р. Таагера, лише через повстанські формування Литви у 1944–1952 рр. пройшло майже 100 тис. осіб (на їхню думку, одночасно активною формою боротьби охоплювався лише 1 % населення)³. У 1944–1953 рр. у Білорусі було знищено радянськими силами 2138 повстансько-підпільних груп із 30 тис. учасників⁴.

Як і в Західній Україні, повстанські угруповання розподілялися на військово-територіальні ланки з відповідними спецпідрозділами. Так, Литовська визвольна армія (ЛЛІА) утворила верховний штаб, три військові області, 7 округів та 20 бригад (повстанські дії тут тривали принаймні до 1954 р.). Кожна з військово-територіальних ланок мала керівника розвідки з відповідним апаратом⁵.

Тенденція до творення спеціальних органів була притаманна і алжирському руху опору проти французьких колонізаторів. Створена для цього Автономна зона м. Алжира АНВ (скорочено – АЗА, 5 тис. підпільників) спиралася на мусульманський район міста Касбу (250 тис. мешканців), мала раду і штаб зони, якому підлягали політична і бойова організації (БО). Останній підпорядковувалися розвідувальний сектор, групи: бомбистів, ударна (бойові акції),

¹ Бондаренко К. История, которую не знаем. Или не хотим знать // Зеркало недели. – 2002. – № 12. – С. 4; Вечерський В. Роль УПА в перемозі в'єтнамського народу // Незборима нація. – 2003. – Ч. 1.

² Советская военная энциклопедия. – М.: Воениздат, 1978. – Т. 6. – С. 229.

³ Емельянов Ю.В. Большая игра: ставки сепаратистов и судьбы народов. – М.: Мол. гвардия, 1991. – С. 225.

⁴ Вестник КГБ Республики Беларусь. Спецвыпуск. – Минск, 1997. – С. 47.

⁵ Литовские, латышские, эстонские буржуазные националисты. – М., 1961. – С. 36, 39, 136; Веденеев Д. Их называли «лесными братьями» // В мире спецслужб. – 2004. – № 7. – С. 35–39.

постачання. Загалом сили ФНВ у місті не перевищували 4,5 тис. чоловік¹. Територіально БО у місті поділялася на три сектори («Захід», «Схід», «Центр»), в яких планувалося ввести посаду заступника командира з агентурної розвідки), кожний з яких, у свою чергу – на територіальні бойові групи, а вони – на бойові осередки. Останні включали секції розвідки і спостереження, ударну і прикриття. Крім того, безпосередньо командувачу АЗА підлягало «спеціальне бойове формування», відповідальне за виробництво і застосування мінно-вибухової техніки, у складі майстерні з виготовлення корпусів мін: піротехнічної лабораторії, групи зберігання мін, транспортної групи і «групи дії». Зв'язок здійснювався через поштові скриньки, горизонтальні зв'язки між осередками опору виключалися².

Характерно, що під час війни 1979–1989 рр. в Афганістані моджахедами також створювалися аналогічні військово-територіальні формування під назвою «ісламські комітети» з функціями місцевого самоврядування та управління збройними підрозділами. Кожен комітет мав відділ інформації (розвідка та контррозвідка).

Узагальнення досвіду повстансько-партизанської боротьби низки народів «третього світу» підтвердило неодмінну наявність у їхніх органах управління (штабах) підрозділів з розвідки та контррозвідки³.

Відомий радянський воєначальник 1918–1925 рр. М. Фрунзе, розмірковуючи над розробкою організації силовими структурами партизанської боротьби в особливий період, наголошував, що досвід сучасних йому повстанських рухів (насамперед в Україні) «являє необмежене поле для вивчення й одержання відповідних узагальнень теоретичного порядку» для генерації Генштабом плідних ідей «малої війни»⁴. Повною мірою ці міркування стосуються і українського повстанства 1940-х років.

За оцінками спеціалістів, у разі тривалої окупації до 10 % населення може стати колаборантами, у тому числі 3 % – активними, 70 % людності займе пасивну, вичікувальну позицію. Так саме співробітництво Німеччини у сфері спеціальної діяльності націоналістичними рухами народів СРСР тут було лише одним

¹ Локальные войны: история и современность. – М.: Воениздат, 1981. – С. 183.

² Вооруженная борьба народов Африки за свободу и независимость. – М.: Наука, 1974. – С. 363; Кондратьев Г.С. Армия Алжирской революции. – М.: Наука, 1979. – С. 78, 158.

³ Андрианов В.Н. Основы партизанской борьбы... – С. 35.

⁴ Брайко П.Е., Старинов И.Г. Партизанская война. – Ч. 1. – С. 77.

прикладів. Досить згадати залучені до розвідувально-диверсійної роботи національні комітети азербайджанців, вірмен, калмиків, туркменів, створення німецькими спецслужбами спецпідрозділів «Тамара-2» (грузинського), «Межа Каті» («Дика кішка», 1944 р., з латишів) тощо¹.

Зазначимо, що в історії Другої світової війни були поширеними і факти активного співробітництва національно-патріотичних та антиколоніальних сил країн Азії з агресивними державами в інтересах боротьби з метрополіями. Відомо про спробу проведення арабськими націоналістами, що орієнтувалися на Німеччину, антибританського перевороту в Багдаді (січень 1941 р.), співробітництво зі спецслужбами III рейху націоналістичних угруповань Індії та Афганістану, націонал-патріотів англійської Бірми та французького Індокитаю з японцями, створення за підтримки мілітаристської Японії збройних формувань з місцевого населення у голландській Індонезії².

Характерними у цьому відношенні є стосунки спецслужб Німеччини, Італії та Японії з націоналістичними силами Афганістану, Індії та народів Середньої Азії й Туркестану. Спецслужбами Німеччини був розроблений план «Аманулла», який передбачав похід німецьких військ до Афганістану та Індії за допомогою потужного антибританського повстання місцевих племен. 3 грудня 1941 р. німецька розвідка розгорнула підготовку диверсійних загонів з пуштунських племен на кордонах з британською Індією. У червні 1942 р. італійська місія у Кабулі досягла домовленості з керівником пуштунських повстанців Факіром із Іппі (мав близько 40 тис. воїнів) про спільні дії проти Англії. У Німеччині діяла організація націоналістів «Вільна Індія» на чолі з С.Ч. Боссой, в Індії – її філія «Організація Мацотти». З військовополонених індійців був сформований «Індійський легіон» (3 тис. вояків), у спецшколі у Франкфурті-на-Майні пройшло навчання майже 100 індусів. Розвідки згаданих держав-агресорів налагодили співробітництво з лідерами узбецьких, таджицьких і туркменських націоналістичних центрів (басмачів) для організації походу їхніх воїнів на Бухару³.

¹ Богатырёв С.Г. Подрывная деятельность разведок противника против СССР и других социалистических стран при развертывании и ведении империалистами будущей войны. – М., 1962. – С. 41.

² Вооруженная борьба народов Азии... – С. 234.

³ Тихонов Ю.Н. Кабул – 42, или Как был сорван поход Гитлера в Индию // Военно-истор. журн. – 2000. – № 1. – С. 24–30; № 3. – С. 36–41.

РОЗДІЛ 5

БОЙОВА ТА СПЕЦІАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН ТА УПА У СВІТЛІ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА

Українське ставлення в українському суспільстві до проблеми оцінки діяльності українського самостійницького руху, зусилля держави стосовно формування офіційної позиції щодо ОУН та УПА зумовлює необхідність аналізу повстанського руху у світлі норм міжнародного права, а також чинного законодавства України. На жаль, на сьогодні переважають емоційні, упереджені підходи, а суто наукова оцінка підмінюється втягуванням проблем минулого ОУН та УПА у вир кон'юнктурних політичних баталій. При цьому носії різних поглядів або обминають правовий аспект проблеми, або творять «міжнародно-правові міфи» на зразок вигадки про «засудження УПА Нюрнберзьким міжнародним трибуналом», або тиражують стандартні радянські звинувачення повстанців у «політичному бандитизмі».

Практично відсутні і спроби розглянути український повстанський рух 1939–1950-х рр. відповідно до усталених норм міжнародного гуманітарного права (МГП). Та й про яке застосування норм МГП до «лісової армії» можна було говорити, якщо радянська література ретельно уникала вживати по відношенню до них навіть термін «повстанці» або «партизани», хоча ці дефініції здебільшого просто вказують на спосіб дій, тактику боротьби.

На нашу думку, в інтересах об'єктивізації погляду на цю складну й болючу проблему нашого спільного минулого необхідно вдатися до «лекала» правових норм. Доцільно нарешті перевести її обговорення у раціональну площину, розглядати українське повстанство компаративно, як один з історичних прикладів внутрішнього збройного конфлікту, приклад гострого протиборства національно-патріотичних сил проти силового нав'язування певної моделі соціально-економічного та духовного розвитку. Важко не погодитися, що доба Другої світової війни та післявоєнна історія людства рясніють десятками, якщо не більше, подібних прикладів.

Випадок з ненасильницьким опором англійським колонізаторам в Індії під проводом Махатми Ганді виглядає ледве не поодиноким щасливим виключенням. У переважній же більшості таких історичних прецедентів протиборство велося силою зброї, а обопільні криваві ексцеси набували системного характеру. Підкреслимо, що рідкісні історичні приклади народних антиурядових рухів обходилися без державного терору й відплатного тероризму пригноблених, масового насильства, бузувірства. «Брати, — зверталися в 1956 р. до алжирських повстанців, що боролися проти колоніальної залежності від Франції, студенти медресе при мечеті Ес-Сітуна в Тунісі, — не вбивайте просто! Нівечте ворогів, вичавлюйте їм очі, відріжуйте руки! Вороги — не люди, а дикі звірі, що знають лише закон джунглів». Під час повстання племені кікуйю в Кенії (1952–1956), що різали білих і лояльних до них африканців буквально на шматки, їхній лідер Варухіу Ітоте («генерал Китай») розробив для повстанців таку жакливу присягу, що англійський парламент заборонив оголошувати її з трибуни та публікувати. Однак антиколоніальні рухи користувалися морально-політичною та військово-технічною підтримкою СРСР. Радянська держава, оцінюючи повстанські рухи, керувалася подвійним стандартом, утім, як і її противники часів «холодної війни».

При найближчому розгляді збройних конфліктів внутрішнього характеру постає вкрай неприглядна картина їхнього перебігу: взаємне оскаженіння, кров, підступи, насильство по відношенню до мирного населення. Проведене нами дослідження, наведені документальні свідчення не залишають у цьому жодних сумнівів. Навряд чи доводиться сумніватися, що у випадках, коли народ стає об'єктом насильства, то певна його частина вдається до радикальної реакції, до застосування крайніх засобів, які не залишають місця для загальнолюдських норм моралі. Це закономірність світової історії, і Україна не є виключенням — згадаймо криваві ексцеси доби Хмельниччини або Коліївщини...

«Дика ярість, небачені бузувірства і жорстокість, — пише сучасний дослідник К. Лагунов, — ось що відзначало селянське повстання 1921 року... Комуністів не розстрілювали, а розпилювали навпіл пилами або обливали холодною водою і заморожували. А ще розбивали дубцями черепи; живцем спалювали; розпорювали животи, пхаючи в порожнину збіжжя і м'якину; тягли за конями; проштрикували кілками, вилами, розпеченими піками; розбивали молотками статурі органи; топили в ополонках і колодязях. Важко уявити і

описати всі ті нелюдські муки і тортури, через які на шляху до смерті пройшли комуністи і *всі ті, хто хоч якось виявив доброзичливе ставлення до Радянської влади* (курсив наш. – Авт.)...»¹ В даному випадку описані ексцеси під час антирадянського селянського повстання в Сибіру (Тобольське повстання, яке на півроку відрізало Західний Сибір від Центру; воно значно гірше відоме у порівнянні з менш масштабним повстанням на Тамбовщині того року під проводом отамана О. Антонова, хоча й того із жахом згадували очевидці). Про подібні бузувірства тогочасних повстанців України писали інші автори².

Згадаємо слова учасника повстанського руху на Волині 1940-х рр. М. Подворняка: «Не було тоді в людей жодного милосердя, не було найменшої іскри сумління, бо з людей стали звірі. Здавалося, що диявол зо своєю темною силою вийшов з безодні й опанував людськими серцями...»³

Такі протистояння треба в будь-якому разі розглядати як трагедію для нації (народів), де обидві сторони не зупинилися перед антигуманними методами. І лише потім сторона, яка перемогла пропагандистськими засобами й тотальним переписуванням (замовчуванням) історії створює вигідну для себе інтерпретацію подій, глорифікуючи себе й усіяко демонізуючи противника. Ситуація в сучасній Україні (в морально-політичному й науковому вимірах) ускладнюється тим, що частина учасників дискусій навколо ОУН та УПА намагаються законсервувати, відстояти міфи компартійної пропагандистської машини, а частина їхніх опонентів – створити міфи нові (їхня методологія практично ідентична, тільки із змістом навпаки). При цьому обидві сторони уникають тих історичних реалій, які не вкладаються в їхнє концептуальне бачення подій. Події, котрі здебільшого заслуговують на скорботу й каяття, а не перетворення їх на заручників боротьби за політичний вплив на населення або зовнішньополітичну орієнтацію.

Крім того, до площини «експертизи» українського радикально-самостійницького руху необхідно вводити також усі «без купюр» історичні обставини його розгортання. Неодмінно, зокрема,

¹ Кожин В. Россия. Век XX-й. 1901–1939. – Краматорск: Тираж-51, 2002. – С. 223.

² Див., напр.: Коваль Р. Отамани гайдамацького краю. – К., 1998; Його ж. Отаман святих і страшних. – К., 2000.

³ Подворняк М. Вітер з Волині. ... – С. 175.

потрібно враховувати особливості політики радянської влади й методів дій її силових структур у Західній Україні як наріжної причини ескалації насильства. Якщо в сучасній Україні брутальні прояви політики сталінізму знайшли законодавче засудження (взяти хоча б преамбулу Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р.), то незрозуміло, чому ми маємо робити виключення для Західної України.

***

Бурхливе поширення у післявоєнному світі партизансько-повстанських рухів, локальних воєн і пов'язаних із ними гуманітарних катастроф, втягнення до їхнього виру мільйонів мирних мешканців та намагання представницьких органів світового співтовариства пом'якшити згубні наслідки озброєного насильства закономірно підвищили увагу до регламентації й дотримання відповідних міжнародно-правових норм, права війни.

Численні приклади революційних та національно-визвольних рухів (здебільшого повстансько-партизанських за своєю формою), різке зростання чисельності яких у повоєнний період стало однією з провідних характеристик воєнно-політичного виміру життя людства, породили чимало колізій по відношенню до усталених міжнародно-правових норм ведення війни (насамперед, права війни та міжнародного гуманітарного права).

У повоєнний період Статут ООН обмежив право держав на ведення війни та застосування погрози вживання сили. На Раду Безпеки ООН покладено основну відповідальність за дотримання міжнародного миру і безпеки. Зрозуміло, що поширення антиурядових збройних рухів поставило перед представницьким органом світового співтовариства серйозні проблеми у сфері коригування усталених правових норм регулювання бойових дій.

Більшість кризових ситуацій у післявоєнному світі була пов'язана з різними типами бойових дій, включаючи протиборство держав із різноманітними недержавними збройними формуваннями (так, в Азії збройне насильство домінувало у 74 % конфліктів). Раніше в основі визначення права на ведення бойових дій лежав принцип легітимності влади. Він спирався на визначення державних інститутів як легітимного джерела сили. Лише ті військові дії, які у певних випадках вела держава, визнавалися легітимними. Пріоритет надавався принципу верховенства закону в міжнародних відносинах. Держави й міжнародні організації могли використовувати силу

лише у тих випадках, якщо такі дії слугували захисту міжнародного порядку, підтримці миру й стабільності.

Застосування принципу легітимності влади лише до суверенних держав та санкцій Ради Безпеки ООН підпало під сумнів і у зв'язку з поширенням антиколоніальної боротьби за незалежність. Представники національно-визвольних рухів наполягали на тому, що їхня збройна боротьба є легітимною формою опору колоніальному гнобленню. Дані форми народного волевиявлення породили *нові форми легітимності*. До того як питання антиколоніальних рухів стало на порядок денний ООН, такі рухи розглядалися як різновид внутрішніх війн, які можуть користуватися правами і перевагами міжнародного права тільки тоді, «коли ці рухи набувають рис, достатньо схожих на характеристики держави, отримують права воюючої сторони або визнання в якості нового уряду влади»¹.

Водночас учасники рухів *за свободу й незалежність прагнули до визнання у якості суб'єктів міжнародного права, порушували питання, за яких умов можна легітимно застосувати силу для визволення свого народу*. Вони апелювали, перш за все, до ст. 51 Статуту ООН про право на самооборону. Нарешті, Декларація Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1960 р. офіційно встановила, що перебування народу під іноземним підкоренням, пануванням та експлуатацією заперечує основні права людини й створює перешкоди для встановлення загального миру й благоденства на планеті. У багатьох членів ООН знаходила розуміння теза про те, що народ, який перебуває під колоніальним пануванням, має право на самовизначення, і це легітимізує застосування сили у боротьбі за визволення.

Дебати з проблеми насильницького опору колоніалізму поновилися у 1970 р. у зв'язку з прийняттям ООН Декларації про принципи міжнародного права. За однією з інтерпретацій, Декларація узаконює збройний опір тим, хто заперечує право народів на самовизначення, по відношенню до тих народів, що намагаються повалити гноблення, котре встановлено й підтримується силою зброї. Деякі коментатори Декларації вважають, що визвольні рухи мають право вести війну відповідно до Статуту ООН.

Інша точка зору полягає в тому, що легітимним вважається застосування сили лише для захисту від збройного нападу, а не як

¹ Коппитерс Б. Легитимная власть // Нравственные ограничения войны: Проблемы и примеры. — М.: Гардарики, 2002. — С. 79.

власну силову ініціативу для досягнення самовизначення. Отже, на рівні міжнародного права залишається відкритим питання про застосування сили визвольними рухами. Проблема ускладнюється тим, що так звані принципи справедливої війни не є незмінними й позаісторичними, навпаки — вони реагують на новонароджені політичні проблеми й набувають кон'юнктурного тлумачення¹.

Значне збільшення серед збройних конфліктів післявоєнного періоду повстансько-партизанських рухів, боротьби держави із самодіяльними антиурядовими формуваннями не могло не вплинути на розвиток міжнародно-правової практики і думки².

В останні десятиліття набули розвитку гуманітарно-правові дослідження з класифікації міжнародних та внутрішніх збройних конфліктів, правового статусу та відповідальності їхніх учасників. Оскільки з різних аспектів міжнародного гуманітарного права створена розлога науково-практична література, ми зупинимося на тих аспектах розвитку МГП, які мають безпосереднє відношення до партизансько-повстанської боротьби як різновиду збройного протистояння.

Саме МГП є галуззю міжнародного права (термін МГП уперше був запропонований директором Міжнародного комітету Червоного Хреста Ж. Пікте у 1950-х рр.) і являє сукупність міжнародно-правових норм, що регулюють забезпечення і захист населення й об'єктів за умов збройного конфлікту, правовий статус і відповідальність його учасників³. Специфікою МГП є те, що його норми (на відміну від загальних прав людини та права збройних

¹ Коппитерс Б. Легитимная власть // Нравственные ограничения войны... — С. 79–80, 86.

² Проблеми дотримання норм МГП у збройних конфліктах докладніше розглянуто у працях Г. Биструхіна: Партизанські дії спецпідрозділів органів держбезпеки у збройних конфліктах з урахуванням норм міжнародного гуманітарного права // Наук. вісник НА СБУ. — 2002. — № 14–15. — С. 123–132; Проблеми дотримання норм міжнародного гуманітарного права учасниками сучасних збройних конфліктів // 36. наук. праць НА СБУ. — 2003. — № 7. — С. 29–38; Партизанские действия как метод деятельности специальных подразделений органов государственной безопасности (на опыте Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. и «горячих точек» второй половины XX ст.): Дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2003. — С. 76–84; 105–122; 137–151.

³ Див.: Пікте Ж. Развитие и принципы международного гуманитарного права. — М., 1994. — С. 6; Лукашук Н.Н., Шинкаревецкая Г.Г. Международное право. — М.: Юрист, 2003. — С. 176; Мацко А.С. Міжнародне право: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2002. — С. 87.

конфліктів), чинні лише за умов збройного конфлікту, не дають державі права на застосування сили, не визначають причини й законність війни як такої і діють у рівному ступені по відношенню до всіх учасників збройного конфлікту¹.

Особливістю МГП є й те, що воно не займається питаннями про причини та походження воєн, справедливості дій сторін – його цікавить лише правова оцінка методів ведення війни (тож навіть агресор може вести бойові дії без порушення норм МГП, а той, хто йому справедливо протистоїть, – порушувати їх).

Норми МГП сформульовані в міжнародних угодах, які можна поділити на такі групи:

- про захист жертв війни;
- про обмеження або заборону певних видів зброї;
- про захист певних об'єктів;
- про міжнародну юрисдикцію з припинення військових злочинів.

МГП забороняє, зокрема, нападати на осіб, які не беруть участі або припинили участь у бойових діях; застосовувати зброю, яка не вибірково вражає як комбатантів, так і цивільних осіб, а також зброю та методи ведення війни, які завдають надмірних страждань або ушкоджень.

Розвиток норм МГП на основі морально-звичаєвих та формально-юридичних постулатів привів до оформлення таких його основних положень:

- у випадках, не передбачених міжнародними конвенціями, населення й держави-учасники конфлікту користуються загально-визнаними нормами міжнародного права;
- застосування норм МГП по відношенню до конфліктуючих сторін не залежить від того, чи знаходяться вони юридично у стані війни (що особливо важливо для сучасних переважно «не оголошених» воєн та громадянських конфліктів);
- ті, хто воює, не повинні необмежено обирати методи і засоби війни, використовувати силу понад достатній для досягнення цілей війни рівень, завдавати шкоду, не сумісну з цілями війни;
- особи, що опинилися поза бойовими діями, мають право на повагу, захист, гуманне ставлення, недоторканність і повагу до особистості;

¹ Міжнародне гуманітарне право: Навч. посіб. – К.: Варта, 2000. – С. 40–42.

- поводження з людьми не повинно залежати від раси, статі, національності, мови, соціального походження тощо;
- військовополоненим має бути забезпечений захист з боку тієї держави, яка їх полонила;
- сторони-учасники конфлікту зобов'язані розрізняти цивільних осіб та озброєних учасників, щадити цивільне населення і цивільні об'єкти;
- метою норм МГП є реалізація принципів гуманності й обмеження наслідків збройних конфліктів¹.

Норми МГП в частині, що торкається боротьби з повстанцями, неурядовими організаціями, в цілому визнані світовим співтовариством. На 1 січня 2000 р. норми МГП за Женевською конвенцією 1949 р. про захист жертв війни ратифікували 188 країн, але Додаткові протоколи-1 (ДП-1) до неї 1977 р. – 155, Додаткові протоколи-2 (ДП-2) – 148 країн. Україною ратифіковані основні джерела МГП. Зокрема, у Збройних силах України визнаний діючим наказ міністра оборони СРСР від 16 лютого 1990 р. № 75 «Про оголошення Женевських конвенцій про захист жертв війни від 12 серпня 1949 р. і Додаткових протоколів до них»².

Під час збройних конфліктів, проведення партизанських і антипартизанських дій населення держави (території) поділяється на дві категорії:

- *комбатанти*, тобто учасники бойових дій;
- *некомбатанти*, які за нормами МГП «не мають права брати безпосередню участь у військових діях».

Комбатанти, потрапивши у полон, стають *військовополоненими*, або особами, що входять до складу збройних сил однієї із сторін, захопленими під час збройного конфлікту, на яких до закінчення бойових дій поширюється влада протилежної сторони. Ця категорія відзначається носінням військової форми одягу і відкритим носінням зброї. МГП забороняє видавати наказ не залишати нікого в живих.

До числа комбатантів відносять: особовий склад регулярних збройних сил; ополчення, добровольчі загони; учасників організованих рухів і партизанських формувань; осіб, що надають допомогу збройним силам, але не беруть участі в бойових діях; населення,

¹ Див.: Тиунов О.И. Международное гуманитарное право: Учеб. для вузов. – М.: Норма, 2000. – С. 149–150.

² Права человека и вооруженные конфликты. – М.: Норма, 2001. – С. 65–66.

яке взялося за зброю при наближенні противника і носить її відкрито.

Оскільки значна частка розглянутих нами партизансько-повстанських рухів стосується учасників внутрідержавних (громадянських) конфліктів, варто зупинитися і на особливостях застосування норм МГП у *конфліктах неміжнародного характеру*. Так, у 2003 р. з 19 помітних збройних конфліктів у світі лише 3 (війни в Афганістані та Іраку, індо-пакистанський конфлікт) носили міжнародний характер; 12 з неміжнародних конфліктів почалися до 1990 р. і розглядалися як тривалі, у них загинуло вдвічі більше людей, ніж у міждержавних. На думку конфліктологів, внутрідержавні конфлікти залишаються загрозою для міжнародного миру й стабільності, незалежно від того, наскільки більш глобальними і регульованими стали стосунки між державами після завершення «холодної війни» (за період 1990–2003 рр. у світі сталося 59 значних збройних конфліктів, з яких лише 4 не були внутрідержавними)¹.

Відповідні норми можуть бути знайдені в основних принципах міжнародного права та в загальній ст. 3 Женевських конвенцій 1949 р. Крім того, захист жертв таких конфліктів забезпечується певними фундаментальними («невід'ємними») принципами прав людини. У разі, коли повстанці отримали достатній контроль над частиною території держави, що дозволяє їм проводити тривалі й узгоджені військові операції, дотримуючись ДП-2 від 1977 р., дія цього протоколу поширюється і на них.

Для учасників збройних конфліктів неміжнародного характеру є обов'язковими такі найбільш важливі норми:

- заборонені всі бойові дії, які не є необхідними з військової точки зору;
- нападам можна піддавати лише ті об'єкти, які ефективні у військовому відношенні;
- слід розрізняти комбатантів і некомбатантів, не використовувати останніх для прикриття у бойових діях, їхнє майно є недоторканим;
- статус військовополоненого відсутній, але полонені особи можуть бути засуджені за законами держави, при належному судовому розгляді; полонені користуються захистом прав людини;
- поводження з особами, що не беруть безпосередньої участі у бойових діях, має бути гуманним;

¹ Дуан Р., Густавссон М. Крупные вооруженные конфликты // Ежегодник СИПРИ, 2004. – М.: Наука, 2005. – С. 110–165.

- забороняється захоплювати заручників;
- забороняється організація голоду серед некомбатантів;
- пораненим, хворим, тим, хто зазнав катастроф, повинна надаватися своєчасна і кваліфікована допомога;
- забороняється використовувати некомбатантів для захисту від нападу військових об'єктів¹.

У міжнародно-правовій практиці використовується дефініція *нерегулярні війська*, під якими розуміють комбатантів, що належать до воєнізованих формувань, міліції, добровольчих формувань, організованого руху опору або повстанського руху. Інколи такі війська є складовою збройних сил держави.

Нерегулярні війська не є синонімом *партизанів*. Як правило, термін *партизани* вживається по відношенню до нерегулярних формувань, які чинять опір окупації країни іноземними військами. *Партизанів відрізняє їхня тактика* (зненацькі напади, засади, диверсії тощо), крім того, за певних обставин регулярні війська, війська спецпризначення, спецслужби можуть самі переходити до партизанської тактики.

Необхідно наголосити: *партизанська війна сама по собі не є незаконною з погляду МГП*. Навіть у конфліктах неміжнародного характеру захоплені партизани користуються правовим захистом. Статус партизанів, що беруть участь у збройних конфліктах неміжнародного характеру, регулюється загальною ст. 3 Женевських конвенцій 1949 р. і більш спірним чином – ДП-2 від 1977 р., які не отримали широкого визнання.

У міжнародних конфліктах нерегулярні війська можуть вважатися законними комбатантами і мати статус військовополонених, якщо вони дотримуються певних стандартів поведінки і ведення бойових дій. Недотримання таких вимог може потягнути судовий розгляд і покарання за ворожі дії. *Найманці*, як їх визначають положення ДП-1 від 1977 р., не мають права на статус військовополонених.

У *військовому конфлікті внутрішнього характеру* не існує статусу військовополоненого, і уряди мають право судити своїх озброєних противників за зраду та інші насильницькі дії. Проте відповідно до ст. 3 Женевських конвенцій 1949 р. кожен такий судовий розгляд повинен проводитися «належним чином затвердженим судом, при

¹ Военные преступления. Это надо знать всем. – М.: Текст, 2001. – С. 127–129.

наявності судових гарантій, визнаних необхідними цивілізованими націями»¹.

Відповідно до МГП до *нерегулярних формувань*, як складової збройних сил, можуть належати *партизани та інші сили, що використовують нетрадиційні методи ведення воєнних дій*. При цьому партизанські дії не є незаконними за умов дотримання партизанами тих самих законів, що застосовуються до всіх регулярних військ. Аби отримати статус комбатанта, партизани зобов'язані:

- перебувати під командуванням особи, відповідальної за дії своїх підлеглих, мати структуру командування й дисципліну, бути здатними забезпечити дотримання законів і звичаїв війни;
- носити знаки розрізнення або предмети одягу, які видно здалеку і показують, що він може законно атакуватися силами противника;
- відкрито носити зброю і відрізнитися від цивільних осіб.

Щоправда, враховуючи реалії «малої війни», МГП наголошує: ті, хто переховуються серед мирного населення, мають відкрито носити зброю перед самим нападом і під час його.

Партизани зобов'язані гуманно поводитися із захопленими у полон військовослужбовцями і карати їх лише після справедливого судового розгляду.

Не важко зрозуміти, на які проблеми наражається застосування норм МГП серед суворих реалій «війни без лінії фронту». До того ж норми МГП по відношенню до партизанів вкрай неоднозначно сприймаються в певних державах, котрі активно борються із нерегулярними антиурядовими силами. Американські спеціалісти з міжнародного права негативно ставляться до визначення партизанів воюючою стороною, наголошуючи на тому, що останні не беруть противника у полон, не знають милосердя, перетворюються на грабіжників, тероризують населення. Не погодитися із цим важко, таке має місце скрізь, де партизансько-повстанські сили борються, насамперед, щоб вижити, проіснувати й залякуванням утримувати населення від співробітництва з противником.

Що ж, нема де правди діти. Навіть оспіваний пропагандою і художньою творчістю радянський партизан вдавався до непристойних дій, про що свідчать численні документи Українського штабу партизанських дій. Той же глава НКВС СРСР Л. Берія змушений був інформувати партійні органи про безчинства по відношенню до

¹ Военные преступления. Это надо знать всем. — М.: Текст, 2001. — С. 302, 341–344.

цивільного населення, наприклад 7-го та 12-го батальйонів з'єднання О. Сабурова, кинутих на спецоперації проти УПА¹. Про практику «активного допиту на місці», «особливих методів допиту» українських повстанців свідчать документи органів МВС-МДБ.

Повернімося до проблем норм МГП та партизанських дій. Партизанські сили можуть отримати статус «воюючої сторони», якщо відповідатимуть таким умовам:

- контролюють певну територію держави, проти якої повстали;
- вони проголосили незалежність, і їхня мета полягає у відділенні від держави;
- мають добре організовані збройні сили і починають війну проти уряду;
- сам уряд визнає їх воюючою стороною.

Однак за певних умов партизанство може трансформуватися в *бандитизм*, що і спостерігалось за окремими формуваннями озброєного підпілля ОУН в останні роки його існування, – практика так званого самозабезпечення виливалася у пограбування населення й державного майна.

Центральне місце в МГП відводиться нормам, спрямованим на захист мирного населення в ході збройного конфлікту. При цьому розрізняються поняття *загального правового захисту* (поширюється на все цивільне населення) і *спеціального правового захисту* (найбільш вразливі категорії населення, як-от: діти, жінки, поранені, хворі, певні професійні групи – медичний персонал, журналісти тощо).

Цивільне населення як таке не може бути об'єктом нападу. Забороняються *напади невивірковому характеру*, до яких відносяться:

- не спрямовані на конкретні військові об'єкти;
- такі, що вражають одночасно і військові, і цивільні об'єкти;
- бомбардування поодинокого військового об'єкту, якщо він розташований в оточенні цивільного населення;
- напади, які потягнуть жертви серед мирного населення, несутісні з воєнною перевагою;
- удари як карально-репресивний засіб.

Нападники зобов'язані переконатися, що об'єкти нападу не є цивільними, що там не перебуває мирне населення, обирати засоби удару так, щоб виключити випадкові втрати серед цивільних.

¹ Білас І. Форми та методи діяльності НКВС-МДБ у боротьбі проти ОУН-УПА // Українська повстанська армія і національно-визвольна боротьба в Україні: Матеріали наук.-практ. конф. – К., 1992. – С. 146–148.

У свою чергу МГП визначає *перелік основних військових об'єктів, що відносяться до законних цілей:*

- озброєні сили і особи, що беруть участь у бойових діях, а також об'єкти або споруди, що відносяться до військових, зайняті збройними силами (бази, казарми, фортифікаційні споруди тощо);
- об'єкти інфраструктури, що мають військово-стратегічне значення;
- засоби зв'язку і комунікацій, що мають військове значення;
- військово-промислові об'єкти;
- заклади із розробки зброї, військових досліджень;
- об'єкти, що постачають енергію для військових потреб (однак напади на АЕС і ГЕС заборонено).

Серйозну відповідальність МГП покладає на командний склад силових структур. Він зобов'язаний знати, що є обмеження у праві вибору методів і засобів ведення війни; заради досягнення переваги над противником не можна вдаватися до насильства над мирним населенням, надмірного ушкодження цивільних об'єктів.

Командир зобов'язаний дбати, щоб підлеглі знали свої обов'язки згідно з умовами МГП, не допускати самому й припиняти протиправні дії з боку підлеглих, своєчасно проводити розслідування таких дій й притягувати винних до дисциплінарного або кримінального покарання. Він несе відповідальність і в таких випадках, коли не вжив всіх необхідних і розумних заходів, щоб відвернути або припинити злочини з боку підлеглих.

Посилання на наказ старшого начальника не може слугувати виправданням порушення норм МГП, особа може бути визнана винною лише у тих випадках, коли злочин скоєно навмисно. Випадкова загибель цивільних осіб не визнається злочином, якщо дотримано принципу пропорційності. Однак як тяжкий злочин розглядається невинуватене військовою необхідністю, навмисне вбивство некомбатанта. Такими в цілому є основні погляди МГП на статус учасників збройних конфліктів та дозволені способи їх ведення.

***

Виходячи із проблематики дослідження, нас, насамперед, цікавило, наскільки побудова й діяльність мілітарних формувань (включаючи спецпідрозділи) українського радикально-самостійницького руху відповідали законним правам української нації, насамперед, на державницьке існування, а також, чи можливо віднести

їхніх учасників до комбатантів згідно з ustalеними нормами МГП. При цьому для повноти аналізу ми використаємо документальні дані стосовно протиборства ОУН та УПА і радянського режиму у 1943 – середині 1950-х рр.

Документальні матеріали, свідчення сучасників, праці дослідників і розглянуті нами аспекти спеціальної діяльності ОУН та УПА свідчать, що це був цілком організований патріотичний мілітарний рух:

– він розгортався під політичним проводом державницьки орієнтованої ОУН;

– формування УПА та озброєного підпілля мали чітку організаційну структуру, визначений командний склад, нормативні документи, бойові та загальновійськові статuti, написані за зразком аналогічних документів регулярних армій, систему військового планування, навчання, постачання тощо;

– повстанці неприховано виступали проти радянського режиму, прозоро декларували перед населенням готовність збройним шляхом блокувати заходи ворожої влади, при проведенні бойових дій намагалися відрізнитися від цивільного населення;

– в УПА, а згодом (з 1948 р.) у Службі безпеки ОУН запроваджуються субординація, військові та спеціальні звання, розробляються й у міру матеріально-технічних можливостей впроваджуються проекти форми одягу, знаків розрізнення, нагородна система¹;

– на вояків повстансько-підпільних формувань поширювалися норми дисциплінарного впливу, було запроваджено систему військового (в УПА) та організаційного (в ОУН) судочинства, розроблено своєрідні кодекси покарань, у тому числі за злочини проти цивільного населення;

– повстанці спиралися на широку підтримку населення, частина якого також потрапляла під визначення комбатантів (опосередкованим підтвердженням цього слугують масові репресії радянської та польської комуністичної влади проти власне населення територій, де оперувала УПА й підпілля ОУН).

Нормативні та директивні документи ОУН та УПА постійно

¹ Див. докладніше: Веденєєв Д. Форма УПА: невідомий проект // *Однострій*. – 2000. – № 4. – С. 14–16; Його ж. До історії нагородної системи УПА // *Однострій*. – 2004. – № 8. – С. 36–39; Семотюк Я. Українські військові нагороди. – Торонто, 2004; Українська фалеристика. – К., 2004; Музичук С., Марчук І. Українська Повстанча Армія. Серія «Українські військові формування ХХ століття. Організація, уніформа, символіка». – Рівне, 2006.

підкреслювали важливість дотримання толерантного ставлення до населення, військовополонених, підтримання законності у діяльності повстанців.

Наведені дослідниками й авторами книги матеріали переконливо свідчать, що УПА розглядалася як зародок регулярних збройних сил УССД.

На нашу думку, безперечним і вкрай важливим для правової оцінки самостійницького руху є те, що формування УПА та озброєне підпілля ОУН виступали з чітко окресленою політичною метою відновлення суверенітету й територіальної цілісності України (гасло боротьби за Українську самостійну соборну державу, яка згодом постала 24 серпня 1991 р.). При цьому українська суверенна державність реально існувала у 1917–1920 рр., виступала суб'єктом міжнародних відносин і була насильницьки ліквідована внаслідок зовнішнього збройного втручання. Варто згадати, що в Акті проголошення суверенітету України від 24 серпня 1991 р. саме тисячолітня традиція державотворення фігурувала як одна з провідних підстав нашого суверенного існування. Отже, заперечення правомірності боротьби певних українських військово-політичних сил за самостійність, включаючи, зрозуміло, ОУН та УПА, є нонсенсом у політико-правовому відношенні. Інакше – ми держава без легітимного коріння і почуття самоповаги.

Вище ми згадували породжене особливостями післявоєнних глобальних процесів у світі міжнародно-правове поняття нових форм легітимності. І воно, переконані, цілком поширюється на озброєний рух під політичним проводом ОУН, не випадково офіційною назвою її бандерівської фракції була «ОУН (самостійників-державників)». Від самого виникнення ОУН у 1929 р. головним постулатом її програмних документів виступала ідея відродження незалежної Української держави, а радикальні зміни програмних настанов ОУН(Б) у серпні 1943 р. засвідчили про її намір будувати суверенну, демократичну, соціально-орієнтовану державу із забезпеченням широких громадських прав без огляду на національність людини. Створена за ініціативою бандерівців улітку 1944 р., Українська головна визвольна рада розглядалася як надпартійний орган консолідації українства в інтересах незалежного державотворення.

До слова, розглянуті нами проекти ОУН(Б) щодо побудови органів держбезпеки майбутньої суверенної України свідчили про виразну державотворчу спрямованість військово-політичного курсу націоналістів, котрі розуміли значення органів охорони правопо-

рядку й спеціальних служб як обов'язкової складової апарату влади й управління.

Слід пам'ятати, що УПА взяла участь у боротьбі з нацистськими загарбниками. Вивчені нами розвідувальні документи радянського партизанського руху прямо констатували, що УПА є серйозною бойовою силою, що вела збройну боротьбу з німцями. Неодноразово відбувалися переговори з повстанцями про нейтралітет і можливу взаємодію. Більше того, у директиві Оргбюро ЦК КП(б)У (березень 1943 р.) командуванню партизанських загонів рекомендувалося не вести бойових дій проти повстанців; з цього ж документа було вилучено тезу про доцільність координації антинімецьких дій партизанів з вояками УПА¹. Зазначений фактор, про який предметно йдеться у книзі, ставить український самостійницький рух до лав світового опору гітлеризму.

Українська держава прямує до формування офіційної позиції щодо діяльності ОУН та УПА, вбачаючи в цьому важливий крок до досягнення порозуміння у суспільстві. Згідно з п. 16 ст. 6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», вояки УПА, що брали участь у бойових діях проти нацистів, не скоїли військових злочинів і реабілітовані відповідно до чинного законодавства, визнаються учасниками бойових дій. Важливо, що Закон чітко поширив на учасників самостійницького руху опору принцип індивідуальної правової відповідальності, невід'ємний для юриспруденції.

Водночас нами розкриті й об'єктивні причини фактів співпраці лідерів та окремих співробітників спецпідрозділів ОУН та УПА з військовим керівництвом спецслужб держав гітлерівського блоку. Згадане не можна розглядати у відриві від світової проблеми колабораціонізму, яка багато в чому обумовлюється порушеннями прав народів з боку як сталінського СРСР, так і західних колоніальних держав. Добре відомо, що близько мільйона радянських громадян співпрацювало з окупантами, чверть із них – зі зброєю в руках (тобто стільки ж, скільки брало участь у партизанському русі в Україні за усталеними оцінками радянської історіографії). Лише через латиські дивізії СС пройшло майже 150 тис. чоловік – співставимо чисельність населення Латвії та України... Водночас активний колабораціонізм, участь у нацистських репресіях, військові злочини

¹ Шевченко В. *Мировая, народная, отечественная... // День*. – 2006. – 5 мая. – С. 19.

переслідуються законом, і правова держава повинна застосовувати виключно диференційований підхід до дотримання наріжного принципу особистої відповідальності перед законом.

Оскільки сувереном влади в демократичній державі є народ, не зайвим буде торкнутися питання про *ступінь участі населення Західної України* (а фактично – і вихідців з інших регіонів України та СРСР, частка яких в окремих формуваннях УПА сягала 20–40 % за визнанням тієї ж радянської партизанської розвідки) в антирадянському русі опору. Командувач групи УПА «Захід» О. Луцький свідчив, що близько 15 % особового складу цього з'єднання становили «східняки»¹.

Ми далекі від спрощеного підходу щодо ставлення населення як до радянського режиму, так і до націоналістичного руху. Людність Західної України була диференційована за соціально-економічними та ідейними ознаками, та й саме його ставлення до згаданих політичних сил зазнавало змін у міру плинності ситуації в регіоні, зростання втоми від кровопролиття й протистояння, вкорінення соціально-економічних заходів нової влади. Безглуздо заперечувати, що радянський лад приніс у Західну Україну індустріалізацію, соціальні програми та загальну освіту, такі можливості для зростання добробуту й соціального статусу для багатьох галичан і волиняків, буковинців і мешканців Закарпаття, про які вони не могли мріяти за часів панування Польщі та інших іноземних держав.

У довоєнній Західній Україні діяли десятки легальних громадсько-політичних та інших українських організацій, що стояли на патріотичних позиціях (включаючи і Компартію Західної України, яка перша у світовому комуністичному русі на межі 1920–1930-х рр. виступила відкрито проти політики Сталіна). До 1939 р. ОУН була радикальною, сектантською організацією, що відверто протиставляла себе решті «угодницьких» легітимних організацій². Однак за кілька років саме ОУН уже була політичним керманічем масового озброєного руху, що спирався на сприяння значної частини населення регіону. У чому шукати причини такої метаморфози? Думається, що насамперед у тому враженні, яке справила на різні верстви населення політика сталінського СРСР...

З'ясувати ступінь участі населення в повстансько-підпільній

¹ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл. – Спр. 32518. – Арк. 71.

² Див. докл.: Кульчицький С.В. Україна між двома війнами ... – 336 с.

боротьбі проти тоталітаризму особливо важливо не тільки для визначення політичного та правового статусу ОУН та УПА, особливо на фоні тверджень радянської історіографії про участь у переважно селянському за складом русі опору міфічних «українсько-німецьких націоналістів», «спантеличених націоналістичною пропагандою» маргінальних осіб, «куркульських синків» тощо. Тут своє компетентне слово мають сказати демографи. Ми ж лише окреслимо ту частину людності в регіоні, яка потенційно могла стати комбатантами ОУН та УПА.

Отже, за переписом 1931 р. у західноукраїнських воєводствах Польщі мешкало загалом 8,9 млн чоловік (66 % – етнічні українці), тобто до розгляду доцільно брати близько 6 млн осіб, лише частина з яких, зрозуміло, могла через вікові та інші показники брати участь в активному протистборстві. З цього числа слід вилучити частину громадян:

- у 1939–1941 рр. з регіону депортовано близько 400 тис. осіб різних національностей, приблизно 60 тис. засуджено (розстріляно і позбавлено волі, в перші дні війни в регіоні знищено 10–15 тис. в'язнів, переважно етнічних українців);

- до них необхідно додати втрати періоду війни та нацистського терору, «переміщених осіб» до Німеччини, галичан – учасників збройних та допоміжних формувань на боці Німеччини (лише перший набір до дивізії СС «Галичина» становив близько 14 тис. осіб);

- значна частина самодіяльного чоловічого населення потрапила до Червоної армії на завершальному етапі війни. Тільки до березня 1944 р. лише в Рівненській та Волинській областях мобілізовано до радянської армії понад 66 тис. осіб (невелика їх частина відбита УПА й «уведена в ліс»);

- чимала частка чоловічого населення влилася до радянських парамілітарних формувань – винищувальних батальйонів (згодом – груп охорони громадського порядку, ГОГП). До квітня 1946 р. вони нараховували 37,7 тис. бійців¹, у 1948 р. чисельність ГОГП перевищила 86 тис. багнетів. Вони були розформовані тільки у 1954 р. «у зв'язку з остаточним розгромом банд оунівського підпілля»;

- необхідно врахувати ту частину громадян, які змінили місце проживання у зв'язку з економічними заходами радянської влади, наприклад через направлення їх на відновлення гірничо-промислових об'єктів сходу УРСР. Лише у 1948–1949 рр. з регіону мобілізували

¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20 – Спр. 117. – Арк. 33.

на навчання до фабрично-заводських училищ 312 345 молодих людей, з яких 43 539 «дезертирували». Певна їх частка потрапила до підпілля: у Дрогобицькій області, наприклад, 40 із 755 «дезертирів»¹.

На залученість населення до руху ОУН та УПА світло проливають статистичні дані органів держбезпеки:

- стверджувалося про загибель у ході оперативно-воєнних операцій та внутрішнього терору в ОУН та УПА у 1944–1956 рр. 155 108 учасників руху опору. При цьому документальні матеріали дають підстави обчислювати кількість жертв внутрішнього терору СБ ОУН у русі опору щонайменше кількома тисячами осіб. Певна кількість повстанців загинула в результаті бойових зіткнень між різними формуваннями підпілля внаслідок ворожнечі між їхніми лідерами. Так, у 1948–1949 рр. в результаті зіткнень між прихильниками керівника крайового проводу «Одеса» С. Янишевського (Далекого) та провідника ОУН Волині Б. Козака (Смока) загинуло майже 120 членів ОУН²;

- за офіційними даними, у 1943–1956 рр. за звинуваченнями у причетності до ОУН та УПА було заарештовано 103 866 і засуджено з них 87 756 осіб, а близько 77 тис. (у 1944–1945 рр. – 30 тис.) учасників руху та осіб, що їх підтримували добровільно, відмовилися від опору («вийшли з повинною»), скориставшись кількома оголошеними владою амністіями³;

- у 1944–1952 рр. з регіону депортували до інших районів СРСР 203 тис. осіб⁴, більшу частку виселених і депортованих становили, за тодішньою термінологією, «бандпособники». У 1944–1946 рр. кількість українців у таборах зросла на 140 %, і до кінця 1946 р. «населення» ГУЛАГУ складалося з них приблизно на 23 %. Чимало їх опинилося у створених за таємною інструкцією МВС СРСР від 7 лютого 1948 р. 15 таборах особливого режиму для «особливо небезпечних політичних злочинців»⁵.

Звичайно, до числа вбитих радянськими силовими структурами повстанців зараховувалося чимало некомбатантів, про що свідчать наведені нами дані про співвідношення між загиблими і вилученою

¹ ДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 100. – Спр. 6. – Арк. 55.

² Там само. – Ф. 13. – Спр. 490. – Арк. 197.

³ Там само. – Ф. 2. – Оп. 26. – Спр. 2. – Т. 2. – Арк. 9.

⁴ Шаповал Ю. Україна ХХ століття ... – С. 48.

⁵ Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. – М.: Три века истории, 1999. – С. 226, 233.

кількістю одиниць зброї (з 1943 р. і до 1 січня 1957 р. радянською стороною було вилучено на ЗУЗ 131 510 одиниць вогнепальної зброї, тобто майже на 25 тис. менше, ніж заявлених убитих повстанців¹). Чимало осіб постраждало за сфальсифікованими звинуваченнями у причетності до підпілля.

Однак, як бачимо, офіційна радянська статистика свідчить про безпосередню участь в опорі або активну допомогу повстанцям понад 300 тис. соціально самодіяльних мешканців регіону, тобто про справді масовий характер руху, залученість до нього великої частки самодіяльного населення. За статистичними даними КДБ УРСР, у 1972 р. тільки в Україні мешкало 132 тис. учасників руху ОУН та УПА й «активних посібників», близько 40 % з яких «залишаються на ворожих позиціях», встановлюють зв'язки з учасниками руху «шестидесятників» (на серпень 1981 р. КДБ УРСР тримав у полі зору понад 75 тис. колишніх повстанців)².

У ньому брали участь представники всіх верств населення. Так, у 1950–перші три місяці 1951 р. тільки у Станіславській області правоохоронні органи викрили 103 легальних осередки ОУН, з них 69 – у колгоспах, 7 – у навчальних закладах, 10 – у лісовій промисловості. Разом вони об'єднували 677 учасників, серед яких: 7 голів колгоспів, 56 голів селищних рад, 53 вчителі, 40 посадових осіб з колгоспів, 35 комсомольців, 8 бійців самооборони, 84 учні і студенти³.

Доцільно взяти до уваги і методику відомого радянського дослідника проблем партизанського руху, полковника КДБ В. Боярського. Він вважав, що під час окупації (звісно, цей термін може бути застосований принагідно до Західної України із застереженням, хоча брутальний, репресивний характер політики радянзації регіону науково доведений і засуджений у сучасній Українській державі) 70 % населення займе пасивну, вичікувальну позицію, і лише близько 20 % можуть взяти участь в опорі (ідеться про сегмент соціально активного населення)⁴.

Необхідно враховувати і такий важливий фактор: учасники руху ОУН та УПА, воюючи зі сталінським режимом, вважали його

¹ ДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 26. – Спр. 2. – Т. 2. – Арк. 10.

² Там само. – Ф. 16. – Оп. 7. – Спр. 69. – Арк. 4, 219.

³ Там само. – Ф. 2. – Оп. 102. – Спр. 6. – Т. 7. – Арк. 21.

⁴ Боярский В.И. Партизанская борьба в годы Великой Отечественной войны и участие в ней органов и войск государственной безопасности. – М., 1991. – Ч. 1. – С. 5.

зовнішнім агресором, окупантом (ми вже писали про гасло двофронтової боротьби проти «імперіалізмів Москви та Берліна»). Правда полягає в тому, що борці проти тоталітарного режиму і та частина населення, що їм допомагала (і яку можна правомірно відносити до комбатантів відповідно до згаданих норм МГП), не вважали радянський режим *своїм і легітимним для себе*. З огляду на реальний статус української радянської квазідержавності й особливості методів дії тоталітарного режиму така ситуація виявляється цілком зрозумілою. Однак радянська влада трактувала цих людей як громадян СРСР і поширювала на них свою юрисдикцію.

Варто враховувати, що повстанці вважали ворогом не радянських вояків, а компартійний режим. Промовистими є слова провідника Шугая з його листа від 18 грудня 1945 р. оперпрацівнику ст. лейтенанту Кудрінову: «Ми проти советських солдатів чи інших старшин злоби жодної не маємо, лише проти запеклих партійників-душоубів, яким незабаром доведеться голови покотити на українській чужині». Підпільник відкидав пропозицію здатися і закликав офіцера: «Станемо збройно проти всенародного ворога, ката народу Сталіна»¹.

Збройний конфлікт між радянським режимом та рухом опору під політичним кермом ОУН(Б) поєднував риси національно-визвольного руху та громадянської війни, мав далекосяжні наслідки для суспільної свідомості та людських доль. З одного боку, український народ був врятований від знищення або поневолення III рейхом. У 1945 р. зі входженням Закарпаття до УРСР у цілому завершилося об'єднання етнічних українських земель у складі одного державного утворення. Радянська Україна стає членом Організації Об'єднаних Націй з моменту її створення 24 жовтня 1945 р.

Разом з тим українська радянська державність не позбулася формального статусу у фактично унітарному СРСР. За цих умов не втратив актуальності головний ідейно-політичний постулат українського націоналістичного руху – «Українська Самостійна Соборна Держава, що є точно визначеним поняттям і не може бути підмінена жодними “советськими Українами” чи іншого роду експозитурами чужого імперіалізму»². Як зазначалося у «Меморіалі» Української головної визвольної ради до голови Паризької мирної конференції

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 64. – Арк. 370.

² Декларція Проводу Організації Українських Націоналістів після закінчення Другої світової війни в Європі [травень 1945 р.]. – Б. м., б. в., 1948. – С. 2.

(1 вересня 1946 р.), уряд УРСР не є результатом вільного волевиявлення, «накинута Україні московською централею комуністичної партії»¹.

Радянізація ЗУЗ здійснювалася традиційними для сталінського тоталітаризму командно-адміністративними методами, ігноруючи місцеву суспільно-економічну та духовно-культурну специфіку, форсованими темпами й підтримувалася карально-репресивною машиною. Лише у 1945 р. сюди прибуло 35 тис. нових управлінсько-адміністративних кадрів (у тому числі 1337 партійних та 1210 комсомольських керівників). Тривалий час була жалюгідною частка управлінців місцевого походження: наприкінці 1946 р. із 15 120 номенклатурних посад вони обіймали 1839 (12,1 %), до 1 квітня 1947 р. – 16,2 % (посади не вище районного рівня). На травень 1946 р. у Дрогобицькій області на керівній роботі не було жодного галичанина. Прибулі управлінські кадри вирізнялися низьким освітнім рівнем, незнанням та неповагою до регіональних особливостей, брутальним адмініструванням. У 1946 р. ЦК КП(б)У змушений був звернути увагу на численні порушення кадрової політики в регіоні, надживання адміністративними засобами, невірне ставлення до кадрів місцевого походження. Однак навіть у 1953 р. із 742 секретарів органів компартії на ЗУЗ тільки 62 були місцевими, в нижчій владній ланці вони становили 44 %, у прокуратурі – 12 % працівників².

Партійно-радянські структури в документах службового користування відверто констатували негативне ставлення значної частини населення до політики режиму. Як зазначалося у довідці Станіславського обкому КП(б)У (кінець 1949 р.), рідні підтримують учасників підпілля, молодь поповнює «банди», ухиляючись від призову до армії, «більшість мешканців... що втратили рідних при збройних зіткненнях з військовими групами МДБ, активно підтримують рештки оунівських банд і вороже ставляться до радянської влади»³. Упертий, відчайдушний характер опору останніх учасників підпілля підкреслювався у спільній директиві глави МДБ СРСР С. Ігнат'єва та Генерального прокурора СРСР Г. Сафонова

¹ Українська Головна Визвольна Рада: 36. док. за 1944–1950 рр. – Б. м.: Видання ЗЧ ОУН, 1956. – С. 29.

² Першина Т.С. Утвердження тоталітарної адміністративної системи в Західноукраїнському регіоні (1944–1950 рр.) // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. праць. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 93–94, 99, 106; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 61. – Арк. 1; Оп. 1. – Спр. 1117. – Арк. 8.

³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5681. – Арк. 306.

№ 6019/ і 1/30596 від 8 вересня 1952 р. Вказувалося, що тривалість, масштаб опору спричиняють, зокрема, такі фактори, як розгалуженість підпільної мережі, що діє за підтримки «легальної сітки» та широкого сприяння населення, у тому числі розвідувальною інформацією, поповненням молоддю.

Про ставлення до влади красномовно говорить і участь населення у виборах. Так, під час виборів до Верховної Ради СРСР (лютий 1946 р.) у с. Ременів Львівської області з 819 виборців на дільницю з'явилося 547. Щоправда, це не завадило проголосити про участь понад 98 % електорату¹.

У переважно аграрному регіоні до колгоспів селянство залучали методами економічного примусу, залякування, кримінального переслідування та іншими репресивними заходами. Зростала внутрішня напруга на селі. У перші роки колективізації не було належної матеріально-технічної бази, що в сукупності з руйнуванням традиційного укладу вело до підриву сільськогосподарського виробництва та зубожіння населення. Про настрої відчаю свідчить хоча б вислів переселенця на Волинь із Чехословаччини І. Мархевква: «Я пройшов Болгарію, Польщу, Францію, Чехословаччину... але гіршого життя, чим у Росії, не бачив... Причиною всьому колгоспи... Я своїми руками виріжу свою сім'ю, але в колгоспи не допущу. Якщо у когось побачать коня, корову і в кімнаті у нього чисто, відразу його в Сибір – куркуль»².

Принципово було оцінено наслідки десятиліття «радянського будівництва» на Пленумі ЦК КПУ 2–4 червня 1953 р. (йому передувало ініційоване Л. Берія рішення ЦК КПРС від 26 травня «Питання західних областей Української РСР»)³. Констатовалося, що «серед значної частини населення західних областей існує незадоволення господарськими, політичними і культурними заходами, які проводяться на місцях». У керівництві сільським господарством допущено «серйозних помилок», воно ведеться «без урахування місцевих особливостей», населення незадоволене діями місцевої влади. «...Майже всі керівні посади в партійних і радянських органах західних областей України зайняті працівниками, командиро-

¹ ДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 56. – Спр. 1. – Т. 2. – Арк. 9.

² Ленартович О. Репресивний характер реформ у західноукраїнському селі (1944–1949) // Пам'ять століть. – 1997. – № 5. – С. 117.

³ Див. докладніше: Веденеєв Д., Шаповал Ю. Был ли Лаврентий Берия украинским националистом? // Зеркало недели. – 2001. – 7 июля.

ваними із східних областей УРСР, а також інших республік Радянського Союзу».

Робився висновок, що «таке становище... створює ґрунт для підривної роботи ворогів радянської влади, особливо буржуазно-націоналістичного підпілля», яке «незважаючи на багаторічну боротьбу по його ліквідації, все ще існує, а його банди продовжують тероризувати населення». Розкритиковано односторонні методи протидії антирадянському руху опору: «...Боротьбу з націоналістичним підпіллям не можна вести лише шляхом масових репресій і чекістсько-військових операцій, безглузде застосування репресій викликає лише невдоволення населення... Протягом 1944–1952 рр. у західних областях піддано різним репресіям дуже велику кількість людей»¹.

Можна лише погодитися зі словами з листа до Президії Верховної Ради СРСР (10 липня 1971 р.) колишнього керівника підпільного «Українського червоного хреста» Галини Дідик, що без масової підтримки «при насиченні Західної України регулярними і спеціальними військами кількарічний спротив був би неможливий. Це не був виступ проти радянської влади і соціалізму, а насамперед всенародна боротьба проти... окупації і терору»².

Слід підкреслити, що сутність та методи політичного курсу компартійного керівництва, апробовані на решті населення Радянського Союзу, не зазнали істотних змін і поширилися на звільнені землі Західної України. При цьому слід враховувати, що населення регіону відчувало страшний тягар наслідків окупації, втрат від масштабних бойових дій між радянськими силовими структурами та повстанським рухом, афективну історичну пам'ять про репресії 1939–1941 рр. В архівних кримінальних справах на керівників націоналістичного руху неодноразово нам зустрічалися їхні свідчення про те, що саме страшні враження від масових убивств галичан органами НКВС у перші дні війни зробили їх переконаними противниками «робітничо-селянської влади».

З височини десятиліть не доводиться сумніватися, що виважена, поступова політика радянської влади, спрямована на модернізацію суспільно-економічного життя відсталого за панування Польщі та виснаженого Другою світовою війною регіону, зустріла б підтримку переважної більшості населення, знесиленого роками кровопролиття. Однак реалії буття виявилися суперечливішими й драматичнішими.

¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1117. – Арк. 7–10.

² Літопис УПА. – Т. 12. – С. 137.

Поступове залучення до різних сфер радянського будівництва збройного протистояння підпілля десятків тисяч мешканців регіону надавало конфлікту братовбивчого характеру, крайню гостроту й обопільної жорстокості, ірраціонального насильства. Свавільля та репресивні заходи влади викликали невибагливі у засобах «відплатні акції» підпілля. Останні каталізували оперативні військові удари, маховик насильства дедалі розкручувався.

Отже, радянізація Західної України з притаманними їй методами проведення стала базовою причиною тривалого опору підпілля ОУН, що спиралося на широку підтримку населення, і, водночас, першим із факторів, які детермінували діяльність спеціального органу націоналістичного руху – Служби безпеки. Його можливість по-перше, безпосередньо використовувалися для зриву різноманітних заходів влади. По-друге, на нього покладалися винятково важливі за тих умов протистояння функції розвідувального забезпечення та контррозвідувального захисту підпілля.

Як уже йшлося, міжнародне право залишає за народами право на самозахист у разі брутального порушення його прав. Не випадково відповідно до Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 р. народи мають право вдаватися «до повстання проти тиранії і гноблення як до останнього засобу».

Важливим для дотримання норм МГП є *принцип пропорційності у застосуванні сили*. Доцільно з'ясувати, як він дотримувався у збройному конфлікті на Західній Україні.

Співвідношення втрат постійно збільшувалося на користь радянської сторони. Якщо у червні 1946 р. воно приблизно дорівнювало 1:2,5, то у 1950 р. у ході операцій було знищено 1582 підпільники, а Внутрішні війська втратили вбитими 86 осіб (159 поранено). Отже, співвідношення безповоротних втрат становило 1:18,3¹.

Для ілюстрації наведемо статистику жертв терактів підпілля на території Станіславської області у 1945–1946 рр.: проведено 252 теракти та 66 диверсій, загинуло 132 радянських і партійних працівники, 122 бійці винищувальних батальйонів, 819 місцевих мешканців і 230 військовослужбовців, тобто цивільних загинуло майже у п'ять разів більше. У той же час в області, за радянськими даними, було знищено 20 177 учасників руху опору.

До порушення принципу пропорційності призводив і низький

¹ ДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 101. – Спр. 22. – Арк. 155.

² Там само. – Оп. 57. – Спр. 1. – Арк. 3, 8–9.

рівень оперативно-бойової підготовки особового складу спецвійськ. Ефективність бойового застосування ВВ НКВС-МДБ через конспіративність підпілля та специфічні умови регіону залишалася низькою. Щодобово вони могли виставити 1000 нарядів, охопивши 2 тис. сіл при їхній загальній чисельності 7 тис. (без хуторів). У серпні 1948 р. МДБ СРСР навіть наказало згорнути планове навчання через надмірне бойове навантаження, солдатів не навчали методам силового захоплення противника живцем, і вони поспішали застосовувати зброю на ураження. Як наслідок, у 1949 р. мали успіх тільки 2,5 % нарядів, результативними визнано 4038 операцій із 50 528.

У цілому, за даними КДБ УРСР, у 1944–1953 рр. безповоротні втрати радянських силових структур у протиборстві ОУН та УПА становили: співробітників НКДБ-МДБ – 687 осіб; органів внутрішніх справ – 1864; військовослужбовців армії, ВВ та ПВ – 3199; бійців формувань самооборони – 2590¹. Тепер співставимо цю статистику з радянськими даними про втрати ОУН та УПА.

Можна констатувати, що характерною рисою збройного конфлікту в Західній Україні було широке порушення норм МГП обома його сторонами.

За радянськими даними, у 1944–1953 рр. рух ОУН та УПА здійснив 14 424 акції, серед яких – 4904 теракти, 195 диверсій, 645 нападів на державні установи, колгоспи, МТС, 359 збройних пограбувань державного і колгоспного майна. І досі дискусійною залишається проблема кількості жертв серед цивільного населення з радянського боку. У квітні 1973 р. 10-м (архівно-обліковим) відділом КДБ при РМ УРСР за вказівкою його голови В. Федорчука було підготовлено для Верховної Ради республіки зведення про втрати радянської сторони в 1944–1953 рр. За зведенням втрати серед цивільних осіб розподілялися наступним чином:

- представників органів радянської влади різних рівнів – 2732;
- функціонерів компартії – 251;
- комсомольських працівників – 207;
- голів колгоспів – 314, колгоспників і селян – 15 355;
- робітників – 676;
- представників інтелігенції – 1931;
- дітей, стариків, домогосподарок – 860².

¹ Див.: ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 103.

² Там само. – Арк. 1–3.

Слід ураховувати, що у 1944–1945 рр. відомості про загиблих надходили до органів влади нерегулярно, не була встановлена доля багатьох осіб, уведених бойовиками ОУН та УПА, а також тих, хто прибував зі східних областей УРСР на заробітки або рятуючись від голоду 1946–1947 рр. У період перебудови в СРСР, на хвилі протистояння націонал-патріотичних сил та носіїв офіційної ідеології для посилення антинаціоналістичної пропаганди в ряді західних областей провели на громадських засадах поіменний облік жертв громадянського конфлікту 1940–1950-х рр. За даними члена Київської організації ветеранів органів безпеки «Щит», генерал-майора КДБ у відставці В. Шевчука кількість жертв у Волинській області становила 25,7 тис. осіб, Рівненській – 27 тис., Львівській – понад 40 тис.¹

Найбільш масовою групою жертв стали селяни, що можна пояснити активними збройними акціями антирадянського руху опору зриву колективізації, тим більше, що сільська місцевість слугувала головною базою повстанців.

Необхідно зазначити, що диверсійно-терористичні заходи часто стають зброєю слабшої у військовому відношенні сторони, основним тактичним засобом впливу повстансько-підпільних сил на противника, що обумовлювало і значну питому вагу відповідних акцій в операціях УПА і підпілля ОУН. Поряд із цим, і це підтверджує структура втрат радянської сторони, об'єктом тероризму ставали і певні категорії цивільного населення, що вже означало серйозне порушення норм МГП.

На жаль, загальною закономірністю багатьох повстанських рухів є їхнє прагнення встановити контроль над населенням, відвернути його від співробітництва з владою, запобігти укоріненню режиму політичними й соціально-економічними методами. У свою чергу державні силові структури також прагнуть поширити контроль над місцевою людністю, аби позбавити інсургентів бази підтримки, людських ресурсів тощо. Характерно, що жорсткі дії радянської карально-репресивної системи принципово нічим не відрізнялися від аналогічних заходів інших великих держав. Так, в Алжирі французами у 1950–1960-х рр. близько 2 млн мешканців було загнано до «спеціальних зон» (концтаборів), щоб позбавити Фронт національного визволення бази підтримки. Статут Армії США ФМ 31-21

¹ Шевчук В. Украинская Повстанческая Армия // Политика и время. – 1991. – № 11. – С. 83.

«Партизанська війна» (1955) пропонував широко застосовувати виселення населення з районів дій повстансько-партизанських сил, захоплення заручників, суворе покарання цивільних за допомогу інсургентам, запровадження тотального адміністративно-поліцейського режиму¹.

Водночас характерною рисою антиурядового терору була його показовість, наочність, особлива жорстокість, що повинне було деморалізувати противника. Так, у грудні 1949 р. у селі Рожнов Кутського району на Станіславщині бойовики ОУН убили майора МДБ УРСР І.С. та сержанта І.Б. Трупі вбитих були викопані, тіло офіцера четвертовано, а голова виставлена на кілку при дорозі. З села незабаром виселили 24 родини².

Закономірним, з огляду на аналоги повстанських рухів в інших регіонах світу, стало силове забезпечення життєдіяльності підпілля, відповідальність за яке покладалося на СБ. В його ході також спостерігалися численні порушення норм МГП стосовно поводження з некомпатантами, що штовхало підпілля на кримінальні манівці.

Документи радянської сторони констатували, що приблизно на межі 1949/1950 рр. спостерігається перелом у ставленні населення до підпілля³. Крім утоми від багаторічного кровопролиття, давали взнаки репресивні заходи влади, зміцнення її позицій у регіоні в сукупності з проведенням суцільної колективізації.

З іншого боку, зростало незадоволення терором підпілля, який ініціював додаткові карально-репресивні акції влади. Наведемо з цього приводу кілька характерних і відвертих висловлювань ватажків підпілля. Як писав організаційний референт Буковинського окружного проводу керівнику крайового проводу «Захід-Карпати» Єфрему, підпільники ліквідують голів колгоспів, дільничних міліціонерів, оперуловноважених райвідділів МДБ, палять колгоспні будівлі. Влада відповідає арештами і виселеннями. «При цьому більшовики говорили, що всі ці дії виключно через нас, дійшло до того, що населення просить нас нічого не робити, адже воно буде потерпати ще більше. Слід визнати, що більшість населення вбачає причину свого нещастя тільки у нас... Більшовики будуть тверді у своїх намірах і зроблять нам у горах друге “Закерзоння” (імовірно,

¹ Ланда Р.Г. История Алжирской революции. — М.: Наука, 1983. — С. 39–43; Американская стратегия и тактика «партизанской войны». — М., 1964. — С. 74.

² ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 92. — Арк. 307–308.

³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 106. — Спр. 5944. — Арк. 94–96.

малася на увазі акція «Вісла». — *Авт.*) ... За ліквідацію вчителя-активіста більшовики упродовж двох днів повиселяли всіх з гір у село Белоберезка Кутського району»¹.

Зміна ставлення населення, яке опинилося між жорнами протистояння, відбивалася на матеріальному постачанні нелегальних ОУН, тим більше, якщо врахувати високий ступінь експлуатації державою колгоспного селянства проблемного з агротехнічного погляду регіону. За словами члена Яворівського надрайонного проводу Уляни (28 квітня 1951 р.), «населення по суті перестало підтримувати нас. У селах неможливо залишатися, оскільки населення доносить про нас до органів МДБ... Колгоспники не надають ніякої матеріальної допомоги й погрожують видачею... Більшість часу доводиться сидіти у бункерах, а продукти харчування діставати у нічний час і у більшості випадків під силою зброї»². Грошовий фонд ОУН, крім членських внесків, добровільної допомоги та певних сум, що доставлялися емісарами закордонних центрів та іноземних розвідок, поповнювався за рахунок податку в 1 % на прибутки торговців, дрібних підприємців, інтелігенції з приватною практикою. Чотири рази на рік поширювалися бофони (від слів «На бойовий фонд»), своєрідні облигації позики у населення. Бофони поширювалися спочатку виключно серед членів організації, а з 1943 р. — серед цивільного населення Волині і Полісся уповноваженими господарської сітки ОУН. При цьому нерідко грошові документи поширювалися за списком і під примусом. У 1944–1946 рр. було випущено до 20 серій бофонів по 4–8 номінацій у кожній. Позика проіснувала принаймні до 1952 р.³

Кожний територіальний провід мів залишити собі до 25 % зібраних коштів, вищі провідники розпоряджалися ними безконтрольно. Відомо, наприклад, що Рогатинський окружний провід збирав щорічно до 200 тис. крб., Стрийський районний у 1946 р. зібрав 800 тис. крб. Створювався і золотий запас⁴. Практикувалася «рознарядка», за якою певний провід повинен був зібрати встановлену кількість грошей та матеріальних засобів⁵.

¹ ДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 102. — Спр. 6. — Т. 7. — Арк. 4.

² Там само. — Арк. 39.

³ Див. докл.: Клименко О. Грошові документи ОУН (бофони). — Тернопіль, 1999; Його ж. Грошові документи ОУН (бофони). 1939–1952 роки: Автореф. дис... канд. істор. наук. — Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2000. — 19 с.

⁴ ДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 58. — Спр. 11. — Арк. 169; Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1.

⁵ Там само. — Оп. 60. — Спр. 16. — Т. 1. — Арк. 167.

Екстремістський характер «самопостачання» і роль у ньому СБ посилювалися на початку 1950-х рр. у зв'язку з різким звуженням соціальної бази підтримки. У вилучених після загибелі керівника підпілля Галичини Р. Кравчука (21 грудня 1951 р.) документах містилася вказівка: конспіративно-силовим способом проводити грошові збори й заготівлі, змінювати місця експропріацій (хоча перевагу рекомендувалося віддавати добровільній допомозі «симпатиків»). У червні 1951 р. крайовий референт пропаганди в Галичині Гомін дав вказівку: під тиском поширювати бофони, грабувати каси й магазини. Такі ж настанови містилися в інструкції дрогибицького окружного провідника Я. Косарчина (жовтень 1951 р.). Лише за другу половину 1951 р. у регіоні підпільниками було захоплено силовим шляхом 542 610 крб., органами МДБ вилучено бофонів на суму 878 150 крб.¹

Нарешті, відступом від норм МГП стало створення повстанцями спецбойок, які виступали під виглядом радянських військовослужбовців, про що йшлося у нашій книзі.

Зрозуміло, що сучасне законодавство правової держави відмовило у реабілітації тим учасникам руху, які скоїли кримінальні злочини проти цивільної людності. Так, до архівної кримінальної справи на шефа проводу ОУН «Одеса» С. Янишевського (розстріляний у Рівному за вироком військового трибуналу Прикарпатського ВО в 1951 р.) долучено довідки селищних рад про знищення учасниками згаданого проводу близько 1,5 тис. громадян.

Для реалістичного розуміння вакханалії насильства на заході України слід враховувати і розвиток суто кримінальної злочинності особливо небезпечного характеру. Станом на березень 1949 р. лише у Волинській області населення тероризували п'ять «диких бойок», які не мали ніякого відношення до підпілля ОУН². 21 липня 1948 р. у стічній ямі конюшні відділу постачання Львівського університету знайшли 18 тіл (з них 17 жіночих), убитих ударами тупих знарядь по голові. Як виявило слідство, злочинна група із семи співробітників підприємства заманювала ночувати селян, що базарували у місті, грабувала й вбивала їх³.

Численні відхилення від норм МГП і порушення радянського ж законодавства скоювали силові структури СРСР. Документальні

¹ ДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 20. – Спр. 14. – Т. 1. – Арк. 7–14.

² Там само. – Оп. 59. – Спр. 2. – Т. 1. – Арк. 104.

³ Там само. – Оп. 58. – Спр. 2.

матеріали переконують, що вони поводитися в Західній Україні справді як на окупованій території. І причини цього доцільно шукати у корінних особливостях тоталітарної держави, для якої нехтування законом і невід'ємними правами громадян стало нормою і не залежало від регіонального або національного виміру.

У 1945 р. Політбюро ЦК КП(б)У двічі ухвалювало постанови про факти порушення законності у роботі органів. Того ж року НКВС-НКДБ республіки було звільнено за моральний розклад 240, порушення законності 539, за результатами спецперевірок 1640 співробітників, засуджено військовими трибуналами 326. 24 липня 1946 р. виходить рішення ЦК КП(б)У «Про недоліки в роботі суду, прокуратури і органів МВС-МДБ з боротьби з порушниками радянської законності у західних областях». Констатувалося, «що у квітні–листопаді 1946 р. розкрито 396 порушень (із них скоєно співробітниками МВС – 123, МДБ – 64), серед них самочинних розстрілів громадян – 18, грабунків і зґвалтувань – 9, незаконних обшуків – 34, порушень при слідстві – 51¹. За 6 місяців 1949 р. із 1189 притягнутих до адміністративної відповідальності співробітників МДБ 731 працював на ЗУЗ, із 25 засуджених військовими трибуналами – 16². Викликає сумнів, що до відповідальності притягнули більшість винних співробітників силових структур, більша частина порушників законності була просто «вичищена» з органів.

Випадки незаконного поводження з населенням викликали обурення навіть у офіцерів «загартованої» в антиповстанських операціях та депортаціях дивізії військ НКВС ім. Дзержинського. Як писав 3 лютого 1947 р. Й. Сталіну лейтенант П. Кривошеїн, командири вимагають «не цяцькатися з панянками і панями, а якщо потрібно, то застосовувати до них вищу міру». «Не можна, – писав офіцер, – стріляти у жінок або старих на очах у їх сусідів».

Безпрецедентний випадок: 16 березня 1945 р. начальник штабу 89-го прикордонного загону майор М.Б. натрапив у лісі на групу молодиків, безпідставно звинуватив їх в ухиленні від призову до армії і самочинно розстріляв чотирьох хлопців на очах у солдатів (майора засудили до 5 років позбавлення волі... умовно!)³. Хіба таке поводження з некомпатантами не свідчить про справжнє ставлення ба-

¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 2842 а. – Арк. 32–33.

² Див.: ДА СБУ. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 7.

³ Там само. – Ф. 2. – Оп. 88. – Спр. 81. – Арк. 87.

гатьох радянських силовиків до населення території, звільненої від німецьких окупантів? Чи нагадує воно ставлення до *співгромадян*?

Доцільно торкнутися специфіки особового складу органів і військ держбезпеки та внутрішніх справ, оскільки від його професійних та моральних якостей, методів роботи залежала результативність оперативно-розшукових заходів, ставлення населення до правоохоронної системи і влади взагалі.

Гадаємо, що саме низька компетентність сукупно із атмосферою беззаконня на ЗУЗ обумовлювали специфічний стиль роботи органів. Як відверто зазначалося у телеграмі міністра С. Савченка начальником УМДБ регіону (31 березня 1949 р.), чекісти «замість проведення систематичних і глибоких чекістських заходів з розшуку і ліквідації озброєних оунівських банд і терористів ідуть по лінії найменшого опору, підмінюючи ліквідацію цих елементів роботою з вилучення посібників і інших другорядних оунівських зв'язків... Досягаючи таким шляхом формальних показників у роботі, вони фактично займаються окомилуванням, породжують порушення норм КПК і радянської законності»¹. Інакше кажучи, кваліфіковані оперативно-розшукові заходи підмінювалися репресивними заходами стосовно населення, органи не обтяжували себе доведенням причетності багатьох громадян до підпілля.

Зрозуміло, що прибулі на ЗУЗ співробітники правоохоронних органів не знали місцевих умов і ознайомлювалися з ними безпосередньо у вирі безкомпромісної боротьби. Позиції режиму в регіоні промовисто характеризує те, що на середину 1947 р. на ЗУЗ із 2447 співробітників МВС-МДБ лише 98 були місцевими уродженцями². Лише поступово, із зміцненням позицій режиму вказівками ЦК КП(б)У та МДБ СРСР стимулювався набір до органів місцевих мешканців. Так, на початку 1952 р. лише до Рівненського УМДБ було зараховано 26 вихідців із західних областей³. У цілому до 1951 р. в УМДБ регіону етнічні українці становили 40 % керівного та 41,5 % оперативного складу, що посилювало братовбивчий характер конфлікту.

З огляду на велику частку українців у інших правоохоронних органах і військах та цивільних спеціалістів, прибулих на ЗУЗ, стає зрозумілим, що збройний конфлікт на заході УРСР ставав не тільки

¹ Див.: ДА СБУ. – Ф. 8. – Оп. 86. – Спр. 3. – Арк. 2.

² ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 61. – Арк. 1.

³ Там само. – Спр. 14. – Арк. 87–88.

громадянським, а й внутрієтнічним. Тому важко погодитися з відомим дослідником політичної історії України професором Ю. Шаповалом, який стверджує, що у регіоні відбувався лише спротив місцевого населення колонізаційній політиці радянської влади¹.

Чекістське середовище тих років вирізнялося доволі низьким освітнім та культурним рівнем. На 1 січня 1946 р. в НКДБ УРСР повну і незакінчену вищу освіту мали 6,3 % співробітників, середню – 30, незакінчену середню – 33, нижчу – 30,7 %. У 1947 р. більше половини офіцерів МДБ УРСР були без спеціальної підготовки, половина начальників райміськапаратів не мали повної середньої освіти, а чверть їх – здобули тільки нижчу².

Втрата колег (включаючи жорстокі вбивства), постійне психологічне напруження, атмосфера каральних операцій у незнайомому регіоні з вороже індивідуально налаштованим населенням, значне перевищення офіційних термінів служби та перевтома викликали пригнічений моральний стан військовослужбовців (особливо строкової служби, що фіксувалося і матеріалами перлюстрації їхнього листування органами держбезпеки), призводили до брутальності й порушення законності під час операцій, самогубств. Про такі факти, зокрема, повідомлялося міністру внутрішніх справ УРСР Т. Строкачу у листах начальника відділу СМЕРШ ВВ НКВС Українського округу полковника Павлова «Про негативні настрої серед особового складу частин і з'єднань ВВ МВС» (18 липня 1946 р.) та «Про зростання злочинності й інших аморальних проявів у частинах військ МВС» (21 липня)³.

Розклад охоплював і рядовий склад військових формувань. Відомо про численні випадки непокори командирам, застосування до них сили, пограбування населення. Солдати 14-го аеродромного полку в Станіславській області взагалі продали співробітнику СБ Жару 2 тис. бойових набоїв, списавши їх на «бойові дії»⁴.

Про ескалацію справжнього оскаженіння учасників протиборства свідчать положення директиви МДБ УРСР № 57 від 31 травня 1947 р.: особовим складом під час операцій «трупні вбитих нівечаться до такого стану, що виключається будь-яка можливість прове-

¹ Шаповал Ю. «Дорогі українсько-німецькі націоналісти!» // Дзеркало тиждня. – 2000. – 16 грудня.

² Спецслужби України в роки війни і післявоєнний період: 36 док. – К.: Вид-во НА СБУ, 2002. – С. 78.

³ Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. – Кн. 2. – С. 181–182.

⁴ ДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 58. – Спр. 4. – Т. 2. – Арк. 274.

дення їх впізнання», знімається одяг і взуття вбитих, допускається «безцільне фотографування трупів вбитих в... позах, що не мають практичного значення при проведенні впізнання». Нам запам'ятався характерний радіообмін між керівником оперативно-військової групи І.Ш. на операції в Карпатах і шефом опергрупи МДБ УРСР у Львові: на запитання начальника, чи застосовувалися до захопленого ватажка підпілля «особливі методи допиту», офіцер відповідав, «що особисто дав йому зрозуміти, що такі методи можуть бути до нього застосовані на місці» у разі відмови співпрацювати з чекістами.

Радянська сторона фактично вдалася до застосування небезпечних для життя хімічних речовин (спецзасобів). Для затримання й знешкодження підпільників «перевіреній агентурі» видавали спецпрепарат «Нептун-47» снодійно-паралітичної дії, який додавався в рідку їжу та напої. У разі передозування вживання «Нептуна» призводило до смерті. Пізніше для знешкодження підпільників у бункерах став застосовуватися газ «Нептун-22». Через негласних помічників у лавах підпілля органи держбезпеки застосовували заряджені отруйним газом предмети-пастки («сюрпризи»). У документах описаний випадок, коли від гірчичного газу, яким наповнили тубик із підпільною кореспонденцією, ледве не загинув і на певний час втратив зір лідер підпілля (1950–1954) Василь Кук (полковник Коваль, Леміш).

Окремо слід сказати про протизаконне використання замуфльованих під повстанців агентурно-бойових груп (АБГ, про них ми писали у книзі). До лав АБГ охоче включали колишніх есбістів, які допитували захоплених або підозрюваних від імені СБ (літерний захід «ЛСБ»), імітували «референтури та боївки СБ вищих провідів». Постає питання: якщо до негласної співпраці «на основі компрометуючих матеріалів» залучали осіб, що скоїли злочини проти цивільного населення, то наскільки законним було саме застосування легендованих спецгруп?

За радянськими даними, за період існування спецгруп їхніми учасниками було ліквідовано 1163, захоплено понад 2000 й примушено здатися 700 повстанців¹. Легендоване підпілля відіграло неабияку роль у деморалізації та ліквідації осередків опору, а також в оперативних іграх із закордонними центрами ОУН та іноземними розвідками. У 1951–1953 рр. діяло сім легендованих окружних та чотири районні проводи ОУН, шість окремих груп. За їхньою допо-

¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 490. – Арк. 183.

могою лише у Станіславській області до 1954 р. знищили і захопили понад 300 учасників опору¹. Саме за участю агентів-бойовиків ліквідували або затримали членів Проводу ОУН в Україні Р. Кравчука, П. Федуну, В. Галасу та В. Кука.

Використовування груп супроводжувалося численними порушеннями законності, про що йшлося у доповідній військового прокурора військ МВС Українського округу полковника юстиції Кошарського від 15 лютого 1949 р., направлений секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову. У ній наводилися приклади вбивств, побиття, згвалтувань, пограбувань населення агентами-бойовиками. Робилися висновки про те, що «брутально-провокаційна і нерозумна робота ряду спецгруп... свавілля і насильство над місцевим населенням» ускладнюють боротьбу з ОУН, «підривають авторитет радянської законності і безсумнівно завдають шкоди справі соціалістичного будівництва в західних областях України», «дії т. зв. спецгруп МДБ носять яскраво виражений бандитський антирадянський характер і, зрозуміло, не можуть бути виправдані ніякими оперативними міркуваннями»². Поза сумнівом, брутальні вчинки спецгруп полегшували залучення осіб до антирадянського руху опору, сприяли ескалації обопільного насильства.

Радянська сторона несе відповідальність і за втягнення цивільних осіб до бойових і спеціальних дій проти повстанців. Близькими за функціями до згаданих винищувальних батальйонів та ГОГП були так звані озброєні групи партійно-радянського активу. Вони не тільки здійснювали самооборону власних установ, а й сприяли оперативно-військовим групам у розшуку підпільників (особливо у населених пунктах), брали участь у військових операціях, що призводило до зростання втрат серед цієї категорії цивільного населення. Окремі активісти залучалися до складних оперативних заходів. Як згадував активіст А.Ш., він не тільки брав участь у десятках операцій, але й тричі направлявся до підпілля під виглядом учасника, сприяв розкладу нелегальних формувань, знищенню та захопленню функціонерів ОУН³.

Серед специфічних, протизаконних методів пацифікації Західної України слід згадати і запровадження механізму кругової пору-

¹ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 100. — Арк. 173.

² Доповідна записка про використання спеціальних агентурно-бойових груп для ліквідації підпілля ОУН // Високий замок. — 1993. — 6 лютого.

³ В одном строю с чекистами // Материали науч.-практ. конф., посвященной 70-летию ВУЧК-КГБ УССР (2–3 декабря 1988). — К., 1988. — С. 75–76.

ки та виселення людності з районів, «уражених бандитизмом». З польської сторони апофеозом таких дій стала сумнозвісна операція «Вісла», коли в стислий термін було насильницьки змінено етнічну карту південно-східних районів Польщі, переселено майже 150 тис. корінного українського населення.

На залякування населення спрямовувалися і публічні страти, які почали практикуватися, відновлення смертної кари в СРСР. І це сталося тоді, коли озброєні акції підпілля поступово сходили нанівець. Так, 27–28 жовтня 1951 р. у м. Стрий після відкритого судового процесу публічно повісили миколаївського надрайонного референта СБ М. Гельнера і районного референта СБ О. Кальченка¹. Публічні страти «освячувалися» присутністю прокурора УРСР Руденка.

Атмосферу підозри й насильства навколо некомбатантів роздмухувала і радянська сторона, політика якої носила виразно «класовий» характер. Крім цілеспрямованих заходів з компрометації підпільників, творилися підстави для пошуку СБ ОУН «ворожої агентури» серед населення, причому вдаватися до цього вимагала від органів НКВС-МДБ правляча комуністична партія. Постанова ЦК КП(б)У від 27 листопада 1945 р. «Про додаткові заходи боротьби з українсько-німецькими націоналістами у західних областях УРСР» зобов'язувала органи НКВС-НКДБ практикувати упродовж одного-двох днів масовий виклик місцевого населення на «бесіди» (пропорційно чисельності населення конкретного пункту). У першу чергу рекомендувалося викликати куркулів, торговців, «інші ворожі елементи». Як цинічно зазначали автори документа, це призведе до різкого збільшення числа осіб, яких підпілля підозрює у співробітництві з противником, знищення руками ОУН представників тих верств, що вважалися перешкодою на шляху радянзації².

Звісно, не підлягають виправданню допущені учасниками протиборства в Західній Україні злочини стосовно цивільного населення, жорстокість, інші вияви бруталності. При цьому треба пам'ятати, що такі антигуманні явища були і залишаються неодмінним супутником збройних громадянських (внутрішніх) конфліктів, в основі походження яких лежить ігнорування правлячим режимом законних прав громадян, насильницькі засоби проведення політичного курсу. Єдиним доцільним шляхом суспільно-політичного роз-

¹ Див.: ДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 102. – Спр. 6. – Т. 7.

² ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 809. – Арк. 79.

Д. ВЕДЕНЕЄВ, Г. БИСТРУХІН. Меч і тризуб

витуку виступають реформи в обстановці стабільності в суспільстві, забезпечення якої є одним з найважливіших завдань військових формувань і правоохоронних органів, визначених Конституцією і чинним законодавством України.

Повчально, що навіть за умов жорстокого протиборства існувала миротворча альтернатива. З 1944 р. лідер руху опору Р. Шухевич докладає зусиль до налагодження консультацій з керівництвом радянської України про умови припинення вогню і замирення. 1 березня 1945 р. біля хутора Конюхи Козівського району Тернопільської області відбулися санкціоновані ЦК КП(б)У переговори, в яких з боку УПА брали участь начальник ГВШ Дмитро Маївський і шеф політичного відділу ГВШ Яків Бусол. Польові командири просили розцінювати зустріч як попередні консультації і висували основну політичну вимогу – відновлення реального суверенітету України.

Отже, партійний провід УРСР розумів складність ситуації і не займав безкомпромісної позиції до тих, кого офіційно іменував «бандоунівцями» і таке подібне. Контакти тривали до 1948 р. (коли було заарештовано, катовано й засуджено до 25 років таборів посередницю від ОУН художницю Ярославу Музику) і судячи з усього, саме непримиренна позиція Москви не дала змоги припинити кровопролиття або хоча б мінімізувати страждання населення¹.

До слова, Я. Музика, немолода вже жінка, в листах з неволі до голови Верховної Ради СРСР К. Ворошилова та МВС СРСР Л. Берія змалювала протизаконні методи, які застосовували до неї співробітники МДБ УРСР – кількадевні побиття, роздягання донага на потіху оперпрацівникам, карцер, психологічний тиск і нові тортури. Нині жінку-патріота реабілітовано. Як писала у записці на волю захоплена органами МДБ у березні 1950 р. зв'язкова Р. Шухевича Дарія Гусяк, «краще десять разів умерти, аніж потрапити сюди», – підпільницю катували на очах її матері...

***

Отже, порівняння властивостей українського повстансько-підпільного руху з усталеними нормами МГП дає змогу поширити на нього міжнародно-правове визначення партизанського руху, що

¹ Див. докл.: Веденеев Д., Шевченко С. «Сова» призывала к примирению // Зеркало недели. – 2000. – 15 июля; Веденеев Д., Шевченко С. Миротворцы тайной войны // Киевский телеграф. – 2001. – 3 сентября.

діяв на основі нових форм легітимності. У той же час, як і в багатьох випадках з аналогічними озброєними рухами в інших регіонах світу, спостерігалися численні факти порушення його учасниками норм гуманності у поводженні з противником та цивільним населенням.

Така ж сама картина притаманна і для радянської сторони, сама репресивна політика якої створювала передумови для жорсткого опору населення. Саме в політиці сталінізму, рішуче засудженій у сучасній Україні, слід вбачати базову причину ескалації насильства в Західній Україні.

Силові структури СРСР повсякчасно порушували чинне законодавство, не зупиняючись перед брутальними методами придушення руху опору та залякування населення. Відомо, що ще до Другої світової війни СРСР відмовився приєднатися до низки міжнародних конвенцій з гуманізації ведення війни та пом'якшення її наслідків для комбатантів, тож наївно було б очікувати від радянської сторони відповідного поводження в антиповстанських кампаніях.

Як уже йшлося, подібні ексцеси, далеко не виняткові для багатьох народів, тривають у певних конфліктних точках планети і зараз, включаючи пострадянський простір. Сучасники, громадяни України, здатні і повинні в інтересах майбутніх поколінь усунути політичні й морально-психологічні наслідки того конфлікту із суспільного життя, ліквідувати цю перешкоду на шляху формування консолідованої української політичної нації.

ВИСНОВКИ

Вивчення стану наукової розробки порушеної нами проблеми дозволяє дійти висновку, що діяльність спецпідрозділів українських націоналістів та УПА лише фрагментарно і під впливом політичної кон'юнктури висвітлювалася різними гілками української історіографії військово-політичної діяльності українського національно-визвольного руху. Вітчизняними та зарубіжними дослідниками не створено узагальнюючої наукової праці з історії розвідувальної та контррозвідувальної діяльності руху українських націоналістів та УПА.

Аналіз наведеного нами історичного матеріалу дозволив авторам досягти таких наукових результатів:

1. Визначено, що особлива роль спецпідрозділів у структурі й діяльності руху українських націоналістів, політично підконтрольних йому збройних формувань була зумовлена наступними факторами:

- екстремальними історичними умовами діяльності руху українських націоналістів, переважно силовими способами реалізації його стратегічних і тактичних настанов;
- потребами захисту націоналістичного руху та його збройних формувань від розвідувально-підривних, оперативно-бойових та інших заходів спецслужб противників;
- політичною диференціацією руху українських націоналістів, конфліктним характером відносин між окремими його складовими;
- специфікою ідеології та суспільно-психологічної налаштованості учасників руху ОУН та УПА.

2. Дослідженням доведено, що без кваліфікованого розвідувального й контррозвідувального забезпечення змагання національно-визвольного руху були б приречені на швидку поразку. Саме ефективно діючі спеціальні підрозділи стали одним з наріжних чинників тривалості, активності й масштабності українського націоналістичного руху як феномену вітчизняної політичної історії ХХ ст.

3. Виявлено такі основні організаційні форми спеціальних підрозділів націоналістичного руху та його мілітарних формувань, які діяли на території України:

- підрозділ з розвідувально-підривної діяльності УВО (1920 – початок 1930-х рр.);
- «контрольно-розвідувальну референтуру», окремі терористичні та бойові підрозділи ОУН (1932–1939);
- розвідувальний підрозділ Головної команди «Карпатської січі» й жандармерію Карпатської України (1939);
- референтуру СБ Крайової езекутиви ОУН у Західній Україні (1939–1940);
- розвідку Повстанського штабу ОУН(Б) та націоналістичного підпілля у Західній Україні (1939–1941);
- формування «української народної міліції» та жандармерії (влітку–восени 1941 р.);
- Службу безпеки ОУН (С. Бандери) в Україні (1940 – початок 1950-х рр.);
- розвідувальні, оперативно-бойові підрозділи, Службу безпеки, військово-польову жандармерію УПА (1943–1945);
- розвідку та Службу безпеки ОУН під проводом А. Мельника.

4. Установлено, що наріжні напрями діяльності та функціональні обов'язки спецпідрозділів обумовлювалися програмними настановами й тактичними завданнями руху українських націоналістів, інтересами оперативного забезпечення підконтрольних йому військових формувань. Завдання по лінії спеціальної діяльності відображалися у рішеннях з'їздів, конференцій, нарад керівного складу ОУН, тактичних схемах націоналістичного підпілля, конкретизувалися у численних нормативних, інструктивно-роз'яснювальних документах. Вони регламентували роботу спецпідрозділів певного організаційного рівня, визначали завдання за конкретним профілем діяльності (розвідувальним, контррозвідувальним, слідчим, оперативно-бойовим). Диференційовано розроблялися інструкції для окремих категорій співробітників або негласних помічників спецпідрозділів.

Прагнення запозичити форми і методи оперативної роботи з арсеналу спецслужб держав-противників об'єктивно наблизили спецпідрозділи ОУН та УПА до схожості зі спецслужбами державного характеру.

5. Доведено, що свідченням державотворчих спрямувань ОУН стало вироблення концептуальних засад розбудови органів безпеки

Української самостійної соборної держави. До їхньої компетенції було, зокрема, віднесено традиційно властиві органам держбезпеки функції протидії посяганням на державний лад, шпигунству, диверсійно-терористичній діяльності, іншим особливо небезпечним злочинам. Водночас на моделі органів безпеки УССД відбивалися постулати ідеології інтегрального націоналізму (підпорядкування монопартійній панівній силі у вигляді ОУН(Б), можливість обмежувальних або репресивних санкцій стосовно національних меншин тощо). Про розуміння націоналістами значення органів держбезпеки свідчить включення відомства безпеки до державного правління, сформованого ОУН(Б) після проголошення Акта відновлення суверенітету України від 30 червня 1941 р.

6. Установлено, що організаційна побудова спецпідрозділів переважно здійснювалася за територіально-функціональним принципом. Структури розвідки та контррозвідки входили до ланок націоналістичного руху: центральних керівних органів, територіальних осередків та збройних формувань УПА.

Залежно від воєнно-політичної та оперативної обстановки визначалася певна організаційна структура спецпідрозділів у складі функціональних (управлінських, розвідувально-інформаційних, контррозвідувальних, слідчих, оперативно-бойових, диверсійно-терористичних, навчальних, технічних тощо) або об'єктових підрозділів (з протидії конкретним ворожим спецслужбам і військовим формуванням, противникам у стані націоналістичного руху тощо).

Особовий склад спецпідрозділів у соціологічному відношенні принципово не відрізнявся від решти учасників руху ОУН та УПА. Водночас він рекрутувався з найбільш відданих справі, патріотично налаштованих представників практично всіх соціальних прошарків населення, відрізнявся доволі молодим середнім віком, невисоким у цілому освітнім рівнем, достатньо тривалим стажем участі в національно-визвольному русі.

Серед керівного складу спецпідрозділів значною була частка вихідців із забезпечених або заможних сімей, родин греко-католицького духівництва (з традиційною для них високою соціальною активністю, патріотизмом), осіб з вищою або незакінченою вищою освітою, а також спеціальною підготовкою в навчальних закладах німецьких спецслужб. Практично всі вони стали учасниками національно-визвольного руху за часів польського панування, переслідувалися санаційним режимом, мали солідний досвід неле-

гальної діяльності. Не випадково керівний склад СБ ОУН розглядався як кадровий резерв на заміщення посад керівників територіальних ланок ОУН різних ступенів.

7. Розкрито зміст, форми і методи *провідних напрямів діяльності* спеціальних підрозділів:

7.1. Перманентним напрямом їхнього функціонування виступала *розвідувальна діяльність*. Вона спрямовувалася на здобуття та аналіз інформації стосовно збройних сил, організації, форм і методів роботи спецслужб (правоохоронних органів) держав-противників, їхнього політико-адміністративного устрою, економіки, соціального становища, міжнародних відносин, військово-промислового потенціалу та комунікацій, відомостей про конкурентів у таборі українських націоналістів, а також націоналістичні рухи інших народів.

Розвідувальна діяльність спиралася на агентурно-інформаційну мережу; збір інформації вважався обов'язком кожного учасника націоналістичного руху або особи, що надавала йому підтримку. Оперативні джерела спецпідрозділів запроваджувалися за об'єктивним і територіальним принципами у власному середовищі, органах державного управління та місцевого самоврядування, політичних партіях і громадських організаціях, на об'єктах промисловості, інфраструктури, у культурно-освітніх закладах, у збройних силах та окремих правоохоронних органах противника.

У придбанні інформаторів наголос робився на осіб, що мешкали легально й мали достатні розвідувальні можливості. Однією з характерних особливостей агентурно-інформаційної мережі була масовість. До неї залучали представників практично всіх соціальних прошарків, професійних і вікових груп місцевого населення. Практикувалося створення резидентур, письмове закріплення вербування. Провідною основою співробітництва була ідейно-патріотична, хоча поширеними можна вважати і випадки співпраці на ґрунті залежності, під тиском залякування. Для здобуття розвідувальної інформації використовувалися і відкриті джерела, інколи відомості «знімалися» з технічних засобів зв'язку.

Особлива увага приділялася накопиченню та обробці інформації, доведенню її до вищих інстанцій повстансько-підпільного руху для використання за призначенням. Визначалися певні форми *оперативного обліку*, в основу яких було покладено систематизацію відомостей про конкретні структури противника або потенційно небезпечні групи та прошарки населення.

Упродовж періоду, що розглядається, націоналістичний рух та командування УПА вживали заходів з налагодження *контактів і співробітництва зі спеціальними службами іноземних держав* (Веймарської республіки, Литви, Англії, Японії – у міжвоєнний період; нацистської Німеччини, союзних їй Угорщини, Румунії та Японії – напередодні та в роки Другої світової війни). Головною метою співробітництва слід вважати бажання, за умов нестачі власних сил, залучити військово-політичні, оперативні та матеріальні можливості держав-противників основних ворогів націоналістичного руху для досягнення стратегічної мети ОУН – відновлення незалежності України. Наріжними напрямками такого співробітництва були постачання зарубіжних спецслужб розвідувальною інформацією, проведення бойових і диверсійних акцій проти спільних противників в обмін на допомогу (можливість працювати на території іноземних держав, лояльність їхніх урядів, фінансові дотації, забезпечення зброєю та боеприпасами, підготовка спеціальних кадрів тощо).

Слід зазначити, що українські націоналісти, змагаючись за свободу Батьківщини, у драматичних історичних обставинах змушені були взаємодіяти з державами-агресорами, допомога яких об'єктивно перешкоджала визволенню України від окупантів. Треба зважати на те, що до співробітництва з III рейхом ОУН та УПА підштовхувало бажання не допустити відновлення у регіоні репресивного сталінського режиму, який залишив жahlivi згадки з довоєнних часів. До того ж приклади співробітництва з іноземними спецслужбами були поширені серед патріотичних, антиколоніальних сил багатьох народів світу, антирадянських рухів опору народів колишнього СРСР.

7.2. *Контррозвідувальні зусилля* спецпідрозділів спрямовувалися на протидію створенню противниками агентурно-інформаційних позицій у повстансько-підпільному середовищі, перевірку надійності його учасників. Вживалися заходи щодо впровадження власних інформаторів у силові та інші офіційні структури противників, а також націонал-патріотичні організації, що розглядалися як конкуренти. Служба безпеки ОУН(Б) спромоглася здійснити низку вдалих оперативних комбінацій (у тому числі з використанням первербовки оперативних джерел противника) з дезінформування радянських органів держбезпеки. Набув поширення такий метод виявлення ворожої агентури, нелояльних осіб у своїх лавах або їхньому оточенні, як створення легендованих під противника спецгруп.

Основним засобом знешкодження виявленої агентури слугувала фізична ліквідація.

Попри відчутні здобутки у справі контррозвідувального захисту визвольних змагань, гору взяли оперативні зусилля спецслужб держав-противників ОУН та УПА, що, у свою чергу, стало одним з головних факторів поразки повстансько-підпільного руху в Західній Україні. Оперативно-військові удари радянських спецслужб, їхні заходи з компрометації лідерів та учасників руху опору призводили до утворення атмосфери шпигуноманії, а відтак – до ескалації невиправданого внутрішнього терору, насильства проти населення, деморалізації повстансько-підпільних рядів.

Важливою складовою контррозвідувальних заходів виступало *забезпечення конспірації та контроль за її дотриманням*. Зокрема, однією з передумов тривалого існування та активності підпілля стала розгалужена мережа конспіративних квартир, законспірованих і замаскованих місць укриття, ліній та пунктів кур'єрського зв'язку. Широко застосовувалася система псевдонімів, криптонімів, шифрів та умовностей.

7.3. Контррозвідувальна діяльність доповнювалася *слідчою роботою*. В основі слідчих дій лежали методичні, тактичні, психологічні прийоми, запозичені багато в чому в правоохоронних органах противника. Об'єктами слідства були співробітники силових структур та адміністрації противника, особи, що активно допомагали владі, підозрілі учасники повстансько-підпільного руху. Слідчі дії проводилися поза правовим полем. Головний критерій оцінки доказів вини підслідного – його зізнання. Слідчі керувалися міркуваннями шкідливості тих чи інших вчинків особи для повстансько-підпільного руху, а також ідеологічними постулатами. Широко вживалися методи фізичного та психологічного тиску, що призводило до збільшення кількості безневинних жертв (у тому числі серед самих учасників ОУН та УПА).

Повстансько-підпільні структури розробляли власні кодекси покарань винних, а також спеціальні фіскально-судові органи. Передбачалися різноманітні санкції – від морально-психологічних до фізичних.

Основною метою таких заходів було збереження своїх лав від деморалізації противником, зміцнення дисципліни і дієздатності, позбавлення ненадійних учасників. В окремих випадках, як це було у військово-адміністративному устрої УПА, суворі карально-дисциплінарні санкції об'єктивно сприяли правопорядку у відносинах

з населенням за умов відсутності на певній території будь-якої легітимної влади.

7.4. Значну увагу було приділено організації *розвідувального й контррозвідувального забезпечення бойових дій* в Українській повстанській армії. Система розвідувальних підрозділів у цілому розбудовувалася з використанням відповідних статутних та інших нормативно-інструктивних документів регулярних армій з пристосуванням до умов повстансько-партизанської боротьби. Запроваджувалися штатні розвідувальні підрозділи штабів повстанських з'єднань і частин різних рівнів, штатні та позаштатні розвідувальні осередки підрозділів УПА. При цьому повстанські сили застосовували майже всі традиційні для регулярних збройних сил способи ведення розвідки (спостереження, пошук, засада, розвідка боєм, технічна розвідка).

Особливого значення надавалося агентурній розвідці, масштаб і ефективність якої обумовлювалися широкою підтримкою визвольних змагань населенням.

Командний склад УПА належним чином усвідомлював важливість контррозвідувального захисту та конспіративних засад, котрі забезпечували відповідні підрозділи військово-адміністративної структури УПА. Разом з тим досвід повстанської армії засвідчив потребу вилучити контррозвідувальні функції з компетенції військового командування, передавши їх спеціальному органу із забезпечення безпеки.

Досвід УПА ще раз підтвердив неодмінність існування спеціальних підрозділів з підтримки порядку й військової дисципліни. Серйозний підхід до формування спеціальних підрозділів в УПА слугує переконливим аргументом на користь того, що її творці розглядали повстанські сили як зародок регулярної армії Української держави.

7.5. *Терористична діяльність* для спецпідрозділів ОУН та УПА була однією з провідних, що було обумовлено, у першу чергу, екстремальними історичними умовами існування національно-визвольного руху, відсутністю реальних легітимних чинників боротьби за відродження незалежності України, репресивними методами радянської Західної України.

Основними об'єктами терактів ставали представники управлінських та силових структур держав-противників, цивільні особи, які активно допомагали владі, учасники повстансько-підпільного руху, котрі співпрацювали з противниками ОУН та УПА або безпід-

ставно у цьому звинувачувалися, учасники націонал-патріотичних організацій – конкурентів ОУН(Б). Метою терористичних актів було не тільки фізичне усунення певних осіб, що перешкоджали реалізації завдань націоналістичного руху, а й блокування заходів влади з радянізації регіону шляхом залякування населення.

У міру нейтралізації повстансько-підпільного руху силовими структурами збільшувалася частка терористичних та інших насильницьких проявів з кримінальним забарвленням (насамперед для забезпечення матеріальних умов існування інсургентів). Терор підпілля, для якого не були винятком відверто нелюдські прояви, активізував карально-репресивні акції офіційних режимів, гальмував об'єктивно-прогресивні заходи у суспільно-економічній сфері. Треба враховувати й те, що кількість жертв терору націоналістів не можна порівняти із втратами українського етносу від репресивної політики сталінізму і гітлеризму.

Терористичні акції здійснювалися окремими бойовиками або бойовими підрозділами ОУН та УПА. Сумною реальністю були масові фізичні чистки учасників повстансько-підпільного руху (однією з причин яких стали заходи з компрометації, до яких вдавалися радянські органи держбезпеки). Внутрішній терор сприяв деморалізації лав повстансько-підпільного руху, полегшував оперативну діяльність його противників.

Оперативно-бойові підрозділи ОУН та УПА брали участь не тільки в розвідувальних або диверсійно-терористичних акціях, а й у бойових діях зі збройними силами, військами відомств внутрішніх справ та безпеки держав-противників, їхніми парамілітарними формуваннями. Найпоширенішими формами бойових дій були напади на невеликі підрозділи, комунікації, тилові об'єкти противника, гарнізони, що прикривали адміністративні центри або інші об'єкти, прикордонні застави, іррегулярні підрозділи з охорони громадського порядку, а також оборона місць базування повстансько-підпільних угруповань від військових та оперативно-військових операцій противника.

7.6. Матеріали дослідження дають підстави для висновку, що у співробітників спецпідрозділів українського націоналістичного руху проявилися характерні морально-психологічні риси *екстремістськи налаштованих осіб* – беззастережна відданість ідейним переконанням, готовність до ризику, самопожертви, зневага до цінності власного й чужого життя, до норм законності та моралі, примат доцільності у досягненні корпоративної мети, нерідко –

цілеспрямована або немотивована жорстокість, кастовий, «орденський» дух і своєрідний романтизм боротьби, висока дисциплінованість і субординованість, перевага негативних емоцій (ненависть до ворогів, осіб, що їм допомагають), конфронтаційний стиль мислення.

Формуванню таких рис сприяли обопільний екстремальний характер протиборства, постулати ідеології «інтегрального націоналізму», яка абсорбувала чимало елементів сучасних їй екстремістських або егалітарних ідеологічних систем, особисті рахунки з офіційним репресивним режимом, а також відчуття елітарності за умов особливої ролі спецпідрозділів у націоналістичному русі.

7.7. Було налагоджено *професійне навчання* у системі вишколів (курсів), де готували керівників референтур СБ, спеціалістів з агентурно-інформаційної, слідчої, оперативно-бойової роботи. Приділялася значна увага прищепленню учасникам національно-визвольного руху знань з розвідувальної, диверсійно-бойової, конспіративної тематики, ознайомленню їх з методами роботи правоохоронних органів противників. Ретельно вивчалися функції, форми і методи діяльності, організаційна побудова і кадри радянських спецслужб, особливості пенітенціарної системи. Готувалися численні навчальні посібники, у тому числі шляхом перекладу відповідної польської, радянської літератури, праць іноземних авторів з питань теорії та історії діяльності спецслужб або на основі аналізу конкретних оперативних розробок СБ та матеріалів слідства.

Наголошувалося на вивченні методів збирання та обробки інформації, виявленні оперативних джерел противника, тактики й психологічних основ слідчої роботи, організації конспіративного зв'язку, веденні оперативного обліку, службового діловодства, студіюванні сил і засобів противника, психології. Помітне місце відводилося опануванню навичок організації й ведення польової та агентурної розвідки, диверсійної справи, контррозвідувального забезпечення військ, конспірації і програмам підготовки рядового й командного складу УПА.

У цілому в навчанні співробітників спецпідрозділів було притаманне прагнення до прийняття на озброєння професійних методів спецслужб різних держав, що, у свою чергу, наближало розвідку та контррозвідку національно-визвольного руху до рівня державних спецслужб.

7.8. Серйозного значення надавалося *вихованню співробітників спецпідрозділів*, яке спрямовувалося на формування патріотизму,

психологічної стійкості, суворі дисциплінованості, поваги до героїчного минулого українського народу, підвищення загальнокультурного рівня, прищеплення непримиренного ставлення до ворогів української державності.

Автори вважають, що формуванню і діяльності спецпідрозділів ОУН та УПА були притаманні *такі тенденції та закономірності*:

- виникнення спецпідрозділів як закономірний наслідок необхідності розвідувального забезпечення й контррозвідувального захисту від розвідувально-підривної діяльності противників;
- детермінація їхніх функціональних завдань стратегічними цілями й тактичними настановами повстансько-підпільного руху, особливостями оперативно-військових дій силових структур противників;
- зосередження загального управління спецпідрозділами в руках політичного керівництва повстансько-підпільного руху;
- набуття спецпідрозділами особливого організаційного статусу та повноважень у повстансько-підпільному русі;
- чітке виокремлення розвідувального, контррозвідувального, оперативно-бойового, функціональних напрямів діяльності;
- цілеспрямований характер запозичення й використання спецпідрозділами характерних для державних спецслужб форм і методів роботи;
- поширення оперативного забезпечення з боку спецпідрозділів як на підпільну мережу і на повстанські формування, так і на ту частину населення, що надає їм підтримку;
- формування кваліфікованого кадрового складу й розгортання цілеспрямованої професійної підготовки й специфічної виховної роботи з особовим складом;
- перехід, за певних історичних умов, до кон'юнктурного співробітництва зі спецслужбами тих держав, які ворогували з противниками українських націоналістів;
- розробка проектів концептуальних та організаційних основ діяльності органів безпеки в рамках визначення підвалин суверенної Української держави.

На думку авторів, при оцінці діяльності спецпідрозділів повстансько-підпільних рухів слід виходити з розуміння того, наскільки діяльність певних військово-політичних рухів (організацій) сприяє забезпеченню законних прав народів на свободу, суверенну державність, можливість вільного економічного, соціального, національно-культурного, релігійного буття. Не випадково, відповідно

до Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 р., народи мають право вдатися «до повстання проти тиранії і гноблення як до останнього засобу».

Українська держава прямує до формування офіційної позиції щодо діяльності ОУН та УПА, вбачаючи у цьому важливий крок до досягнення злагоди у суспільстві. Згідно з п. 16 ст. 6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» воїни УПА, що брали участь у бойових діях проти нацистів і реабілітовані відповідно до чинного законодавства, визнаються учасниками бойових дій.

Звісно, не підлягають виправданню допущені учасниками протиборства на Західній Україні злочини стосовно цивільного населення, жорстокість, інші вияви бруталності. При цьому треба пам'ятати, що такі антигуманні явища були і залишаються неодмінним супутником збройних громадянських (внутрішніх) конфліктів, в основі походження яких лежить ігнорування правлячим режимом законних прав громадян, насильницькі засоби проведення політичного курсу. Єдиним доцільним шляхом суспільно-політичного розвитку виступають реформи в обстановці стабільності в суспільстві, забезпечення якої є одним з найважливіших завдань військових формувань і правоохоронних органів, визначених Конституцією і чинним законодавством України.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АБГ	— агентурно-бойова група
АК	— Армія Крайова
ББ	— боротьба з бандитизмом
БСБ	— боївка Служби безпеки
ВБ	— винищувальний батальйон
ВВ	— Внутрішні війська
ВІН	— Воля і невідлеглисть
ВКСШ	— Высшая Краснознаменная школа (Вища Червонопрапорна школа)
ВПЖ	— військово-польова жандармерія
ГВШ	— Головний військовий штаб
ГК	— Головна команда
ГОГП	— Група охорони громадського порядку
ГРУ	— Головне розвідувальне управління
ГУДБ	— Головне управління державної безпеки
ГУКР СМЕРШ	— Головне управління контррозвідки «Смерть шпигунам»
ДЦ УНР	— Державний центр Української Народної Республіки
ЗП УГВР	— Закордонне представництво Української головної визвольної ради
ЗУЗ	— західноукраїнські землі
ЗЧ ОУН	— Закордонні частини ОУН
КДБ	— Комітет державної безпеки
КЕ	— крайова ексекютива
ЦК КП(б)У	— Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України
КПУ	— Комуністична партія України
ЛКСМУ	— Ленінська комуністична спілка молоді України
МВС	— Міністерство внутрішніх справ

МДБ	– Міністерство державної безпеки
НАНУ	– Національна академія наук України
НКВС	– Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ	– Народний комісаріат державної безпеки
НКО	– Народний комісаріат оборони
НТС	– Народний трудовий союз
ОУН	– Організація українських націоналістів
ОУН(Б)	– ОУН С. Бандери
ОУН(М)	– ОУН А. Мельника
ОУН(с)	– ОУН (солідаристів)
ПВ	– Прикордонні війська
ПЗ	– прикордонний загін
ПЗУЗ	– північно-західні українські землі
ППО	– протиповітряна оборона
ПУН	– Провід українських націоналістів
РО	– районний відділ
РП	– Республіка Польща
РСЧА	– Робітничо-селянська червона армія
СБ	– Служба безпеки
СД	– стрілецька дивізія
СП	– стрілецький полк
УВО	– Українська військова організація
УДСБ	– Українська державна служба безпеки
УНКВС	– Управління НКВС
УНРА	– Українська народна революційна армія
УПА	– Українська повстанська армія
УРОС	– Управління роботи з особовим складом
УРСР	– Українська Радянська Соціалістична Республіка
УССД	– Українська самостійна соборна держава
УШПР	– Український штаб партизанського руху
ЦДАВОВУ	– Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГОУ	– Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦП	– Центральний провід
ЦШПР	– Центральний штаб партизанського руху

ДОДАТКИ

Додаток А

Біографічні довідки на окремих керівників спеціальних підрозділів ОУН та УПА та фотоілюстративний матеріал

Арсенич Микола Васильович (27 вересня 1910, с. Нижній Березів, нині Косів Косівського р-ну Івано-Франківської обл. — 23 січня 1947, біля с. Жуків Бережанського р-ну Тернопільської обл.) — один із провідних військово-політичних діячів руху опору українських націоналістів. Псевдо — Михайло, Григій, Березовський, Максим, Дем'ян.

Із селянської родини. Закінчив Стрийську гімназію (1929). Член УВО, в ОУН з 1929. Навчався на юридичному факультеті Львівського ун-ту (до 1936). Член редакції тижневика «Нове село». Кілька разів заарештовувався польською владою, у 1937–1938 був провідником громади українських політв'язнів у львівських «Бригідках». Учасник Конгресу українського студентства (Львів, березень 1939). Після розколу в ОУН приєднався до фракції С. Бандери. У 1939 навчався на створених ОУН(Б) та німецькими спецслужбами офіцерських курсах під Краковом.

Відповідальний співробітник СБ Краківського крайового проводу ОУН, з лютого 1940 — керівник військової розвідки Проводу ОУН, з березня 1941 і до загибелі очолював СБ ОУН(Б). Під керівництвом А. створено мережу територіальних органів СБ, які він намагався звільнити з-під контролю регіональних провідників ОУН, відпрацьовувалися форми й методи розвідувальної та контррозвідувальної діяльності. За словами його підлеглого С. Мудрика, А. «опрацьовував схему будови референтури СБ і плян праці на взір державних таємних служб, допасовані до вимог нашої боротьби». Прихильник жорстких методів дій СБ, неодноразово виступав ініціатором масових фізичних чисток у лавах повстансько-підпільного руху. Користувався репутацією одного з кращих конспіраторів. У 1944 разом з іншими провідниками ОУН(Б) брав участь у переговорах з німцями про співпрацю у боротьбі з СРСР. Один із провідних розробників тактичних схем діяльності ОУН у післявоєнний період.

Учасник II та III Великих зборів (1941, 1943), конференцій ОУН (1941–1943), нарад її керівного складу під головуванням Р. Шухевича (1944–1946). Нагороджений Золотим хрестом заслуги ОУН (1946). Дружина А. Ганна Гунько – керівник Українського червоного хреста Тернопільщини, жіночої референтури Львівського міського проводу ОУН (загинула разом із чоловіком в оточеному бункері). 2 лютого 1997 у рідному селі А. відкрито меморіальну дошку з барельєфом.

Вітовський Дмитро (Ярослав) Дмитрович (7 липня 1919, м. Рожнятів Івано-Франківської обл. – після 5 лютого 1947). Псевдо – Андрієнко, Зміюка. Батько В. – військовий міністр ЗУНР полковник Д. Вітовський. Закінчив гімназію у м. Вільнюсі (1937). До червня 1939 навчався на географічному ф-ті Львівського ун-ту. З лютого 1940 – курсант Першого авіаційного училища (м. Енгельс, Російська Федерація), з березня 1941 проходив службу офіцером 273-ї спеціальної ескадрильї. З початком війни залишився у Львові, де перебував у відпустці, працював на господарських посадах у лісництві митрополита А. Шептицького. З листопада 1943 комендант ВПЖ 4-го Військового округу УПА. У листопаді 1944 – травні 1945 – комендант ВПЖ УПА у Станіславській обл. З травня 1945 – командир 24-го тактичного відтинку УПА «Маківка». 17 липня – 24 жовтня 1945 керує першим пропагандистським рейдом УПА по Словаччині. 19 березня 1946 захоплений засідкою 215-го полку Внутрішніх військ поблизу м. Сколе Дрогобицької обл. важкопоранений при спробі самогубства. Військовим трибуналом Київського гарнізону засуджений до вищої міри покарання. Не реабілітований.

Дякун (Дякон) Ярослав Андрійович (1912, с. Девятники Новоствричанського р-ну Львівської обл. – 9 листопада 1948, с. Гринюв Бобрцького р-ну Львівської обл.). Псевдо – Дмитро, Мирон. З заможних селян. Член ОУН з 1939. Засуджувався польською владою. У 1939–1941 вчитель у с. Юшковці Дрогобицької обл. З 1943 – нелегал, відповідальний співробітник референтур СБ, з 1946 – шеф СБ Львівського крайового проводу «Буг-2», координатор роботи референтур СБ Галичини, Волині та Поділля. Після загибелі М. Арсенича виконував обов'язки референта СБ Проводу ОУН(Б) в Україні. Відповідав за місця переховування Р. Шухевича. Майор СБ. Лицар Срібного хреста заслуги (1947). Застрелився у бункері при спробі захоплення.

Кашуба Іван (1919, с. Дорогово Галицького р-ну Івано-Франківської обл. – після 1993, ФРН). Псевдо – Чад, Пластун. Закінчив народну школу (1933), навчався у Львівському політехнічному ін-ті (1935–1939). У 1940 – курсант авіаційної школи у м. Енгельсі. Співробітник СБ ОУН. У 1942–1944 перебував в ув'язненні в німецькому концтаборі Освенцім. Керівник розвідувального пункту СБ у Празі, референтури СБ територіального проводу в Нюрнберзі. З 1946 увійшов до керівної ланки СБ Закордонних частин ОУН. Після 1949 – заступник шефа СБ М. Матвієйка. Безпосередньо відповідав за розвідку й контррозвідувальний захист таборів «переміщених

осіб». Був безпосередньо причетний до фізичного знищення осіб, запідозрених СБ у співробітництві з радянськими органами держбезпеки, нелояльних до бандерівців-емігрантів. Після травня 1951 – керівник СБ ЗЧ ОУН. У 1956 брав участь у підготовці й закидуванні розвідувально-диверсійних груп до повсталі Угорщини. Займався розслідуванням обставин загибелі С. Бандери, якого попереджав про небезпеку замаху. Високу оцінку К. як оперативному працівнику дав М. Матвієйко: «набув здібностей, яким можуть позавидувати розвідники і контррозвідники з закінченими академіями і довгим стажем роботи... немалої величини розвідник і контррозвідник, притому широкого діапазону, він немалий любитель і майстер гри з ворожою агентурою... купити його за гроші не можна». Разом з тим очолювана К. СБ виявилася неспроможною викрити оперативні ігри, які вели проти закордонних націоналістичних центрів та спецслужб окремих країн НАТО МДБ-КДБ Української РСР.

Ковальчук Панас Ілліч (1913–1914, с. Литва Торчинського р-ну, за іншими даними – с. Білосток Луцького р-ну Волинської обл. – 12 березня 1949, с. Хорохорин Торчинського р-ну Волинської обл.). З родини заможних селян. Освіта середня. Псевдо – Залісний, Петро, Яшко. Член ОУН з 1939. В УПА з 1943, брав участь у бойових діях з радянськими партизанами та Армією Крайовою. З квітня 1943 – керівник військово-польової жандармерії групи УПА «Північ». Обласний референт СБ Волинської обл. (1943–1944), крайовий референт СБ Західного краю (1944–1948), референт СБ крайового проводу на ПЗУЗ, проводу «Москва».

Козак Богдан (інколи подається – Микола) Михайлович (1914, с. Рахиня Волинського р-ну Івано-Франківської обл. – 8 лютого 1949, с. Пітушків Острожецького р-ну Рівненської обл.). З родини греко-католицького священника. Псевдо – Смок, Чупринка, Вівчар, Богдан, Кучма, Лука, Сергій Хортиця, 715. Закінчив гімназію (1933), навчався у Львівському політехнічному ін-ті (електротехнічний профіль). Член ОУН з 1934. У 1937 за участь в організації теракту проти професора інституту, що звинувачувався ОУН у співробітництві з польською владою, засуджений до 10 років позбавлення волі. У 1939 працював у краківському «Українському допомоговому комітеті». У 1940–1941 – повітовий провідник ОУН на Лемківщині. Учасник похідних груп ОУН(Б) влітку 1941, окружний провідник на Хмельниччині (1941–1942), організаційний референт і провідник на Вінничині (1942–1943), керував підпільною типографією ОУН у Вінниці. У березні 1943 призначений референтом СБ групи УПА «Південь». На нараді керівного складу ОУН у Деражнянському р-ні Рівненської обл. (серпень 1944) призначений заступником (за іншими даними – керівником) референтури СБ крайового проводу на ПЗУЗ. Виступав одним з провідних організаторів чисток в ОУН та УПА. Винахідник знаряддя тортур «станок». Прихильник жорстких дій по відношенню до нелояльних учасників повстансько-підпільного руху та осіб, що співробітничали з радянською владою. Після лютого 1945 – крайовий провідник ОУН на ПЗУЗ, редактор журналу

«За волю нації». Брав активну участь у виробленні тактики дій підпілля у нових післявоєнних умовах. Майор СБ. Нагороджений УГВР Золотим хрестом заслуги «за порятунок організації на ПЗУЗ» (вдало проведену оперативну гру з органами НКДБ УРСР). *Збереглися вірші К., написані під псевдо Степан Орач.*

Коренюк Василь (1919, с. Уїздці Мізоцького р-ну Рівненської обл. – 12 грудня 1945, с. Романів Теремновського р-ну Волинської обл.). Народився у родині священника УАПЦ. Псевдо – Палій, Модест. Закінчив гімназію, де вступив до «Юнацтва» ОУН. Проходив студії православної теології у Варшаві (1938). У 1939–1941 працював директором неповної середньої школи у с. Кунин на батьківщині, мобілізований до Червоної армії, потрапив до німецького полону. З весни 1943 – в УПА, співробітник політико-пропагандистського відділу штабу групи «Південь», одночасно працював у відділі військово-політичної розвідки референтури СБ. Керівник СБ на Крем'яниччині, співробітник референтури СБ крайового військового штабу «Південь». З 1944 – відповідальний співробітник референтури СБ проводу на ПЗУЗ, з 1945 – член проводу на ПЗУЗ. Загинув у бою з оперативно-військовою групою НКВС-НКДБ.

Крилич (особистих даних не виявлено; 1918, район Перемишля – 10 жовтня 1949, Львівська обл.). Інші псевдоніми – Омелян, Т-33. Освіта вища художня. Член ОУН з 1933. Заступник коменданта ВПЖ УПА у Польщі, районний референт СБ. З 1947 – художник-гравер при референтурі пропаганди Самбірського надрайонного проводу, керівник підпільної типографії ім. Лопатинського Дрогобицького обласного проводу. Загинув під час оперативно-військової операції.

Лівий Володимир-Роман Михайлович (1919, Львівська обл. – 6 грудня 1948, с. Топільське, Перегинського р-ну Івано-Франківської обл.). Псевдо – Митар, Йордан. Член ОУН з 1937. Після закінчення розвідувально-диверсійної школи німецьких спецслужб був закинтий на територію СРСР. Окружний референт СБ Коломийщини (1941–1942). Обласний референт СБ Станіславщини (1942–1945). З весни 1945 – референт СБ крайового проводу «Захід-Карпати». Певний час виконував обов'язки референта СБ Проводу ОУН в Україні. Разом з Л. при спробі захоплення застрелилася його дружина Ольга Цимбаліст (Оля, член ОУН з 1938).

Матвієйко Мирон Васильович (1914, с. Беремовці Зборовського р-ну Тернопільської обл. – 10 травня 1984, с. Павлове Радехівського р-ну Львівської обл.). З родини греко-католицького священника. Псевдо – Див, Жар, Рамзес, Усміх. Член ОУН з 1930. Освіта незакінчена вища медична. Відповідальний співробітник референтури СБ Проводу ОУН(Б). За завданням ОУН з 1941 р. співробітничав з контррозвідкою абверу у справі протидії радянському підпіллю. З весни 1949 – керівник референтури СБ ЗЧ ОУН. Займався питаннями контррозвідувального захисту осередків української політичної еміграції, підривної роботи проти опозиційних бандерівцям українських політичних організацій за кордоном. Один з

особливо наближених до С. Бандери персон. Дружина М. Євгенія Кошунинська – хрещена мати сина С. Бандери Андрія – технічний співробітник СБ ЗЧ ОУН. За словами лідера ОУН, в Україні у 1950–1954 В. Кука, М. «здатен на провокацію, може добитися зізнання навіть від безневинної людини». За кордоном пройшов навчання у спецшколі англійської розвідки під псевдо «Модді». Отримав завдання С. Бандери нелегально прибути до Західної України й підпорядкувати сили руху опору ЗЧ ОУН. У ніч з 14 на 15 травня 1951 з групою емісарів ОУН був закинтий з англійського військового літака на територію Тернопільщини. 5 червня того ж року захоплений спецгрупою МДБ УРСР. Брав участь в оперативних іграх радянських органів держбезпеки з закордонними центрами ОУН та спецслужбами певних країн НАТО. У зв'язку з політичною недоцільністю імітувати перед іноземним співтовариством наявність руху опору в Західній Україні спеціальні заходи було припинено. 19 червня 1958 спеціальною постановою Верховної Ради СРСР помилуваний. 24 грудня 1960 М. виступив у ЗМІ УРСР з засудженням власної участі в націоналістичному русі.

Мороз Теодор Теодорович (1914, Львів – після 1946, Західна Німеччина). Закінчив юридичний ф-т Празького ун-ту. Член ОУН з 1936. У 1937–1942 працював у контррозвідувальних підрозділах ОУН. З 1945 – заступник референта СБ ОУН(Б), керівник підпілля ОУН в Чехословаччині. Закинтий зі спеціальним завданням до УРСР. 30 червня 1946 р. захоплений важкопораненим оперативно-військовою групою у с. Модрич Дрогобицької обл. Дав згоду співробітничати з МДБ, направлений ним до закордонного центру ОУН. Викритий та знищений СБ ЗЧ ОУН.

Мудрик Степан Михайлович (1919, с. Криве Радехівського р-ну Львівської обл. – після 2001, ФРН). В ОУН з 1937, брав участь у підпільній діяльності. Псевдо – Мечник. З 1940 – співробітник СБ, на початку того ж року нелегально виїхав за кордон, виконував спеціальні доручення С. Бандери та М. Арсенича, здійснював кур'єрські таємні подорожі між Галичиною та Краківським центром ОУН. У 1941 у складі похідних груп ОУН(Б) працював у Житомирі та Києві. Займався виявленням агентури радянських та німецьких спецслужб, був уведений до складу крайового проводу Галичини. 20 листопада 1943 арештований нацистами, піддавався тортурам. З 1945 мешкав у Західній Німеччині. Здійснював зв'язок зі спецслужбами США, Англії та Німеччини, займався підготовкою та засланням емісарів ОУН до Польщі. Референт СБ проводу ОУН в Аугсбурзі. З 1951 – член керівної ланки СБ ЗЧ ОУН, відповідав за розвідувальну роботу. Брав активну участь у діяльності Союзу української молоді, Ліги українських політичних в'язнів, Центрального представництва української еміграції та інших громадських організацій. У 1965–1991 очолював територіальний провід бандерівської ОУН у ФРН. Закінчив правничий факультет Українського вільного ун-ту, згодом – професор цього закладу. М. фактично започатковано історіографію спецслужб в ОУН та УПА, він є автором низки монографій та мемуарних праць, численних статей в діаспорних громадсь-

ко-політичних виданнях. Коло наукових інтересів М. – історія руху українських націоналістів, радянської політичної системи та органів держбезпеки, проблеми теорії й тактики націоналістичного руху. В останні роки М. активно виступав у засобах масової інформації України, яку неодноразово відвідував після 1991.

Петер Константан Савелійович (1897, Хмельниччина – 28 квітня 1953, с. Прабовець Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.). Псевдо – Сокіл. Отаман (майор) Української галицької армії. У 1944 – керівник розвідки Станіславського обласного проводу ОУН, розвідки та ВПЖ групи УПА «Захід». Керівник Станіславського окружного проводу ОУН. Загинув у бою з оперативно-військовою групою.

Присяжнюк Олекса (1915, с. Полонка Луцького р-ну Волинської обл. – 25 березня 1945, хут. Ново-Став Клеванського р-ну Рівненської обл.). З селянської родини. Псевдо – Мітла. Закінчив гімназію у Луцьку (1936), де вступив до ОУН. Працював у культурно-освітніх гуртках, вів націоналістичну пропаганду серед місцевої молоді. Повітовий провідник «Юнацтва» ОУН. Кілька раз заарештовувався польською владою. З 1939 переходить на нелегальний стан, бере участь у розбудові антирадянського підпілля. З 1941 – провідник ОУН Рівненської обл. З 1943 – член проводу на ПЗУЗ, керівник контррозвідувального підрозділу штабу групи УПА «Північ». Референт СБ на ПЗУЗ (1944–1945). Загинув у бою з оперативно-військовою групою.

Пришляк Григорій (20 квітня 1913, с. Новосілки Бузького р-ну Львівської обл. – у 1993 мешкав у м. Коломия Івано-Франківської обл.). З заможної міщанської родини. Псевдо – Мікушка, Вайс, Маріян, Вільховий. Дружина – Стефанія Кадоб'янська, у 1947 засуджена до 15 років каторжної праці. Член Пласту та ОУН (з 1929). Закінчив гімназію у Львові, секретар спортивного товариства «Чорноморець», учасник робітничого товариства «Сила». З 1932 – член повітового проводу ОУН у м. Кам'янка-Струмилова суч. Львівської обл. Відбув строкову службу в польській армії. Член «Прогресіти». Заарештовувався польською владою (1930, 1932). У 1938 засуджений до 5 років позбавлення волі. Після 1939 – слухач спеціальної школи абверу для членів ОУН. Керівник інформаційно-розвідувального відділу референтури СБ крайового проводу «Галичина». У липні 1941 – березні 1944 – референт СБ згаданого проводу. Здійснював керівництво заходами з контррозвідувального захисту підпілля ОУН від репресій німецьких спецслужб, створював агентурні позиції СБ у лавах мельниківського та польського підпілля, вів виявлення агентури радянських спецслужб, організував жіночу розвідмережу у Львові. Керував школою розвідників СБ у Львові (1942). У 1944–1946 – керівник «особливої групи ОУН» у Львові. Заарештований 8 травня 1946. Засуджений до смертної кари, заміненої на 25 років таборів. Звільнився 20 липня 1971. Відповідно до чинного законодавства України у реабілітації відмовлено. Член проводу сеньйорів відновленого Пласту в Україні.

Пришляк Євген Степанович (13 грудня 1913, м. Миколаїв Львівської обл. – 3 грудня 1987, там само). З родини землевласника, хазяїна цементного заводу. Псевдо – Чорнота, Ярема. До ОУН вступив у 1929, будучи учнем школи. Закінчив Торговельну школу у Львові (1930). У березні 1936 засуджений до 6 років позбавлення волі. Учасник похідних груп ОУН (1941–1942). У грудні 1942 заарештовувався німцями, викуплений з львівської в'язниці. Комендант боївки референтури СБ Дрогобицького обласного проводу, з початку 1945 – референт СБ Самбірського окружного, з вересня 1945 – Дрогобицького обласного, з початку 1947 – Городоцького окружного проводів. З початку 1949 – референт СБ Львівського крайового проводу, а з травня 1951 – його керівник. Дружина П. – Наталія Гавиківич – ухилилася від спроб МДБ використати її для виводу чоловіка з підпілля й загинула в бою з оперативно-військовою групою. Брат, Ярослав, референт СБ Львівського обласного проводу, на еміграції – один з лідерів української громади Бельгії. 22 січня 1952 у с. Лани Щирецького р-ну Львівської обл. у знепритомленому стані був захоплений і 12 листопада 1952 засуджений до смерті з заміною на 25 років ув'язнення. Відбув 11 років у Володимирській в'язниці та 14 років – у таборах. Брав участь в акціях протесту в Пермському таборі № 35. Звільнився 25 січня 1977. Одружився на Євгенії Рудик. Не реабілітований.

Резняк Роман Олексійович (1921, м. Трускавець Львівської обл. – 18 липня 1948, м. Дрогобич). Псевдо – Макомацький. З родини заможного селянина. Батьки 1940 виселені у віддалені райони СРСР. Під час німецької окупації служив у поліції м. Трускавця та у Польщі, агент гестапо. З 1944 очолював боївку СБ Дрогобицького надрайонного проводу, згодом – референт СБ цього ж проводу. Нагороджений трьома Срібними хрестами заслуги. Убитий під час оперативно-військової операції.

Синенко Іван Павлович (1920, с. Дорогач Галицького р-ну Івано-Франківської обл. – 21 квітня 1947, с. Нова Гута Станіславського р-ну тієї ж обл.). Псевдо – Яр, Ох. Освіта нижча. У 1941–1942 – референт СБ у м. Галичі, в 1942–1943 був членом окружної референтури СБ Станіславського проводу. Референт СБ Станіславського окружного проводу (з осені 1943). Заступник референта, референт (з літа 1947) СБ крайового проводу «Захід-Карпати». Убитий в бою.

Твердохліб Микола Дмитрович (1911, с. Петрилів Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл. – 17 травня 1954, Надвірнянський р-н цієї ж обл.). Із заможної селянської родини. Псевдо – Грім. Освіта середня. Член ОУН з 1936. Закінчив школу підхорунжих польської армії, займався торгівлею (хазяїн магазину бляшаних товарів у Станіславі). У 1939–1941 – за кордоном. Закінчив школу старшин ОУН. Під час німецької окупації – завідувач складу окружної спілки кооперативів. На нелегальному стані з 1944. Інструктор та командир сотні старшинської школи УПА «Олені-1» (з лютого 1944), командир ВО-4 групи УПА «Захід» (з липня 1944), округу «Говверла» (з лютого 1945). Майор УПА (1946, за іншими даними – згодом іме-

нований полковником). Організаційний референт, референт СБ крайового проводу «Захід-Карпати» (1950–1954). Разом з Т. в оточеному противником бункері загинула його дружина О. Герасимович (Ольга).

Турковський Василь (1910, Тернопільська обл. – 1 листопада 1944, Чорний ліс Івано-Франківської обл.). Навчався на юридичному ф-ті Львівського ун-ту. За участь у націоналістичному русі заарештовувався польською владою (1933–1935, 1939). Референт пропаганди Крайової ексективи ОУН на ЗУЗ (1935–1939). Один з безпосередніх учасників створення референтури СБ ОУН(Б), заступник її шефа М. Арсенича (1941–1944). Відомо, що Т. засуджував надмірну жорстокість у діях референтури та методи роботи М. Арсенича. Учасник ІІ, ІІІ Великих зборів ОУН. З 1944 – організаційний референт ЦП ОУН. Загинув у бою.

Федорів Петро Михайлович (20 листопада 1910, с. Криве Бережанського р-ну Тернопільської обл. – 11 квітня 1950, Варшава). З родини бригадира залізниці. Псевдо – П'єр, Дальнич. Закінчив 1929 Бережанську класичну гімназію, поступив на юридичний ф-т Львівського ун-ту. В ОУН виконував обов'язки організатора військової сітки повіту. Перебував в ув'язненні за націоналістичну діяльність у 1930–1931, 1934–1936, 1938–1939. Співробітник СБ з 1939. У 1940 призначений керівником групи референтури СБ Проводу ОУН(Б) з контррозвідальної перевірки осіб, що прибули до Кракова з території УРСР. Учасник Північної похідної групи ОУН(Б), у вересні 1941 р. заарештовувався німцями. У 1942–1945 – співробітник референтури СБ Центрального проводу. У серпні 1943 відповідав за охорону ІІІ Надзвичайного великого збору ОУН. З середини 1945 призначений М. Арсеничем референтом СБ крайового проводу на Закерзонні. 19 вересня 1947 захоплений в бункері в с. Речиця. 20 січня 1950 р. польським військовим трибуналом засуджений до вищої міри покарання. Похований на Служевському цвинтарі у Варшаві. Кримінальна справа П. Федоріва за № 109 зберігається у Центральному військовому архіві (Варшава).

Дружина – Теофілія-Ірина Бзова (Марта), у 1949 засуджена до 10 років ув'язнення, згодом емігрувала до Канади.

Цапак Василь Степанович (1913, с. Княжполь Добромільського р-ну Львівської обл. – ?). З родини заможного селянина. Псевдо – Потап. Закінчив 7 класів школи. В УПА з 1944. До літа 1947 діяв на терені Польщі. Згодом – референт СБ Дрогобицького окружного проводу. Відповідав за переправку за кордон кур'єрів Проводу ОУН в Україні.

Шеванюк Василь Авксентійович (1916, с. Пілява Тівровського р-ну Вінницької обл. – 3 квітня 1950, м. Дрогобич). З родини заможного селянина. Псевдо – Залізний, Сатурн, 667. Закінчив гірничо-механічний інститут у м. Сталіно, інженер-теплотехнік. Під час окупації – слідчий німецької кримінальної поліції у м. Запоріжжі. З кінця 1943 – в УПА. Слідчий СБ Станіславського окружного проводу, слідчий СБ з особливо важливих справ крайового проводу «Захід-Карпати», вишкільний референт СБ. У 1948–1950 – референт СБ Дрогобицького окружного проводу.

Янишин Юрій Дмитрович (1919, с. Скоморохі-Старі Великобурдуського р-ну Івано-Франківської обл. – вересень 1949, Івано-Франківська обл.). Псевдо – Шах, Ромб, Ар, Р-61. У 1944–1946 – референт СБ Тлумацького надрайонного проводу. Референт СБ Станіславського окружного проводу. Після загибелі референта СБ крайового проводу «Захід-Карпати» Софрона замінив його на посаді. Вбитий під час оперативно-військової операції.

Янішевський Степан Павлович (17 вересня 1914, с. Витвиця Болехівського р-ну Івано-Франківської обл. – 29 листопада 1951). З селян. Псевдо – Далекій, Богослов, Тома, Юрій. Закінчив гімназію у Перемишлі (1935). Навчався у Станіславській духовній семінарії, на вчительських курсах. Викладав історію у школах. Член ОУН з 1941. У 1941–1943 – заступник начальника української поліції у Вінниці. З березня 1943 – референт СБ округу УПА «Північ», т. в. о. командувача округу «Заграва» (квітень–серпень 1943). Поручик УПА. Референт СБ крайового проводу «Одеса» у 1944–1945. На знак протесту проти масових чисток у лавах підпілля 5 грудня 1945 створив опозиційний крайовий провід. 25 серпня 1948 судом ОУН приречений до смертної кари без права реабілітації. 13 серпня 1948 потрапив у полон. 28 серпня 1951 військовим трибуналом Прикарпатського ВО засуджений до розстрілу. У реабілітації відмовлено. Брат, Йосип Янішевський (Ясний), охоронець крайового провідника Я. Мельника, захоплений органами МДБ 1 листопада-1946.

Яків Богдан Васильович (1919, с. Верхнє Войнилівського р-ну Івано-Франківської обл. – 6 березня 1949, с. Сваричев Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.). Заступник референта СБ крайового проводу «Захід-Карпати», з грудня 1948 – референт СБ цього проводу. Загинув під час оперативно-військової операції.

*Засновник Української
військової організації
(УВО) Євген
Коновалець*

*Співзасновник УВО,
один з лідерів ОУН
Андрій Мельник*

*Координатор
контактів УВО-ОУН
з німецькими
спецслужбами Ріко
Ярі (Ярій)*

*Бойовики УВО Роман Шухевич (Дзвін, ліворуч) та брат
його дружини Юрій Березинський (у центрі)*

*Розробник конспіративних підвалин діяльності ОУН
Василь Кук із зміненою
зовнішністю (1930-ті рр.)*

*Григорій Мацейко, виконавець
теракту на міністра
внутрішніх справ Польщі
Б. Перацького*

*Бойовик УВО
Микола Лемик*

*Лідер ОУН у Галичині
1930-х рр.
Степан Бандера (Сірий)*

*Катерина Зарицька
(Монета), керівник «жіночої
розвідки» ОУН, учасниця
підготовки замаху
на Б. Перацького
(фото 1930-х рр.)*

*Провокатор польської поліції
у лавах ОУН
Роман Барановський*

*Шеф Військового штабу
Проводу українських
націоналістів (середина
1930-х рр.), генерал Армії
УНР Микола Капустянський*

*Полковник Армії УНР,
діяч «Карпатської Січі»
Єпіфаній Камінський*

*Колишній офіцер Січових
стрільців Михайло Матчак*

*Керівник крайової
екзекутиви (КЕ) ОУН
у Галичині (1939) Мирослав
Тураш (Грабовський)*

*Керівник референтури
Служби безпеки КЕ ОУН
у Галичині (1939)
Богдан Рибчук*

*Керівник розвідки
Краківського штабу (центру)
ОУН(Б) у 1940 р.
Володимир Тимчій*

*Референт СБ
крайового проводу
ОУН(Б) «Галичина»
в 1941–1944 рр.
Григорій Пришляк
(Вайс)*

*Розвідниця ОУН
Зеня Левицька*

*Шеф референтури
Служби безпеки Проводу
ОУН(Б) у 1941–1947 рр.
Микола Арсенич
(Михайло)*

*Роман Шухевич (сидить другий зліва)
серед офіцерів-українців «Нахтігало» (1941)*

Керівник мобілізаційного відділу Повстанського штабу ОУН(Б) у 1940 р. Ярослав Горбовий, викритий СБ як радянський конфідент

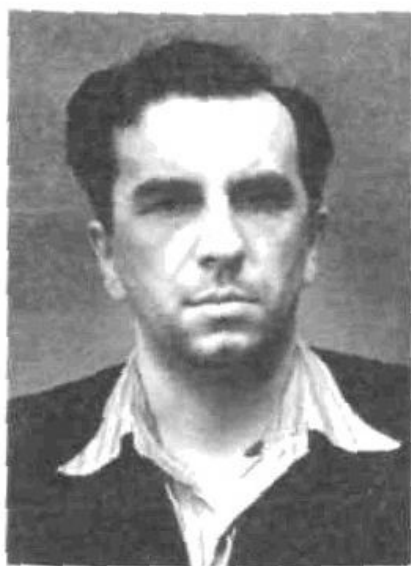
Іван Климів (Легенда), один з керівників творення Народної міліції у 1941 р.

Провідник підпілля ОУН(Б) на Сході України в 1941–1942 р. Дмитро Мирон (Орлик)

*Учасниця антицимецького підпілля ОУН(Б) у Києві
Надія Романів (Тирса, ліворуч)*

*Керівник підпілля ОУН(Б)
у Галичині у 1941–1944 рр.
Василь Охримович (фото із
слідчої справи 1950-х рр.)*

*Учасниця оперативної гри СБ
ОУН з НКДБ УРСР (1945)
Людмила Фоя*

*Фото забитого
засновника УПА
Дмитра
Клячківського
(Клима Савура)
з радянської листівки
(1945).*

*Командувач УПА і лідер
підпілля ОУН(Б) в
Україні в 1943–1950-х рр.
Роман Шухевич (генерал
Тарас Чупринка)*

*Керівник Проводу
ОУН(Б) на Закарзонні
Ярослав Старух*

Зброя і пропагандистські засоби українського підпілля

Рій (відділення) УПА в розвідці (Карпати)

*Розвідувальний дозор
повстанців*

*Група повстанських
командирів (Карпатський
край)*

Рій УПА в засідці

*— Боївка СБ Довбуша,
закамуфльована під радянських
вояків*

*Боївка СБ
захоплює «язика»*

*Боївка СБ у розвідці
(Жаб'ївський р-н
Дрогобицької обл.)*

*Керівник референтури СБ на
північно-західних українських
землях Микола Козак (ліворуч)
та командир групи УПА
Іван Литвинчук (Дубовий)*

*Дереворит у пам'ять
про М. Козака*

*Командир боївки СБ Проводу
ОУН(Б) Олекса*

*Референт СБ крайового
проводу «Одеса» (1944–1945)
Степан Янишевський
(Далекий)*

*Референт СБ Західного краю
(1944–1948)
Опанас Ковальчук
(дереворит)*

*Керівник Львівського
крайового проводу «Буг-2»
Зіновій Тершаковець (Федір)*

*Один із керівників підпілля
Волині Василь Галаса (Орлан)*

*Вишкільний референт СБ
Василь Шеванюк (Залізний, ліворуч)*

*Референт СБ Львівського окружного
проводу Треф (ліворуч)*

*Співробітник СБ ОУН(Б)
Стародуб*

*Загиблий повстанець,
виставлений НКВС для
упізнання населенням*

*Повстанці з інформаторами з місцевого
населення*

Група повстанців Волині

*Розвідниця підпілля ОУН
Лариса*

*Оперпрацівник з учасниками
легендової бойвки СБ*

*Командир опергрупи НКДБ
УРСР «Унітарні» майор
Василь Хондожко*

*Співробітники
опергрупи НКДБ
УРСР «Волинці»*

Співробітники органів державної безпеки (Волинська обл.)

Оперативники НКДБ ведуть переговори з підпільниками, що знаходяться у підземній криївці (1945)

*Солдати
Внутрішніх військ
(ВВ) НКВС (1944 р.,
Рівненська обл.)*

Вояки ВВ НКВС на операції із розшуку бункерів підпілля ОУН у населеному пункті (1944 р., Рівненська обл.)

Пошук кришок підпілля ОУН опергрупою офіцера Арнауценка (Тернопільська обл.)

Міністр державної безпеки УРСР генерал-лейтенант Сергій Савченко (ліворуч), його заступник генерал-майор Василь Дроздов (поруч) та оперпрацівник майор Іван Шорубалка (у цивільному). Львівський аеродром, 24 квітня 1947 р.

*Виїзд опергрупи
органів держбезпеки*

*Перший керівник опергрупи НКДБ
УРСР у Західній Україні полковник
Сергій Карін-Даниленко*

*У таких бідонах зберігалися
оперативні архіви СБ ОУН*

*«Батько» агентурно-бойових груп
НКДБ-МДБ-КДБ капітан
Віктор Кащесв*

Район борців.

23

306

З а в' я з а

Я нині підписаний .....уражений для .....
77..... р. в селі ..... район .....добро
зізнаю вгадуєся приступити до служби тайного інформатора СБ. Про всі
сімейні доповідки на руку білшовизмам і про рухи НКВД і НКДБ в селі
буку не носити сумлінно і чесно, як вірний член української нації.

За незалежності колегам на мене обов'язків і розкриття тайн
приймаю на себе найтяжчу кару революційного суду
Доводити буду під псевдом .....
.....194 р.

.....
.....

Зразок письмового зобов'язання про агентурне співробітництво із СБ ОУН

А к т о б в и н у в а ч е н н я

50

- 1/ Гузіч Іван Нестерович нар.в с. Городище, Нисоцького р-ну, Рівенської обл., українець, безпартійний, ховатий, голова колгоспу в с.Городище.
- 2/ Магіра Олександр Єхимович нар.в с.Городище, Нисоцького р-ну, Рівенської обл., українець, освіта 2 кл. нар.школи, безпартійний, ховатий, бригадир в колгоспі в с.Городище.
- 3/ Гречко Федір Федорович нар.в с.Городище, Нисоцького р-ну, Рівенської обл., українець, освіта 4 кл. нар.школи, безпартійний, завгосп в колгоспі с.Городище.

Обвинувачені Гузіч Іван, Магіра Олександр, і Гречко Федір ініціатори і організатори колгоспу в с.Городище. За активну працю та настирливе творення колгоспу вишесказані зістали більшовиками призначені на керівні пости.

Завдяки до цілковитого сколективізування села Гузіч Іван, Магіра Олександр і Гречко Федір пішли в розрід з інтересами народу, спричинились до фізичного винищення його, дали більшовикам підстави до грабування і тортування за що і зістали для 16.XI. органами УСБ Нисоцького р-ну притягнені до карної відповідальності.

На допитанні громадян с.Городище дня 16.XI. Гузіча Івана, Магіру Олександра і Гречка Федора покарано найвищою мірою покарання - карою смертю.

1-1 К л е м

Клем

Дня 12.II.49 р.

«Акт обвинувачення»
СБ колгоспним активістом

Копія № 249
Освітня школа НКГБ і НКВД 1947

ПРОГРАМА ПЕРЕВЕДЕННЯ ВИШКОЛУ ПРАЦІВНИКІВ СБ.

РОЗДІЛ I.

Загальні відомості.

| 5 год. |

Створення органів СБ і їх призначення. Розбудова органів СБ за німецької й більшовицької окупації. Агентура НКГБ і НКВД - головний об'єкт боротьби органів СБ.

Органи НКГБ і НКВД. Історичний розвиток і зміни форм. | ЧК, ПЛУ, ОГПУ, НКВД, НКГБ. | Структура обласного управління НКГБ, Головні відділи обласного управління НКГБ.

1. Статистичний відділ. Призначення і методи роботи. Організація відділу. Архів. Картошки - реєстрація справ, реєстрація осіб, що проходять тенер і комісії проходки по справах, реєстрація і облік підозрілих осіб, реєстрація агентури [свої можливості] і інше.

2. Оперативний відділ. Головні підрозділи: а) контррозвідка, б) троцькісти, бухаринці, с-ри, с-деки.

в) по розробці бурж. членів опозиційних партій, фракцій, угруповань і організацій. | УГА, петлірівці, СС, СВУ, СУМ і інше | і внутрішніх бурж.-анархістів | Маїно, Зелений, Маруся |.

г) по розробці бурж. учасників білих армій | Колчака, Денікіна, Едінгча, Франгеля |.

д) по розробці інженерів і техніків важкої промисловості.

е) розробка інтелігенції | лікарі, професори і вчителі початкових, середніх і вищих учбових закладів та студентства |.

ж) розробка працівників обласних, міських і районних партійних і адміністративних апаратів [управління] - обкомкомком, обком партії, міськради, фінвідділи і інше.

з) розробка духовенства | мітрополита, єпископи, священники, ксьондаки, равини, мули і інші |.

и) розробка колгоспників [селянства].

Пермострація кореспонденції і контролю телефонічних розмов.

Збірники компрометуючих матеріалів. Реєстрація і вжиття на особливий облік слідуючих осіб:

1. Особи бурж. привілейованих верств, видні чиновники царського і білогвардійського уряду, фабриканти, великі підприємці і бурж. куркулі.

2. Особи, що були засуджені за контрреволюційні злочини і відбували кару в таборах, засланнях і засланнях.

3. Дві переділки, політичні емігранти, ремігранти і контрабандисти.

4. Особи, що приїхали до СРСР в масовім порядку | харбіни, монголи і інші |.

5. Службові чужоземні представництва і фірми.

6. Особи, що піддержують підозрілий зв'язок і шпонажі і антидержавній роботі особистий і писемний зв'язок з закордоном.

7. Учасники франкмасонських і інших містичних таємних товариств і гуртків.

8. Особи виключно із ЖП[б] і комсомолу з політичних мотивів.

9. Посібники німців (неарештовані і агентурно нерозроблені), як ті, що не ведуть антидержавної роботи після заняття окупованої німцями території |.

10. Особи підозрілі в антирадянських зв'язках з німцями.

а) бурж. члени ЖП[б] і комсомолу, що пройшли реєстрацію при німецьких окупантах;

б) особи, що були в ворожійolonі, а також ті, що були оточені і зв'язки з оточення при сумнівних обставинах по одній;

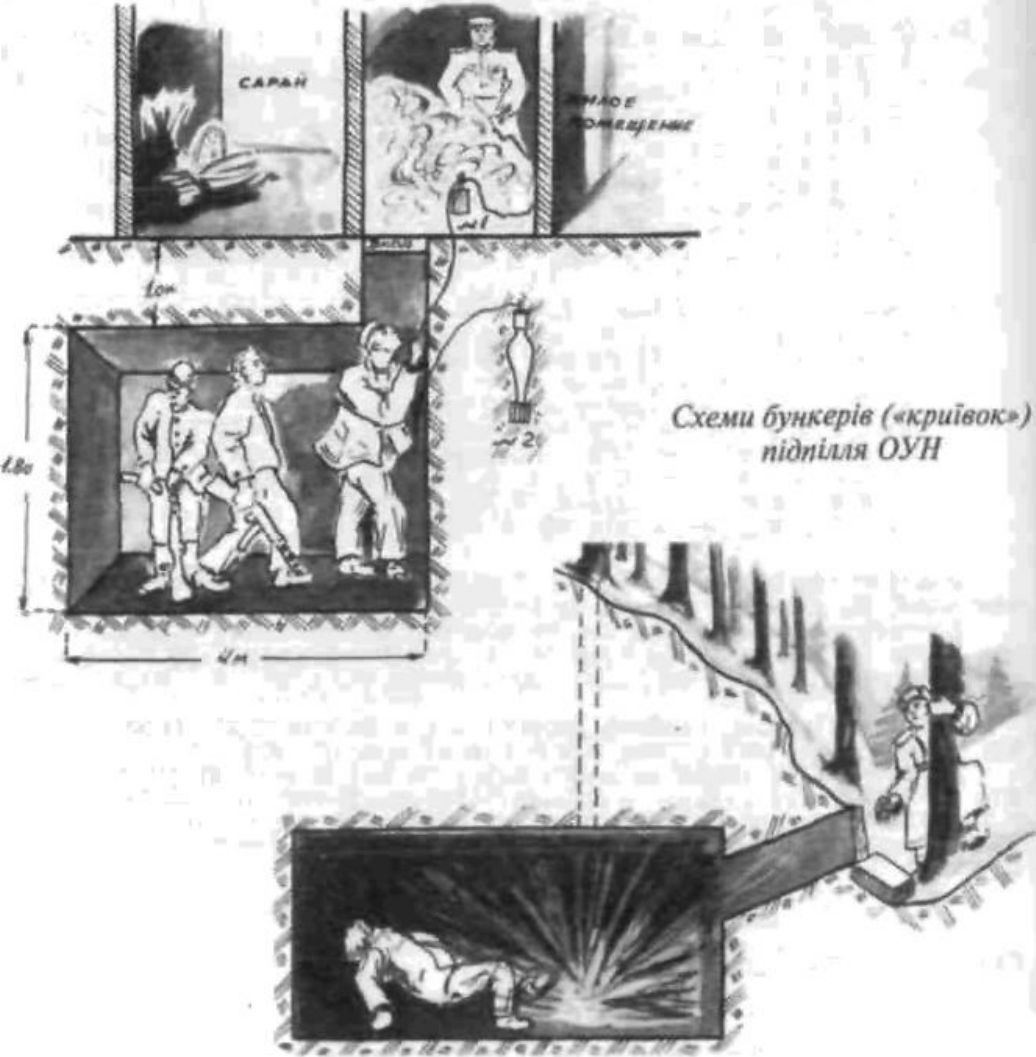
в) особи, що добровільно виїхали на роботи в Німеччину і звідти повернулись. г) жінки, що мали близькі зв'язки з німцями.

Одна з програм вишколу співробітників СБ

ли докупилися скрайнього злочинку суцроті українського народу
 цього села зокрема.
 Кимь того, що ви дуже добре знаєте до чого довели, доводять і
 будуть доводити сталінські колгоспи, ви, один з перших, амесли залу
 до вступу до колгоспу, чим дали почин до заложення цієї грабункової
 статутції у вашому селі. вамі односельчані обурені вашими поступком,
 не розуміють чому ви разом з цілим українським народом не хочете
 боротися проти сталінських грабункових порядків в Україні, а протимь
 допомагаєте Сталінові і його кліці закріпачувати і виголоджувати украї-
 ньких селян.
 За цей злочин, ви з покарані в слідувчий спосіб:
 1. до трьох днів відкіхати своє залу про вступ до
 колгоспу,
 2. до 10 днів зложити грошеву суму у висоті.....
 .....крб. (.....)
 ..... на базовий фонд українських повстанців
 і переслати тією самою дорогою, якою одержали це листьом.

Попередження СБ колгоспним активістам

Схеми бункерів («кришок») підпілля ОУН

Оперативно-військова група веде пошук бункерів підпілля (Карпати)

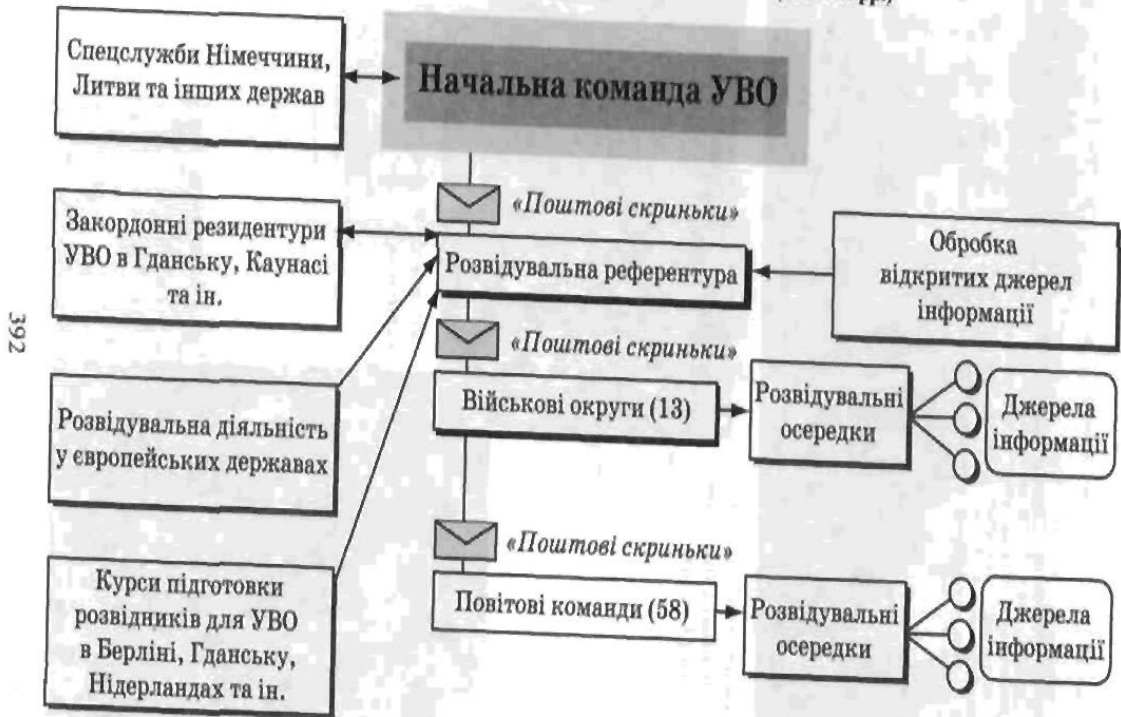
Листівки-дереворити українських повстанців

Додаток Б

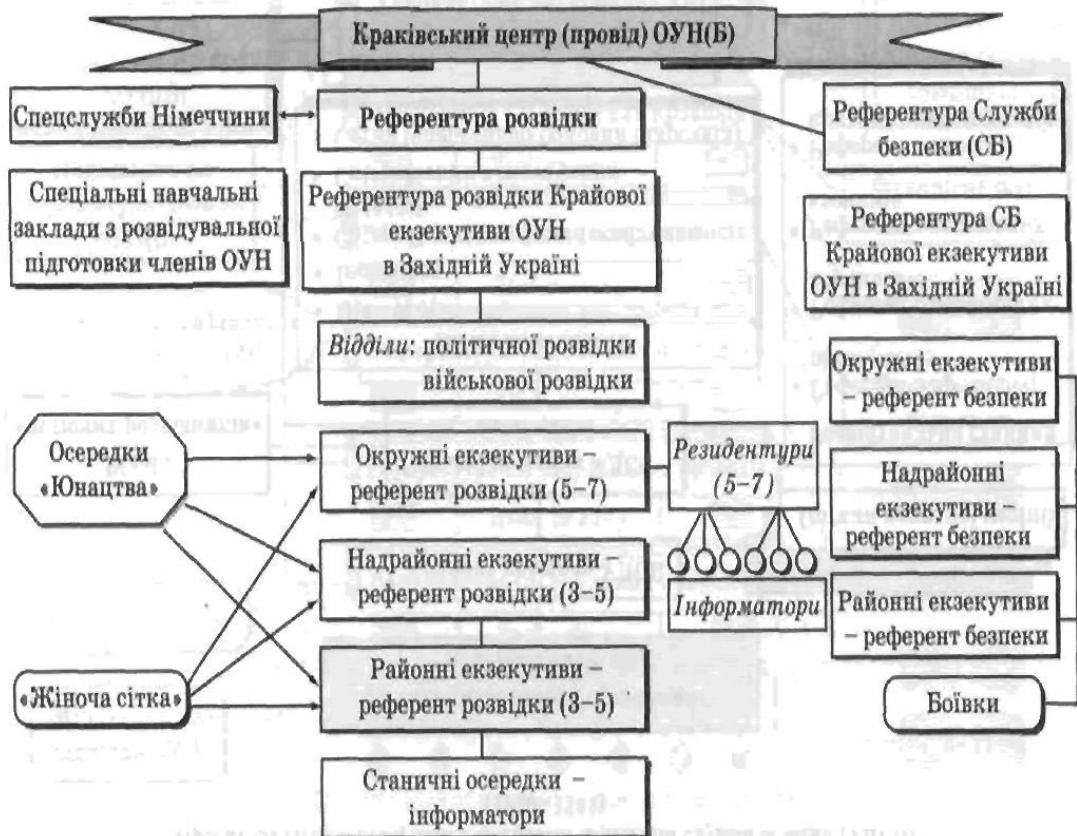
СХЕМИ

Схема організації розвідувальної діяльності УВО (1920-ті рр.)

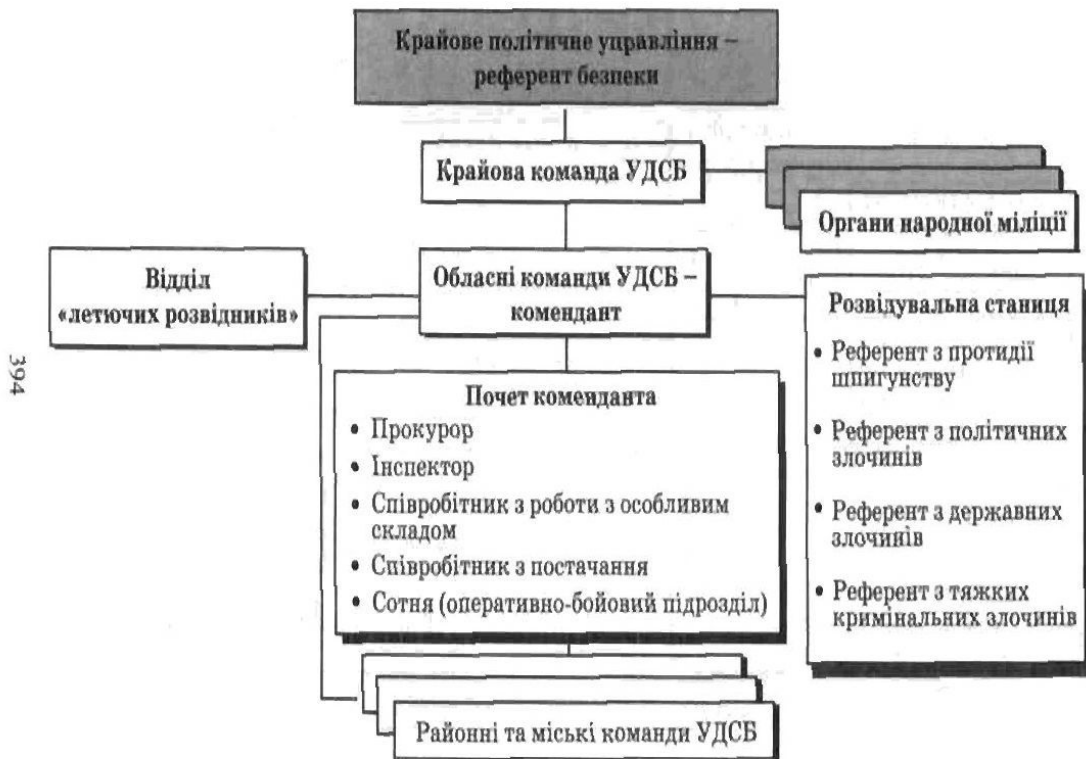
392

Схема організації розвідувальної та контррозвідувальної діяльності ОУН(Б) в Західній Україні (1940–1941)

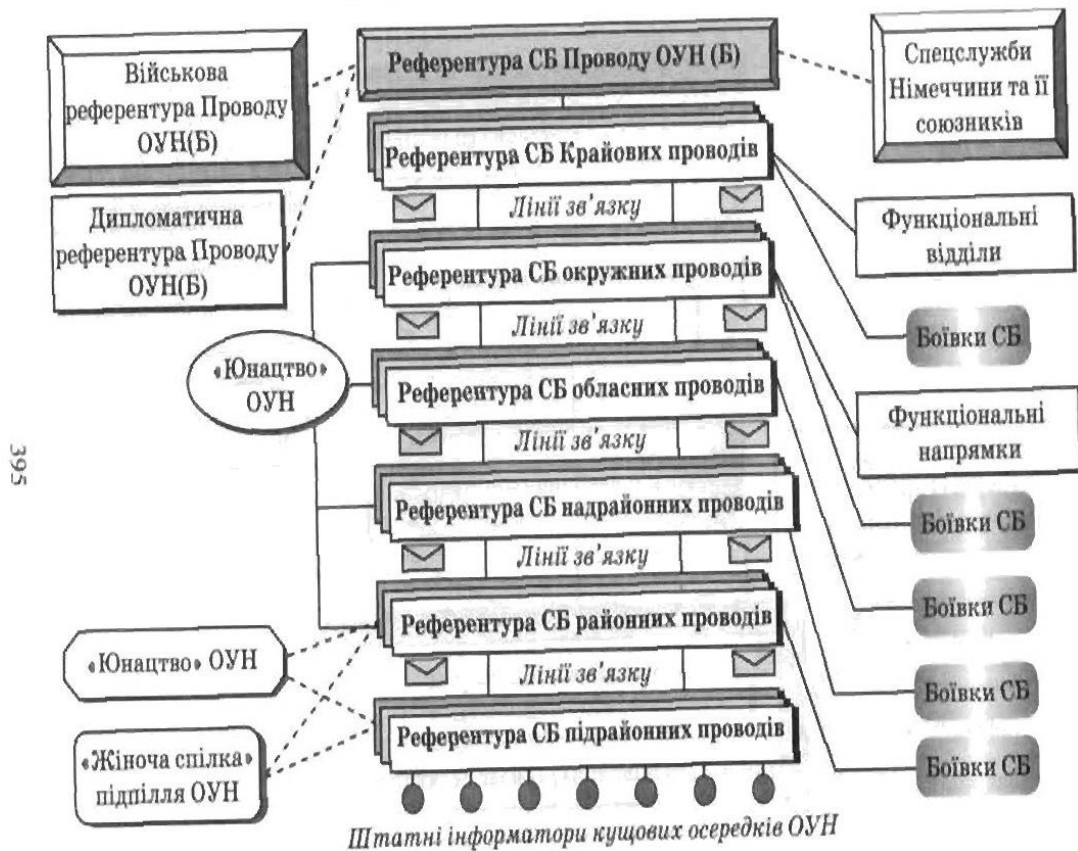

393

Проект ОУН(Б) зі створення Української державної служби безпеки (УДСБ)
(1940–1941)

Структура служби безпеки ОУН(Б) у 1943–1945 рр.

Проект уніфікованої організаційно-штатної побудови референтури СБ ОУН(Б)

Схема розвідувального апарату УПА (1943-1945)

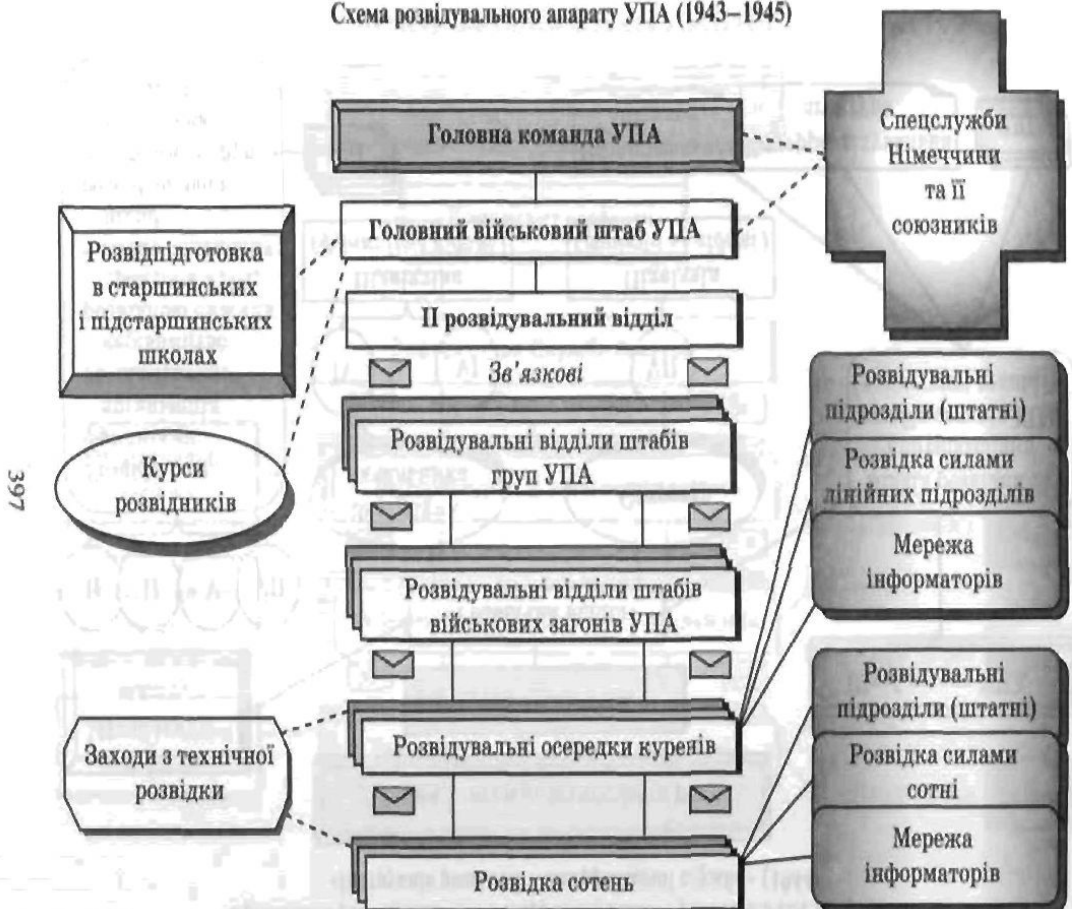
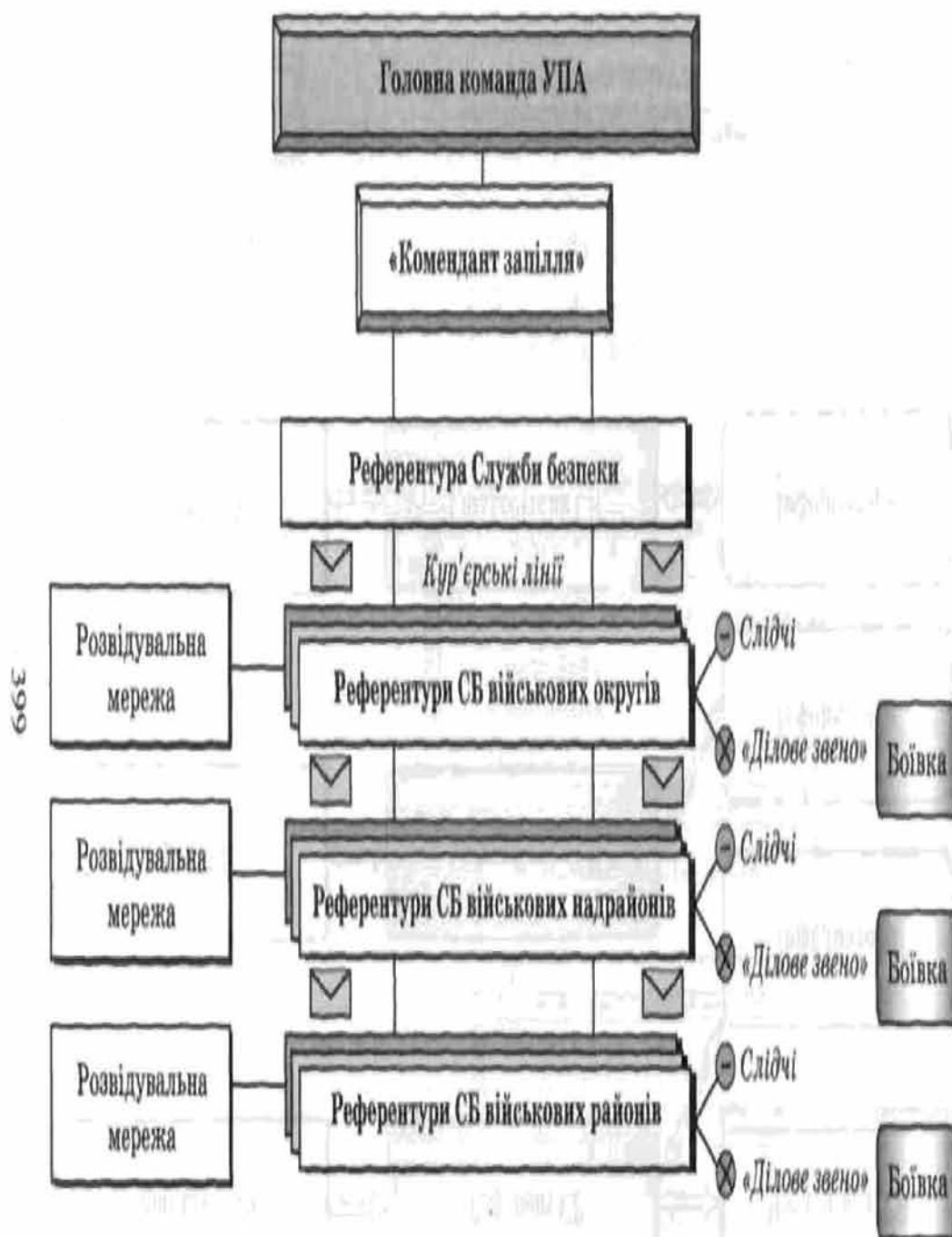

Схема органів Служби безпеки в УПА (1943)

Організація розвідувальної і контррозвідувальної роботи в УПА за проектом
«Інструкція розвідної і контррозвідної служби» (1944)

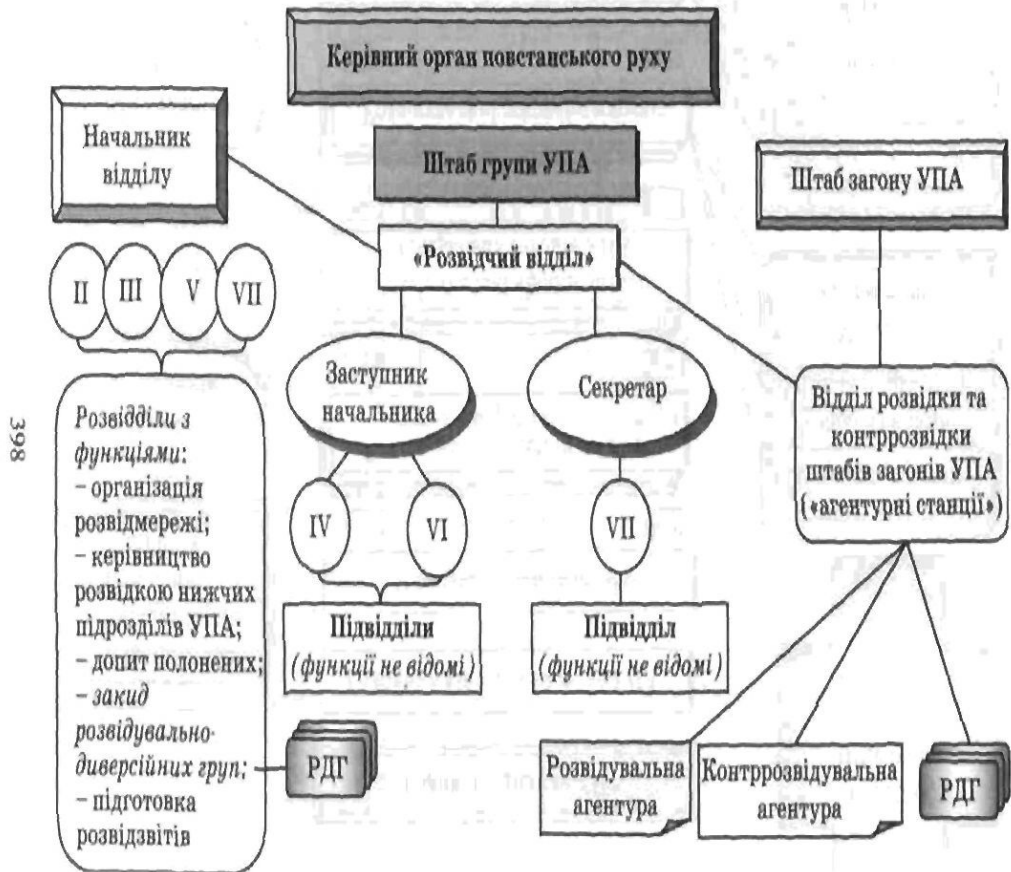
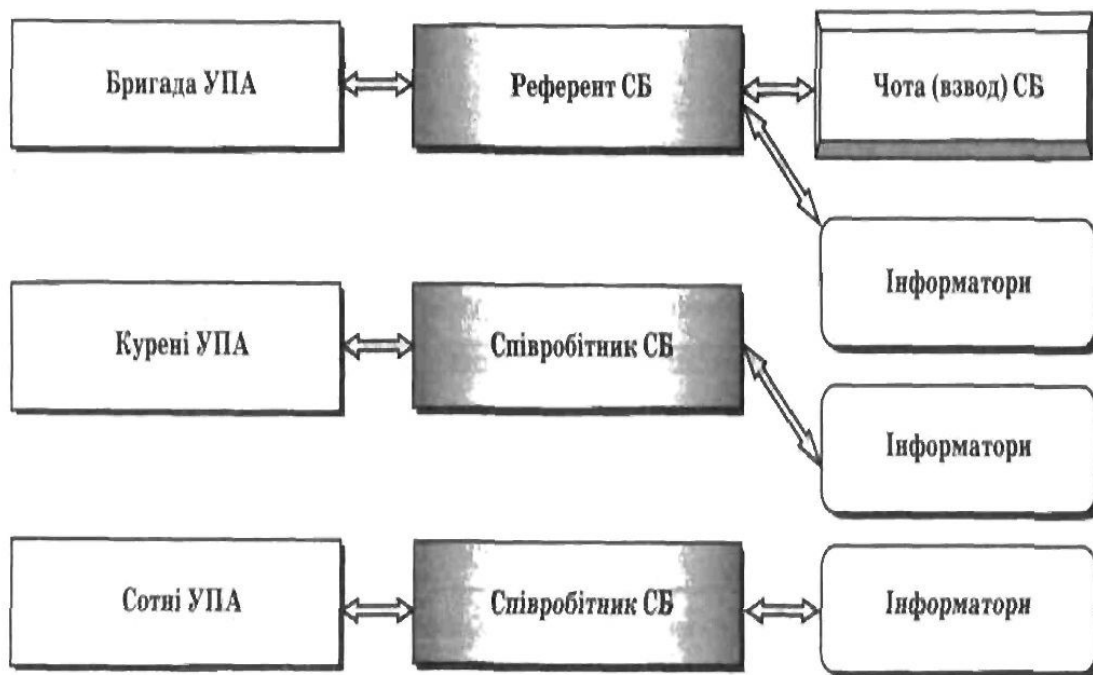

Схема осередків Служби безпеки в підрозділах УПА (варіант, 1944 р.)

Узагальнена схема органів військово-польової жандармерії (ВПЖ) УПА

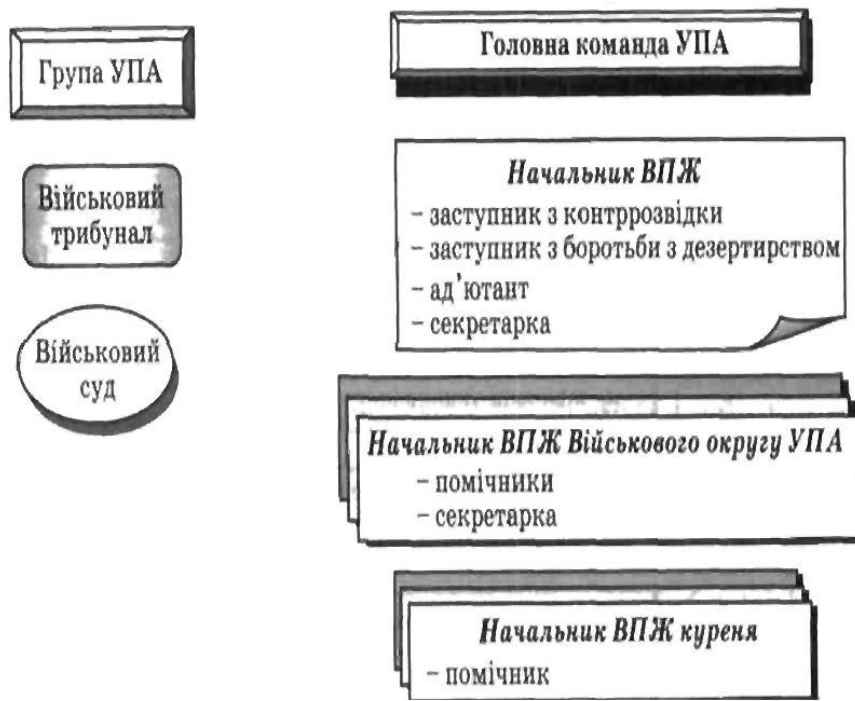
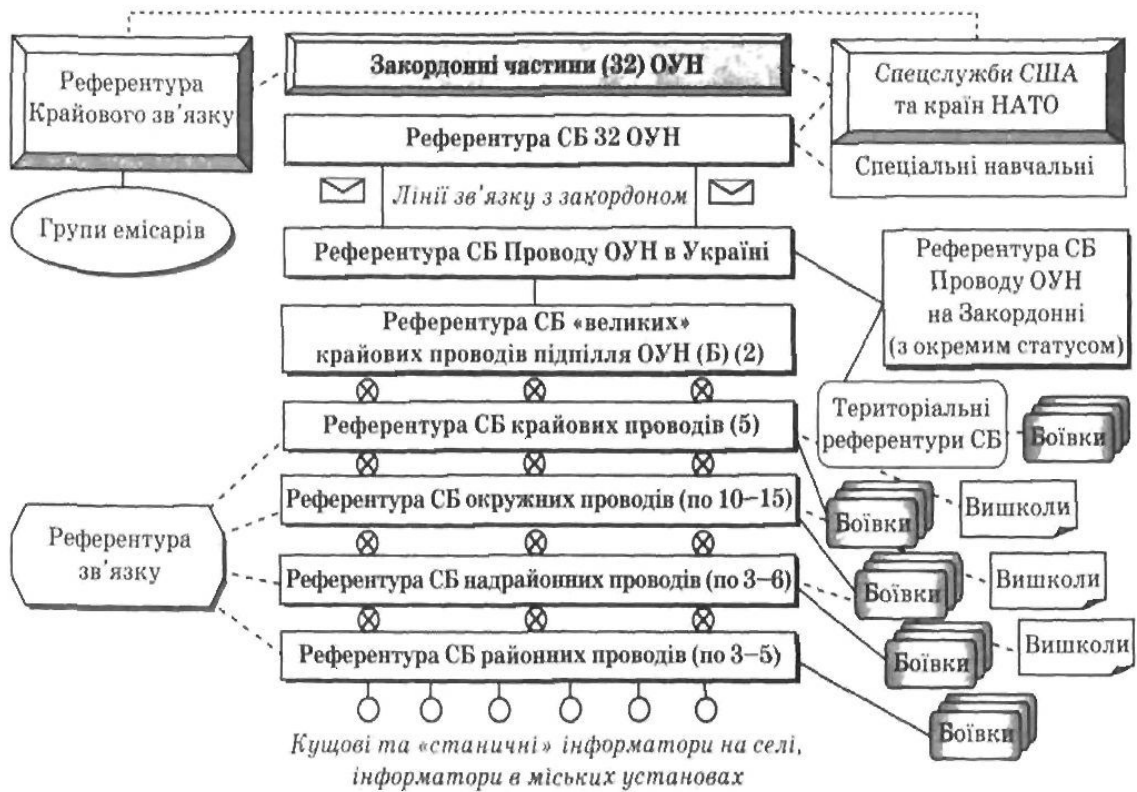

Схема організаційної побудови Служби безпеки підпілля ОУН(Б) в Україні (1945 – початок 1950-х рр.)

Узагальнена схема організаційно-функціональної побудови референтури Служби безпеки середньої ланки підпілля ОУН(Б) в Україні (кінець 1940-х рр.)

